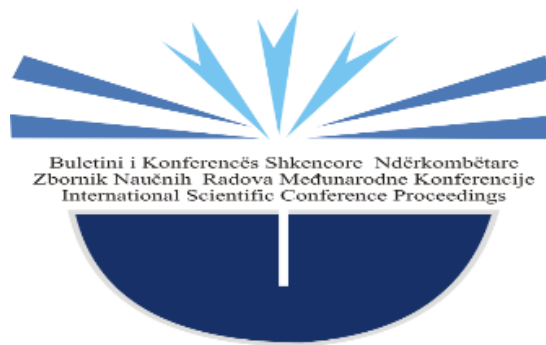

Volume: 16 – Issue: 1 – April 2024 –

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
BULETINI I KONFERENCËS SHKENCORE NDËRKOMBTARE
ZBORNİK NAUČNIH RADOVA MEĐUNARODNE KONFERENCIJE

e-ISSN 2337-0521

International Scientific Conference Proceedings
(ISCP)

**THE XVI-TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
KONFERENCA E XVI-TË SHKENCORE NDËRKOMBËTARE
XVI-TA NAUČNA MEDJUNARODNA KONFERENCIJA**

***“INNOVATION AND DIGITALIZATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR
ECONOMIC DEVELOPMENT “***

***“INOVACIONI DHE DIXHITALIZIMI: SFIDAT DHE MUNDËSITË PËR ZHVILLIMIN
EKONOMIK ”***

“INOVACIJE I DIGITALIZACIJA: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI ZA EKONOMSKI RAZVOJ”

April, 2024
Ulqin - Ulcinj

E-ISSN 2337-0521

International Scientific Conference Proceedings

Distribution

Published by the Institute for Scientific Research and Development, Ulcinj, Montenegro

ISSN Online	: ISSN 2337-0521
ISSN Print	:
Pub. Date Season	: April 2024
Volume	
Number	: 16
Founded	: 1
Place of Publication	:
Publication Type	: Ulcinj, Montenegro
Official Language	Is an international, periodical, double-blind peer-reviewed and online academic journal published biannually
Frequency	
Publisher	
e-mail	
Telephone	: English, Albanian, Russian, Serbian, German
Homepage	
	: April
	: +382 69-959-299

Editorial Board

Editor-in-Chief

Ma. Yllka Imeri Phd.C, University of Gjakovo “Fehmi Agani” Kosovo

Vice Editors-in-Chief

Prof. Dr. Tibbor Petres, Department of Statistics, Faculty of Economics of the University of Szeged, Hungary

Editors

Prof. Dr. Ahmet Diken, Necmettin Erbakan University, Turkey

Prof. Dr. Arjana Striniqi-Laçe, University „Luigj Gurakuqi”, Shkoder

Prof. Dr. Harun Şeşen, European University of Lefke, Cyprus

Prof. Dr. Ahmet Ergülen, Balıkesir University, Turkey

Prof. Dr. Ulf-G. Gerdtham, Lund University, Sweden

Prof. Dr. Graciennë Lauwers, Universiteit Antwerpen, Belgium

Prof. Dr. Piotr Pietrzak, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, North Macedonia

Prof. Dr. Ramazan Erdem, Süleyman Demirel University, Turkey

Prof. Dr. Asrat Amnie, The City University of New York, USA

Prof. Dr. Francesco Scalera, Università degli studi di Bari Aldo Moro, Italy

Prof. Dr. Marko Todorovic, Serbian Academy of Innovation Sciences, Serbia

Prof. Dr. Blendi Barolli, Niiigata University of Management, Japan

Prof. Dr. Pece Nikolovski, SS. Kliment Ohridski University, North Macedonia

Prof. Dr. Slobodan Nešković, Faculty of Economics and Management, Serbia

Prof. Dr. Zoran Mastilo, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Prof. Dr. Dean Sinkovic, Dr. Mijo Mirkovic University, Croatia

Prof. Dr. Matteo Mandala, University of Palermo, Italy

Prof. Dr. Gazmend Kaplani, Panteion University Athens, USA

Prof. Dr. Babu George, Christian Brothers University, USA

Prof. Dr. Dajo Stavro, Thessaloniki State University, Greece

Prof. Dr. Malyadri Pacha, Osmania University, India

Assoc. Prof. Dr. Rusana Bejleri, Sofia University “St. Kl. Ohridski”, North Macedonia

Assoc. Prof. Dr. Kamber Kamberi, University of Gjakova “Fehmi Agani”, Kosovo

Assoc. Prof. Dr. Naile Mala Imami, University of Belgrade, Serbia

Assoc. Prof. Dr. Elinda Ramadani, University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Albania

PhD. Emilia Conforti, University of Calabria, Italy

PhD. Kashif Ali Abro, Engineering and Technology Mehran University, Pakistan

PhD. Saeed Ullah Jan, University of Malakand, Chakdara, Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan

PhD. C. Agon Ademi, University of Warsaw, Poland

Newsroom Board

Prof.Dr.Jetmire Zeqiri
Prof. Dr. Sonja Vitanova
Prof.Asoc.Dr.Ylvije Kraja
Prof.Ass.Dr.Nazli Tyfekqi

Directory International Scientific Conference Proceedings

Jemin Osmanović

Scientific Board

- Academican Slobodan Nešković, (Serbia)
- Academican Konstantin Pochivalov, (Russia)
- Academican Dragoljub Mirjanić, (Serbian Rep.)
- Prof.Dr Nevenka Žarkić-Joksimović, (Serbia)
- Prof.Asoc.Dr. Vehbi Ramaj (Kosovo)
- Prof.Dr. Slađana Benković FON (Serbia)
- Prof.Dr. Armand Krasniqi (Kosovo)
- Prof. Dr. Dragoljub Jankovic (Montenegro)
- Prof.Dr. Isak Mustafa (Kosovo)
- Prof.Dr. Ibish Mazreku (Kosovo)
- Prof.Dr. Tonin Gjuraj (Albania)
- Prof.Dr. Anatoly Avdenko (Ukraine)
- Prof.Dr. Valentin Nedeff (Romania)
- Prof.Dr. Fahrush Rexhepi (Kosovo)
- Prof.Dr. Piotr Pietrzak (Bulgaria)
- Prof.Dr. Constantin Bungau (Romania)
- Prof.Dr. Vladimir P. Sergienko (Belarus)
- Prof.Dr. Predrag Dašić (USA)
- Prof.Dr. Hidajet Shehu (Albania)
- Prof.Asc.Dr. Halit Shabani (Kosovo)
- Prof.Asc. Dr. Husnija Bibiljica (Kosovo)
- Prof.Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof.Ass. Dr. Shefket Jakupi, (Kosovo)
- Prof.Dr. Diana Shehu (Albania)
- Prof.Dr. Shkëlqim Fortuzi (Albania)
- Prof.Dr. Seadin Xhaferi (Macedonia)
- Prof.Dr. Naser Raimi (Macedonia)
- Prof.Dr. Astrit Mehmeti (USA)
- Prof.Dr. Azeta Tartaraj (Albania)
- Prof.Dr. Edmond Beqiri (Kosovo)Prof.Dr. Artan Nimani (Kosovo)
- Prof.Dr. Kerstin Bree Carlson (Danska)
- Prof.Dr. Robert Dimitrevski (Macedonia)
- Prof.Dr. Michael Minch (USA)
- Dr. Fitim Maçani (Kosovo)
- Dr.) Rexhep Suma (Kosovo)
- Prof.Asoc.Dr.Theranda Beqiri (Kosovo)

- Prof.Asoc.Dr.Qazim Tmava (Kosovo)
- Prof.Dr.Shyqeri Kabashi (Kosovo)
- Prof.Dr.Muharem Karamujić (Bosnia and Herzegovina)
- Prof.Dr.Arben Malaj (Albania)
- Prof. Dr. Michael Minch (USA)
- Prof.Dr.Marija Popović (MNE)
- Prof.Dr. Armend Kadriu (Macedonia)
- Prof.Asc.Dr. Blerta Dragusha (Albania)
- Prof.Dr. Niké Wentholt (Netherland)
- Prof.Dr. Drita Kruja (Albania)
- Prof.Dr. Sulo Haderi (Albania)
- Prof.Asc.Dr. Brilanda Bushati (Albania)
- Prof.Dr. Besa Xhaferi (Macedonia)
- Prof.Dr. Arta Bilalli (Macedonia)
- Prof.Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof.Dr. Miodrag Brzaković (Serbia)
- Prof.Asc.Dr. Darko Lacmanović (MNE)
- Prof.Dr. Salvator Bushati (Albania)
- Prof.Dr. Sofronija Miladinoski (Macedonia)
- Prof.Dr. Daniel Dobrev, (Bulgaria)
- Prof.Dr. Andrej Raspor (Slovenia)
- Prof. Dr. Zoran Mastilo (B&H)
- Prof.Ass.Dr. Halil Kukaj (Kosovo)
- Prof.Dr. Mirsad Nuković (Serbia)
- Doc. Dr. Nazmije Merko Zabzun (Maced.)
- Prof.Dr. Tibor Petres (Hungary)
- Prof.Asc. Dr. Mirijam Dibra (Albania)Prof.Dr. Heinrich Meister (Switzerland)
- Prof.Ass. Dr. Kamber Kamberi (Kosovo)
- Prof.Ass. Dr. Xhevat Sopi(Kosovo)
- Prof.Dr. Jusuf Mustafai (Macedonia)
- Prof.Asc. Dr. Fatos Ukaj (Kosovo)
- Prof.Asc Dr. Elidiana Bashi (Albania)
- Prof.Dr. Radovan Stojanović (MNE)
- Prof. Dr. Biljana Ciglovska (Macedonia)
- Prof.Dr. Zoran Todorović (MNE)
- Doc.dr. sc. Dean Sinkovic, (Croatia)
- Prof.Dr. Sonja Vitanova (Macedonia)
- Prof.Asoc.Dr.Elinda Ramadani (Albania)
- Prof.Asc.Dr. Shaip Bytyqi (Kosovo)
- Prof.Asc.Dr.Alba Robert Dumi(Albania)
- Prof.Dr.Baki Koleci(Kosovo)
- Dr. Ylvije Borici (Albania)
- Dr. Sc. Shaqir Elezaj (Kosovo)
- Dr. Alva Dani (Albania)

DIGITALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGION OF SOUTH EAST EUROPE, WITH REFERENCE TO MONTENEGRO AND BULGARIA

Dr. Slobodan NEŠKOVIĆ

*International Academy of Sciences, Arts and Security
University St. Cyril and St. Methodius Veliko Tarnovo, Bulgaria
University of Business Academy in Novi Sad, Serbia
Ukrainian Technologies Academy in Kiev, Ukraine
slobneskovic@gmail.com*

ABSTRACT

This paper explores the impact of higher education on the digital economy's development. Employing methods such as analysis, synthesis, content analysis, scientific abstraction, and systematization, the authors conclude that enhancing dual education is crucial. This approach aims to supply the national economy with innovative thinkers and actors, thereby bolstering higher education's positive influence on the digital economy.

The economic system is undergoing significant transformations under the influence of information and communication technologies. Educational institutions offer training for highly qualified specialists aligned with employers' needs, fostering innovation and its transition to the economy. Enhancing higher education's constructive impact on digital economy development necessitates transforming universities into robust innovation and transfer hubs. The analysis is based on the latest data and research findings, highlighting the challenges and opportunities faced by these South East Europe countries in leveraging digital technologies for educational advancement and economic growth.

Key Words: Digitalization, Higher Education, Economic Development, Montenegro, Bulgaria;

INTRODUCTION

The aim of this paper is to examine the higher education system's role in shaping and advancing the digital economy. Key goals include identifying contemporary factors influencing digital economy development, exploring scholarly perspectives on education's role in societal and economic progress, analyzing higher education institutions' contributions to the digital economy's advancement based on their functions, and highlighting the significance of dual education in digital economy development processes.

Digital technologies are profoundly influencing economies across all sectors, reshaping how economic value is generated, the nature of jobs, the methods of work, and the requisite skills. This trend particularly underscores the growing demand for digital skills in the workforce. While digital technologies are automating certain “routine” tasks, they are also creating new job opportunities that necessitate diverse technological skills, not limited only to skilled ICT

professionals (Kholiavko, N., et. al, 2022, The role of higher education in the digital economy development, p. 3).

The digital economy and society have experienced rapid growth since 2000, demanding an increasingly broad range of digital skills for both work and daily life. Digital knowledge, defined as acquiring information through learning about facts, rules, theory, and practice related to digital technologies, is essential. Digital skills, on the other hand, involve applying this knowledge to complete tasks or solve problems using technology. This can range from using social media to coding a website.

The national higher education system plays a pivotal role in advancing the information society and the digital economy. This paper argues that examining the operational intricacies and significance of higher education institutions in the digital economy's development is crucial.

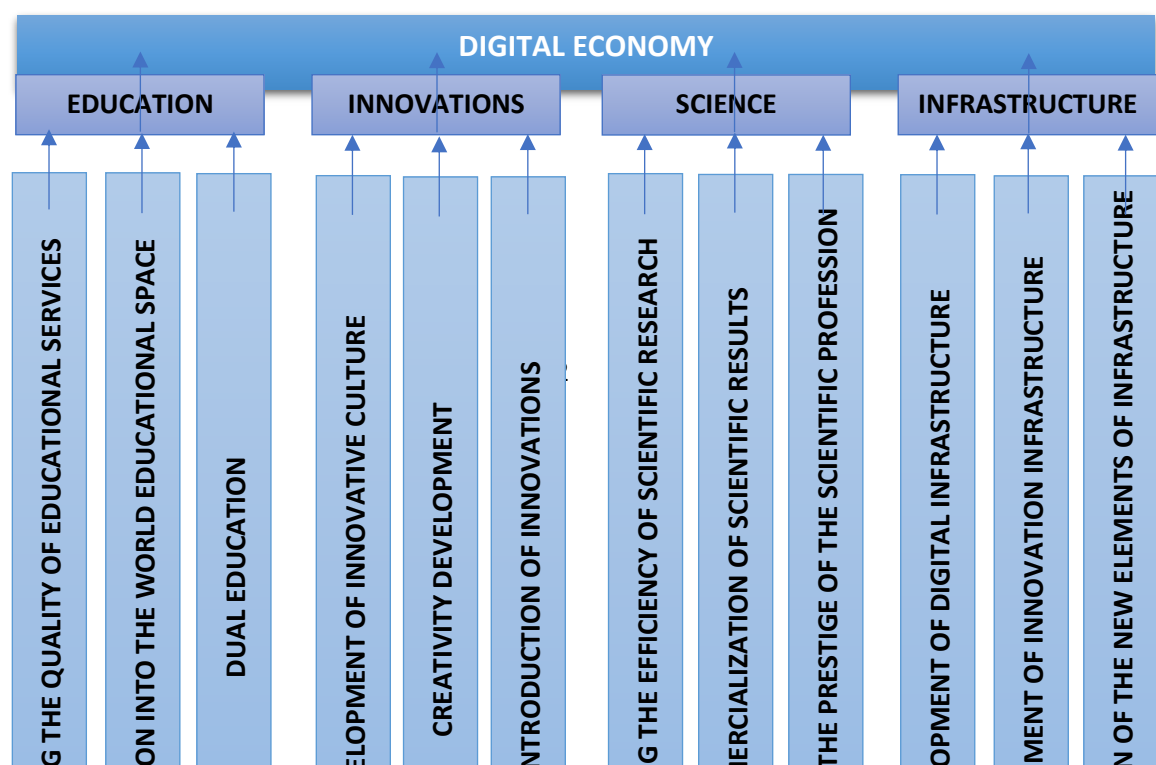
Educational institutions shape the digital economy's evolution not only through educational functions (such as training, retraining, in-service training, lifelong learning, and dual education) but also through research activities coupled with innovation endeavors. In a market economy, the research and innovation pursuits of universities enable them to fulfill their entrepreneurial role. The entrepreneurial engagement of universities actively aligns the higher education system with the entrepreneurial sphere, fostering mutual interests, pooling resources, and coordinating partnerships. Successful implementation of individual research projects by higher education institutions, funded by businesses, sets the stage for long-term, mutually beneficial collaborations (Regional Cooperation Council, 2018, p. 22).

In this context, universities play a crucial role in fostering innovative youth entrepreneurship. This involves not only educational initiatives (especially within dual education frameworks) but also the establishment of technology parks, innovation centers, research parks, business incubators, and start-up consulting centers.

Engineering developments, cutting-edge technical devices, computer, digital, information, and communication technologies are increasingly commercially attractive, alongside growing demands for biotechnology, nanotechnology, and medical inventions.

Facilitating effective communication between higher education and entrepreneurship expands, simplifies, and accelerates innovative businesses' access to modern scientific advancements, further enhancing dual education. Moreover, trends of globalization and higher education internationalization enhance access to leading global scientific achievements, facilitating international technology and information transfer. The digital economy's development processes are influenced by innovation factors (Figure 1), which encompass innovative capacity, the readiness and willingness of economic entities to adopt innovation.

Figure 1 The components of digital economy development

The capability of economic entities to establish adaptable organizational structures and foster innovation is crucial. This approach will facilitate the creation of efficient mechanisms for cross-sectoral collaboration in education, science, and innovation, thereby enhancing the effectiveness of dual education programs implemented through cooperative efforts between universities and businesses.

Among countries of South East Europe, Montenegro and Bulgaria have made significant advancements in digitalizing their higher education systems, as evidenced by increased investment in digital infrastructure, online resources, and e-learning platforms. The COVID-19 pandemic further accelerated this transformation, leading to a rapid expansion of digital tools for remote learning. Montenegro has modernized its educational infrastructure and witnessed a surge in online course offerings, although challenges like the digital divide persist. Similarly, Bulgaria prioritizes digital literacy, STEM education, and collaboration with the private sector to drive innovation and digital skills development. The digitalization of higher education in both countries has positively impacted economic development by preparing students for digital careers and attracting global talent, despite ongoing challenges that also present opportunities for growth and innovation.

METHODOLOGY OF SCIENTIFIC RESEARCH

Digitization of higher education represents the modern concept of implementing information and communication technologies in the teaching process, in the context of eliminating contradictions and improving the situation in society. The fact is that the region of Southeast Europe has enormous resources in all areas of public life, while innovative trends in the sphere of education and science contribute to the prosperity of each individual state. The subject of our research is the digitalization of higher education in the region of Southeast Europe with

implications for the economic development of the countries of the observed territory, especially Montenegro and Bulgaria.

The goal of the work is the scientific consideration of the possibility of applying the concept of digitalization of the higher education system in the area of Southeastern Europe. Also, pointing out the importance of innovative trends for achieving stable economic development of countries. The basic hypothesis is: Digitization has a first-rate importance in the development of the higher education system and the economic progress of all countries in the region of Southeast Europe, including Montenegro and Bulgaria. Auxiliary hypotheses are: 1) The area of Southeast Europe has enormous resources in the sphere of higher education and improvement of the economic environment; 2) Existing human and material potentials with optimal use can ensure perspective development of individual countries of the region.

During the research, known scientific methods and techniques will be implemented. Methods of analysis and synthesis of relevant literature content, descriptive method, comparative method, specialization and generalization of selected materials will be used. The scientific justification of the work is reflected in the contribution to the academic community from an area that has not been sufficiently researched so far. The social justification of scientific work means analyzing the topics of application of innovative postulates for the purpose of higher education reforms and economic prosperity, which are of first-class importance for every community. This is particularly expressed in the current global constellation, burdened with numerous contradictions, which is reflected in all areas of human existence.

DISCUSSION AND RESULTS

Digitalization has transformed various aspects of modern society, including education. In the context of higher education, digital technologies offer new opportunities for teaching, learning, and research, leading to more efficient and effective educational outcomes. For countries like Montenegro and Bulgaria, which are striving to enhance their economic development and competitiveness, digitalization of higher education is crucial. It not only improves the quality of education but also prepares students for the digitalized workforce, thus contributing to overall economic growth.

The economic system is undergoing significant transformations under the influence of information and communication technologies. The implementation of modern technologies allows to optimize and accelerate the flow of business processes, thus reducing the period of production and delivery of goods to consumers.

The technological lag of producers from South East Europe in the new economic conditions causes a deepening of the technological gap between the national economy and the leading countries - world innovation leaders. Innovative information and communication technologies are increasingly integral to business operations. This is evidenced by the significant expansion of services, the extensive development of e-business, and the rise of virtual enterprises. In the higher education sector, this trend is manifested in the proliferation of dual education programs, while in the government sector, it is seen in the adoption of electronic document management systems (Kholiavko, N., 2022, p. 6).

Commercialization of research outcomes drives the diffusion of innovative developments, cutting-edge technologies, and modern information and communication technologies into the

national economy's practical realm. Their integration into management practices aids in optimizing enterprise cost structures, transitioning to innovative and information-driven operational paradigms, expediting decision-making processes through ICT utilization, reducing production cycles, and meeting end-user needs by enhancing informatization, automation, and robotization of production processes.

Digitalization offers significant societal and economic benefits, yet its progress is often uneven. While new technologies create opportunities, they can also disrupt industries, displace workers, and exacerbate inequalities. Consequently, national digital strategies focus on creating favorable economic and social conditions to enhance countries' competitiveness, economic growth, and societal well-being. In South East Europe, Albania, Bosnia and Herzegovina, the North Macedonia, Kosovo*, Montenegro and Serbia have adopted a Multi-annual Action Plans that prioritizes digital integration as its fourth component. These plans emphasize the need for comprehensive interventions, including future-proof digitalization strategies, updated regulatory frameworks, improved broadband infrastructure, and initiatives for digital access and literacy. These efforts aim to expand the digital economy and integrate SEE economies into the broader European digital market (OECD, 2018, Digital Society in South East Europe, p. 389).

Serbia has continued to effectively implement their digital strategies, particularly focusing on supporting the ICT industry and promoting e-business development. In contrast, North Macedonia has experienced a slowdown in implementing certain activities since 2015. A positive development occurred in Bosnia and Herzegovina, which adopted electronic communications and information society policies in the first half of 2017, laying a foundation for improved performance in the future.

On average, South East European economies demonstrate strong performance in ICT access and usage, effectively facilitating broadband development. They also excel in digital security and privacy, driven by reforms in digital public administration and e-government development. However, they face challenges in e-business and e-commerce, particularly in consumer protection and fostering digital business. The weakest area is digital empowerment, particularly in e-inclusion. Overall, there is a need for SEE economies to improve the monitoring, evaluation, and adjustment of policies across all areas (Regional Cooperation Council, 2018, pp 25-26).

The availability of e-skills is crucial for the ICT sector, driving innovation in the digital economy and enabling individuals to benefit from digital services. Shortages and mismatches in e-skills, leading to a digital divide, can hinder economic growth and competitiveness. Comprehensive e-skills strategies ensure that education systems equip students and professionals with the necessary digital competencies. These strategies should also be closely linked to e-inclusion efforts to address challenges faced by groups at risk of exclusion from the digital economy due to factors such as age, disability, lack of skills, cultural background, income, or location.

In South East European economies, efforts to address e-skills development have begun, but resources and implementation remain limited. Implementation of these strategies is still in its early stages. Albania, Kosovo*, Montenegro, and Serbia have established policy frameworks to promote the integration of ICT into education, including IT infrastructure, connectivity, e-curricula, and teachers' training, as well as to provide lifelong learning opportunities for ICT

professionals. Among these countries, Serbia has made the most progress, with its strategies covering e-skills development within its information society, education, and IT industry frameworks. The establishment of the inter-ministerial Joint Body for ICT Infrastructure in Education in Serbia aims to improve coordination of these strategies across relevant government bodies.

Several quantitative indicators reflect the status of e-skills development in SEE economies. For example, a significant percentage of households in some economies lack Internet access due to a lack of skills. In 2016, this percentage was as high as 36% in North Macedonia and Republika Srpska in Bosnia and Herzegovina, and 33% in Montenegro, while it was approximately 10% in Serbia. Although Internet access in schools is fair across the six economies, Albania has made notable progress in this area, scoring 5.2 on the World Economic Forum indicator for Internet access in schools in 2016, up from 4.1 in the previous assessment cycle. However, North Macedonia and Serbia saw a decrease in scores in 2016, dropping from 5.5 to 5.2 and from 4.2 to 3.9, respectively, while Montenegro's score remained almost unchanged (4.2 to 4.3). According to current data from SEE governments, all primary schools in Serbia have IT equipment and software, with the majority having ICT labs and over 65% having Internet connectivity. However, in other SEE economies, a large number of schools either lack installed or operational IT equipment and software (OECD, 2018, p. 350).

Montenegro has made significant strides in digitalizing its higher education sector. The country has invested in modernizing its educational infrastructure, including upgrading classrooms with digital technologies and providing students with access to online learning platforms. According to the latest data, Montenegro has seen an increase in the use of digital tools and platforms for teaching and learning, with a growing number of courses being offered online. One of the key challenges facing Montenegro in its digitalization efforts is the digital divide, particularly in rural and remote areas where access to high-speed internet is limited. Addressing this challenge requires further investment in digital infrastructure and ensuring equitable access to digital resources for all students (Ministry of Public Administration, 2021, p. 9).

Similarly, Bulgaria has prioritized the digitalization of higher education as part of its economic development strategy. The country has focused on enhancing digital literacy among students and faculty, promoting the use of digital tools in teaching and learning, and fostering collaboration between universities and the private sector to drive innovation.

Bulgaria has also invested in developing digital skills among its workforce to meet the demands of the digital economy. The country has seen a rise in the number of students enrolled in STEM (science, technology, engineering, and mathematics) fields, indicating a growing interest in digital-related professions.

The digitalization of higher education in Montenegro and Bulgaria has had a positive impact on economic development. By equipping students with digital skills and knowledge, universities are preparing them for careers in the digital economy, thus contributing to the growth of the ICT sector and other digital industries. Moreover, digitalization has enabled universities to offer new and innovative programs that meet the needs of the digital economy, attracting students and researchers from around the world.

Despite the progress made, both Montenegro and Bulgaria face challenges in fully realizing the potential of digitalization in higher education. These include the need for additional investment in digital infrastructure, ensuring the quality of online education, and addressing the digital skills gap among students and faculty. However, these challenges also present opportunities for growth and innovation. By leveraging digital technologies, universities in Montenegro and Bulgaria can enhance their global competitiveness, attract international students and researchers, and contribute to the development of a knowledge-based economy.

DIGITALIZATION PROJECTS IN MONTENEGRO AND BULGARIA

As society and the business world undergo rapid changes driven by technological advancements and the onset of the Fourth Industrial Revolution, the education sector is also experiencing significant transformation. This transformation is evident in the adoption of technological trends that are shaping the world of education. To keep students motivated, teachers must stay abreast of the latest changes and key factors influencing education. Understanding these trends helps create more effective learning environments by incorporating technologies such as interactive lessons, artificial intelligence, robotics, 3D platforms, repositories, virtual simulators, and collaboration platforms (Kholiavko, N., 2022, p. 8).

In any information system, there are five critical components that must be considered by those planning its activities or seeking changes in its operation: people, hardware, data, network, and processes. The digitalization of education is no exception, requiring attention to these components for successful implementation.

The first priority in this regard is to promote the development of a highly efficient digital education ecosystem. This involves establishing the right infrastructure in schools, planning and enhancing digital capacity, and increasing the digital competence of teachers and staff to effectively manage processes. Another key objective is to improve the quality of educational content and use convenient, secure platforms that adhere to ethical standards in the digital environment.

The second priority focuses on enhancing digital skills and competencies for digital transformation. To address this, the plan emphasizes the need for individuals in the education system to possess computer knowledge, basic digital skills, and digital literacy to combat misinformation. Additionally, to advance digital education and engage learners in technological developments, advanced digital skills, knowledge of artificial intelligence, and equal opportunities for all learners are essential.

Incorporating technologies like automated workflows, educational social networks, learning management systems integrated with academic administration systems, and virtual communities can further enhance the teaching and learning process. Providing fast internet in every lecture hall, offering free use of tablets, smartphones, and computers in the learning process, and utilizing electronic textbooks are some of the potential solutions to increase student interest in education in the future (Dimitrova, 2018, p. 34).

Montenegro's Digital Transformation Strategy for 2022-2026 places a strong emphasis on developing digital skills in education, starting from early schooling and continuing through secondary and tertiary education. One of the key goals of the strategy is to increase the proportion of graduates from IT programs compared to total graduates from all universities by

15% by the end of 2024 (According to <https://www.gov.me/clanak/strategija-digitalne-transformacije-za-razvoj-digitalne-crne-gore>, Accessed on: 3/18/2024).

The Higher Education Development Strategy highlights the need for continuous teacher training in educational technology and e-learning. It aims to ensure that at least 30% of teaching staff are trained in computer operation and 20% have specialized knowledge in cybersecurity. The Ministry of Education, Science, Culture, and Sports is responsible for educational policies and implementing digital education agendas. The Bureau for Educational Services proposes measures for education development and new educational technologies. The 2014 Law on Higher Education allows public institutions to establish technology innovation centers, while the Institute of Education improves education quality through advisory, research, and development.

Established in 2017, the National Council for Information or Cyber Security advises the Montenegrin government on cyber security issues. The Montenegrin Research and Education Network (MREN) supports local connectivity and ICT development, benefiting educational and research institutions. Connecting to MREN would enhance Montenegro's ICT sector's scientific, research, and innovation capabilities.

To achieve this, the strategy recommends making informatics and computer science mandatory subjects starting from the fifth grade of primary school. Currently, informatics is only an optional subject in the first year of secondary school. The curriculum would cover information and communication technologies, digital literacy, and basic computing concepts. Additionally, preschoolers would be exposed to visual programming languages to enhance their digital and problem-solving skills (Ministry of Public Administration, 2021, p. 20).

The DigNest project in Montenegro aims to modernize Higher education institutions by fostering collaboration with leading businesses. The project's main goal is to leverage digital technologies in key sectors such as agriculture and health, ensuring that graduates and the workforce can effectively adapt to the digital era.

The project emphasizes collaboration and networking to ensure that best practices are shared across regions (According to data from: <https://dignest.me/>, Accessed on: 3/19/2024). By importing expertise and stimulating the growth of an efficient innovation ecosystem, the project aims to drive positive growth and development in Montenegro. DigNest project aims to achieve several specific objectives:

Strengthening the relationship between Higher education institutions and the national economy in Montenegro: This will be achieved through the creation of the MNE Academic Hub, which will serve as a platform for collaboration and knowledge exchange between academia and industry.

Enhancing the level of competencies and skills of Higher education institutions' staff members: The project will focus on providing training and professional development opportunities for staff members to enhance their digital skills and competencies.

Increasing the quality of higher education: This will be done through the introduction of new forms of practical training schemes and the study of the digitized labor market, ensuring that students are equipped with the skills and knowledge needed for the digital economy.

Improving internationalization of HEI: This includes networking with other digital innovation hubs and competency centers, sharing knowledge, and complementing expertise. This will help

Montenegrin Higher education institutions stay abreast of international trends and best practices in the field of digital innovations.

The CBHE Erasmus+ project aimed to enhance the reform efforts in Higher education institutions in Montenegro, aligning them with European standards and practices. This project focused on improving the quality and relevance of higher education, enhancing its governance and management, and increasing its inclusiveness and accessibility. Through collaborative efforts with European partners, the project sought to strengthen the capacity of Montenegrin HEIs to meet the challenges of the modern educational landscape (More on the subject: <https://www.erasmusplus.ac.me/capacity-building/?lang=en>, Accessed on: 3/19/2024).

The Erasmus+ project on HEI reform in Montenegro was launched in response to the need for comprehensive reforms in the country's higher education sector (Table 1). Montenegro, as a candidate country for EU accession, recognized the importance of aligning its higher education system with European standards to ensure its competitiveness and relevance in the global arena. The project aimed to address key areas of reform, including curriculum development, quality assurance, student mobility, and staff training.

Table 1 CBHE Erasmus+ priorities for Montenegro

Curriculum development	Improving management and operation of High Education Institutions	Developing the Higher Education sector within society
Education; Languages; Social and behavioral science; Business and administration; Law; Environment; Information and Communication Technologies; Engineering and engineering trades; Agriculture, forestry, fisheries and veterinary; Health;	Governance, strategic planning and management of HEIS; University services; Internalization of HEI; Quality assurance processes and mechanisms;	Development of school and vocational education at post-secondary non-tertiary level; University-enterprise cooperation;

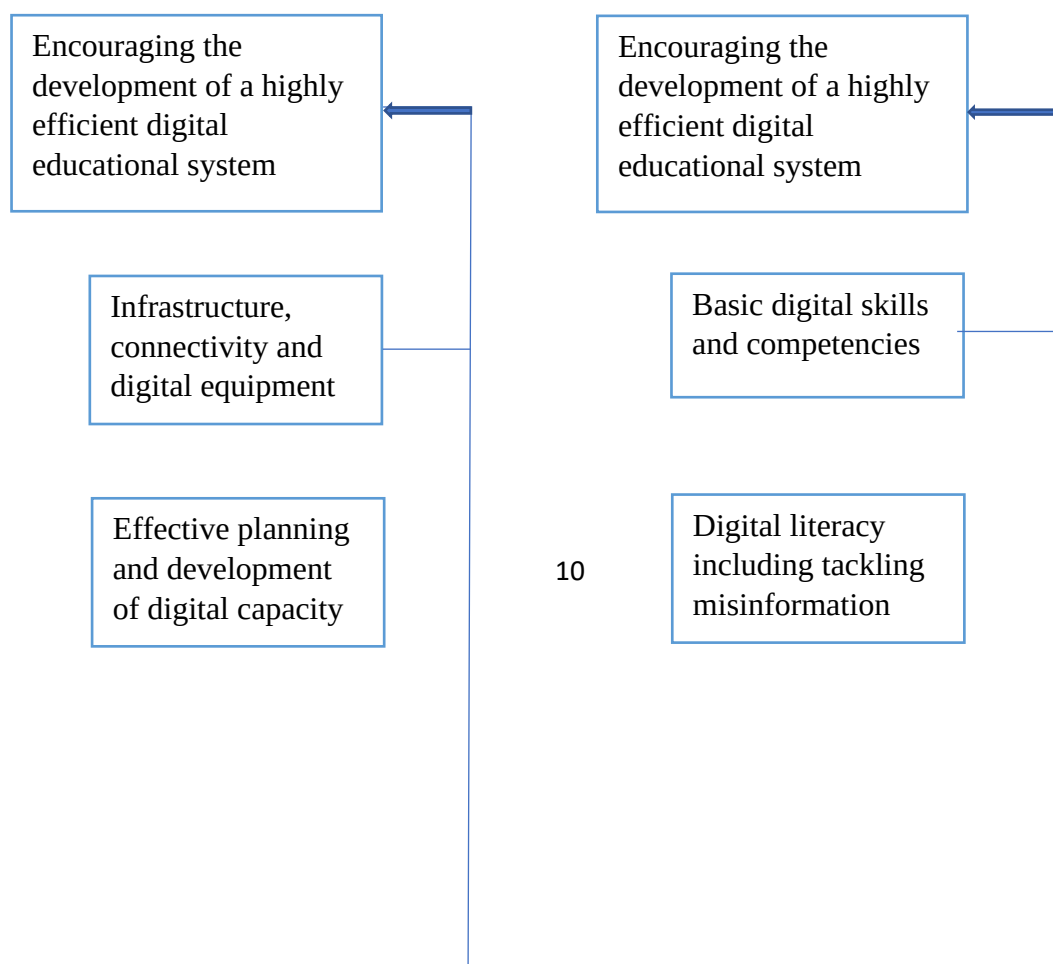
Higher education curricula would be aligned with market demands, incorporating aspects like dual education and lifelong learning. Collaboration among universities, high schools, IT companies, and other industries would help tailor curricula to meet job market needs, especially in areas identified in the Smart Specialization Strategy.

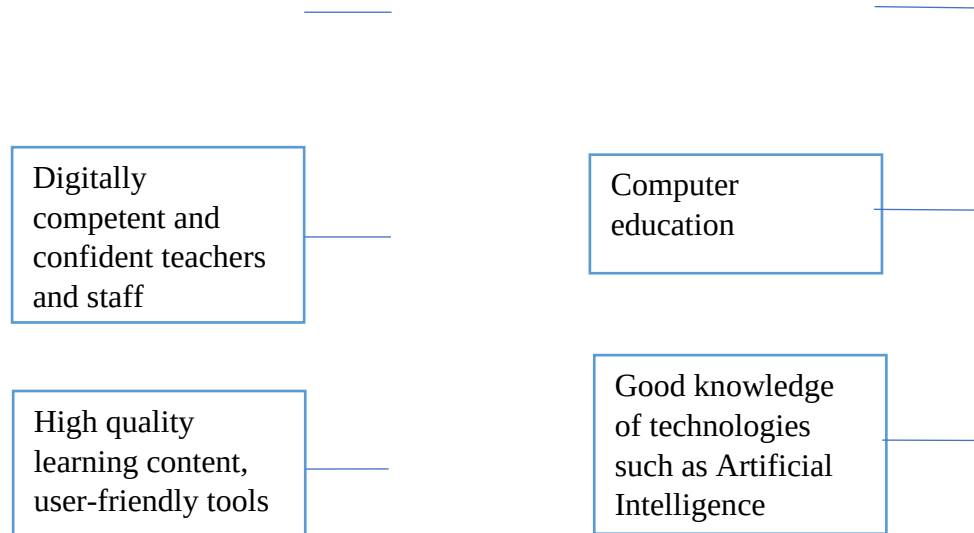
The Erasmus+ project on HEI reform in Montenegro has been instrumental in advancing the country's higher education sector. By aligning with European standards and practices, Montenegro has improved the quality, relevance, and accessibility of its higher education system. The project's success demonstrates the value of international cooperation and collaboration in driving meaningful reforms in higher education. The Bulgarian Higher education system started its reform a bit later than all the European countries and still needs some time to complete the process. Every country that is part of the European Union tries to adapt all the policies and programs that are produced by the institutions in the Union, but some countries can do it faster than others. Universities and colleges are very often big institutions, and the processes of digitalization could be split up in three main spheres: Campus, Teaching and Learning. Each of these processes includes many people who either work, study or teach and have an integral part in the digital transformation.

The Bulgarian national education system comprises over 2,600 educational institutions, including schools, colleges, and universities, with a collective teaching force of more than 85,000 teachers and lecturers. Within the higher education sector, Bulgaria boasts 51 institutions, comprising 37 public and 14 private establishments. Among these are 44 universities and specialized high schools, along with 7 independent colleges. Each institution exhibits varying levels of technological competencies and infrastructure, but the COVID-19 pandemic has underscored the urgent need for comprehensive digitalization and transformation across all facets of education, encompassing administration, teaching, learning, and assessment (Kovacheva, Velkova, 2021, p. 6).

A public consultation led by the European Commission took place from June to September, revealing surprising insights. The consultation highlighted significant disparities in the digital literacy of schools and the digital skills of teachers across Europe, with many being deemed unsatisfactory in their current state of development. The action plan resulting from this consultation focuses on two key priority areas, as outlined in Figure 2.

Figure 2 Priority areas

The DIGI-HE project, implemented with the support of European universities and the Erasmus+ program, aims to enhance digitalization strategies by sharing best practices and fostering peer-to-peer learning and experiences among institutional management in higher education institutions across Europe. The project utilizes various surveys to assess digital self-awareness in participating countries and partner groups, along with reports, seminars, and learner groups to develop and showcase best practices. The ultimate goal is to create and launch an independent digital training resource through these seminars.

The primary national program, Digital Bulgaria 2025, builds upon its predecessor, Digital Bulgaria 2015. The foremost objective, particularly relevant to our paper, is the modernization of school and higher education in the ICT field. This involves enhancing the ICT infrastructure at schools and higher education institutions, improving digital competencies, and modernizing teaching methods for high school teachers and university lecturers.

The second objective aims to increase the number of highly qualified ICT specialists through two key activities: expanding the pool of young people trained for ICT professions and promoting the development of these specialists. The third objective focuses on enhancing the digital and ICT skills of the workforce.

The Bulgarian education system, particularly the methods of student learning and teaching practices, must adapt to the era of digital transformation. This adaptation is crucial because, in addition to traditional skills like reading, writing, and arithmetic, digital skills have become essential for success in education and the workforce. To make digital education a reality, teacher training must be modernized. Educators need to be well-trained in using digital media to effectively impart knowledge to students. This can include utilizing digital platforms, virtual or augmented reality, online libraries, and webinars. Urgent measures are needed in the Bulgarian education system to enhance the digital skills of young people in practical settings. This can be achieved with the support of businesses and the civil sector, as the development of these skills is crucial for employees in all sectors of the economy.

CONCLUSION

The South East European countries have undergone significant transitional processes. Currently, with increased investments in education, research, institution-building, and reform, these countries, as members or candidates, aim to accelerate economic growth. Most countries in Southeast Europe, sharing similarities in economics, education, geography, culture, and tradition, are reforming their education systems, enhancing educational institutions, and aligning standards and legislation with the EU. However, despite these efforts, the SEE region has not yet demonstrated clear indicators of dynamic and stable economic growth rates.

Modern social development is acknowledged as complex and multidisciplinary, incorporating economic, technical, and educational factors. Education is increasingly recognized as a crucial element in economic development, often linked to technical progress. Additionally, institutional factors such as intellectual property rights protection, anti-corruption measures, and budgetary and fiscal stability are vital for economic development. These factors interact closely and play significant roles in shaping the region's economic future.

Strengthening higher education's positive impact on digital economy development requires transforming universities into robust innovation and knowledge transfer hubs. Universities should act as agents of change, adapting their activities to meet both traditional and modern demands. Specifically, they should ensure that their traditional functions educational, methodological, and research are as adaptable as possible to current and future societal demands.

The national higher education system plays a central role in the information society's development and the advancement of the digital economy. Educational institutions shape the digital economy through various activities, including training, retraining, in-service training, lifelong learning, and dual education. Additionally, their research and innovation activities contribute significantly. The higher education system's contributions include laying the foundation for technological breakthroughs through fundamental research, addressing current economic challenges through applied research, disseminating knowledge, popularizing science, patenting inventions, and ensuring the practical and commercial value of research results.

Montenegro's efforts in digitizing its higher education sector are particularly noteworthy. The country has embarked on a path of modernization, upgrading classrooms with digital technologies and providing students with access to a plethora of online learning platforms. Recent data suggests a notable increase in the use of digital tools and platforms for teaching and learning, with an expanding array of courses now available online. Despite these advancements, Montenegro faces a significant challenge in bridging the digital divide, especially in rural and remote areas where access to high-speed internet remains limited. Addressing this challenge will require further investment in digital infrastructure and ensuring equitable access to digital resources for all students (Ministry of Public Administration, 2021, p. 23).

Similarly, Bulgaria has placed a high priority on the digitalization of higher education as part of its broader economic development strategy. The country has taken steps to enhance digital literacy among students and faculty, promote the use of digital tools in teaching and learning, and foster collaboration between universities and the private sector to drive innovation. These

efforts have been reflected in the rising enrollment in STEM fields, indicating a growing interest in digital-related professions among Bulgarian students (Kovacheva, Velkova, 2021, p.11)

The digitalization of higher education in Montenegro and Bulgaria has yielded positive outcomes for economic development in the region. By equipping students with digital skills and knowledge, universities are preparing them for careers in the digital economy, thereby contributing to the growth of the ICT sector and other digital industries. Moreover, digitalization has enabled universities to offer new and innovative programs that meet the needs of the digital economy, attracting students and researchers from around the world.

Despite the progress made, both Montenegro and Bulgaria face challenges in fully realizing the potential of digitalization in higher education. These challenges include the need for additional investment in digital infrastructure, ensuring the quality of online education, and addressing the digital skills gap among students and faculty. However, these challenges also present opportunities for growth and innovation. By leveraging digital technologies, universities in Montenegro and Bulgaria can enhance their global competitiveness, attract international students and researchers, and contribute to the development of a knowledge-based economy in the region.

Looking ahead, it is clear that the digitalization of higher education will continue to play a crucial role in the economic development of Montenegro, Bulgaria, and the broader SEE region. As digital technologies continue to evolve and reshape the global economy, universities must remain agile and adaptable, embracing innovation and collaboration to drive economic growth and societal progress. Through strategic investments in digital infrastructure, education, and research, SEE countries can position themselves as leaders in the digital economy, driving innovation, economic growth, and prosperity for years to come.

REFERENCES

- Kholiavko, N., et. al, (2022) The role of higher education in the digital economy development, *Revista Tempos Espacos em Educao*, Universidade Federal de Sergipe Brasil.
- Regional Cooperation Council, (2018) *Report: Regional Approach for Improving Digital Skills in WB6 Economies*, CID Balkans Development.
- OECD, (2018) Digital Society in South East Europe in: *Competitiveness in South East Europe: A Policy Outlook*.
- Ministry of Public Administration, (2021) *Digital Society and Media, Montenegro Digital Transformation Strategy 2022-2026 with Action Plan 2022-2023*.
- Dimitrova, V., (2018) Digitization of Education in the Field of Security. 1-3. 10.1109/HiTech.2018.8566554.
- https://www.researchgate.net/publication/329564190_Digitization_of_Education_in_the_Field_of_Security
- <https://www.erasmusplus.ac.me/capacity-building/?lang=en>
- Kovacheva, M., Velkova, I., (2021) Digitalization in Bulgarian Higher Education – Present and Future Opportunities, *IAC Education 4th International Academic Conference on Education*, Barcelona.
- European Commission, Digital Education Action Plan 2021-2027, (2021) https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_en
- EHL Insights, Top 8 digital transformation trends in education, (2022) <https://hospitalityinsights.ehl.edu/digital-transformation-trends>
- Gaebel, M., Zhang, T., Stoeber, H., Morrisroe, A., (2021) Digitally enhanced learning and teaching in European higher education institutions. European University Association absl.
- Stiglitz, J., E., (2017) The coming great transformation, *Science Direct*.
- Union, I., T., (2018) Digital Innovation Profile Serbia - ICT centric innovation ecosystem snapshot, *ITU, Geneva*.

**INOVATIVE CONCEPT OF REORGANIZATION OF THE HIGHER EDUCATION
SYSTEM IN THE
WHAT POTENTIAL SOCIAL EFFECTS MIGHT AI TECHNOLOGIES HAVE ON
OUR SOCIETY?**

Ejup RUSTEMI University of Tetova, North Macedonia
ejup.rustemi@yahoo.com

ABSTRACT

A number of people have different conceptions of artificial intelligence (AI). Some people consider it to be a technology that enables computers and machines to function intelligently, while others consider it to be machinery that replaces human labor in order to improve efficiency and speed. A system that is capable of effectively reading external data, learning from it, and utilizing these insights to attain specified goals through flexible ways is what some people mean when they talk about artificial intelligence (AI). As a result of its ability to lessen the amount of work that has to be done, artificial intelligence has become an integral part of many people's everyday life. Nevertheless, in spite of these various definitions, the most common understanding of artificial intelligence is that it is generally associated with machines and computers, with the intention of assisting mankind in the process of problem-solving and streamlining work procedures. The term "artificial intelligence" (AI) refers to the intelligence that is created by humans and displayed by machines. This paper will put forward the complexities that are starting to become more and more obvious as we witness the advancement of AI and its impact on our society.

Keywords: *AI, society, technology, jobs, science.*

INTRODUCTION

The term "weak artificial intelligence" refers to a type of artificial intelligence that is designed to do certain tasks. Examples of weak AI include virtual personal assistants (like Siri or Alexa), recommendation algorithms, self-driving cars, and facial recognition software. There is no general intelligence or consciousness present in this type of artificial intelligence; it functions within predetermined limitations. Despite the fact that it may be particularly good at activities like as playing chess or solving mathematical problems, its skills are still somewhat limited.

General or Strong Artificial Intelligence: General AI strives to have intelligence and consciousness comparable to that of humans. Strong artificial intelligence is a different concept of artificial intelligence that suggests that it can be taught to truly replicate a human mind. It can demonstrate intelligence in a variety of tasks and even possess perception, beliefs, and other cognitive capabilities that are normally attributed to humans. The majority of this sort of artificial intelligence is still considered to be theoretical, and it is still the topic of continuing research and discussion.

As is the case with the majority of changes that occur in life, the continual transformation of our environment carried out by artificial intelligence will bring about effects that are both beneficial and detrimental to society.

Automation of repetitive operations and the streamlining of processes are two of the ways that artificial intelligence (AI) helps to improve efficiency and production across a wide range of sectors. As a result, this may result in cost reductions and an improvement in resource allocation (Arjun et. al., 2022).

AI improves healthcare by assisting in the diagnosis of diseases, the discovery of new drugs, and the creation of individualized treatment programs. In addition to this, it makes remote patient monitoring possible, which ultimately results in improved access to healthcare and outcomes.

Enhancement of Education: Tutoring systems that are powered by artificial intelligence enable tailored learning experiences, adjust to the specific requirements of each student, and provide quick feedback. The educational opportunities available are improved by the use of virtual classrooms and language learning apps.

Transportation that is safer: Self-driving cars and autonomous drones have the potential to minimize the number of accidents and the amount of traffic congestion, while also offering accessible transportation for people who have difficulties moving around (Arjun et. al., 2022).

Artificial intelligence (AI) helps to speed up scientific research by analyzing vast datasets, recognizing patterns, and making predictions. Genomic analysis and climate modeling are two areas that can benefit tremendously from this research.

AI's Unfavorable Effects on Society

Job Displacement is the most contentious topic that is associated with artificial intelligence. The use of artificial intelligence to fuel automation could result in the loss of jobs in certain industries, particularly those that include tasks that are routine and repetitive. Workers in these industries could be required to learn new skills and adjust to new situations.

Privacy Issues Artificial intelligence algorithms have the ability to process enormous volumes of personal data, which raises privacy issues. It is possible for data breaches that are not authorized or misuse of data to have severe repercussions.

The use of artificial intelligence by cybercriminals to carry out sophisticated assaults, such as deepfake frauds and phishing attempts generated by AI, poses a potential threat to information security. Advanced security measures are required in order to protect against threats that are driven by artificial intelligence (Marsico, 2019).

Ethical Conundrums Artificial intelligence (AI) presents a number of difficult ethical conundrums, including the employment of autonomous weaponry and the possibility that AI may manipulate public opinion through the use of disinformation campaigns.

Disparities in the Economy: Wealth inequality will be developed as a result of the fact that investors in artificial intelligence will collect a major portion of the earnings. The disparity between the wealthy and the impoverished will continue to expand.

Despite the fact that artificial intelligence is a technology of the future, we still have to learn how to control it. The release of anything that is not under control can have terrible consequences. What are your thoughts on artificial intelligence? Leave a comment below and let us know.

There is one thing that is certain, despite the fact that we might not know everything there is to know about the world: every change that enters our lives will have some kind of effect on us, whether that impact is positive or negative. When it comes to artificial intelligence, the same holds true. Since it has been brought to light, people have been curious about the extent to which it will have an effect on society (Marsico, 2019).

It is true that it has the potential to improve the quality of our lives, but is there any possibility that it could make our lives even more difficult in any way? In this section, we will talk about the ways in which artificial intelligence is most likely to have an impact on society all over the international community. Although there is no prediction that is unanimously acknowledged regarding what the future of artificial intelligence will hold, I believe that we will know very soon whether we have contributed to the creation of an event that will revolutionize the world or whether we have truly succeeded to bring about our own destruction.

Let's take a look at what is anticipated to take place until then, beginning with the positive features of artificial intelligence and then moving on to the negative aspects that follow.

The enhancement of their levels of productivity is something that many firms are interested in. According to the findings of a study conducted by Accenture, artificial intelligence has the potential to boost productivity by forty percent and profitability by an average of thirty-eight percent. Employees are able to devote more time to concentrating on what truly matters because a significant number of duties have been removed from their control. In addition, they are able to devote their full attention to the activities that they take pleasure in and are proud of.

Sometimes, in order to complete a task, individuals are required to put their lives in danger. Now, we have the ability to overcome the risky constraints since we can employ artificial intelligence robots to perform the dangerous jobs for us instead. A wide range of professions are available, including those that need individuals to work in mining caves, as well as others

that involve traveling to space, exploring the most remote locations on earth, or diving to the deepest sections of the ocean.

All people have a tendency to make mistakes at some time in their lives. On the other hand, computers do not, at least not when they are programmed in the appropriate context. The decision-making process for artificial intelligence devices begins once they have accumulated sufficient data from a predetermined set of algorithms. Therefore, taking all of this into consideration, the number of errors is decreased, and the likelihood of being exact and precise is rather great (Hasan et.al., 2019).

The fact that many jobs that are characterized by a form of routine will be mechanized as a result of the rise of artificial intelligence is one of the primary problems that society is concerned about. People will be forced to abandon their occupations in greater numbers as the number of jobs that are mechanized increases. Even while many people might consider it to be a bad aspect of AI, it is not. The greater the degree to which regular tasks are automated, the more opportunities will arise for individuals to take on responsibilities that are more complicated, strategic, and administrative in nature. It is possible that Conversational AI might save businesses both time and money when it comes to providing customer service (Shah, 2018).

Some people feel that artificial intelligence will help us with repetitive and dull occupations, while others believe that it will lead to the rise of unemployment. There is a portion of our day that is devoted to activities that are laborious and that, in some way, consume the time that we could have spent on something that is more significant. Those individuals who are eagerly anticipating the day when artificial intelligence will take over are those who are eager to concentrate on creative endeavors but are unable to find the time to do so since duties of this sort need to be accomplished.

ConsiderING the Future of Privacy

The contribution that AI has made to many aspects of our lives has been nothing short of miracles. On account of the extensive variety of data that it continuously collects and analyzes at the highest possible speed, scale, and level of automation possible. On the other hand, where does all of this knowledge originate? In this particular instance, one of the ethical problems is brought up.

Many of the technological goods that people use on a daily basis, such as smartphones and smart home appliances, contain flaws that make them susceptible to being exploited by artificial intelligence. There are a lot of people who aren't even aware of the quantity of data that their devices create and exchange, which makes them more susceptible to being exploited (Shah, 2018).

The fact that artificial intelligence technology can be used to identify, track, and monitor people in real time is another problem that arises from this technology. In other words, not only will individuals be unable to use their gadgets in order to maintain their privacy, but their travels will also be able to be followed at every stage of their journey.

The human race is becoming increasingly slothful.

It seems that as people become accustomed to not doing as much, they are more likely to become a little bit lazy. In point of fact, people have become accustomed to relying on artificial intelligence for nearly everything, and they are unable to conceive of a world in which they do not have access to these technical breakthroughs. People are becoming addicted to these kinds of technologies, which can be a problem for future generations to come. This is because many procedures and applications are becoming automated, and people are becoming more and more dependent on these tools (Shah, 2018).

There is little doubt that artificial intelligence will have a profound impact on society. Despite the fact that many of these forecasts are based on speculation, we will have more information when the time arrives. At this point in time, there is no need for concern; nonetheless, we should anticipate that the advantages of artificial intelligence will in the future outweigh its disadvantages.

NEW ERA OF ECONOMY AND SCIENCE

The fact that artificial intelligence has the potential to generate enormous opportunities for economic growth and development is one of the reasons why it is so significant. A survey by PriceWaterhouseCoopers suggests that artificial intelligence has the potential to boost the global GDP by \$15.7 trillion by the year 2030. A situation in which artificial intelligence is not present would result in a 14% increase.⁷ This indicates that AI has the potential to generate more income, jobs, and prosperity for people all around the world (Gao, Qian, 2022).

There are a variety of ways in which artificial intelligence could be beneficial to certain locations. For instance, China has a great aim to become the global leader in this field by the year 2030, which might result in the country gaining \$7 trillion from artificial intelligence. China is investing a total of \$150 billion in artificial intelligence research and development, as well as applying AI to a wide range of industries and sectors.

One further illustration is North America, which has a robust innovation ecosystem and a sizable market for artificial intelligence products and services, and it has the potential to gain \$3.7 trillion from artificial intelligence. North America is home to a large number of pioneering artificial intelligence (AI) companies and researchers who are pushing the limits of AI technology (Gao, Qian, 2022).

It is also possible that artificial intelligence will have a favorable impact on other regions, such as Northern Europe (\$1.8 trillion), Africa and Oceania (\$1.2 trillion), the rest of Asia outside of China (\$0.9 trillion), Southern Europe (\$0.7 trillion), and Latin America (\$0.5 trillion). When it comes to the adoption and utilization of artificial intelligence, every location has its own set of advantages and disadvantages (Boyle, 2023).

The term "hyper war" refers to a new form of warfare that could be generated by artificial intelligence. "Hyper warfare" is a term that describes the tremendous speed and complexity of conflict that is made possible by artificial intelligence. Intelligent systems have the ability to launch and operate autonomous weapons systems, which can have devastating effects in the context of hyperwar. Because hyper-war moves at such a rapid pace, it is possible that humans will not be able to keep up with it or intervene in it. As a result, this gives rise to ethical and

legal considerations about the application and management of artificial intelligence in conflict situations (Boyle, 2023).

AI has the potential to assist us in defending our cyber networks against more sophisticated attackers. Artificial intelligence has the potential to assist us in enhancing our cybersecurity by leveraging cloud-based cognitive AI platforms that are able to learn from known dangers and analyze code that is novel to us. In this strategy, artificial intelligence can be used to assist us in detecting and preventing harmful codes or assaults that may not be able to be identified or prevented by traditional approaches. This tactic was implemented by a number of vital United States systems, for instance, in order to resist the "WannaCry" and "Petya" viruses, which rendered a great number of other systems inoperable.

In the realm of national defense, artificial intelligence is a technology that we cannot disregard or undervalue. Numerous nations, including China, Russia, North Korea, and others, are making significant investments in artificial intelligence (AI) and applying it to a variety of businesses and sectors, including the security sector. China, for example, has an aim to establish an artificial intelligence sector worth \$150 billion by the year 2030. China is currently utilizing AI for a variety of purposes, including speech recognition, counter-terrorism, and security. As a result of the fact that many AI algorithms may be utilized for both civilian and military reasons, it is possible to easily adapt AI research from one field to another without much difficulty (Boyle, 2023). In light of this, we must be well-prepared and aggressive in our efforts to develop and implement AI for the purposes of protecting our national security.

Through the use of medical imaging, AI can assist in the detection of cancer. An example of this would be the German company Merantix, which use deep learning in order to locate lymph nodes in CT scans. Tiny organs known as lymph nodes are responsible for removing potentially hazardous chemicals from the body. On occasion, they may develop a malignant or bloated appearance, which may be difficult to discern in photographs. This is something that can be accomplished by humans, but it requires a significant investment of both time and money. The hourly rate for radiologists is \$100, yet they are only able to read four photos in a single hour. In the event that there were 10,000 photos, the total cost of checking them all would be \$250,000 (Boyle, 2023).

Through the use of deep learning, computers can be taught to recognize the characteristics of normal and diseased lymph nodes based on data sets. Once they have this information, they are able to apply it to actual patients and identify those who are at risk of developing cancer. AI can assist us in locating and treating cancer in a more expedient and cost-effective manner.

It is possible for AI to avoid heart failure in older persons. When the heart is unable to pump enough blood to the body, this condition is known as heart failure. It has a cost of \$35 billion annually in the United States and affects ten percent of older citizens. Through the utilization of data and sensors to monitor patients' health and activity, artificial intelligence techniques can assist us in predicting and preventing heart failure (Boyle, 2023). They are also able to provide patients with education on how to properly care for their hearts and intervene when the patients require assistance. This way, artificial intelligence can assist us in keeping patients healthy and out of the hospital.

Autonomous vehicles are intelligent and safe since they are equipped with a number of smart technologies. Utilizing cameras and sensors, they are able to observe the road and the area around it. Using LIDAR technologies, one can determine the speed of other objects as well as their distance from them. In order to analyze data and make decisions in real time, they make use of artificial intelligence. Deep learning and high-performance computing are two methods that they employ in order to learn from previous vehicles and adapt to new circumstances.

The advantages that autonomous cars bring to the transportation sector are considerable. They have the ability to reduce the number of accidents, amounts of traffic, levels of pollution, and costs. Additionally, they have the potential to improve people's mobility, convenience, and accessibility.

Transportation companies that offer ride-sharing services are particularly interested in autonomous vehicles. They see them as a way to improve both their relationship with their customers and their level of productivity. A number of ride-sharing firms, including Uber, Lyft, Didi Chuxing, and others, are now conducting tests or utilizing autonomous vehicles for their customers. The company even went so far as to purchase 24,000 autonomous vehicles from Volvo for its service (Boyle, 2023).

AI is a technology that has the potential to assist us in enhancing and making our cities more intelligent. The application of artificial intelligence can assist us in optimizing urban services such as transportation, energy, health, safety, and government by utilizing data and sensors. Artificial intelligence can also assist us in addressing urban issues such as pollution, congestion, inequality, and criminal activity.

Utilizing AI to influence these drivers of behavior is a simple and straightforward process. Three instances are shown here. Affordably priced and easily available education that can increase capacities can be provided via AI. It is possible for artificial intelligence to improve human "capability" to do behavior by providing instruction that is individualized, flexible, and economical. While artificial intelligence (AI) is already capable of providing training that is superior to certain forms of traditional education, it also has the potential to provide education that is substantially more affordable and scalable in almost all instances. For this reason, millions of people are able to acquire capabilities that they would not have been able to acquire otherwise.

AI has the ability to supply inexpensive, individualized material that can maximize motivations. Artificial intelligence is capable of understanding users at a size and level of sophistication that has never been seen before, and it can also develop unique material that is personalized to the user at a cost that is significantly lower than what was previously conceivable. Because of this, it has the power to "motivate" behavior by conveying information that is of the utmost interest to millions of people at the most opportune times and at an unparalleled cost.

By leveraging AI, opportunities may be strategically scheduled and efficiently provided in a cost-effective and scalable manner. Artificial intelligence is capable of creating and

implementing timely "opportunities" for behavior that are more cost-effective and efficient than what was previously possible. This is made possible by its integration into a large, intrusive, and widespread modern communication system that has access to our data and devices.

The repercussions

Use of artificial intelligence (AI) will determine whether the strong influence it has on our behaviors and lives is beneficial or detrimental.

When utilized effectively, it has the potential to greatly enhance our levels of productivity, enjoyment, and health. Imagine this (undoubtedly inaccurate) vision of a life in the future that is facilitated by artificial intelligence. In order to complete a particular assignment today, you inform your AI helper that you need to complete it. Your team will receive feedback, it will communicate your progress to them, and it will provide support and scaffolding for the work. On that particular evening, an artificial intelligence will create a brand new virtual reality game that is designed to promote your health and will be personalized to your specific requirements. Systems that are powered by artificial intelligence will restock your pantry, arrange appointments, and prepare the agenda for tomorrow while you are playing. All across the world, other artificial intelligences are working ceaselessly to enhance medical care and drug development in order to prevent millions of fatalities, as well as hours of despair and misery. Do you agree that everything sounds quite good?

We do not have any reason to believe that the influence of artificial intelligence will be used exclusively or primarily for the benefit of humanity. Artificial intelligence could be used by terrorists to increase their ability to produce weapons, by social media networks to promote addiction, and by dystopian regimes to control free thought and action. These are only some of the potential applications of advanced artificial intelligence.

Artificial intelligence may also make many societal problems and inequalities worse. What will happen to the income and well-being of individuals if artificial intelligence begins to perform more tasks that we previously paid people to perform? It's possible that we can generate a sufficient number of new jobs or restructure social identities to the extent that we can prevent a feeling of meaninglessness. Perhaps not, however. There are many threats that we need to keep an eye on and get ready for, and this is just one example.

Application of Artificial Intelligence: Ethical and Legal Challenges

By considering the prior studies and recommendations, it is feasible to distinguish between the ethical and legal concerns that arise from the application of artificial intelligence systems.

The possibility of recognizing a human-like being with artificial intelligence as having the same status and rights as a human being. Currently, this question is not scheduled for discussion due to the existing level of scientific and technological progress. Simultaneously, the advancement of artificial intelligence systems may eventually prompt the consideration of whether it is

imperative to confer legal personhood upon humanoid entities, granting them identical rights and privileges as human beings.

What is the significance of labeling a computer as "human" when it possesses the ability to think and experience emotions similar to a human being? According to some academics, if an artificial intelligence entity has both volition and consciousness, it might potentially be granted the same rights as humans. The proponents of this perspective argue that human technologies, such as in vitro fertilization and genetic cloning, result in individuals with souls that are indistinguishable from those born by conventional means. If humans are able to digitally encode the human brain, artificial intelligence has the potential to become our digital counterpart. Consequently, it is imperative for it to possess a soul in order to operate optimally. Before any accountability systems are established, there will inevitably be a moral dilemma concerning the imperative of ethically treating robots that possess artificial intelligence and flawlessly replicate humans. This debate will occur prior to the implementation of any measures to ensure accountability.

An important question related to the legal personality of artificial intelligence is the legal status of the intellectual products created by artificial intelligence, as well as the ownership of intellectual rights to such works. An illustration of this is that robot poets currently generate poetry by using pre-established grammatical frameworks, as well as news and lexical databases, and they are consistently striving to enhance and broaden their lexicon. Computer musicians have the ability to compose music.

Scientists suggest various legal frameworks to regulate intellectual property rights for the products of creative activity that are generated with the involvement of artificial intelligence, either indirectly through its carrier or directly by the AI itself.

If an artificial intelligence entity is given legal personhood, it would also be eligible to get intellectual property rights.

The carrier of artificial intelligence is not granted any intellectual property rights. These rights are instead given to the creator of the basic concept, the user-operator, the producer of the computer system, the owner of the essential software, or the owner of the computer system itself. Works created by artificial intelligence are considered service works and are transferred to the public domain.

CONCLUSION

Prior to granting an AI system, it seems like the owner should have their intellectual rights to the works produced by the system certified as a matter of law. Because the creator of such systems benefits monetarily from their sales, this is the case. There will be a surge in public demand for the creation of such techniques since the owner will be motivated to develop them in the hopes of obtaining intellectual rights.

People have a lot of respect and admiration for the idea of artificial intelligence. Not only is it an interesting and useful research object, but it is also something to admire—to the point that it becomes an idol if left unchecked. Not only is artificial intelligence an interesting and

worthwhile topic of study, but it also offers limitless possibilities in terms of efficiency, productivity, and helping humans with a wide range of tasks, from solving everyday problems to exploring space and understanding the secrets of the cosmos..

REFERENCES

- Boyle, A. (2023). Introduction: Benefits/Opportunities and Threats/Risks of AI. Law, governance and technology series
- Arjun, C., Vinod., A., Ananthakrishnan., A.R, Abhishek., S., Adithyan., Tintu, Varghese. (2022). Is Artificial Intelligence a Threat or a Benefit? International journal of engineering technology and management sciences.

Marsico, G. (2019). [Artificial intelligence: a benefit for patients?]. Soins; la revue de référence infirmière.

Kamrul, Hasan., Sachin, Shetty., Sharif, Ullah. (2019). Artificial Intelligence Empowered Cyber Threat Detection and Protection for Power Utilities.

Shah, K. (2018). Artificial Intelligence: Threat or Opportunity.

Zhuolin, Gao., Qizheng, Qian. (2022). The Risk and Benefits of Applying Artificial Intelligence in Business Discussions. BCP business & management.

TRENDS AND NEW TECHNOLOGIES IN COMPUTER NETWORKS IN MONTENEGRO

Prof dr Mersad MUJEVIĆ, B.Sc.College of Professional Studies for Criminology and Security in Niš, R Serbia

mersadm@t-com.me

LLM Belma MUJEVIĆ, law graduate The University of Szeged, Faculty of Law and Political Sciences, Hungary,

mujevic5@gmail.com

Dina MUJEVIĆ, Bachelor of Culture and Tourism University of Donja Gorica - Podgorica, Montenegro,

dinamujevicc@gmail.com

ABSTRACT

In this paper, I will describe the current technological trends that appear in computer networks. I will talk about technologies that were created to improve current computer networks, but also build the foundation for the future of computer networks. It's about technologies: automation, software-defined wide-area networks, machine learning, and artificial intelligence. In the areas of network access and wireless networks, I will describe the 5G and Wi-Fi 6 technologies. The mentioned technologies improve business continuity, i.e. high availability of network devices and systems, as well as their behavior in case of disaster recovery. An important part of any business is prediction, which involves looking ahead and identifying the most important future trends in business and technology. Highlighting key technology trends is especially important to companies and business leaders who must address digital transformation today to remain competitive in the marketplace. Technological trends will have a significant impact on the world we live in. It will create a way of life, jobs, and human interaction. From virtual and augmented reality to artificial intelligence and quantum computing, these technologies will provide new opportunities and thus new challenges. That is why it is important to be aware of new trends and consider the potential consequences and implications of their widespread use.

Keywords: computer networks, 5G, Wi-Fi 6, machine learning, artificial intelligence

1. INTRODUCTION

In the business world, numerous trends determine the role of the network. Understanding these trends can help the IT sector better prepare for the ever-increasing expectations that business demands in various areas expect from networks. The development, growth, and maintenance of these processes can be facilitated with the help of automated processes that will enable the rapid development, deployment, and maintenance of various applications and processes whose role is to facilitate the operation of new business requirements. Developments in telecommunications and wireless technologies are already changing the world today, through fifth-generation data room connection technologies and sixth-generation wireless technologies, better known as 5G and Wi-Fi 6. The use of machine learning, artificial intelligence, robotics, and Blockchain technology is relatively new to the field. network technologies, but their potential is already very important.

„Computers, apart from being a key part of the business world, are becoming an increasingly important part for the individual as well. The continuous development of technologies must be accompanied by the comparative development of computer networks that started with sending data over wires, and we have come to the point where today it seems to us that everything is connected and that network technologies are all around us“ .

Network technology can be separated into two simple terms: communication and sharing.

Communication is a medium that helps in both business and private environments, and thus computer networks are the basis for the development of important IT solutions. Information is a key part of effective communication. The importance of the development of new technologies, material and human resources in computer networks has never been greater than today, because they enable the functioning of the business world, and increasingly enter the sphere of private life.

In the ICT system, the concept of Disaster Recovery (DR) is different from the concept of High Availability (HA). Both DR and HA are related to Business Continuity (BC), high availability deals with the continuity of operations without interruption, while disaster recovery includes a period of downtime, which can range from a few seconds to several days.

In this paper, I will briefly describe the current technological trends that appear in computer networks. All the technologies listed in this paper improve business continuity, i.e. the high availability of devices and systems and their behavior in the event of disaster recovery.

This paper will include a brief description of trends in the field of computer networks. It was created on the basis of parts of my earlier research as well as lessons learned from lectures, which dealt with the latest trends in computer networks in the Computer Networks and Operating Systems courses at the International University in Novi Pazar, Department of Computer Sciences.

Figure 1. The future of network technologies in smart cities, Source: Sensoworks

2. NETWORK ACCESS AND WIRELESS NETWORKS

The flow of information in today's world is made possible by the existence of two types of network technologies. „One type is Wi-Fi technology, a type of local wireless network that is used indoors, such as an office or home. The second type is broadband mobile network technology, which is primarily intended for communication over long distances, and can also be used indoors“ .

In order to ensure the future of both network technologies, it is important to continue developing the current versions. Local wireless networks are developing a technology called Wi-Fi 6. While broadband mobile networks are developing 5G mobile technology, which is already present today.

„Wi-Fi 6 and 5G are complementary technologies that will provide higher capacities and higher speeds and lower latency compared to their previous technologies. This alone will ensure the necessary infrastructure for the future needs of the ever-increasing volume of devices on the network and the exchange of information between them“ .

By 2050, 68% of the total global population will live in cities, according to UN data. By then, the world population will be 9.7 billion and 11.2 billion by 2100.

China, India, and Nigeria together will account for 35% of the projected urban population growth between 2018 and 2050. Over 700 cities from all over the world presented their smart city projects at the Smart City Congress in Barcelona this year.

A smart city is a city in which urban planning is conceived with the ultimate goal of connecting all segments using the most modern technologies. This connection, which frankly collects a large amount of data, is used for the efficiency of city services, the improvement of the environment, and the convenience of the population's life.

Since smart and sustainable urban planning affects everyone, it is crucial that we know and understand what technologies are involved in building smart cities and how they can help achieve the ultimate goal of urban transformation into smart cities of the future.

2.1 5G TECHNOLOGY

5G technology is the fifth generation of the technological standard of broadband mobile networks that, while encouraging investment in innovation in various areas, brings changes to everyday life. 5G technology began to be introduced at the beginning of 2019 and has been introduced to date in a large number of countries, mostly in large cities where there is a need for a large number of devices in a small space. It was conceived to respond to the ever-increasing growth in the number of devices and enable the rapid transfer of the large amount of data they generate.

Figure 2. The impact of 5G technology on today's world,

Source: <https://www.emfexplained.info/?ID=25916>

The fifth generation brings higher speeds, lower latency and better connectivity compared to its predecessors and enables the development of a new generation of applications and services that can change the world.

5G technology has three main advantages compared to previous technologies:

- Improved broadband mobile access that will provide higher data transfer speeds between devices in addition to higher data capacity.
- Great increase in communications between devices or in other words the Internet.
- Great reduction in latency when communicating between devices that enables real-time remote control of devices. This opens up the possibility of technological advancement in the fields of robotics, communications, security systems, medicine the auto industry, etc.

5G technology will impact human communities by enabling billions of devices to be connected and creating smart cities, schools, homes, and vehicles. Healthcare and education will be greatly improved and thus a better and safer life will be made possible. In the industry itself and the business world, the flow of a larger amount of data will be enabled, which will help the business and thus accelerate its development. It will open up space for innovation, better user experience, savings, and long-term growth.

„Also, new technologies such as virtual and augmented reality will become available to a large number of people“ .

2.2 WI-FI 6

„Wi-Fi 6, like earlier Wi-Fi 5 and Wi-Fi 4 technologies, is based on IEEE 802.11 network standards and comes with improvements that will help process more and more data from various devices,- while paying special attention to the safety of users who use it“ .

The main advantage of Wi-Fi 6 technology is a speed increase of up to 40% compared to Wi-Fi 5 technology. This is achieved by better coding of data, which increases the bandwidth of the wireless network. Compared to the previous standard, due to constant advances in technology, chips that encode and decode signals are becoming more and more powerful and can store ever larger amounts of data.

„Because of this progress, the amount of data packed into the same radio waves has also increased. Likewise, there have been major improvements in speed on networks using the 2.4 GHz frequency. Although the industry has switched to networks that use the 5 GHz frequency in recent years, with this progress it is possible to use the 2.4 GHz frequency in addition to the 5 GHz frequency, which is better in closed spaces because it passes through the walls themselves better“ .

One of the new features brought by Wi-Fi 6 is that smart devices such as laptops, tablets, mobile phones and others that have Wi-Fi 6 technology enabled have a longer battery life.. This contributes to saving on the device's battery itself - because Wi-Fi will spend more time in idle mode, thus saving energy“ .

„One of the main problems with the current Wi-Fi 5 network technology is a large number of users connected to the same access point, and it often happens that the network itself slows down traffic or even stops working due to an excessive number of devices connected to it. Wi-Fi 6, with its advanced technologies and the development of new chips, eliminates the problem of network downtime and, in the case of a large number of users connected to the network, improves the speed up to 4 times compared to the previous technology“ .

This progress will be most evident in public places where we have a large number of people, such as sports and cultural events at airports, hotels, large shopping centers, and large offices.

2.3 WI-FI 6 AND 5G TOGETHER IN THE FUTURE

„WI-FI 6 and 5G technologies meet the basic conditions that future applications require, which are requirements for high speeds and very low latency“ .

As Wi-Fi technology has much lower costs of reflection, deployment, and scaling compared to mobile technologies, especially in places where there are large numbers of people, it will continue to be dominant for business and home environments, i.e. for devices such as desktop computers, tablets, smart TVs and printers. The fifth-generation mobile technology will be oriented toward mobile devices, smart cars, and smart cities because it enables a greater range compared to Wi-Fi wireless technologies.

„The difference between WI-FI 6 and 5G technology is in network management. Wi-Fi technology uses the so-called unlicensed frequency spectrum for data transmission, which means that every house can have its own Wi-Fi network without obtaining a license for its use. However, as "neighboring" networks use the same frequency spectrum, there may be interference in data transmission“ .

„5G technology uses a licensed frequency spectrum, licensed by mobile network operators. Performance such as speed and latency on devices will depend on the proximity of 5G base stations. While there will be no interference due to multiple devices in the same place because the spectrum of frequencies is large and each mobile operator has its spectrum“ .

Due to the advantages and disadvantages of both technologies, they cannot function independently on a global level, but will cooperate and provide the basis for the development of new technologies, applications, and business solutions.

Figure 3. Application of 5G and Wi-Fi 6 technology,

Source: <https://medux.com/blog/next-generation-wifi-6>

3. AUTOMATION IN COMPUTER NETWORKS

„Network automation is the process of automating the configuration, management, testing, deployment, and operation of physical and virtual devices within the computer network itself“ .

Innovations in the fields of virtualization, open-platform controllers, Software Defined Networks (SDN), Intent-Based Networking (IBN), and programmability contribute to automation.

3.1 SOFTWARE-DEFINED NETWORKS

„Due to the increasing demand for new applications with as little maintenance costs as possible, IT companies face the problem of maintaining so many new applications and devices in a the classic way - by opening new departments and hiring more people. They are turning to a new trend that increasingly accepts IT as a service, leaving some services such as network functionalities and devices to be managed by external companies or, if possible, by internal business users“

Therefore, looking at the ever-increasing number of network devices, the complexity of networks, and the increasingly difficult management and control of networks and monitoring of new security requirements, led to the creation of a new technology called software-defined network management (Software Defined Networks - SDN). „The very definition of a software-defined network is that it "physically separates the control from the data room layer in such a way that the central controllers have an abstract view of the network". The architecture of software-defined networks consists of infrastructure, control, and application layers that serve to redirect traffic, manage and control devices and applications that send requests to network devices“ .

The main advantages of software-defined networks are the possibility of automating network functionalities, the possibility of implementing the network as a service, better management of server load, and better and safer access to private networks. In addition, better monitoring of network systems and visibility of applications in the network is enabled.

3.2 VIRTUALIZATION

The virtualization model, which has already radically changed computer services in the world, has also been adopted in computer networks in the form of network functions virtualization (Network Functions Virtualization - NFV). Virtualizing network functions is a way to reduce costs and speed up the deployment process for network engineers by separating functions like encryption from dedicated devices or moving them to virtual servers. (IDC, 2018).

Internet Service Providers (ISPs), instead of using or buying expensive traditional hardware solutions, can now buy and use cheaper servers, switches, and storage to run virtual machines that are used to perform network functions. In this way, a large number of functions are collected in one physical server, which enables the reduction of costs, energy, and the space itself that would be occupied by traditional hardware solutions. If there is a need to add new network functions, in this case, a new virtual server is simply added to the existing infrastructure.

3.3 INTENT-BASED NETWORKING

The core goal of network teams is to continuously deliver applications, services, and protection. While software-defined networks offer important advances in automation, they are only part of the solution. Organizations also need continuous network monitoring and optimization to support increasingly dynamic and digitally driven business models. To achieve this, networks must understand the purpose of the business change itself and monitor the dynamic conditions in the network, so that they can continuously adapt to that purpose. Because of these changes, the online world is turning in the direction of Intent-Based Networking (IBN).

3.4 CONTROLLERS WITH OPEN PLATFORMS

Interfaces for programming applications (Application Programming Interface - API) on the controllers allow the controller to integrate and exchange information with the neighboring network, information services, heterogeneous infrastructures, and other domains in the line of business. „This turns the network into an open platform that can accept policies from applications and devices, take advantage of the automation of centralized higher domain policies, and verify that the system itself meets the needs of the business“ .

3.5 PROGRAMMABILITY AS A NETWORK FOUNDATION

In order for Intent-Based Network Controllers (IBN Controllers) and systems to scale and realize their full potential, they must be built on a programmed physical or virtual network infrastructure. Programmed devices, interfaces, and programmable integrated circuits form the basis for an intelligent network. In order to adopt more effective automated systems, IT teams are moving away from traditional command line interface (CLI) based technologies to access network management. Instead, data room interface models that provide consistency, openness, structure, and efficiency are increasingly being adopted.

4. SOFTWARE-DEFINED WIDE AREA NETWORKS (SD-WAN)

„As today's trends lead to an increasing number of services in the cloud, and IT systems become more and more distributed, there is a problem of maintaining such large systems that are

constantly increasing. This creates the need for software management of networks in a large geographical area (Wide Area Networks - WAN), which consist of many local area networks (LAN), and this management is called Software Defined Wide Area Networks (SD-WAN)“ .

SD-WAN networks work on the principle of centralized management of the broadband network using a central management application, which in most cases is located in the cloud. By doing so, the system control is separated from the hardware components of the system, and because of this, network management is simplified and service provision is improved. „As the number of cloud services increases, and thus the number of devices and applications increases, traditional methods of maintaining wide area networks, e.g. individually manually configuring routers and gateways with the help of scripts, I can no longer keep up with that growth and additional complexity of the system. The aforementioned challenges are successfully solved by the SD-WAN network and offer simpler management of large and complex networks“.

Equipment using SD-WAN technology is managed in such a way that network administrators write business-aligned rules and run them on a specific part of the system. Operational rules are automatically generated and downloaded to all SD-WAN devices at the time of system policy creation or modification.

„The advantages of SD-WAN network technology are“ :

- cost savings,
- agility,
- performance monitoring,
- speed of implementation.

Cost savings are achieved by the fact that SD-WAN technology makes it easier to move a non-critical part of the traffic to a much cheaper broadband part of the Internet. „Likewise, centralized management based on business policies allows network engineers to place more or less traffic on broadband networks at any time without having to reconfigure routers and gateways. Another area of cost savings is that network engineers will no longer need to travel to remote locations to configure new devices since management is centralized“ .

SD-WAN improves the performance of cloud-based applications by making it easier to deploy access points in remote offices. It eliminates the need for round-trip traffic through a central Internet access point and can reduce latency and improve user experience for cloud-based applications.

„Deploying network technology and equipment in a new location is much easier with SD-WAN technology than with the traditional approach of deploying and configuring routers and gateways. A network engineer designs a network node on a central management application and then the SD-WAN device is sent to a remote location and connected by someone with little or no IT skills. After switching on, the device joins the network and connects to the central SD-WAN controller, which secures and configures the new devices and then places them on the network“ .

5. MACHINE LEARNING AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

„A large number of devices and the arrival of new technologies make it difficult for network engineers to design, monitor and manage the network, so today more and more attention is being paid to the development of machine learning and artificial intelligence (AI) technologies“ .

The role of artificial intelligence is; to mediate real-time communication between computer networks and ensure that all interactions between them receive the best possible quality of service from available connections. „And if machine learning and artificial intelligence will create a new approach to the design of computer networks, the human element itself will not disappear, but artificial intelligence will show us new ways of designing faster and more profitable networks, but still the construction of the network must be done by people. The combination of human intellect and creativity with the great computing power of artificial intelligence will create a situation where new design and management techniques can emerge“ .

In addition to the simpler design of computer networks, artificial intelligence will also help in the management, maintenance, and protection of computer networks. „Today, networks are monitored with algorithms that look for irregular accumulations of traffic and activity that may be the result of malicious activity, such as distributed denial of service attacks. As the artificial intelligence driving these algorithms becomes more intelligent, it will find increasingly faster and safer methods of predicting future threats and cleaning the network itself of unwanted traffic“ .

Because of all these possibilities provided by artificial intelligence for computer networks, it actually represents a revolution in the world of networks and network technologies. Especially if you consider that the world today is at a turning point in which it will be decided how we use the networks. It will change forever thanks to technologies like the Internet, autonomous vehicles, and increasingly connected smart city systems. Artificial intelligence is causing and will continue to cause a complete rethinking of whether current business models and services are conducive to providing the best possible user experience and the very profitability of those models.

6. BLOCKCHAIN TECHNOLOGY

Blockchain technology is transforming the entire global digital economy. It is a completely new concept. Integrating Blockchain technology into smart cities will play a major role in connecting all smart city services in the future. The mentioned technology can be used in smart contracts. Smart contracts enable transparent and integrity transactions without the need for an intermediary. Which makes the process easier, cheaper, safer, and faster. Blockchain technology will help in processing invoices and various types of transactions, managing facilities, or facilitating and sharing energy through a smart grid.

7. CONCLUSION

„As today's world becomes increasingly driven by exponential growth in the technological needs of the business and private worlds, it becomes increasingly digitized, distributed, connected and diverse“ .

Also, due to this inexorable growth, IT teams are finding themselves reaching a point where the complexity of networks exceeds the ability to effectively manage and secure the networks themselves. What has already become a need today are new systems that combine technologies such as automation and machine learning, (Buvat et al., 2018) that help simplify technological operations in various systems. Now we are coming to the threshold of a new era of networking in the technological world, in which the traditional outdated ways of building and managing the network will be broken and the future will be embraced more. That future will be driven by technologies that can solve all the challenges required by the new world in completely new ways. By using them in crisis management, we can change the approach from reactive to proactive management and thereby increase the efficiency of procedures, i.e. reduce losses.

By doing so, these technologies will support the growing needs of the market for increased scale of use, agility, and security, and thus will enable the continuation of new trends that will further change the digital world. By increasing the security of network systems, business continuity is improved and improved, with its two basic components: high availability and disaster recovery.

LITERATURE

- [1] Anderson N., (2019) Are You Prepared for the Coming 5G and Wi-Fi 6 Disruption? - <https://www.wwt.com/article/are-you-prepared-5g-wifi-6-disruption>
- [2] Andra U., (2019) Connecting the Unconnected: 5G and Wi-Fi 6 Will Play a Pivotal Role in Bridging the Digital Divide - <https://blogs.Cisco.com /sp/5g-and-wi-fi-6-bridging-the-digital-divide>
- [3] Apostolopoulos J., (2019) Improving Networks with Artificial Intelligence - <https://blogs.cisco.com /networking/improving-networks-with-ai>
- [4] Arend C. et al, (2017) IDC FutureScape: Worldwide Enterprise Infrastructure - <https://www.idc.com/getdoc.jsp? containerId=US43137417>
- [5] Buvat J. et al. (2018) Reshaping the Future Unlocking Automation's Untapped Value - <https://www.capgemini.com/wpcontent/uploads/2018/10/Report-%E2%80%93 Reshaping the –Future – Unlocking - Automation%E2%80%99s – Untapped – Value pdf>
- [6] Hoffman C., (2020) Wi-Fi 6: What's Different, and Why it Matters - <https://www.howtogeek.com/368332/wi-fi-6-what%E2%80%99s-different-and-why-it-matters/> IDC, (2018) Multicloud is the New Normal - https://www.cisco.com/c/dam/ global/en uk/solutions/cloud/overview cloud_business_cloud_advisor_infobrief_eng _FY18Q3. pdf
- [7] Miholjek M., (2020), Industrial certificates for computer networks (graduate thesis on Information Systems, mentor D. Valenčič). University of Velika Gorica.
- [8] Miholjek M., Valenčič, D., Čavar, S., (2021) Trends and new technologies in computer Networks (14th Scientific and professional conference "Crisis management days 2021"). Conference proceedings, Zagreb Velika Gorica, <https://dku.hr/wp-content/ uploads /2022 /05/ DKU-2021-final.pdf>
- [9] Rosencrance L., (2021) Software-defined networking (SDN) <https://www.techtarget.com/search networking / definition /software-defined-networking-SDN>

STRESS MANAGEMENT OF HEALTH WORKERS AT THE UNIVERSITY CLINICAL CENTER OF KOSOVO (UCCK)

Mr.sc. Valbone Ramaj Phd Candidate
Biznesi College, Pristina, Kosovo
valbone.ramaj@yahoo.com

ABSTRACT

The article, "Stress Management of Health Workers at the University Clinical Center of Kosovo" offers a summary of the research conducted in the field of stress management in

this specific context. This summary includes the purpose, methodology and key findings of the study.

The purpose of this study is to identify the factors that cause stress in the work environment for health workers at the University Clinical Center of Kosovo and to propose effective strategies for stress management in this context.

The study methodology includes a combination of analysis of existing literature, interviews with health workers, and the use of surveys to assess their perceptions and experiences with stress at work.

The main findings of the study show that health workers at the University Clinical Center of Kosovo face many challenges and factors that cause stress in their work environment, including workload, time pressure, and resource scarcity.

Effective stress management strategies include promoting a culture of well-being at work, offering stress management training programs, and implementing work policies and practices that promote the balance between personal and professional life.

The implications of the findings show that stress management in the health sector is important for the health and performance of employees, as well as for the quality of services provided to patients. Investing in stress management benefits all participants in this context.

Keywords: *Management, Stress, Workers, Health, Kosovo*

1. Introduction

The article that addresses stress management of health workers at the University Clinical Center of Kosovo should include a clear presentation of the importance of the topic, the context in which the study occurs, as well as its goals and objectives. Workplace stress is a critical issue affecting the quality of healthcare as well as the physical and mental well-being of health workers. In this entry, we will try to present these aspects in a detailed and understandable way.

Workplace stress is a global phenomenon that negatively affects employee well-being and the quality of services provided. Health workers are particularly vulnerable to stress due to the nature of their work, which often involves huge responsibilities, vital decisions, and emotionally charged situations. This condition can lead to emotional fatigue, burnout, and reduced effectiveness at work.

University Clinical Center of Kosovo (QKUK) is the leading health institution in the country, providing specialized services to a large number of patients. In this environment, health workers face numerous challenges, including long working hours, lack of resources, and pressure to deliver quality care in difficult conditions. For this reason, managing the

stress of these employees is essential to maintaining their health and providing good care for patients.

Stress at work can have serious consequences for health workers, including physical and mental health problems, as well as negative impacts on personal and professional lives. To address these challenges, it is necessary to develop and implement effective stress management strategies that can help reduce its negative impacts and improve employees' overall well-being.

This article aims to examine the factors that contribute to the stress of health workers in QKUK and analyze the effectiveness of various methods for managing this stress. Through this analysis, we will try to offer recommendations for improved strategies that can help reduce stress levels and improve the quality of healthcare.

Our study will include a review of existing literature on workplace stress and its management, with particular focus on the health sector. We will use various research methods, including surveys and interviews with health workers at UCCK, to collect detailed data on their experiences and the current stress management strategies used.

An important part of the article will be to analyze this data to identify the main patterns and factors that affect employee stress. In this way, we will have a better understanding of the current situation and the challenges facing health workers in QKUK.

By identifying stressors and analyzing management methods, we can develop recommendations for improving existing practices and implementing new strategies that can be more effective. These recommendations may include special training on stress management, psychological and social support for employees, as well as improved working conditions.

In addition, we will also consider the role of administration and institutional policies in supporting employees and creating a healthy working environment. Effective stress management requires a shared commitment from all levels of the organization, and administration plays a key role in providing the necessary support and in creating policies that support employee well-being.

This article aims to provide an in-depth analysis and practical recommendations for stress management of health workers in QKUK. By addressing this important issue, we can contribute to improving the health and well-being of employees, as well as to increasing the quality of healthcare provided to patients. In this way, we will help create a healthier and more productive working environment for all involved.

2. Literature review

2.1. Stress

Stress is a natural response of the body to challenges and demands, which can be positive or negative. It occurs when individuals are confronted with situations perceived as

threatening or overblown. At low levels, stress can be beneficial, increasing alertness and performance. However, chronic or high stress can have negative effects on physical and mental health.

Stress can manifest in various ways, including physical symptoms like headache, muscle tension, fatigue and trouble sleeping. Emotional symptoms can include anxiety, depression, irritation and loss of motivation. Stress can also affect behavior, leading to excessive food consumption, alcohol or drug use, and social isolation (Nushi.P., 2012).

The causes of stress are varied and include factors like work pressure, financial problems, personal relationships and health challenges. Coping with stress requires an integrated approach that can include relaxation techniques, exercise, consciousness and meditation, and seeking professional support when needed (West, C.P., etal. 2016).

Stress management strategies include developing time management skills, setting priorities and sharing responsibilities. Creating a healthy balance between work and personal life is also essential. Support from friends and family can help reduce stress, while activities that bring pleasure and relaxation are important for overall well-being.

One effective way to manage stress is to practice mindfulness. This includes focusing on the present moment and accepting it without judgment. Mindfulness and meditation techniques can help calm the mind and reduce stress.

In conclusion, stress is an inseparable part of everyday life, but its effective management is possible through different approaches and personalized interventions. Understanding the causes and symptoms of stress, along with developing healthy coping strategies, can contribute to improving quality of life and maintaining overall health.

2.2. Stress management

Stress management is an important process that involves techniques and strategies to control and reduce stress in our daily lives. Stress is a natural response to challenges and pressures, but when it becomes chronic and unmanageable, it can have severe consequences for physical and mental health (Kabat-Zinn, J. 1990).

Stress management techniques include a wide range of methods, including cognitive, conductive and physical strategies. One of the most popular techniques is physical exercise, which helps release endorphins and improve overall wellbeing.

Meditation and mindfulness practices are also effective methods for managing stress. These techniques focus attention and calm the mind, reducing feelings of stress and anxiety.

Another effective method is the practice of deep breathing, which helps relax the body and mind. Controlled breathing can lower blood pressure and improve circulation, bringing a general sense of calm.

Planning and time management are critical to reducing stress. By organizing tasks and responsibilities in a structured manner, individuals can avoid feelings of overload and improve their productivity (Shanafelt, etal. 2017).

A healthy diet can have a major impact on stress management. Foods rich in vitamins and minerals, especially those containing B vitamins and magnesium, can help stabilize mood and improve overall health.

Quality sleep is another important component in managing stress. Lack of sleep can exacerbate feelings of stress and negatively affect daily functioning.

Social support is a key factor in managing stress. Strong and healthy relationships with family, friends and colleagues can offer emotional and practical support in difficult times.

Another important aspect is the ability to say "no." Many people feel stressed because they take on too much responsibility. By learning to set healthy boundaries, individuals can protect their time and energy (Kabat-Zinn, J. 1990).

Humor and laughter are powerful tools for managing stress. Activities that cause laughter, such as watching a comedy or spending time with cheery friends, can help reduce tension (West, C.P., et al. 2016).

Hobbies and personal interests can offer a blast of daily stress. Creative activities such as painting, music, and reading can help relax the mind and improve mood.

Using muscle relaxation techniques, such as yoga and stretching, can help release physical tension and improve flexibility.

Knowing and accepting emotions is an important step in managing stress. By acknowledging feelings of stress and dealing with them in a healthy way, individuals can find effective ways to manage them (Nushi.P., 2012).

Talking to a mental health professional can be very helpful for managing chronic stress. Therapy can offer personalized strategies and support to deal with stress.

Physical activities such as walking, running, or cycling can be great ways to relieve stress and improve cardiovascular health (West, C.P., et al. 2016).

Reducing caffeine and alcohol consumption can help manage stress. These substances can exacerbate feelings of anxiety and interfere with sleep quality.

Engaging in spiritual or religious activities can provide a sense of calm and meaning, helping to manage stress (Nushi.P., 2012).

Reflecting on personal experiences and successes can help build a positive attitude and improve self-esteem.

Creating a calm and organized environment at home and at work can help reduce stress. Clean and regulated spaces can improve concentration and reduce feelings of chaos (Kabat-Zinn, J. 1990).

The use of aromatherapy, with essential oils like lavender or chamomile, can help relax and improve mood.

Setting achievable and realistic goals can help reduce pressure-related stress to meet excessive expectations.

Incorporating social activities into your daily routine can help build a support network and improve mood.

Taking regular breaks and time to relax is essential for managing stress. Short and frequent breaks can help replenish energy and improve productivity.

Reflecting on personal and professional priorities can help manage stress by prioritizing what's most important and eliminating unnecessary tasks.

Using technology responsibly, setting limits for its use, can help reduce stress caused by too much information and constant interruptions.

Engaging in outdoor physical activities, such as walking in the park or gardening, can help relax and improve mental health.

Creating a daily routine that includes relaxing activities can help manage stress and improve quality of life.

Avoiding conflict situations and resolving disputes peacefully can help reduce stress (Shanafelt, et al. 2017).

Using music as a means of relaxation can help improve mood and reduce tension.

Taking the time to reflect on positive experiences and feel gratitude for them can help build a positive attitude.

Creating a healthy and supportive work environment can help reduce work-related stress.

Encouraging open and honest communication in personal and professional relationships can help manage stress and improve wellbeing.

Using breathing relaxation techniques can help reduce tension and improve mental calm.

Building conflict management skills can help reduce relationship-related stress.

Creating a daily routine that includes relaxing activities can help manage stress and improve quality of life.

Awareness of negative thoughts and replacing them with positive thoughts can help manage stress.

Stress management is a complex process that requires a multi-sided and personalized approach. Through the use of various techniques and building a healthy routine, individuals can improve their well-being and reduce the negative impacts of stress in their daily lives.

2.3. Stress management at health workers

Stress management among health workers is a critical issue for maintaining their mental and physical health and providing quality care to patients. Health workers often face stressful situations due to the nature of their work, including responsibility for patients' lives, long working hours, lack of resources, and pressure to provide excellent care in difficult conditions (Shapiro, S.L., et al. 2009).

One of the main strategies for stress management is to provide regular training to employees, which includes relaxation techniques, time management and communication skills. These trainings can help employees develop skills to cope with stress and improve their work efficiency.

Psychological support and counselling services are also essential. Employees should have easy access to these services to discuss and manage their feelings of stress and anxiety. Organizing support groups where employees can share their experiences and receive support from colleagues is also helpful (Shanafelt, et al. 2017).

Improving the working conditions is another important step. This includes providing equipment and resources needed to carry out the work, reducing excessive working hours and offering regular breaks to avoid occupational fatigue and burnout (burnout).

Promoting a healthy work culture, where employees feel valued and supported, is essential. Evaluating their work and offering recognition and rewards for their efforts and achievements can help boost morale and reduce stress.

Implementing well-being programs that include physical activities, healthy eating and social activities can contribute to improved overall health and reduce stress. These programs can include yoga classes, gyms, and various relaxation activities.

The techniques of consciousness and meditation are also very effective. These techniques can help employees calm their minds and focus better on the present moment, reducing feelings of stress and anxiety.

Improving communication within the organization and creating an environment where employees can freely express their concerns and ideas is essential. This includes effective communication with management and collaboration between departments to ensure a smooth workflow and mutual support (Shapiro, S.L., et al. 2009).

So stress management at health workers requires an integrated approach that includes training, psychological support, improved working conditions, promoting a healthy working culture, and implementing wellness programs and consciousness techniques. These measures can help preserve the health and well-being of employees and improve the quality of care provided to patients (Shanafelt, et al. 2017).

2.4. Stress in health professionals as a result of hard work

The work is hard for health management, it is important and it must not be too preoccupied even in the free time. Make time for yourself and your relatives, so you will serve the sick. It's good to have someone in the workplace who you can talk to from time to time about your difficulties in life and at work. Those who are fortunate for a good life (partner, family) are easier to get through the stress situations of the profession.

We all need peace and relaxation, which is a basic principle of biological and psychological

processes. So as you can see, stress is important in life, especially positive stress, such as getting married, getting pregnant, getting a good grade, graduating, etc. He is sometimes necessary to motivate us to live a more intense life. However, stress must be kept at the limits of tolerance, otherwise it can seriously endanger health. (<https://de-de.facebook.com/>, 2013)

Try to live healthy, healthy, healthy life philosophy. Take care of your personality and professional perfection, do not expect from yourself that you can perform miracles and give life and health to all the sick. If you're sad, angry, overwhelmed with negative emotional pressure, find a corresponding way to empty yourself from the strain. The situation that most often irritates the health worker and makes him unhappy has many: for example, the undisciplined sick, the sick with poor bodily hygiene, the feeling of guilt (because the expectations for the result of the disease must be real) and more severely the experience of the death of the sick (Shapiro, S.L., Etal. (2009).

Death is a necessity and part of the profession, it always affects us, but if we have a real and good look at life, we will be easier to deal with.

Posttraumatic stress encapsulates the totality of pathological behaviors that emerge after experiencing trauma, real or imaginary to the individual. In the civilized world, for the scaling of humanity, there is still a present post-conflict stress disorder that comes as a result of constant warfare, accidents, natural disasters, various threat that endanger human life every moment and leave unwelcoming consequences. Given our place as a country that experienced war with severe consequences, it can be said that anxiety and depression are among the disorders that have affected a significant part of the population, not even bypassing the age of adolescents.

How we respond to stress is called adaptation, and to achieve adaptation requires even minimal or tolerable effort. Not in vain is stress often called the disease of our overwork and difficulties. The greater the demand for adaptation, the stronger the stress or stressful state experienced by the individual (Shanafelt, etal. 2017).

In everyday language, stress puts more emphasis on the negative characteristics of change to its pathological consequences, but on the other hand, all of us, who more and who less need a little stress. So stress is not always harmful and unpleasing for the individual, but since we live in a developing society where a lot of things change quickly, there needs to be a lot of known and considered risks associated with it. ... (Orhani, 2011, p. 74)

The complexity of the health worker's work includes family members of the sick person. They are hard hit by their human disease, seeking different information, the course, the prediction and the consequences of the disease. They are also burdened with difficulty. Therefore, we must influence the family's feelings and because of their report to the sick. In this way, we must develop realistic reports on the sick and the disease. It should not be dramatized or underestimated, the situation should not be shown as too pink or too black.

They should be impressed that the pu-entained take care of the sick. Often, family members during the hospital visit ask for information about the sick, while the saint-deed worker cannot remember which sick person is asleep. It affects the family very badly and people are rightly asked if their man has left him in safety and in safe hands. It is right that family members instruct them how to behave towards the sick so that they can affect his mood. Some patients (in geriatric or psychiatric departments) make statements that, for example, they do not give them food, that someone has stolen their money, etc., statements that are obligatory on the disorder of mental life, for which family members must be notified. (Milev & Kacarski, pp. 83).

With the advancement of the technique and its application in medical sciences, there is increasing talk of dehumanization in medicine. It is a fact that the technique is necessary in determining diagnosis and treatment, but it is also that without professional report and without a warm human report of health workers, the medication is compromised.

3.1. DECLARATION OF THE PROBLEM

The reason for this study is that stress is increasingly increasing in our country, which is accompanied and manifested with many symptomatic signs and numerous disorders. Knowing that health workers as a result of hard work and with very severe conditions facing our hospitals, we in this work have been trying to analyze stress management and its consequences on health workers and in the case of the health workers of UCCK. Getting information on this problem leads us to an easier conclusion for its treatment. Our professional duty must always be on alert for the help required of us, but never lack the moral care and advice needed to those who are under constant stress and pressure from overwork, numerous obligations, etc., for reasons that they do not feel uninformed and treated properly. Stress as a health problem requires specific treatment by the medical staff, employer and society in general, a crucial role here is patient counseling, improving conditions, raising the standard at work, taking enough rest, etc.

The study data showed that health workers of all ages, genders are predisposed to stress, and here distinguish workers in some departments who are more engaged, i.e. more busy, results that match the data derived from the literature. They also showed that adequate care carried out by the nurse or medical staff about rest, adequate sleep, counselling, nutrition, walking, sports etc. Physical activity reduces the chance of stress or even full recovery, as well as better mood and motivation at work. These results also match data from the literature.

Health promotion by people participating in public health, which aims to increase knowledge about stress in the workplace and the many factors that cause stress, has affected

the treatment of people (employees) affected by this problem, and highlights that management of stress and workload is the cause of many problems, where the health status of health workers is fairly in relation to the conditions offered in the workplace for health workers. These data match the data from the study

Our professional duty must always be on standby for the help required of us.

4. METHODOLOGY

4.1. Sample

Our research was conducted in theoretical and practical area where we have conducted literature from various authors and sources of information from the Internet, collecting data where we have obtained various questions posed through the pythoresms. In theoretical aspect, the thesis of the various authors' hypotheses are analyzed, through the method of quality analysis, descriptive method and comparative method.

4.2. Instruments

As an instrument of research I have collected data on stress as a problem in general as well as that of workers in health institutions in particular. The research involved 150 respodents employed in different departments of the University Clinical Center of Kosovo (UCCK) in Pristina who are of different ages, as well as both male and female, where the data obtained from the surveyed surveyed were compared and presented in tabular and graphic form. We also focused the research on these parameters: gender, age, level of employee, ward, etc. I used the data collection in the construction of the questionnaire constructed from a total of 40 questions.

4.3. Procedure

In our research we have included the procedure of collecting and collecting data, analyzing this data, classification, processing of results and categorization of data from the questionnaires distributed in different departments, where the questions are distributed in a given period of time from 27 January 2024 to 1 February 2024.

4.4. RESULTS

During this research, which we conducted participants were health workers of several departments. All 150 participants were included in this study. Participants had different directions such as general nurses, radiology nurses, anesthesiology technicians and midwives. 150 structured questionnaires were distributed (with all the necessary clarifications for how to complete them). All questionnaires distributed to the target group are returned within 27 January 2024 until 1 February 2024.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Pressure in the workplace is inevitable due to the current working environment, when pressure is excessive, poor organization or management of work, unsatisfactory conditions, and lack of appreciation by superiors or colleagues causes stress. However, a well-planned, well-organized and stressful work will affect workers' professionalism not only at work but also more broadly.

It's a topic that hasn't been explored before in our hospital. I mean, earlier data on this topic do not exist, therefore these circumstances make it impossible to compare research findings with preliminary data. In the research findings, the opinions of the participants in the research showed that 56% of them are no more irative and tense than before, 25% are sometimes more anxious and tense than before, while 6% are always more irifying. More stressful and more stressful than before. In the research findings, the opinions of the subjects participating in the research have shown that 70% of them do not tell themselves sometimes I can no longer bear to take, 18% of them sometimes tell themselves that I can no longer bear to stand, and 5% of them always tell themselves that I can no longer bear to take.

The research findings also showed that the subjects participating in the research showed that 30% disagree that they could do the job better if they had more time, while 27% fully agree that they could do the job better if they had more time. The findings of the research also showed that the subjects participating in the survey 61% disagree that they have the impression that they are consistently discriminated against at work, while 7% of them agree completely. The research also found that 53% of subjects disagree that their work environment is not very pleasant and safe, while 21% agree. There also 54% of them disagree that patients make unreasonable requests, while 11% of them agree completely. The research also found that 61% disagree that they do not have enough time to provide emotional support to the patient, while 14% agree that do not have enough time to provide patient emotional support.

The research also found that 54% of subjects disagreed with the lack of manager support, while 20% agreed that they lacked the support of the manager. There also 64% of subjects disagree with the manager's job criticism, while 9% of them agree that they are criticized by the manager during the job. The research also found that 53% of them did not agree that they did not have enough time to complete all their tasks, while 12% fully agree that they do not have enough time to complete all their tasks. The opinions of the subjects participating in the research have shown that 46% of them agreed that they become very anxious when a patient with whom we had

formed a close friendship, while 21 % disagree that they are very much bothered when a patient with whom we had made a close friend dies.

The opinions of the participating participants in the research show that 40% of them agree that they are burdened with different and inappropriate experiences in their work, while 33% of them disagree that they are burdened with different and inappropriate experiences in their work. The research also found that 17% of them agree that they do not have enough time to respond to the needs of the patient's family members, while 45% disagree that they do not have enough time to respond to the needs of the patient's family members. The research also found that 24% of them agree that they are responsible for things they are not controlled, while 41% disagree that they are responsible for things they do not control. The opinions of the participants in the study showed that 48% of them fully agree that they feel bad when watching patients suffer, while 4% of them completely disagree that they feel bad when they see patients suffering. The opinions of the participants in the research showed that 51% of them fully agree that they genuinely feel pleasure in their work, while 13% of the subjects participating in the research did not agree that they really enjoyed their work. The research found that 59% of them did not agree that they were often upset with their work, while 9 % of them fully agree that they are often bored with their work.

VI.1. Validity and reliability

All 150 participants were included in this study. Participants had different directions such as: Specialists, Doctors, General Nurses, Radiology Nurses, Anesthesiology Technicians and Midwives. All participants (100%) responded positively to our request and participated in the research. The questionnaire was collected. In the questionnaire and annex, the way of filling out is explained, the questions in the questionnaire were of the closed type with many options of choice such as: I agree fully, I agree partly, I don't know, I don't agree in part, I don't agree in part, I don't agree completely and rarely, sometimes and always.

As a condition that the data be considered valid was not to identify participants, so their anonymity was preserved. Their right to be informed about the way the questionnaire is completed, the right to free expression of their opinion and their will for the individual filling in of the questionnaires is respected. The analysis of the findings is done without prejudice and by presenting real data from the questionnaires on tables and graphs. The participation of the entire number of planned subjects in the research and their contribution to all questions posed indicates the report and mutual respect for the research participant. It is respected that the collected data will be used only for the purpose of research and for nothing

else.

RECOMMENDATIONS

From this study we understand that stress at work is present, so the data from this research tells us how health workers feel in their workplace, so they need to be managed in the best form. Given that the subjects in the research were of different ages, some agree but some do not on stress at work. But from this study we also have very good stress-related outcomes in health workers, where we are dealing with the presentation of this very important topic in our health institutions.

It is important to know how to prevent this phenomenon with its own initiative for health workers. The many reasons for doing this research is that our institutions in our country, in recent years, have increased stress due to many reasons but mostly are questions about working conditions. But we hope that at a very close time the working conditions and other reasons will be regulated, we will have as little stress as possible, which has a great impact on the efficiency of the work.

For better results, we recommend:

- Try to maintain a proper and professional attitude.
- We need to be informed about our rights.
- Knowledge gives us the tools we need to change the things that are not going well around us.
- Planning and time management
- Rest or relaxation during the day allows us to get back to work with energy
- All areas where the situation can be better are calming and compensated for stress at work.

For the stress management of health workers at the University Clinical Center of Kosovo (QKUK), the following recommendations may be useful:

1. Training and Education

- **Provide Stress Management Training:** Organize regular courses and seminars on stress management techniques, including relaxation techniques, meditation and consciousness.
- **Mental Health Education:** Include education on recognizing and treating symptoms of stress and anxiety.

2. Psychological Support

- **Counselling Services:** Provide easy and continuous access to counselling and psychological support services.
- **Support Groups:** Create support groups where employees can share experiences and offer support to each other.

3. Improving working conditions

- **Resource Optimization:** Ensure that employees have all the tools and resources needed to perform their work effectively.
- **Flexible schedules:** Provide flexible schedules and regular breaks to avoid professional fatigue and burnout.

4. Healthy Working Culture

- **Promotion of Gratitude and Rewards:** Recognize and reward employees' efforts and achievements to boost morale and motivation.
- **Open Communication:** Create an environment where employees feel confident to express their concerns and ideas.

5. Welfare Programs

- **Physical and Relaxing Activities:** Organize physical activities, such as yoga or gym classes, and relaxing activities, such as painting or music.
- **Healthy Food Promotion:** Provide healthy food options in the hospital canteen and educate employees on the importance of healthy eating.

6. Awareness and Meditation

- **Mindfulness and Meditation Sessions:** Organize mindfulness and meditation sessions to help employees calm their minds and focus better.
- **Encourage Daily Practices:** Encourage employees to practice mindfulness and meditation techniques on their daily basis.

THE HYBRID WORD-FORMATION WITH ORIENTAL SUFFIXES IN ALBANIAN: CASE STUDIES AND ANALYSES

Fatlum JASHARI- University “Ukshin Hoti”, Faculty of Philology, Prizren, Kosovo.

Egzon Jashari- University “Ukshin Hoti”, Faculty of Philology, Prizren, Kosovo.

fjashari607@gmail.com

egzonj192@gmail.com

ABSTRACT

The aim of this paper is the treatment in some aspects of the Oriental (mostly Turkish) suffixes that have entered with the loaned words and those that have been extended by analogy in the word-formation of Albanian language. They will be treated from their etymological aspect to the production capacity they have today in Albanian language. Other issues that will be touched on are the breadth of their use, their status in Turkish, the entry routes into Albanian, the interaction possibilities they have with the stems of Albanian words for the formation of new words etc. As the focus of the paper comes the treatment of the phenomenon of the use of Turkish suffixes with stems that are not Turkish loans, such as *furraxhi*, *njerëzillëk*, *nevojëli* etc., thus creating a hybrid lexical structure. Descriptive and comparative methods are used to build this study.

Keywords: suffix, Albanian, Turkism, loans, word-formation.

1. Introduction

The long Turkish reign has left marks in a lot of spheres and has affected various Albanian cultural practices. The great influence on the language is inevitably observed in many different linguistic fields: lexicology, morphology, syntax, phonetics etc. Such long-term pressure has

also affected the field of syntax, where various expressions and phraseology with a rigid structure have entered and are being used, contradicting the nature and structure of the Albanian language. An example of this influence is e.g. the expression: ‘*Për hair Kurban Bajrami*’ where among others the phrase ‘*Kurban Bajrami*’ is not used correctly. According to Albanian syntax the phrase must contain this structure ‘*Për hair Bajrami i Kurbanit*’ so, the determinant must be set after the subject in these kind of phrase uses. Another example of this influence in syntax is the example given by the scholar Vehbiu: "On the influence of Ottoman Turkish on the syntax of Albanian (starting from the syntax of phrases and constructions of the type ‘*bëj derman*’)" (Vehbiu, 2020). Not to mention the influence of the wide corpus in lexicology, where many loans have become part of the standard language and the Dictionary of the Albanian language. The high level of Turkish influence in lexicology is also observed by the various phrases of these elements (generally oriental origin, but which have entered from Turkish), and the people’s comfort condition in understanding them. There are sentences like this that are well understood by Albanian speakers even though there isn’t any lexical element from this language. Such sentences are with a structure like this: ‘*Allahu kabull namazin e sabahut*’ where there are none Albanian words, but the message is understood by the interlocutors. This expression can be easily replaced like many other expressions with full synonym level in Albanian: ‘*Zoti ta pranoftë faljen e mëngjesit*.’ In this field we have contributions made by prominent foreign and local Albanianologists such as: Çabej, Xhuvani, Lloshi, Mayer, Xylander, Miklosich, Krasniqi, Veselaj etc. Turkish influence we have also in morphology of Albanian in the fact of the entrance of its affix morphemes to the roots and stems, thus producing words of hybrid bilingual grammatical structure. On what makes a word with hybrid bilingual structure: (see Jashari & Jashari, 2023). There are also inflectional morphemes such as *-llar* and *-ler*. In Bogdan's work, the first use of the ending "llār" appears in a single case. "... e nde atüne ajo gielëma scije u kaa, se Pascialarevet, e Sangiachevet miscij kingiavet..." (Bogdani I,VI,15). "These endings have entered Albanian together with the loan words, they’ve not entered particularly. However, by analogy, have also been extended to some cases that do not find general use"(Krasniqi, 2019: 371).

Regarding this phenomenon (the interaction of oriental suffixes with stems that are not orientalisms to create new words in the Albanian language) even the researcher, Gjorgji Bufli in his work "Interlinguistic phenomena in Albanian Turkisms" notices the existence of phenomenon reflecting examples of new words (adverbs) with the Turkish adverbial suffix *-çe* (see Bufli, 2014), and also offers some compounds with hybrid composition, like *gazepmadh*. Below we will also deal with other suffixes that have this ability and will not limit the paper of examples in only a part of speech.

1.1 The most known Oriental suffixes in the derivation of Albanian language

There are a number of suffixes of oriental origin and especially Turkish in the word-formation of Albanian, but only some of them have a wider scope and production capabilities. It is also affirmed by other researchers that there was a diverse presence of suffixes, a much larger number than those active today, including those such as: -cu, -cü, -siz etc. ‘‘Turkish suffixes, -cı, -ci, -cu, -cü (-çi) and (-xhi) were very productive in Albanian language for the formation of active nouns but in the course of time they were substituted by Albanian suffixes’’ (Kadriu, 2014). Mostly of these morphemes, regardless of the oriental origin, have entered from Turkish under Ottoman pressure, and scholars agree that another hand they got from Baytajejan, writers who used such sentence structures. Generally, the most popular Oriental suffixes, which are active in the Albanian language and have an active status in production are: -llëk, -qar, -xhi, -li, -hane. ‘‘This, for the impact on word-formation, adding that apart from -xhi, there are other suffixes such as -çi, -lli, -li, -çe, -qar, -llëk, -sëz etc., which have also become productive and some have been specialized stylistically, enriching Albanian, especially colloquial Albanian’’ (Vehbiu, 2020). These suffixes and the words with them are used by famous Albanian writers such as: Qosja, Kadare, Agolli, Demaçi etc.

2.0 The Turkish suffix -llëk (-lık)

The suffix -llëk (in Turkish -lık) is a suffix that serves for formation of nouns of different types, like professions: *avukat-lik*; positions and rankings: *bakan-lik*, *başkan-lik*; abstract names and states: *arkadaş-lik*, *ayrı-lik*; when brought to color names, it makes names that indicate that color is commonly found: *beyaz-lik*, *kara-lik* etc. In Albanian, the morpheme has entered with loan words of the type like: *pashallëk*, *pishmanllëk* etc., which have both the root and the suffix with a common character: borrower. This group includes a wide corpus of words, among them: *pazarllëk* (Turk. *pazarlık*), *baballëk* (Turk. *babalık*), *agallëk* (*agalık*), *fukarallëk* (turk. *fukaralık*, *bakallëk* (Osm., T. *bakkallık*), *bejllëk* (Osm., T. *beylik*), *dembellëk* (Osm., T. *tembellik*), *kallabllëk* (Turk. *kalabalık*), *matrapazllëk* (Osm., T. *madrabazlık*) etc. However, the characteristic of this suffix in the Albanian language is the advancement in the spread to create new words in the Albanian language, being conceived with stems that are not loaned from Turkish. One such that is in the word *njerëzillëk* (humanity) or in some regions *njerëzillak*, where the stem of this word *njerëz* (people) is not a loan from Turkish. Other word with this hybrid lexical structure are the words: *fshatarllëk*, *pabesëllëk*, *poshtërsinllëk*, *qyqarllëk*, *treçillëk*, *kodoshllëk*, *lazdrimllëk*, *kurvellëk*, *prostitutllëk*, *magjupllëk*, *vëllazërillëk*, *viktimllëk* etc., where the stems of these words: *fshatar*, *poshtërsi* etc. are not from Turkish. Within this type, there are also phrasal formations attached to this suffix, formations of the type: *zotshtëpillëk*, from the Albanian noun phrase *zot shtëpie*.

The reason for this conception we would see in the long and wide use of Turkish loanwords that have this suffix present, the aspect of a time and space segment. Also, as a suffix, has undergone a phonetic change *ë-a*, taking on a regional variant. In the north we encounter with

the form “*llak*”, *njerëzillak*, *pashallak*, *pishmanllak*, *baballak* etc., while in the south with the original loanword *-llëk* as in *pashallëk*. The largest percentage of entered words that contain this suffix is in Turkish historicisms, and terms from religious terminology.

This suffix has a wide use for stylistic purposes in both spoken and written language.

The plural of the words containing this suffix is done by the palatalization of *-k* in *-g* followed by the Albanian inflectional feminizing ending *-e*, in the same time taking the nouns in the ambigender category *-llëqe* e.g.: *pazarllëqe*, *poshtërsinllëqe* etc.

2.1.1 The issue with the suffix *-lak*

It should not be confused with the suffix *-llak* (Turkish: *lak*), which is another suffix in the Turkish language and appears in other words to mark something else, but in the Albanian language we have a syncretization of these two suffixes, not giving them a unique value. The same words take both endings, in Geg dialect more as a variant with *-a* *-llak*, that refers to the suffix *-lak* while in Tosk dialect with *-ë*, *-llëk*, which refers to the suffix *-lık*. This mixture was made due to the characterization of the Albanian as a language with a phonetic pronunciation principle.

3.0 Suffixoid element *-hane*

Is a suffixoid element for formation of nouns that mark places, locations etc. In New Persian we have as *-xāna*, like in the word *salla-hanë*, in Ottoman Turkish *sal-hane*, in New Persian *salx-xāna*, that has the meaning ‘slaughterhouse’ - the place to slaughter animals. “The formant *-hane* entered Ottoman Turkish as a word from the Persian “hana” and, serving as the second limb of the composites, became a special suffixoid or suffix to name the notion of place-service”(Veselaj, 1996: 85).

In Turkish we find it present in these types of words: *çayhane*, *dershane*, *kahvehane*, *yazıhane*, *marangozhane*, *ameliyathane* etc. Thus, the word-formation is simple as in the word *kahvehane* (coffeehouse): *kahve* (the coffee- the liquid that is drunk) + the suffixoid *-hane* = *kahvehane* – the place where that liquid is drunk. In Albanian with this suffixing element have entered the words *kasaphane*, *pazarhane*, *timarhane*, *terzihane*, *tabakhane*, *berberhane*, *divanhane*, *kushhane*, *taraphane* etc. i. e. generally it makes possible for the word to mark the place where that activity gets performed, e.g. *marangoz-hane* (premises, place where the activity of woodworkers is carried out). In most cases, it is equivalent with the Albanian suffix *-tore*, such as *kebaptore*: *kebab*+*-tore*, *ëmbël* +- *tore* = *ëmbëltore* etc. As a variation of the suffix, there is also the form *-hanë*, but that does not affect the semantic side of the word, i.e. *barberhanë* etc. As a suffix that has interacted to create new words with stems that are not loans from Turkish, in a wider use are included words such as: *shqiptarhane* (from the stem *shqiptar* and the suffix *-hane*), *cullakhane*, *malësorhane*, *magjuphane*, *shkretinëhane*, *prostitut-hane* *mutsihane* etc. In all of these suffixal word-forming elements, different uses for stylistic purposes are noted. This element also has such features that it is used especially in the spoken language to give the

sentence connotation of irony, sarcasm etc., e. g. uses like: "*E sa injorantin e kish kjo shqiptarhane!*", usage which aims to put the accent on the word used with the suffix *-hane*. "Actually, the word "hana", Turkish "hane" meaning "house, building" has managed to spread to several other languages, passing into the quality of a real internationalism, so did in Albanian"(Veselaj, 1996: 84).

So, the word **han hani** is used to name a hostel or "building near the road or in cities that served as a hostel for travelers and had room for their animals", the definition of which we have in FMGJSSH (2023).

As for this element that appears as a component in the word-formation of people's names of the type Mihane, Lejhane, Xhejhane used by Albanians, in the language they came from we are dealing with the suffixing element *han*, but without a pronounced *-e*.

Thus, these names in Turkish are written and pronounced Lejhan, Xhejhan etc., while in Albanian, even though the source is from here, they are written and pronounced as if they were with the locative suffix *-hane*, discussed above. Putting people names, which in the first meaning mark places, is common in all languages. These people's names have also come in the same way, finding use in languages in regions with Turkish as a language in contact.

4.0 The Turkish suffix *-li*

The Turkish suffix *-li* is a suffix used to form adjectives and has polysemantic features. "They create adjectives that add a sense of belonging to a place, such as: mahalle-li, üniversite-li. Found in adjective words stereotyped with roots and stems that are not commonly used: elveriş-li, sevgi-li etc." (Makuyapimelekleri, 2017).

In Albanian language loans with this suffix that have a wider use are words of type: *rahmetli, sevdali, sevgili, kimetli, qosheli, marakli, qejfli, zanatli, gërxheli, borxhli, osmanli, hatërli* etc. While words with mixed word-forming structure, interacted with stems of words that are not Turkish loans are separated in groups. General words are included: *nevojë-li, komuna-li, turqe-li, teka-li, vesvese-li, hajgare-li* etc. In the order of these words with this suffix present in the stems of words that are not loaned from Turkish, there are also some other characteristic ones, with which demonyms are formed according to localities in Kosovo: e. g. *ferizajli* from the name of the city Ferizaj and the suffix *-li*, so '*ferizaj-li*' for the residents of the Ferizaj city. Others of this type are also: *kaçanikli, mitrovicali, kosovali, prishtinali, prizrenali, preshevali* etc. This way of word-forming is also present in Turkish, so e.g. from the country Parga and the suffix in question create the name of the people who belong to that country (demonyms): *Parga-li*. The standardized plural in Albanian of words containing this suffix is done with the ending *-nj*, while as a dialect variant it's done also with the ending *-j*.

Another characteristic example that we have encountered, of this suffix with stems that are not Oriental loans is the word **brudali**, with a loan stem from German *bruda*, a word that is quite used in the spoken language in Albanian, especially in idiolects. This unusual combination of a German stem with Turkish suffix is created from Albanian migrants in German-speaking

countries. We also have such a word structure in the word **kingllëk**, with the Turkish suffix -llëk and the English stem *king* which we find used in a Kosovar newspaper (The newspaper "Dita", 2014), with the full title “Grevë e urisë, ky **kingllëk** radhe”.

4.1 The Turkish suffixes -xhi and -çi

The suffixes -xhi and -çi (in Turkish -ci and -çi) are the suffixes used for formation of words that usually denote professions and are used to be given as epithets with adjectival value. ‘‘One of the suffixes that has no meaning on its own and gives a new meaning to the word to which it is added is the suffix ‘-ci’. When this suffix is added to some words, occupational names are formed and can be written as –cı –cü –çi –çî’’ (Erem, 2015).

In the group of words with this suffix are included different ones that have come direct from Turkish (with stems and affixes), and those words which are further formed with stems that are not Turkish loans. Even these suffixes are part of those that have evolved in extension and have been absorbed so well that they are also used in other word-formation manners. These two suffixes in Albanian do not have clear distinguishing boundaries due to the phonetic characteristics of the phonemes /ç/ and /xh/, although in Turkish they are two separate suffixes. So, in Turkish the word *saatci* in Albanian are used both forms -xhi and -çi: *sahatçi* and *sahatxhi*, the second one even more. So, most of the words of this group have undergone a phonetic change -çi to -xhi: *sahatxhi*, (Osm., T. *saatçi*) etc.

In the group of words loaned directly from Turkish with this suffix are included the words: *inatçi*, *dilinçi*, *sahatxhi*, *kundraxhi*, *hilexhi*, *kallajxhi*, *jorganxhi*, *bojaxhi*, *qelepîrxhi*, *qesexhi*, *bostanxhi*, *daulxhi*, *dyqanxhi*, *fallxhi*, *duhanxhi*, *jabanxhi*, *dallaverxhi*, *sakaqexhi*, *poterexhi*, *qoftexhi*, *qebapxhi*, *samarxhi*, *qeleperxhi*, which exist with this form of word-formation in Turkish as well.

Some of the words that belong in the group of words that this suffix has interacted with stems that are not loaned from Turkish are: *zhurmaxhi*, *hekraxhi*, *hajgarexhi*, *humorxhi*, *mullixhi*, *plehraxhi*, *interesxhi*, *pajtonxhi*, *brushaxhi*, *teneqexhi*, *zhgunaxhi*, *thashethemxhi*, *bedihavxhi*, *shalaxhi*, *samarxhi*, *drogaxhi*, *mysteqexhi*, *fitnesxhi*, *berlllogxhi* etc. Within this group of words, a common productive way is when the suffix is attached to the names of animals, in order to indicate the profession based on these animals: such as *pula-xhi*, *lopa-xhi*, etc.

In addition to the suffix -li, this is also a suffix that is part of the formation of demonyms according to localities in Kosovo, such as *gjilanxhi* from the name of the city *Gjilan* and the suffix in question.

4.2 The suffix -qar (-kār)

The suffix -qar (in Turkish and Persian with original form -kar) is a suffix used for formation of qualitative adjectives. Although it appears from Persian with the form -kār, in the Albanian language it is an element that arrived from Turkish through loans. Its original form in Turkish

and Persian is *-kar*. In the Albanian language, it has undergone a phonetic change, or has undergone the phenomenon of palatalization *k-q*, which is common for Albanian Turkism. This phonetic change is common from Turkish to Albanian, because we find it in almost all other loans, in all phonetic positions where the phoneme /k/ is present, such as: *qymyr* from Osm., T. *kömür*; *qepenik* from *kepenek* etc.

The suffix *-qar* is a suffix which interacts morphologically with nouns. Adjectives formed by this suffix mark the person who contains the semantic features marked by the noun. So, e.g. from the noun *inat*, where the dictionary describes as: “*zemërim; mëri*” (eng. anger, resentment) (FMGjSh, 2023), so in “*inatqar*” - the individual who contains these characteristics. “A number of Turkisms are also close to this group, such as: *gjynahqar, hileqar, namusqar, tamahqar, zullumqar, ziliqar*, from which a suffix *-qar* is abstracted, with which words such as *grabitqar, ziliqar*” (Xhuvani & Çabej, 1962). “Further, the large group of nouns and adjectives in *-tar*, like *gjahtar, gjyqtar, vjershëtar, pjesëtar, udhëtar, derëtar, luftëtar* etc., some of which are quite old in language” (Vehbiu, 2020).

We also have a variation of this suffix in Albanian, the form *-qur*, as it’s presented in the word *belaqur* for *belaqar*, used in some regions.

5.0 Conclusion

In this paper, the scientific view was given in many aspects of some Oriental suffixing elements (two Persian and three Turkish) most prominent in the word-formation of the Albanian language. In the focus of the paper comes the analysis of cases when these suffixes have interacted with stems that are not Turkish loans in the creation of new words. We saw the main reasons for the abstraction of these suffixes in the Albanian language in a long time and space segment, but not skipping the other reasons that preceded and pushed this segment. In the paper, it was also mentioned how these suffixes have productive abilities in the Albanian, so they can be attached to different stems with loan or non-loan character, to form new words. A proof of their productive ability is the formation of words with this character late, decades after the end of the influence of the Ottoman Empire, words such as: *poshtërsinllëk, interesxhi, komunali* etc., where the stem of the word *komunali* (*komunë*) comes from a late terminology in the Albanian language, especially in the region of Kosovo where it is officially used, e.g. on the official website of the Ministry of Education, the eKosova platform, there is a section called *komunali* (eKosova, 2020). We encounter this phenomenon also in other word structures, such as in the word *ferizaj-li*, where the stem of the word *Ferizaj* is born late. It is confirmed that the city had another name. These are facts that prove that most of these suffixes have active status in production in Albanian. But there are even internationalisms conceived with loans, which belong to the late globalization period of languages.

The other point emphasized in the paper concerns the nature of their user features, that is, their stylistic side. The characteristic of these suffixes was to a great extent the stylistic use, either for ironic reasons etc. This comes to us in a series of prominent Albanian authors such as:

Qosja, Kadare, Agolli, Demaçi etc., where such suffixes are placed on words even unnecessarily, in order to reach the required stylistic level (see Qosja, 1976: p. 132). Every day, the need for further studies of the oriental linguistic influence on the Albanian language is emphasized more and more. Studies which bring into detail the amount and corpus of Albanian words included with these suffixes and their look at the lexical aspects. Demiraj also calls for more in-depth studies and confirms the lack of them in this aspect. "Here it is not only a matter of clarifying in the best possible way the historical and social circumstances that have enabled the penetration of these loans as well as their number as accurately as possible over the centuries, but also to point out how these loans are still in active use in today's Albanian" (Demiraj, 2005: 19).

References

- Boretzky, N. (1976). *Der türkische Einfluss auf das Albanische. Teil 2. Wörterbuch der albanischen Turzismen*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Buflì, G., & Rocchi, L. (2021). A Historical-Etymological Dictionary of Turkisms in Albanian (1555-1954). <https://arts.units.it/handle/11368/3002375>
- Buflì, G. (2014). Interlinguistic phenomena in Albanian Turkisms. <https://ricerca.unityfg.it/entities/publication/6213a7ac-dfa2-448f-889f-3b33108567de/details>
- Çabej, Eqrem (1976-2014), *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, 1-7, Tiranë, Akademia e Shkencave.
- Demiraj, S. (2004). Rreth huazimeve turke në gjuhën shqipe. *Studime filologjike*, (03-04), 19-28.
- Dizdari, T. (2005). Fjalor i orientalizmeve në gjuhën shqipe. *Tiranë: Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam (AIITC)*.
- Erem, T. (2015). *Yeni kelimeler ekler –ci –li –lik- siz*. Slide Player. <https://slideplayer.biz.tr/slide/3063106/>
- Gazeta "Dita", (2014). *Greva e urisë, ky kingllëk radhe*. <https://gazetadita.al/shenim-greva-e-urise-ky-kingllek-rradhe/>
- Gjuhashqipe.com, (2023). Fjalori i Madh i Gjuhës Shqipe 2.0. <https://gjuhashqipe.com/apps/fmgjsh3>
- Jashari, F., & Ademi, A. (2023). About the word 'attack', that through English is going towards internationalization. Available at SSRN 4487753. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4487753>
- Jashari, F., & Jashari, E. (2022). The word-formation of adverbs between Albanian and English: The contrast and generative studies. Available at SSRN 4290552. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4290552>

- Kadiu, S. (2014). The Morphemes-lar/-ler and-lik/-lık/-luk/-lük of Turkish Language Into Albanian and Romanian Languages. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(19), 641. <http://dx.doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n19p641>
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara. Türk Dil Kurumu.
- Krasniqi, L. (2019). Formimi i shumësit të emrave në shqipe me prapashtesat me burim turk-llarë/-lerë. *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare*, (38.1), 367-380.
- Makuyapimekleri. *Yapım Ekleri: -lı (-li, -lu, -lü)*. Wordpress.com. <https://makuyapimekleri.wordpress.com/isimden-isim-yapma-ekleri/li-li-lu-lu/>
- Meyer, G. (1891). *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, Trübner.
- Muhamed, M. (2017). Oriental linguistic elements in Albanian. Baytajeen creativity. *European journal of literature and linguistics*, (1), 35-37.
- Platforma eKosova (2020). Rubrikat. <https://ekosova.rks-gov.net/>
- Qosja, R. (1976). *Vdekja më vjen prej syve të tillë*. Rilindja.
- Stachowski, S. (1998). *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü - Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*. İstanbul, Simurg.
- Topalli, K. (2017). Fjalor etimologjik i gjuhës shqipe, Tiranë, *Botimet Albanologjike*.
- Vehbiu, A. (2020). Një shumë aventurier. *Peizazhe.com*. <https://peizazhe.com/2020/01/24/nje-shumes-aventurier/>
- Veselaj, N. (1996). Çështje të shqipes standarde në fushë të leksikut dhe të fjalëfomimit. *Prishtinë*.
- Xhuvani, A., & Çabej, E. (1962). *Prapashtesat e gjuhës shqipe*. Univ. Shtetëror i Tiranës, Inst. i Historisë e Gjuhësisë.
- Xylander, J. (1835). *Die Sprache der Albanesen oder Schkipetaren*, Frankfurt am Main, Andreaische Buchhandlung.

APPLICATION OF PUBLIC RELATIONS STRATEGIES AND TACTICS IN PROMOTING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF DURMITOR NATIONAL PARK

Danka Stijepović, saradnica u nastavi, Crna Gora

Univerzitet Mediteran Podgorica

danka.stijepovic@unimediterran.net

ABSTRACT

The subject of the research paper refers to the application of strategies and tactics in public relations, which influence the international and national role and promotion of national parks in Montenegro, especially on the example of NP Durmitor. According to the subject and objectives of the research, as well as in accordance with the structure of the work, research methods are defined. The paper will use the historical-descriptive method that serves to present the characteristics of national parks in Montenegro as types of tourist destinations, i.e. their positioning. In addition to the theoretical framework, the research will also include a situational analysis of NP Durmitor - SWOT on the advantages and disadvantages of the potential for the development of mountain tourism, in order to determine the advantages and disadvantages in the opportunities for valorizing the potential of the national park and their presentation through the promotional aspect of public relations.

In addition to the mentioned method, a comparison of the practice of planning strategic frameworks for the promotion of NP Durmitor with advanced achievements in other protected areas in the countries of the region and Europe will be used. In this context, the current way of communication with the public of national parks in Montenegro will be elaborated and a comparison will be made with the practice used in the promotion of protected areas in our environment. The usual methods of empirical research will be used, deductive or inductive research methods as needed, and finally, as a crown, method analysis and synthesis.

In conclusion, the identification of the target population for mountain tourism, the goals and objectives of OSJ, as well as key promotional messages follow. At the end - suggestions of OSJ strategy and tactics in the context of media promotion of the tourism potential of the Durmitor region and we hope the contribution of this work in improving the sustainable development of NP Durmitor.

Keywords: *public relations, strategies and tactics, national parks, strategies.*

PRIMJENA STRATEGIJA I TAKTIKA U ODNOSIMA S JAVNOŠĆU U UNAPREĐENJU ODRŽIVOG RAZVOJA NACIONALNOG PARKA DURMITOR

APSTRAKT

Predmet istraživanja rada odnosi se na primjenu strategija i taktika u odnosima s javnošću, koje utiču na međunarodnu i nacionalnu ulogu i promociju nacionalnih parkova u Crnoj Gori, posebno na primjeru NP Durmitor. Prema predmetu i ciljevima istraživanja, kao i u skladu sa strukturom rada definisane su i metode istraživanja. U radu će se koristiti istorijsko-deskriptivni metod koji služi za predstavljanje karakteristika nacionalnih parkova u Crnoj Gori kao tipova turističkih destinacija, odnosno njihovog pozicioniranja. Istraživanje će pored teorijskog okvira uključiti i situacionu analizu NP Durmitor - SWOT o prednostima i nedostacima potencijala za razvoj planinskog turizma, kako bi se utvrdile prednosti i nedostaci u mogućnostima za valorizaciju potencijala nacionalnog parka i njihovo predstavljanje putem promotivnog aspekta odnosa s javnošću.

Pored navedene metode korišće se komparacija prakse planiranja strateških okvira promocije NP Durmitor sa naprednim dostignućima u drugim zaštićenim područjima u zemljama regiona i Evrope. U tom kontekstu naročito će biti elaboriran dosadašnji način komunikacije sa javnošću nacionalnih parkova u Crnoj Gori i napraviti

poređenje sa praksom koja se koristi u promociji zaštićenih područja u našem okruženju. Koristiće se i uobičajene metode empirijskog istraživanja, prema potrebi deduktivna ili induktivna metoda istraživanja i na kraju svih, kao kruna, analiza metode i sinteze.

U zaključku slijede, identifikacija ciljne populacije za planinski turizam, ciljevi i zadaci OSJ, kao i ključne promotivne poruke. Na kraju - prijedlozi strategije i taktike OSJ u kontekstu medijske promocije potencijala turizma durmitorskog kraja i nadamo se doprinos ovog rada u unaprijeđenju održivog razvoja NP Durmitor

Ključne riječi: *odnosi s javnošću, strategije i taktike, nacionalni parkovi, strategij.*

UVOD

Razvoj turizma u zaštićenim područjima prirode, posebno u nacionalnim parkovima i zaštićenim područjima, u fokusu je turističke potražnje na svjetskom turističkom tržištu. Nacionalni parkovi, poput Durmitora, su simbioza netaknutog prirodnog ambijenta, autentičnosti, karakterističnih šumskih ekosistema, geomorfoloških i hidrografskih fenomena, endemičnih biljnih i životinjskih vrsta, impozantnih krajolika, koji udovoljavaju ukusima najprobirljivije turističke klijentele. Nacionalni park Durmitor značajan je turistički potencijal za razvoj različitih vidova turizma, bez obzira na sezonske ograničenosti. Osnovni predmet istraživanja se odnosi na primjenu strategija i taktika u odnosima s javnošću i njihov uticaj na međunarodnu i nacionalnu promociju prirodnih vrijednosti i turističkih potencijala NP Durmitor. Izbor teme istraživanja bio je i motiv više za istraživanja ekonomsko-turističkih potencijala NP Durmitor i njihovo predstavljanje putem promotivnog aspekta, kao sastavnog dijela odnosa s javnošću u ukupnoj ponudi Nacionalnih parkova Crne Gore. U istraživačkom dijelu rada u NP Durmitor biće urađene ankete s turistima-posjetiocima i zaposelnim u ovom nacionalnom parku. Cilj i svrha istraživanja za polazište koriste stav - da područje Nacionalnog parka Durmitor, koje zbog svojih univerzalnih prirodnih vrijednosti uživa nacionalnu i međunarodnu zaštitu, uz dosadašnju nedovoljno iskorišćenu praksu promocije, zaslužuje mnogo intenzivnije i kvalitetnije oblike eksterne komunikacije u okviru strategije i taktike odnosa s javnošću, što za cilj ima doprinos boljoj promociji Durmitora.

POLJE ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja rada odnosi na primjenu strategija i taktika u odnosima s javnošću, koje utiču na međunarodnu i nacionalnu ulogu i promociju nacionalnih parkova u Crnoj Gori, posebno na primjeru NP Durmitor. Rad će se bazirati na opservaciji dosadašnjih tehnika i strategija u komunikaciji sa javnošću, u funkciji predstavljanja prirodnih i drugih vrijednosti Durmitora u domaćoj i međunarodnoj javnosti. Predmet istraživanja rada je i ispitivanje mogućnosti za primjenu PR i marketing strategija u promociji potencijala planinskog turizma. Prije svega u radu će se identifikovati problemi u tom kontekstu i pokušati dati dala smjernice na njihovom prevazilaženju. Fokus ovog rada opravdano se usmjerava na ulogu strategija i taktika u OSJ u promociji potencijala Nacionalnog parka Durmitor, kao samo jednog dijela ukupnog potencijala planinskog turizma u Crnoj Gori, koji sve više uzima maha. Predmet istraživanja rada je interesantan i zbog uticaja pandemije korona, koja osim u zdravstvu ostavlja brojne negativne tragove u raznim oblastima, a naročito turizmu. Pored ispitivanja analize stanja u NP Durmitor uključeni su geografsko-antropološki, ekonomski, socijalni i drugi aspekti, koji utiču na ovaj specifični vid turizma

Problemi istraživanja uglavnom su vezani za još uvijek neadekvatno korišćenje svih dostupnih mjera promocije kod domaće i međunarodne javnosti. U konačnom, rad treba da ponudi rješenja za prevazilaženje do sada detektovanih problema u svim oblicima komunikacije sa javnošću i adekvatne promocije područja NP Durmitor, kako bi se u narednom periodu animirao veći broj gostiju da tokom cijele godine posjećuju ovo zaštićeno područje. Na osnovu navedenog predmeta istraživanja može se istaći da rad treba da ujedno sadrži i odgovor na suštinsko pitanje i teoretsku postavku rada - kako strategije i taktike OSJ mogu uticati na unaprijeđenje održivog razvoja Nacionalnog parka Durmitor, posebno u oblasti planinskog turizma i procesu izgradnje turističkog brenda. U domaćim okvirima ova tema malo je eksploatisana.

METODOLOGIJA

Prilikom izrade rada koristili smo sljedeće metode istraživanja: metoda analize i sinteze, komparativna metoda uz uobičajene induktivno-deduktivne metode, kao i istorijsko-deskriptivna metoda. U radu će se, takođe, koristiti kvalitativno i kvantitativno istraživanje. Metodološko polazište su relevantni teorijski modeli u odnosima s javnošću, a putem anketa i intervjua pripremiće se i sprovedi adekvatno istraživanje na terenu. Metode koje se primjenjuju, tj. osnovni istraživački postupak sastoji se u prikupljanju podataka iz literature i dokumenata, metodom analize sadržaja i metodama-tehnikama intervjuisanja i anketiranja. kako bi se ostvarili ciljevi istraživanja i dobili odgovori na istraživačka pitanja koriste se još i SWOT, te situaciona analiza, kao i metode posmatranja i komparativna analiza. Zatim, slijede intervjuisanje i anketiranje, Dakle, korišćenje kvalitativnih i kvantitativnih metoda-tehnika.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je obuhvatilo 251 ispitanika – 200 turista, tj. posjetilaca i 51 zaposlenog, a obvljeno je u periodu maj-avgust 2023. godine. . Statistička obrada podataka obavljena je metodom multivarijacione analize i statističkog paketa programa SPSS. Značaj ove ankete, kao kvantitativnog metoda ogleda se i u upotpunjavanju podataka i novih saznanja (kao nastavak kvalitativne metode intervjua) tj. svih koji se bave ovom oblašću turizma, i njihovih odgovora o vrstama strategija i taktika, te zastupljenosti PR u NP Durmitor.

Analizom rezultata anketnog istraživanja dolazimo do sledećih zaključaka. Podaci dobijeni iz prva dva pitanja o demografskim karakteristikama ispitanika pokazuju da je prisutan veći broj pripadnika muškog nego ženskog pola. Takođe primjećujemo da je 58% ispitanika mlađe od 45 godina što ukazuje na veću sklonost mlađe populacije na posjetu Nacionalnom parku. Zaključujemo da je najviše posjetilaca – turista već posjetilo NP „Durmitor“, odnosno da nijesu prvi put u ovom NP. Najviše ispitanika je saznalo za NP „Durmitor“ preko društvenih mreža, medija ili preporuka prijatelja. Smatraju da je na turističkoj mapi regiona NP „Durmitor“ prepoznatljiv po prirodnim ljepotama, rijetkim biljnim i životinjskim vrstama i šumskim ekosistemima. Promociju ovog NP najbolje će pospješiti uvođenje novih atraktivnih sadržaja, intenzivniji i efektivniji marketing, dok im se najviše dopadaju prirodne ljepote. U NP „Durmitor“, smatraju posjetioci, treba otvoriti smještajne kapacitete viših kategorija, te spriječiti devastaciju i uništenje kanjona Tare.

Zaposleni u NP Durmitor zadovoljni su poslovanjem, uslovima rada, radnim okruženjem, organizacijom rada, međuljudskim odnosima, motivisani su za posao, zadovoljni dok rade, a posao im omogućava da iskažu svoja znanja i sposobnosti.

Među prvih 10 rangiranih manifestnih varijabli imidža NP spadaju: visok nivo enterijera i eksterijera kompanije, briga o korisnicima proizvoda ili usluga, zainteresovanost zaposlenih za dalja usavršavanja, radi unepređenja kvaliteta usluga, tehnička i tehnološka opremljenost NP da pruži visok nivo kvaliteta usluga. Zaposleni su osposobljeni da pruže visok kvalitet usluga. Istraživanja o najvažnijim pitanjima vezanih za rad organizacije imaju pozitivan uticaj na imidž u javnosti, visok nivo prilagodljivosti zaposlenih novim situacijama, kulture poslovnog odijevanja. Zaposleni su svjesni njihovog uticaja na izgradnju i održavanje imidža NP, i NP redovno uvažava opravdane primjedbe ili reklamacije korisnika usluga.

spitanici se najmanje slažu oko sljedećih varijabli: visok nivo povjerenja među zaposlenima – 0,81, zaposleni su osposobljeni da pruže visok nivo kvaliteta usluga – 0,84, zaposleni su zainteresovani za dalja usavršavanja radi unapređenja kvaliteta usluga – 0,85, visok nivo enterijera i eksterijera NP – 0,85, visok nivo kulture poslovnog odijevanja – 0,86.

ZAKLJUČAK

Savremeni poslovni svijet i korisnici usluga u turističkim a pogotovo u specifičnim djelatnostima kao što su nacionalni parkovi sve više daju značaj odnosima s javnostima. Praktična i naučna iskustva dokazuju da su imidž kompanija, pa i nacionalnih parkova uslovljeni pozicijom na tržištu, načinom upravljanja, te primjenom adekvatne strategije i tehnika u odnosima s javnostima. Tako je i ovaj rad prije svega, usmjeren ka doprinosu primjena strategija i novih tehnika odnosa s javnošću na unaprijeđivanju održivog razvoja, Nacionalnog parka Durmitor. Tim više što Nacionalni park „Durmitor“ uživa dvojaku međunarodnu zaštitu od kako je upisan 1980.g. u listu svjetske prirodne baštine UNESCO-a, pa se održivo korišćenje prirodnih i stvorenih resursa na ovom području postavljaju kao imperativ.

osnovni ciljevi i istraživanja ovog rada bili su usmjereni na posmatranje uzročno-posljedičnih odnosa primjene adekvatnih strategija i tehnika u OsJ u unapređenju održivog razvoja NP Durmitor i imidža tog NP u javnosti. U tom kontekstu decidno je utvrđeno da naučna i praktična iskustva dokazuju da je imidž kompanije, samim tim i Nacionalnog parka uslovljen pozicijom na tržištu, načinom upravljanja, primjenom adekvatne strategije i tehnika u OsJ. Nacionalni park Durmitor ima solidno izdiferencirane ciljeve OsJ, ali treba da poradi na izgradnji prepoznatljivog imidža, boljoj komunikaciji sa internom i eksternom javnošću, učvršćivanju povjerenja odnosa rukovodstva i zaposlenih, te između zaposlenih radnika, kao i na obogaćivanju turističkih aktivnosti. Da ubuduće mnogo više pažnje treba poklanjati promotivnom aspektu NP Durmitor, što će značajno doprinijeti intenzivnijoj posjeti turista, ekonomskoj isplativosti. To će, svakako pozitivno uticati i na održivi razvoj ovog nacionalnog parka. Ako se nastavi sa pandemijom korone potrebno je pojačati i proaktivnu strategiju i krizni PR. NP Durmitor plasira ponude na sajmovima i kongresima turizma u zemljama u okruženju, Evropi, svijetu, u digitalnim medijima, štampanim. Međutim, treba što više da uključe sve popularnije on line oglašavanje i sponzorisanje. Upotreba inovativnih strategija i tehnika u odnosima s javnošću u održivosti NP Durmitor doprinijeće unapređenju razvoja NP. Kao najveće šanse turistički poslenici navode diversifikaciju turističke ponude kroz razvoj različitih vrsta turizma, očuvanje životne sredine i ranovrsnost biodiverziteta, razvoj organske poljoprivrede, finansiranje iz EU fondova i privlačenje investitora za poboljšanje infrastrukture. Povjerenje, motivacija, identifikacija zaposlenih u NP Durmitor su na visokom nivou, a poslovanje na međunarodnom nivou argumentuje poštovanje različitih kultura, religije, etike, jezika, obrazovanja, običaja, ekonomske moći turista. NP Durmitor uspješno sarađuje sa domaćim, regionalnim, inostranim medijima, formirajući tako ličnu kartu NP, arhivu informativnog materijala, novinarskih mapa, medijskih priručnika. No potrebno je formirati novinarski web centar, neophodno je analitičnije planiranje OsJ u budućnosti, uspostavljanjem razumijevanja i povjerenja mēndžmenta i javnosti. Upravljanje OsJ u NP Durmitor zasniva se na uočavanju problema, planiranju, komuniciranju i evaluaciji programa i na poštovanju etičkih principa u komunikaciji sa ciljnom javnošću.

REFERENCES

- Bakić O.: Marketing menadžment turističke destinacije, treće dopunjeno izdanje, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- Blek S.: Odnosi s javnošću, Biblioteka MARKETING, Beograd, 1997.
- Borrini G, Feyerabend G.B., Kothari A., Oviedo G.: Indigenous and Local Communities and Protected Areas: Towards Equity and Enhanced Conservation: Guidance on Policy and Practice for Co-managed Protected Areas and Community Conserved Areas, IUCN World Commission on Protected Areas, University College, Cardiff, IUCN, 2004.
- Cooper C., Fletcher J., Fyall A., Gilbert D., Wanhill S.: Tourism Principles and Practice (4th ed.), 2008.
- Collins: Concise Dictionary, fifth edition, HarperCollins Publishers, Great Britain, 2001.
- Đuričin D., Janošević S.: Menadžment i strategija, Ekonomski Fakultet Univerziteta u Beogradu, 2007.
- Honey M.: Ecotourism and Sustainable Development, Island Press, Washington, 2008.
- Hsu C., Killion L., Brown G., Gross M.J., Huang S.: Tourism Marketing: An Asia-Pacific Perspective (9780470814901)
- Jobber D., Fahy, J.: Osnovi marketinga, DATA STATUS, Beograd, 2006.
- Mose I.: Protected Areas and Regional Development in Europe: Towards a New Model for the 21st Century, shgate, 2007.
- Murphy P.E.: Tourism: A Community Approach, Routledge, 1985.
- Pike S.: Destination Marketing Organizations: Bridging Theory and Practice, Elsevier, 2004.
- Poon A.: Tourism, Technology and Competitive Strategies, CAB International, Wallingford, 1993.
- Popesku J.: Redaktor, Menadžment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, FTHM, Beograd, 2008.
- Robbins S., Coulter, M.: Menadžment, DATA STATUS, Beograd, 2005.
- Šutalo V.: Odnosi s javnošću, Visoka poslovna škola, Zagreb, 2017.
- Unković M.: Održivi razvoj i ekologija, Univerzitet Sinergija, Beograd, 2012.
- Wearing S.: University of Technology, Sidney and Heather Nelson, Australia and sustainable tourism, 2004.
- Weaver D.: Ecotourism, Wiley Australia Tourism Series, 2nd edition, John Wiley & Sons, Australia Ltd, 2008.

- Bogdanović D.: Primena odnosa s javnošću u obrazovnim institucijama, Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru, 2 (1) (2016) 15-27
- Đekić, Tatjana; Stojanović, Miroslava: Uticaj društveno-ekoloških faktora na razvoj turizma, Visoka poslovna škola strukovnih studija Leskovac, Zbornik radova Tehnološkog fakulteta u Leskovcu ISSN 0352-6542, 20 (2011), 294 – 300 UDK 65.011/.012:338.48, 2011.
- Đorić, M.: Komunikacija i novi mediji, CET Čitalište, br. 67, novembar 2007.
- Isaacs, J.C.: The limited potential of ecotourism to contribute to wildlife conservation. *The Ecologist*, 2000, 28(1):61-69 i Eadington, W.R., and V.L. Smith The emergence of alternative forms of tourism, in *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*. Pennsylvania, USA: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Janković, Marija; Luburić, Veselin; Šofranac, Rajko: Održivi turizam kao osnova upravljanja u nacionalnim parkovima u Crnoj Gori, *ЕКОНОМИКА* Vol. 63, ISSN 0350-137X, EISSN 2334-9190, UDK 338 (497,1) october-december 2017, № 4
- Sredanović, Velizar: Javnost i mediji u Crnoj Gori. Cetinje: Štamparija Obod, 2007. 227 str, ilustr. ISBN 978-86-7420-034-6 [COBISS.CG-ID 11457552]
- Sredanović, Velizar: Ekološki pristup odnosa s javnošću i novinarstva društva u tranziciji na pragu ekološke izdržljivosti u rizičnom društvu. U: *Zaštita prirode u 21. vijeku*. Podgorica: Zavod za zaštitu prirode Crne Gore, 2011, str. 855-858. [COBISS.CG-ID 4376077] Mediji i obrazovanje: (permanentno obrazovanje).
- Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine, Ministarstvo održivog razvoja i turizma
- Pravilnik o klasifikaciji, minimalnim uslovima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata, Ministarstvo turizma, Sl. List RCG, br. 32/02, 38/03
- Zakon o nacionalnim parkovima, Sl. List CG, br 28/2014 i 39/2016

CHALLENGES IN MANAGING DIFFERENT GENERATIONS IN THE WORKPLACE

Alba BERBERI, "University -Luigj Gurakuqi" Shkodër, Albania

Albana BORIÇI- University “Luigj Gurakuqi” Shkodër, Albania
Ylvije KRAJA- University “Luigj Gurakuqi” Shkodër, Albania
alba.berberi@unishk.edu.al

ABSTRACT

Customer happiness is the cornerstone of any successful business, but to have satisfied customers, organizations need to focus on their employees. In today's dynamic and demanding workplace, people remain crucial to success even with the rapid advancement of technology. The ability to solve problems, make decisions based on their experience, and contribute new ideas can all help organizations run better. Therefore, maintaining a highly motivated staff is essential for organizations. However, is it possible to motivate every employee in the same way?

Nowadays, in the organizations are different generations working together. There are mostly four different generations: Baby Boomers: 1946 to 1964; Generation X: 1965 to 1980; Millennials: 1981 to 1996; Generation Z: 1997 to 2012. Many research papers contest the necessity of examining motivation from a generational perspective. According to studies on motivation, employees' motivational principles will adjust to fit their position in life as they become older and their social environment changes. Knowing and comprehending the traits of each generation is the first step in selecting the most successful motivating techniques, which can then be put into reality using suitable leadership styles as well as the integration of these strategies into organizational policies and procedures.

This research aims to explore the importance of different generations in the workplace and the challenges that organizations face in motivating them. The paper will offer an overview of different generations and we will try to identify the factors that mostly motivate them in the workplace.

Key words: generations; diversity; workforce dynamics; motivation; challenges.

1.Introduction

A new scenario is brought about by the rapid advancement of technology and the number of generations (baby boomers, millennials, Gen X, and Gen Z) working together at the same time. The labor market is changing due to longer working lives and an aging population. Collaborating across generations can facilitate the transfer of knowledge and expertise. Current operational models are being challenged by new generations. So, how do we make the best of this boom in age diversity?

The idea of reciprocal enrichment must be acknowledged. Some are more likely to contribute their experience, while others might provide new ideas. Young people are already entering the workforce in some trades with strong, desirable skills, especially in data management, electronics, and the digital and communication fields. According to Senard, J.D (2023), perspectives at work can also change, which can also lead to enrichment. The principles that the younger generations are promoting are evolving. Among the 14 suggested "values that matter at work," "listening skills" is the most highly ranked among young individuals between the ages of 18 and 30. "Loyalty" came in last on the list, and "authority" at the very bottom. The generation that is entering the workforce is distinguished by a strong sense of teamwork, an open mind, a strong desire for autonomy, and little hierarchy. They are placing additional demands on cooperation, agility, and flexibility, which are challenging current operating modalities. A new leadership paradigm built on transparency, empowerment, and trust is beginning to take shape.

2. Intergenerational cooperation

According to Crenguța Mihaela Macovei et al, (2022) intergenerational management is a recently introduced term in the literature that specifically describes the identification and effective handling of issues brought about by the coexisting presence of multiple generations in the workplace. According to Tapscott (2009), there are currently three dominant generations in the workplace: Baby Boomers, Generation X, and Generation Y; on the other hand, Gen Z is starting to enroll in college and take their first employment. Three conditions must be met for a generation to exist, according to Jansen's generation theory (1975): a time dimension, a specific historical context, and a dynamic style. This speaks to the necessity for a generation to live simultaneously, to embody and convey the common ideals or "spirit" of the time, and to articulate the essential fashion of the day.

Effective intergenerational management guarantees improved hiring and retention, managerial succession, commitment, communication, and conflict resolution in businesses, organizations, and institutions. Employers will need to integrate intergenerational management into their current HR systems, as demonstrated by the growing trends (Bencsik et al. 2017).

A generation that comes of age within a specific time frame and shares particular attitudes and worldviews based on their experiences is made up of people who are born between two dates (Codrington, 2008). These beliefs and ideals vary with each generation. But, since generations are not homogeneous in nature, there are just as many variations within a generation as there are between them (Taylor & Keeter, 2010, p. 4).

Two schools of thought have emerged from research: the first holds that differences in employee motivation and job satisfaction can only be partially explained by differences in "generation," as a theoretical construct, and that generations are a significant and relevant phenomenon in workplace dynamics. An analysis of generational differences can only improve managerial strategy interventions, according to strong evidence indicating that these differences are a real phenomenon in the workplace. According to research, the Millennials, also known as Generation Y, are the youngest generation currently employed. They are expected to make up the majority of the workforce in the upcoming years, and their expectations and methods will be unlike anything that has been observed before (Twenge & Campbell, 2008).

2.1 Pros and cons of different generations in the workplace

Baby boomers, who were born during the global birth rate surge that followed World War II, are the longest-living generation in history and are highly influential in both the political and economic spheres. They have had an impact on workplaces and continue to do so. The following are some pros and cons of having them in the workplace:

Pros:

- Baby boomers could make excellent mentors for younger generations because they have accumulated a great deal of expertise and industry knowledge over time.
- Dedicated to their careers, work ethic, and loyalty are the traits that define baby boomers. As a result, they are frequently among the most devoted and diligent workers in an organization.
- Baby boomers are excellent communicators because they grew up in a time when face-to-face communication was more important than email or other digital platforms. As such, they are ideal for roles involving live negotiating, such as customer service and sales.
- Baby boomers are among the most productive workers and are strongly motivated by benefits offered to employees.

Cons:

- According to data, boomers perform poorly when it comes to flexibility and teamwork.
- Hard work and long hours are often seen as equal in this generation, which raises the danger of burnout, an unhealthy work-life balance, and unreasonably high expectations for their younger coworkers.
- Boomer managers, who are known for their intense work ethic and tendency to place a high value on work, may exhibit a lack of understanding or empathy towards their colleagues who prioritize their personal lives, families, or well-being.
- Baby boomers tend to mistake seniority for power. It's not a serious issue in and of itself, but it can show up as a lack of respect for supervisors or other leaders who are younger than the baby boomer generation, which could lead to disputes at work.

The benefits and the problems that may be caused by Gen X in the workplace are:

Pros:

- Because their parents worked hard and left them to take care of themselves from an early age, Gen X are frequently perceived as independent and autonomous. As a result, Gen X are competent problem solvers and autonomous thinkers who don't require direction to function properly.
- This generation is generally at ease accepting new solutions or adjusting to new systems in place since they have seen the quick evolution of technologies in the workplace; it comes naturally to them.
- One of the reasons Gen X can make outstanding leaders is because they appreciate flexibility at work for others as much as for themselves. This generation is aware of the challenges of providing full-time employment and taking care of one's family, including one's parents.
- When compared to earlier generations, Gen X promotes informality into the workplace. They frequently adhere to the motto "work hard, play harder," and they value having fun at work when a job is done effectively.

Cons:

- Unlike traditionalists and baby boomers, Gen X prefers to work in more laid-back situations, hence it is unlikely that they will succeed in strict corporate conditions.
- Because Gen Xers tend to challenge authority in the workplace, there may be conflicts between managers and Gen X workers.
- Although it can also be advantageous, Gen X' passion of freedom and autonomy at work may make it difficult for them to cooperate and function as a team.

Without a doubt, millennials are the ones who truly are transforming the workplace. Gallup reports that millennials are less engaged at work than previous generations and are the most likely to change jobs frequently. What effect does this have on offices?

Pros:

- Millennials are more likely to search for a meaningful job than a job that pays well. Millennials can succeed in the workplace when they have a clear sense of purpose, and their values match that of the organization.
- They are all focused on professional growth and acquiring new abilities and information.
- Millennials are excellent people because they are all about controlling stress and making time for rest and family. They are also setting a new standard for work-life balance.

- The millennial age is known for being receptive to new ideas and methods, as well as workplace regulations that value inclusivity and diversity. Diversity in the workplace is not a nice-to-have, but rather a must for them.

Cons:

- Given that six of ten millennial employees are open to changing job options, it's possible that millennials are not the most devoted employees.

- In addition, this generation is notorious for being "lazy" and for working, on average, fewer hours each week than previous generations. Some criticize millennials for having a weak work ethic, citing their tendency to be goal oriented.

- Millennials are more reliant on their bosses and coworkers for support and feedback than previous generations, which might make it difficult for them to work autonomously.

3. Generational characteristics

The contemporary labor market is experiencing a growing generational variety, which presents potential challenges for businesses. So, it is a must for the organizations to better understand the group diversity, and the generational diversity, too. Studies indicate that a diverse workforce, spanning multiple generations, produces better job results. For example, this may be a group of younger workers with current training experience and senior workers with numerous years of job experience. To maintain a high motivated workforce, do not only develop universal policies for all generations but also establish individually appropriate policies. Referring to ADKAR Model (2006), organizations can create a better climate between different generations showing:

- ***Awareness of differences.*** Start from the understanding that everyone has their own standards and values necessary to perform: '
- ***Desire.*** Start from finding opportunities of generations in the workplace. Representation of diverse generations, therefore, offers opportunities and may even be necessary to achieve business goals in some cases.
- ***Knowledge.*** Try to provide knowledge about different needs. Present an inclusive vision that stimulates understanding of how to collaborate well with representation from a range of groups and ensure clarity regarding professional expectations, frequency of feedback and expression of appreciation.
- ***Ability.*** Maximum freedom of choice within guidelines. Provide flexibility in terms of employment and working circumstances while being very explicit about the rules and consequences.
- ***Reinforcement.*** Create an environment that gives employees the choice to satisfy their own needs through their work. Select personnel based on skills and create carrier paths based on skills rather than job profiles.

Here, at this table are summarized the various characteristics of each generation. To preserve the diversity of the various generational groups working in an organization, managers must

employ techniques that minimize divisions amongst them. Knowing and comprehending the traits of each generation is the first step in selecting the best tactics.

	Communication	Professional and personal values	Motivation	Loyalty	Management styles
Baby Boomers (1940–1959)	•Face-to-face •Open to feedback, but in doses	•Hard work is important •Wages must be earned	•Extrinsic motivation •Promotion oriented	•Loyal to organizations	•Authoritarian •Like to stick to their own style
Gen X (1960–1979)	•Most efficient form	•Independent •Work-life balance •Flexibility •Practical attitude	•Intrinsically motivated	•Enjoy working for organizations that offer long-term security	•Dialogical approach •Active listening •Like to solve problems on their own
Gen Y (Millennials) (1980–1994)	•Instant messaging, social media •Need for constant feedback	•Achieving personal results •Keen on using new technology	•Extrinsic motivation •Promotion oriented	•Brand loyalty	•Dialogical approach •Need for guidance
Gen Z (1995–2010)	•Text messaging and instant messaging •Information is always available	•Understand the importance of performing well, but not at the expense of well-being •Flexibility	•Intrinsically motivated •Financial stability	•Loyal to networks (friends, family)	•Not yet available

3.1 Generational comparison according to empirical evidence

According to Westerman and Yamamura (2007), there are more similarities between Gen X and Gen Y than differences, and they did not distinguish between the two in terms of overall cohort characteristics in their analysis. Collectively, they possess a practical and technical

mindset, and they feel at ease with change, variety, multitasking, and competition. (Yamura & Westerman, 2007).

In their research, Chen and Choi (2008) summarized the characteristics of Baby Boomers, Gen X, and Gen Y. They observe that, in contrast to Gen X, who views work as merely a job, and Generation Y, who wants challenges at work, Baby Boomers desire meaningful and purposeful work. While Gen X expects rewards and accolades, Baby Boomers believe they deserve them. Gen Y prefers to make an immediate effect over waiting for official corporate processes to present prospects for development. They require constant feedback and acknowledgement.

According to Broadbridge et al. (2007), compared to Gen X and other older employees, men and women of Generation Y desire a more balanced lifestyle between their work and nonwork lives and have different expectations from their work roles. Furthermore, than any other generation, Gen Y views employment as a means of supporting and enhancing their way of life. Since obtaining a work-life balance can be accomplished through employment flexibility, organizations' cultures and management styles must encourage this kind of flexibility.

A generation was operationalized by McGuire et al. (2007) as possessing broad traits that fall into homogenous, comparable, but non-exclusive groups. Therefore, it is untrue that all members of Gen Y are technologically inclined, nor that all Baby Boomers embrace lifetime work. However, younger workers are growing more mobile and displaying less loyalty to companies in favor of an entrepreneurial spirit, while older generations are typically more seasoned and focused on steady employment (McGuire et al., 2007). Younger employees are less likely to be devoted to a specific company and more likely to pursue self-fulfillment to better themselves.

4. Motivation of different generations in the workplace

Nowadays, it is very common to have several generations collaborating on a project, but you will need to have techniques in place that are appropriate for each generation. According to Herkey (2009), these generations are at different stages in life, and each plays a vital role within our society. What drives and inspires each age varies significantly with what inspires one generation possibly not inspiring another. This is one of the biggest divides between the generations.

Motivating Baby Boomers

Among the oldest generations still employed are the baby boomer generation. According to Zemke, Raines, and Filipczak (1999), Boomers work in all types of organizations. Due to their exceptional people skills and ability to satisfy customers, boomers are frequently employed in the service sector. Most of them have well established careers, and many of them may occupy positions of responsibility and control. Boomers are frequently characterized as driven, devoted, cooperative, and focused on their jobs. Employers who provide promotions, opportunities for professional growth, and acknowledgement of the value and knowledge a

baby boomer offers may spark the inner motivation of their employees. Although they are motivated when their efforts are recognized, they don't need continuous criticism. They are also motivated by non-financial incentives like flexible retirement plans because they are getting close to retirement. Some techniques to keep boomers motivated providing them with particular goals and deadlines and put them in mentorship roles.

Motivating Gen X

Gen X make up the second-largest generation in the workforce. Like Baby Boomers, many Gen X employees are in their 40s and 50s and occupy positions of leadership. Typical traits among Gen X workers include:

- Flexible.
- Independent
- Informal

Most people agree that Gen X originated the concept of work-life balance. They would rather prioritize their personal and professional goals over those of the business. They are concerned about the culture of the business, the training and development of their staff, and their capacity to mentor the next generation. Although Gen X can function well in teamwork settings, they would rather operate independently and with no direction. Furthermore, whether they communicate via phone, text, or in person, they are typically informal.

Employers should aim to offer flexible work schedules with a primary focus on work-life balance, personal and professional growth opportunities, and prompt and concise feedback to motivate and inspire excellence in Gen X workers.

Motivating Millennials

The first generation with a background in technology to enter the workforce is the millennial generation. While there were some notable differences between Generation X and Boomers, the Millennials were very different from both of the preceding generations. Motivating millennials can be challenging due to their large number. The late millennial who is just beginning their career and the early millennial who might be in a position of control and influence are very different from one another. Millennials are not company loyal, in contrast to baby boomers. They're happy to switch organizations if they believe the current one doesn't reflect their ideals or if they're treated poorly.

The following are some traits of millennials:

- *Competitive*: They welcome a challenge and view it as an opportunity to demonstrate their abilities.
- *Collaborative*: A collaborative atmosphere is ideal for millennials. They take pleasure in exchanging ideas and working on projects together.
- *Achievement-oriented*: It's a common misperception that millennials require continual acknowledgment and praise for their achievements. They don't require continuous criticism; they just strive for their accomplishments.

- *Work-life balance*: Just like Gen X, millennials are inspired by companies that honor their boundaries between work and life.
- *Open-minded to equity, diversity, and inclusion*: Millennials were raised in a multicultural environment.

Employers should interact with millennials directly, provide flexible scheduling, foster a collaborative work atmosphere, and other strategies to keep them engaged and motivated. Future Workplace's research indicates that, particularly for younger generations, remote work and flexible work schedules are even more valuable to them than a higher wage (Meister & Willyerd, 2010).

Motivating Gen Z

According to Kirchmayer & Fratričová (2018), Gen Z is the most technologically savvy, globally connected, monetarily wealthy, and formally educated generation in history. They are also described as pragmatics, realists, and materialists (Freidrich et al. 2010; Lanier 2017). They are frequently characterized as multitaskers. The factors that mostly motivate Gen Z are opportunities for advancement, more money, and meaningful work. Gen Z is attracted to social rewards, ongoing feedback, transparency from managers, and a well-organized workplace. Individuality, diversity, innovation, and personalization are what motivate them. To motivate Gen Z, employers should provide them the chance to work and cooperate on several projects at once, establish a work-life balance, and provide quick feedback.

Taking in account the characteristics of different generations and the factors that mostly motivate them, this can lead us toward an effective leadership style in the workplace.

The Baby Boomer generation wants equitable treatment in the workplace, thus a cooperative and encouraging leadership style is necessary. Baby Boomers appreciate participating in decision-making and have been supportive of participative leadership. Traditional hierarchy-based leadership approaches in the global force should be employed while working with the silent generation and baby boomers since they have such a high regard for authority when interacting with corporate organizations (Al-Asfor, 2014).

Gen X are more devoted to their profession than to their own employers because they seek for possibilities to advance their own working skills rather than those of other groups (Yu, 2005). They exhibit greater independence, self-motivation, and individualism. There is less of a need for leadership because of their intense need for independence and flexibility in their personal lives and careers. Although they are not as outstanding as generation Y, they are technically astute in some aspects. The Gen X generation was raised in an era of rapidly evolving technology and abundant access to further information (Yu & Miller, 2005). Members of Gen X favor leadership that is competent, honest, and fair (Bridge Works, 2017).

The millennial workforce enjoys being the focus of attention. If a leader is sincere and shows concern for his or her staff, millennial workers will be able to trust them. To help people feel

valued, a competent leader should concentrate on praising them in front of other staff members (Martin, 2005).

Conclusions and recommendations

Today's workforce is made up of four generations: Baby Boomers, Generation X, Millennials and the first cohorts of Generation Z. The manifestation of generational diversity in the workplace takes the form of variations in work-related values, beliefs, habits, and attitudes. Nowadays, organizations have issues in managing intergenerational disputes and fostering cooperative and collaborative relationships among individuals of different generations that comprise work groups.

The organizations' strategies used must be grounded in a sufficient comprehension of the traits of every generation, avoiding the traps of prevailing stereotypes and biases. Focusing on the positive traits and strengths of each generation—or, more particularly, of employees from different generations—is the essential solution. This allows them to express who they are as individuals rather than as representatives of their generation.

Cooperation between generations can also significantly lessen the gap between them and the likelihood of conflict. It might manifest as intergenerational learning, collaboration on projects with clear goals, or generational solidarity. Supervisors at all levels can effectively execute methods for intergenerational collaboration by adopting a suitable management approach and integrating these tactics into the organization's guidelines, procedures, and principles.

Proactively addressing the various generations within an organization will pay off in the form of enhanced corporate culture, increased morale and engagement among staff, more productive teams, and higher employee retention rates. Ignoring the effects of a multigenerational workforce puts one at danger of losing the talent battle.

Relationships between older and younger generations can be improved by creating intergenerational training and mentoring programs, as well as by including emotional intelligence training. It is true that various generations have different expectations and values for their jobs. Recognizing these variations can lower staff turnover, increase job satisfaction, and increase the effectiveness of service delivery.

For our organizations to succeed, it is imperative that we adjust our work environments to identify and comprehend these generational divides more effectively.

Acknowledgements for the financial support by the University “Luigj Gurakuqi”.

References

- ADKAR Model (2006),” ADKAR: A Model for Change in Business, Government and our Community”. Loveland. CO: Prosci Learning Center Publications.
- Al-Asfour, A., & Lettau, L. (2014). Strategies for Leadership Styles for Multi-Generational.
- Bencsik, A., Juhasz, T. and Machova, R. (2017) ‘The Problems Created by the Arrival of Generations Z and Y in the Workplace’, Proceedings of the European Conference on Management, Leadership & Governance, pp. 46–53.
- Broadbridge, A.M., Maxwell, G.A., Ogden, S.M. (2007). Experiences, perceptions, and expectations of retail employment for Generation Y, *Career Development International*, 12(16), 523 – 544.
- Chen, P., & Choi, Y. (2008). Generational differences in work values: a study of hospitality management. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 20(6), 595 – 615.
- Crenguța Mihaela Macovei et al, (2022). “Managing Different Generations in the Workplace”, International conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION, VII. 28 (2022): Issue 2 (JUNE 2022).
- Friedrich, R., Peterson, M. Koster, A. and Blum, S. (2010), *The rise of Generation C: Implications for the world of 2020*, Booz & Company.
- Herkey, W. (2009), “Motivating the Generations: Economic and Educational Influences”, *Journal of Inquiry & Action in Education*, 3(1), 2009.
- Jansen, N. (1975). *Generation theory*. Johannesburg, McGraw-Hill.
- Kirchmayer, Z & Fratričová, J. (2018), “What Motivates Generation Z at Work? Insights into Motivation Drivers of Business Students in Slovakia”, *Innovation Management and Education Excellence through Vision 2020*. pp.6019-6030; ISBN: 978-0-9998551-0-2.
- Lanier, K., (2017), ‘5 things HR professionals need to know about Generation Z’, *Strategic HR Review*, 16(6), 288-290.
- Martin, C.A. (2005). From high maintenance to high productivity: What managers need to know about Generation Y. *Industrial and Commercial Training*, Vol. 37 Issue: pp.39-44.
- McGuire, D., By, R., & Hutchings, K. (2007). Towards a model of human resource solutions for achieving intergenerational interaction in organisations. *Journal of European Industrial Training*, 31(8), 592 – 608.
- Senard, J-D. (2020). Why we need different generations in the workplace. *World Economic Forum*.

Smola, K.W. and Sutton, C. (2002) 'Generational differences: Revisiting generational work values for the new millennium' *Journal of Organizational Behavior*, 126, pp. 363-382.

Westerman, J., & Yamamura, J. (2007). Generational preferences for work environment fit: effects on employee outcomes. *Career Development International*, 12(2), 150 – 161

Yu, H. C., & Miller, P. (2005). Leadershipstyle: The X Generation and Baby Boomers compared in different cultural contexts. *Leadership & Organization Development Journal*, 26(1), 35-50.

Zemke, R.; Raines, C.; Filipczak, B. (1999), "Generations at Work: Managing the Clash of Veterans, Boomers, Xers, and Nexters in Your Workplace", New York: AMACOM Books.

Florjan Mino, Evisa Lani, Irena Plaka, Ylli Sota, Ensuida Lushnjari, Enduela Sino, Erjona Kalluci, Donika Cucalla, Aida Hebeja, Altida Ndreu

*This study is being carried out in the framework of the School of Directors project

THE MANAGEMENT OF GOVERNANCE ANALYSES AND PERFORMANCE OF SME'S GROWTH IN ALBANIA

Dr Gerti DAJCI-Dean of Management Faculty of UFO University of Tirana

gertidajci@yahoo.com

Prof. DR. Alba DUMI-Dean of Management Faculty of TBU University of Tirana

alba.besi12@gmail.com

ABSTRACT

All businesses are facing difficult economic and financial situations, many countries are facing bankruptcy situations of many activities, many economies are failing because they are unprepared for what awaits them. The COVID-19 situation brought the whole world to its knees. SMEs are most affected, as in the game of competition and market they fight for survival. These are the hypotheses that we will analyze in this scientific paper. We want to focus on a worrying issue for small Albanian businesses, and help these entrepreneurs find new ways and solutions to save them from bankruptcy. In this paper, the basic methods of conducting research are the combination of quantitative method and qualitative method. Qualitative research generally includes data in the form of words, descriptions, while quantitative research uses numbers and measures things. The decision to choose between quantitative research, qualitative research, or both depends on a number of factors, but the most important are: the field of research, the problem of research, and the perspective of the researcher.

In the case of this paper, this combination has been realized as the analysis of the literature and the evaluation of the measures by the Albanian government towards university education requires the qualitative method. On the other hand, quantitative methods are needed to measure the effectiveness of these measures. In the analysis of our work we will focus on the concrete situation, as from the research we have seen that many small businesses (about 67% have gone bankrupt) Let us not forget that SMEs are the backbone of a country's national economy, and Albania is in great need of their economic and social impact.

Therefore, we as professors of these disciplines request that through this research to bring in the focus of analysis the emergency situation in our country with the desire to serve entrepreneurs in new ideas of reviving their businesses.

Key words: Management, structure of Small and Middle Enterprises, national economy, Albania economy, Covid 19 and social impact

GENERAL INTRODUCTION

All organizations today exist to fulfill a key mission in their life cycle and a set of specific objectives. If an organization wants to fulfill its mission and objectives, it must first act. When organizations are large and complex, organizational activities are more difficult to define and coordinate. The analysis of this scientific paper that we are presenting, focuses on the role of SMEs in the economy of a country like Albania, its organization and its most important forms, bringing it with a practical case study. SMEs are the pillars of the economy, pose challenges for managers and are very important for those organizations that strive to achieve excellence in today's highly competitive environment and tomorrow's management.

The development of SMEs and their contribution to long-term economic stability depends on their size and structure. This allows them to have the flexibility and ability to adapt to the conditions of fierce competition in the conditions of well-developed markets. Small and medium business management enterprises are considered as the "Moving Force" of modern economies due to their multiple contribution in terms of technological innovations, job creation, export promotion, etc. In Albania, until recently there was no clear definition of micro-enterprises. Moreover, unlike many countries in Central and Eastern Europe which had a steady activity of the private sector, in Albania before the 90s there was no sign of this sector because it was prohibited by law. The birth and development of the private sector in Albania occurs with the collapse of the centralized economy system and the opening of the doors to the market economy. In this period, small and medium enterprises had a special development, which in the 20-year history of economic transition that our country has experienced, have played a crucial role in the economic development of the country. During the transition to a market economy, as for any other country, small and medium business is the backbone of the country's economy. Small businesses act as catalysts in terms of economic growth, as well as for the development of other such areas. such as arts, human resources, manufacturing and the sports sector.

Studies show that SMEs are important because their potential to create new jobs and distribute wealth, which has multiple effects on a country's socio-economic activities, ultimately results in socio-effects. -economic in the development of a country's activities. The development of the private sector is essential in ensuring the continuity of economic growth. Of course, given that the vast majority of the private sector consists of small and medium enterprises, it is understandable that the multidimensional support of their development is at the heart of the development philosophy of this sector. The development of small and medium enterprises is a primary element for creating a sustainable economic development, reducing poverty and

alleviating social problems by bringing about a more equal distribution of income and an increase in employment.

Small businesses are often very innovative companies. They can introduce new products, new management styles and new promotional strategies. A large number of new products are created precisely by small businesses. On the other hand, an increasing number of small businesses make society and the economy more flexible. This can facilitate technological innovations, provide new opportunities or ideas, and enable the development of skills for implementing these ideas. As in many countries of the world and especially in transition countries like Albania, small businesses constitute the main pillar of the economy. Small and medium enterprises in Albania occupy over 98% of enterprises and employ about 80% of the workforce.

The purpose of this paper is to analyze the financing strategies used mostly by small and medium businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier, and to analyze the financing challenges that these businesses face most at a time when economic growth is negative.

More specifically the objectives of this study are:

- a. To present the financing methods which are mostly used by small businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres Fier.
- b. To present the level of investments made by small and medium businesses.
- c. To present the challenges and barriers faced by small businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier.
- d. To present the level of loans received by small businesses in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier.
- e. Analyze the impact that the tax burden has on credit to enable the expansion and incentive of businesses.

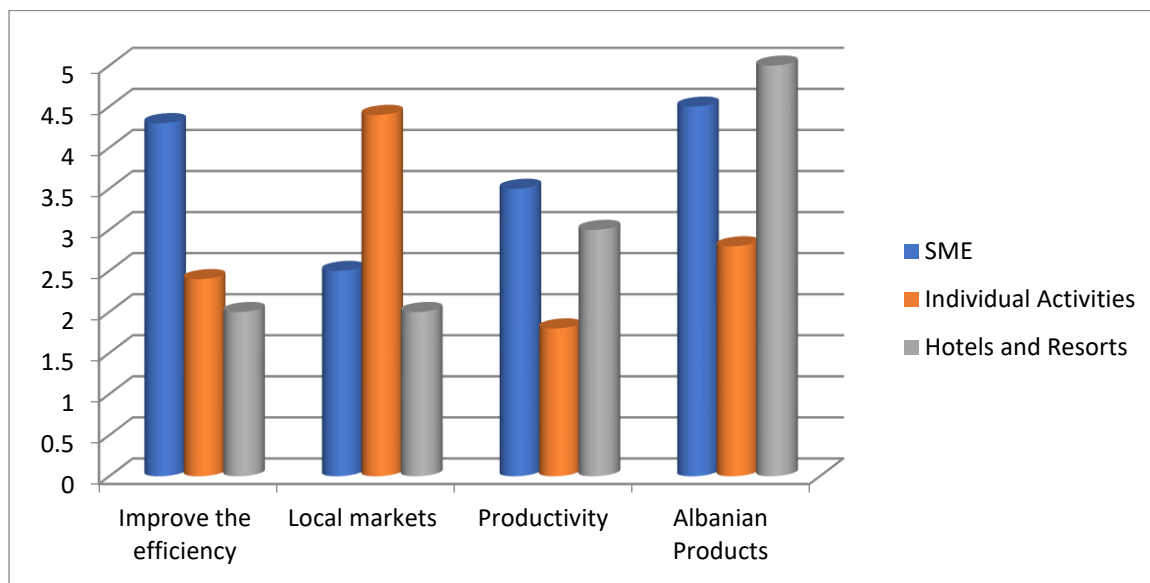
In the study hypothesis we will focus on the research question such as: What strategies do small businesses use in Albania in order to increase profit and attract new customers?

- a. What are the most successful SMEs in Albania and the strategies they use?
- b. What impact is the COVID-19 pandemic having on these businesses?

In order to fulfill the purpose of the study and return an answer to the research question, the hypothesis of this study is set out below:

1. LITERATURE REVIEW ON SMES AND THEIR CHARACTERISTICS

The role of SMEs in developing countries such as Albania is essential for revenue generation and economic growth. The definition of SMEs is important for two reasons. First, researchers need to make sure that the issue they are studying is the same as that of other researchers in the field. Second, small and medium-sized government policy makers need to have a clear and concise definition in order to ensure that all funds spent are properly oriented. For example, if a government policy could be to help small businesses with their health insurance problems, a business with 100 employees would have very different problems compared to a business with no employees, except owner. (Osteryoung & Derek, 1993)

Source: Albanian report, 2022-2023

They can be an important factor in fostering competition. and market efficiency. SMEs also improve the efficiency of local markets and productively use limited resources such as capital. Small and medium enterprises are very important for the Albanian economy. They make up about 99% of all companies registered in the country. They contribute to increasing competition and the presence of Albanian product in European markets. SMEs are the leading private enterprises that continuously generate employment and contribute to sectoral restructuring, service development and the production of goods.

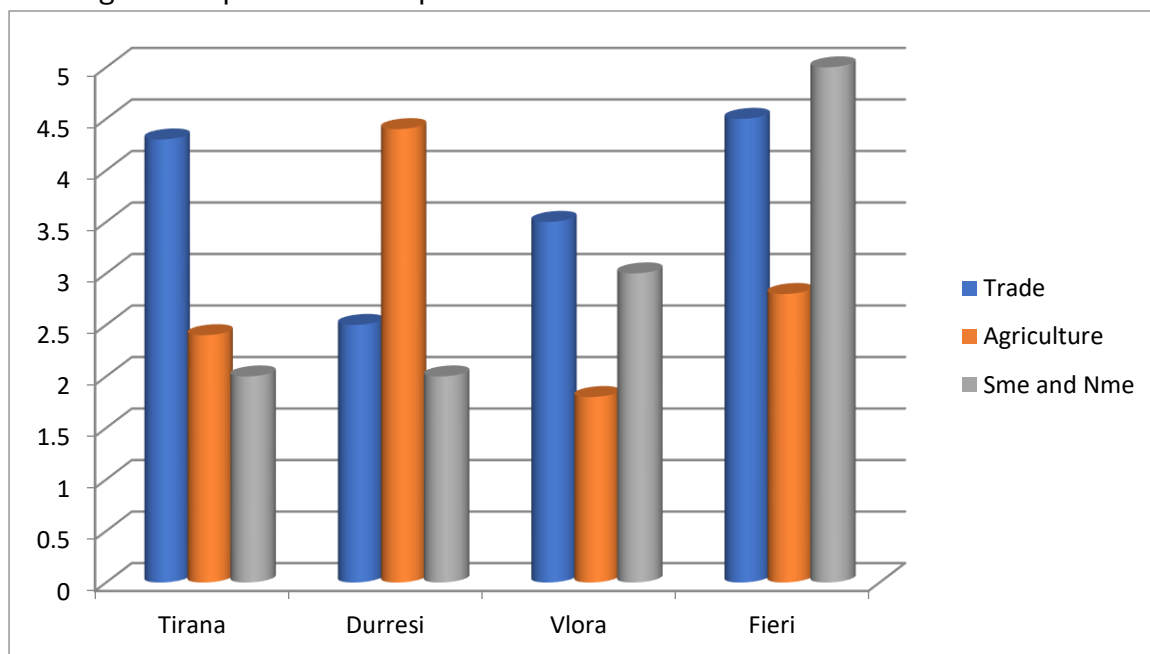
2. METHODOLOGY

Research can be considered exploratory or confirmatory. Confirmatory research tests hypotheses. The results of these tests aid in decision making, suggesting

a specific course of action. Exploratory research takes different approaches. They may be needed to develop ideas, leading first to the development of research hypotheses.

Some researchers often discover the reactions and activities of respondents using marketing research methods. Marketing research is a systematic process of planning, collecting, analyzing and interpreting data and information related to marketing problems. There are various methods that enable researchers to "enter into the mind of the consumer", through primary data.

A questionnaire consists of a set of questions which are presented to the respondents. Because of its flexibility, the questionnaire is the most common instrument used to collect primary data. Before completing them in the field, researchers develop and test to all small and medium businesses in the city of Fier, Vlora, Tirana, Durresi, them to adjust the questionnaires from uncertainties. The form, wording and sequence of the questions can affect all the answers.

Source: Albanian report, 2022-2023

The closed questions give all the possible answers to be interpreted and organized in tables easily. For this study, a questionnaire structured by me was developed and implemented, with the help of the leading pedagogue, and was addressed to all small and medium businesses in the city of Fier, Vlora, Tirana, Durresi, which include questions

in which information was collected based on objectives, questions. research and hypotheses raised in this study.

In this study, due to the nature of the research, structured questionnaires were used in the survey, which were completed through social networks, where the interviewer is not in front of the respondent and thus the respondents are explained in advance in the initial description of the questionnaire which is its purpose and the reason why we chose that citizen. In the case of my paper, the respondents are students as they are affected by this situation.

Secondary data. For the realization of this study a methodology was used that combined primary data with secondary ones. Among the secondary data, an important place is occupied by the contemporary literature on the impact of the pandemic in the world and its impact on businesses, especially SMEs, taking Albania as a concrete case.

Primary data. Special attention was paid to the primary research conducted online which is a novelty for this study. Often times the information needed to solve the problem is not found in the internal or secondary data so we have to rely on the primary data. The research was designed in such a way as to ease the cost of gathering information and at the same time to achieve satisfactory results that would help to draw the most accurate conclusions. Primary data include the questionnaire conducted with the help and advice of the lead lecturer. After structuring it and working on Google Docs, it was possible to provide primary data.

The questionnaire, as explained above, was piloted, so there was no ambiguity regarding the questions posed in the completed questionnaires. It was then built into Google Forms and distributed electronically to applications such as: email, linkedin, facebook, instagram, whatsapp. The disadvantage of this technique was that the owners / managers could not be contacted in shopping malls, supermarkets, markets, streets, houses, workplaces as the situation itself does not allow us to be close to other people and have close contact with them. Maybe this was a limitation to fill out more questionnaires, but the important thing was that his goal was achieved.

DATA ANALYSIS

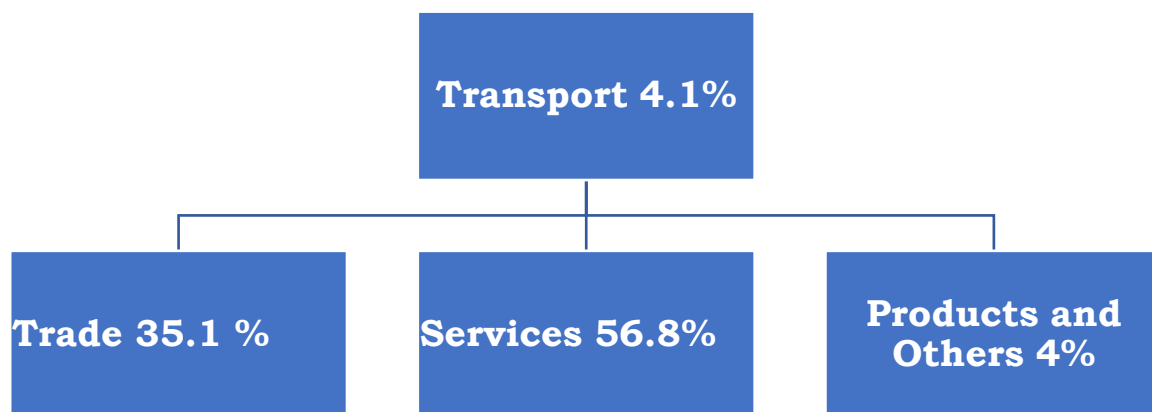
This study, by its very nature, has focused on descriptive analysis. The most basic statistical analysis is descriptive analysis. Through this analysis we make the initial transformation of the data, in order to describe the basic characteristics such as: central tendency, distribution and densities. One of the most effective ways of presenting information, especially numerical ones, is to construct and present the data obtained

through graphs. This, also because many people are confused by the appearance of numbers.

Below is the data analysis of the distributed questionnaires.

In the first question the respondents were asked what kind of activity their SME takes place. In the following graph we notice that the activity which predominates more in the city of Tirana, Vlora, Durres Fier, is the activity of services. Knowing that this city is held for tourism, we can say that the answer was expected.

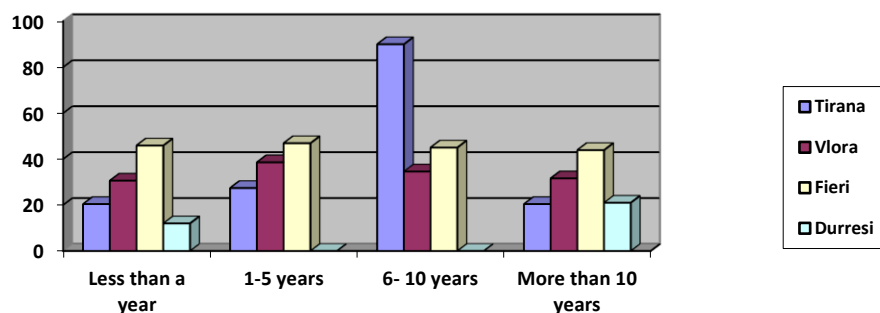
See Tab 1 below:

Tab1: The percentage of activities according to the field of activity of SME perform

In the following question we want to know the contribution that SMEs make in our country. We saw it in the third chapter where SMEs in Albania served as catalysts and regulators of the Albanian economy. Also their indicators were more positive sides and opportunities, than negative sides and threats. Therefore, in the second question of the questionnaire, the respondents were asked how many years they have been operating in the Albanian market. From the graph below we see that the highest percentage is occupied by the period 1-5 years with 51.4%.

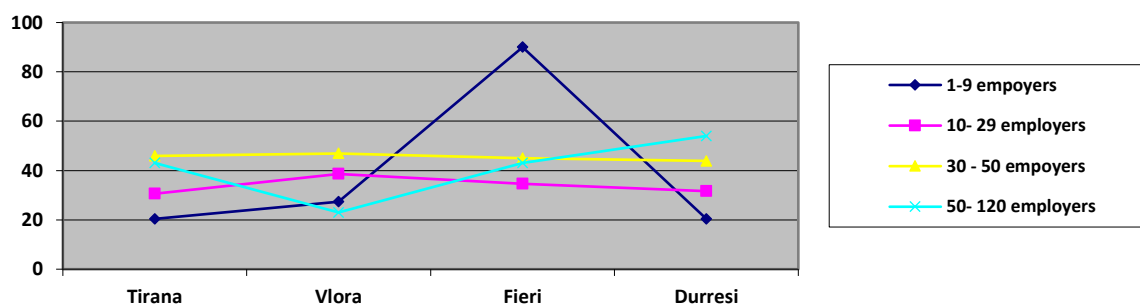
See Graph 1 below.

Graph 1: Separation of group activities according to the time created

In the next question, respondents were asked about the number of employees in their business. What we notice is that the highest percentage is occupied by the group 1-9 employees. We can say that it is an appropriate number and expected response given that the activity exercised were mostly service.

See Graph 2 below.

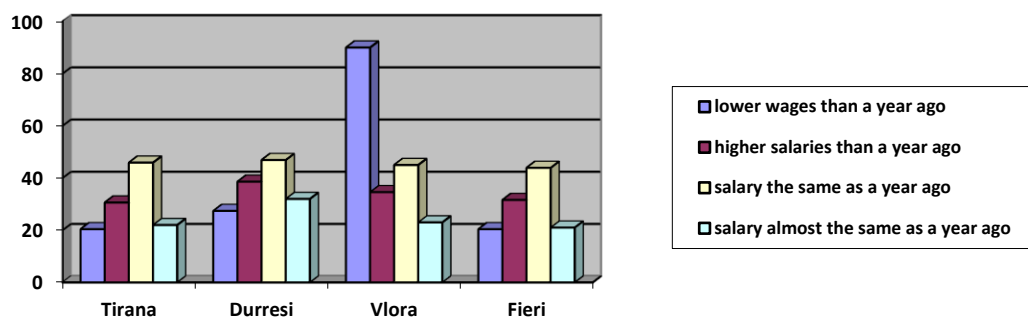

Graph 2 Number of employees in the cities where the study is conducted. Division into categories with maximum density.

The next question belongs to the second section called “Financial Performance of SMEs. The impact of SMEs on the economy is very high so they are a very important link, but what can we say about the financial resources of businesses in Tirana, Vlora, Durres, Fieri? We will see the answers in the next questions.

In the first question of the second section, respondents were asked about their income, compared to the previous visa. So how much was their income last year?

See Graph 3 below.

Graph 3 The indicators of wage movement during the covid- 19 situation

While in the following question they are asked about the current year. So how much are their sales this year? These questions are conducted in order to see the importance of SMEs in our country and the support that should be given to them by the government. From the figure below we see that the respondents have high confidence and have expressed that this year, despite the pandemic caused by COVID-19 their sales will increase.

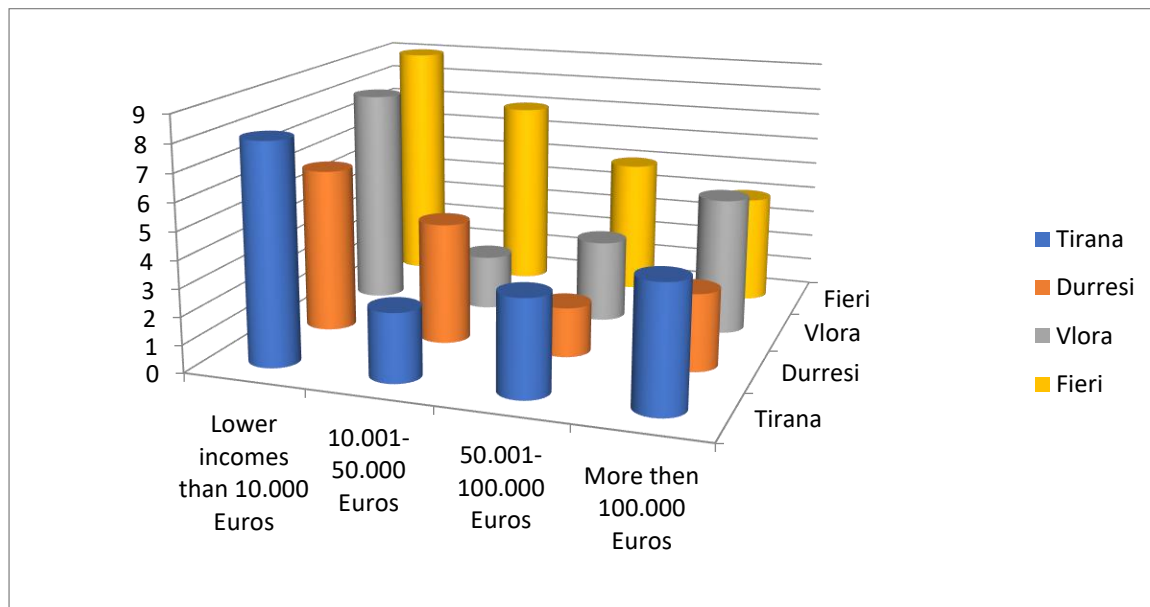
This question therefore relates precisely to this pandemic. Are SMEs in the city of Tirana, Vlora, Durres, Fier affected by the COVID-19 pandemic? Below is a table with the most common answers given by the interviewees.

See the Table 2 below.

Tab2: The Number of respondents interviewed in this study

While in the next question, the respondents were asked about investing in their business after the pandemic. They have been given several alternatives of money in Euro currency, and the highest percentage is occupied by the group "less than 10,000 Euros". See Graph 5 below.

Graph 5 the interviewees source of fundings, less than 10.000 euros or more than 100.000 euros

In the next question, the interviewees were asked about the source of funding. What we see is that almost half of them 48.6% use equity, which may come from their SME, or may be savings over the years. What we see is that the Loan and Credit alternatives are close in percentage to each other.

The following question is an open-ended question, so no alternatives are provided where respondents can select. It relates to the tactic of attracting new customers. SMEs in the city of Tirana, Vlora, Durres Fier responded that they used these tactics: See the following table where the respondents are 180 people.

Answers	Density
Marketing	21 answers
Reducing prices	25 answers
Maximum cleanliness conditions	12 answers

Hard work	18 answers
Menu expansion and service quality	4 answers
Communication and courtesy with the client	12 answers
To add products to my store	32 answers
To always be as close as possible to the customer by meeting his requirements for the service he requires, with new and quality goods	54 answers and 2 responses are indifferent

Table 6: The new ideas and tactics of attracting new customers

4. ANALYSIS AND FINDINGS

In many cases with sources of personal financing, borrowed from families or relatives, but in the vast majority of banking and financial institutions of the country. Entrepreneurial activities achieved a significant increase in 2017-2018, but the covid situation found them unprepared. Many enterprises closed down as shown in the analysis of the questionnaires, many others applied dismissals, losing staff or significantly reducing salaries. In our findings, 23.9% of entrepreneurial activities were subjected to the credit system, to use these funds, for non-bankruptcy, for the continuation of staff payments as they did not want to remove qualified staff from work. The departure of staff for these entrepreneurs is considered a greater loss than the pandemic situation.

5. conclusion

SMEs in Albania are classified based on the number of employees and annual turnover and / or annual balance sheet. In terms of the economic importance that small and medium enterprises have, we can say that they have a great weight in the economy of a country. They contribute to growth, job creation and social development which is to be appreciated. They are considered the "locomotive of economic growth". Although the purpose and objectives of the goal have been of a different direction, based on the results and conclusions, we can say that the paper can be a good support base for policy-making on SMEs in this crisis period for all.

In addition, the paper can help both entrepreneurs and policy makers as follows:

Entrepreneurs:

- ✓ to reconceptualize their enterprises and to orient themselves by creating an ambitious environment for increasing the value of their businesses.
- ✓ To evaluate data on current sources of financing, used by small business entrepreneurs and access to credit.
- ✓ To serve as a basis to further give some suggestions for taking the necessary actions for the sustainable development of this sector, as well as to increase the level of welfare.

The future of Albania is promising, not only that the leaders are recovering from this situation of difficulty, but also that this situation will serve for the birth of new innovative ideas. In the practice of fair management, a very motivating expression has been used "After every failure and decline, there is a flourishing situation, after every crisis there is a new economic birth" and so it will happen in SMEs in Albania.

6. REFERENCES

Albanian reforming and Government Report, Winter 2003-2004 issue of Albanian economical report, pg 147-123- 158.

Andrew & Ross 1980: *Adopt the new philosophy*, The Putnam Publishing Group, ISBN: 039955000-3, p34

Bass, B.M. (1990). *Handbook of leadership* New York: Free Press.pp 5

Bowers, D & Seashore S, *Predicting organizational effectiveness with a four-factor theory of leadership*, 11, 238

-263. Albanian reforms strategy and Administrative Science Quarterly, year 2020

Bradler A, & Sediss W, 1989, *Analysis of covariance structures*, The report Company and HMR training, Ontario, Kingston, p 40

Dhima, Adrian, 2003, *The reform of public sector in Albania*, The Institute for Legal and Public Publications, Albania MOE. p 6

Dhima, Adrian, 2003, *The reform of public sector in Albania*, The Institute for Legal and Public Publications, Albania MOE. p 16,21

Dhima, Adrian, 2003, *The reform of public sector in Albania*, The Institute for Legal and Public Publications, Albania MOE. p 23

Dumi, Alba, 2012, "The role of university in reform of public sector", *AJIS Journal*, vol 2, p 3, 135

Dumi, Alba, 2016, "The role of university in reform of public sector", *AJIS Journal*, vol 2, p 3, 238-263.

Dumi A, SME and Albanian Institutions, *JERM Mediteranean Journal* 2019, pp 23

Dumi A. *Albania and reforming SME Entrepreneurship*, year 2009, pg 14

Gene Klan Holkers, of the Center for Creative Leadership and innovation pg 12, 23, 28 year 2010

Gilbertt and Shutler July 2006 column for GovLeaders. org, Ray Blunt, American society INCOMS Public Sector Consortium, Public Sector and economic environment year 2007Glueck, W.F, Jauch, L, 1984, *Business Policy and Strategic Management*, 4th, New York, McGraw-Hill, p 128

TO ENHANCE THE SCHOOL'S CONNECTION WITH FAMILIES AND THE COMMUNITY

Phd. Arbana ZHAPAJ, Donika CUCALLA, Evisa LANI, Ensuida LUSHNJARI, Enduela SINO, Eriona KALLUCI, Florian MINO, Altida NDREU, Ylli SOTA, Aida HEBEJA, Irena PLAKA

This study is being carried out in the framework of the School of Directors project.

ABSTRACT:

Strengthening the bond between schools, families, and the community is essential for fostering a supportive educational environment. This abstract proposes strategies to enhance this connection, including open communication channels, family engagement programs, community partnerships, cultural sensitivity, family support services, home-school collaboration, community outreach initiatives, and feedback mechanisms. By implementing these strategies, schools can build robust relationships with families and the community, leading to improved student outcomes and overall community well-being.

This literature review explores various approaches aimed at enhancing the relationship between schools, families, and the broader community. Drawing upon existing research, the review identifies key strategies such as fostering open communication channels, implementing family engagement programs, forging community partnerships, promoting cultural sensitivity and inclusivity, providing family support services, facilitating home-school collaboration, initiating community outreach efforts, and establishing feedback mechanisms. By synthesizing findings from diverse studies, this review offers insights into effective practices for strengthening connections between schools, families, and communities, ultimately contributing to improved educational outcomes and community well-being.

Key words. School, family, community, connections, literature review

Introduction

In contemporary educational discourse, the significance of fostering strong connections between schools, families, and the broader community is widely acknowledged. Research consistently demonstrates that a robust relationship between these entities not only enhances student academic achievement but also contributes to overall community well-being. As such, educators and policymakers alike are increasingly turning their attention to strategies aimed at strengthening these vital connections.

This literature review seeks to delve into the existing body of research surrounding approaches to enhance the school's connection with families and the community. By synthesizing insights from a diverse array of scholarly works, this review aims to offer a comprehensive understanding of effective practices in this domain.

The review begins by exploring the importance of strong school-family-community partnerships in supporting student success and holistic development. It then proceeds to examine various strategies and initiatives that have been identified and implemented to foster these relationships effectively.

Key themes to be addressed include the role of open communication channels in facilitating collaboration between schools, families, and communities; the impact of family engagement programs on student outcomes and parental involvement in education; the significance of forging partnerships with local businesses, organizations, and community leaders; the promotion of cultural sensitivity and inclusivity within educational settings; the provision of family support services to address diverse needs; the benefits of home-school collaboration in supporting students' learning; the effectiveness of community outreach initiatives in fostering community engagement; and the establishment of feedback mechanisms to ensure continuous improvement and accountability.

Through a comprehensive examination of existing literature, this review aims to provide educators, policymakers, and other stakeholders with valuable insights and evidence-based recommendations for enhancing the school's connection with families and the community. Ultimately, by strengthening these vital relationships, schools can create more supportive and inclusive environments that foster the success and well-being of all students.

Hypothesis:

Implementing strategies to enhance the school's connection with families and the community will lead to improved student academic achievement, increased parental involvement in education, greater community engagement, and enhanced overall well-being within the school community.

This hypothesis posits that by actively fostering stronger relationships between schools, families, and the broader community, various positive outcomes can be expected. These outcomes include:

Improved Student Academic Achievement: When schools, families, and the community collaborate effectively, students benefit from a supportive and enriching learning environment, leading to improved academic outcomes.

Increased Parental Involvement in Education: By implementing family engagement programs and maintaining open communication channels, parents are more likely to be actively involved in their children's education, which can positively impact student motivation, behavior, and academic success.

Greater Community Engagement: Through partnerships with local businesses, organizations, and community leaders, schools can tap into additional resources and support networks, fostering a sense of shared responsibility for education and community development.

Enhanced Overall Well-being: When schools prioritize cultural sensitivity, provide family support services, and facilitate home-school collaboration, students and families feel more valued and supported, leading to improved overall well-being within the school community.

By testing this hypothesis through empirical research and evaluating the effectiveness of various strategies aimed at enhancing school-family-community connections, educators and policymakers can gain valuable insights into best practices for creating inclusive, supportive, and successful educational environments.

1. Methodology:

Literature Review: Conduct a comprehensive review of existing research literature on strategies and approaches to enhance the school's connection with families and the community. This review will serve as the foundation for identifying key concepts, best practices, and gaps in the current knowledge.

Survey Development: Develop a survey instrument to gather data from stakeholders including parents, teachers, administrators, and community members. The survey will assess perceptions of current school-community relationships, identify areas for improvement, and gather feedback on potential strategies for enhancement. (Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018).

Data Collection: Administer the survey to a representative sample of stakeholders within the school community. Utilize both online and paper-based survey methods to maximize participation and ensure diverse perspectives are captured. (Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017).

Qualitative Interviews: Conduct qualitative interviews with a subset of stakeholders to gain deeper insights into their experiences, perceptions, and suggestions for improving school-family-community connections. Interviews will provide rich qualitative data to complement the survey findings. (Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2018).

Data Analysis: Analyze survey responses and interview transcripts using qualitative and quantitative methods. Identify common themes, patterns, and discrepancies in stakeholders' perspectives on school-community relationships and potential strategies for enhancement. (Denscombe, M. (2014).

Strategy Development: Based on the findings from the literature review, survey, and qualitative interviews, develop a set of recommended strategies for enhancing the school's connection with families and the community. These strategies should be evidence-based and tailored to the specific needs and context of the school community. (Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2018)

Implementation and Evaluation: Implement the recommended strategies in collaboration with school stakeholders. Monitor and evaluate the effectiveness of the strategies over time, collecting data on indicators such as parental involvement, community engagement, student academic achievement, and overall school climate.

Continuous Improvement: Continuously review and refine the implemented strategies based on ongoing feedback and evaluation data. Engage stakeholders in the process of assessing progress, identifying challenges, and adapting approaches to ensure sustained improvement in school-family-community relationships.

By following this methodology, the study aims to generate actionable insights and recommendations for enhancing the school's connection with families and the community, ultimately contributing to improved student outcomes and community well-being.

2. Data analyses

Here are some literature reviews that delve into strategies for strengthening the bond between schools, families, and the community:

Epstein, J. L. (2018). "School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools." Routledge.

This book conducts a thorough examination of research on school-family-community partnerships, exploring successful strategies for collaboration and their impact on student outcomes.

Henderson, A. T., & Mapp, K. L. (2002). "A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement." National Center for Family & Community Connections with Schools.

Providing a comprehensive overview, this report synthesizes findings from multiple studies, investigating how connections between schools, families, and communities influence student achievement. It highlights effective practices and offers recommendations for educators and policymakers.

Sheldon, S. B., & Epstein, J. L. (2005). "Involvement Counts: Family and Community Partnerships and Mathematics Achievement." *The Journal of Educational Research*, 98(4), 196-207.

Focused on the relationship between family and community involvement and student achievement in mathematics, this literature review synthesizes empirical studies, offering insights and implications for educators seeking to improve outcomes in this subject.

Hill, N. E., & Tyson, D. F. (2009). "Parental Involvement in Middle School: A Meta-Analytic Assessment of the Strategies that Promote Achievement." *Developmental Psychology*, 45(3), 740–763.

Through a meta-analysis, this study evaluates the effectiveness of various parental involvement strategies in promoting academic achievement among middle school students. It offers valuable insights for fostering effective school-family partnerships.

Hoover-Dempsey, K. V., & Sandler, H. M. (1997). "Why Do Parents Become Involved in Their Children's Education?" *Review of Educational Research*, 67(1), 3-42.

Exploring factors that influence parental involvement in education, this literature review identifies motivational processes driving parents' engagement with schools and their children's learning.

Jeynes, W. H. (2007). "The Relationship Between Parental Involvement and Urban Secondary School Student Academic Achievement: A Meta-Analysis." *Urban Education*, 42(1), 82–110. This meta-analysis synthesizes findings from studies examining the relationship between parental involvement and academic achievement among urban secondary school students, underlining the significance of family-school partnerships.

Mapp, K. L., & Kuttner, P. J. (2013). "Partners in Education: A Dual Capacity-Building Framework for Family–School Partnerships." SEDL.

Presenting a framework for effective collaboration between families, schools, and communities, this report draws on research and best practices in family engagement, providing guidance for enhancing connections within the school ecosystem.

These literature reviews offer valuable insights into effective strategies for enhancing the school's connection with families and the community, providing a solid foundation for further research and practical application in this vital area.

a. Improved Student Academic Achievement:

- Collaboration among schools, families, and communities creates a holistic support system for students. When all stakeholders work together, students experience a learning environment that is not only academically rigorous but also emotionally supportive and culturally responsive.
- Schools play a vital role in providing quality education, but families and communities contribute significantly to students' overall well-being and academic success. For instance, community resources such as libraries, tutoring programs, and mentorship opportunities can complement classroom learning and enrich students' educational experiences.
- A supportive and enriching learning environment fosters student engagement, motivation, and a positive attitude towards learning. When students feel supported both academically and emotionally, they are more likely to excel in their studies, leading to improved academic outcomes such as higher grades, test scores, and graduation rates.

b. Increased Parental Involvement in Education:

- Parental involvement is a crucial factor in students' academic success. When parents actively participate in their children's education, students receive consistent support and encouragement both at home and in school.
- Family engagement programs provide opportunities for parents to become more involved in their children's educational journey. These programs may include parent workshops, family literacy events, parent-teacher conferences, and volunteer opportunities within the school community.
- Open communication channels between schools and families facilitate collaboration and partnership. When parents feel informed and connected to their children's school experiences, they are more likely to advocate for their children's needs, reinforce learning at home, and establish high expectations for academic achievement.
- Research has consistently shown that increased parental involvement correlates with positive student outcomes, including higher academic achievement, improved attendance, better behavior, and increased graduation rates.

In summary, these hypotheses suggest that when schools, families, and communities work together effectively and parents are actively engaged in their children's education, students experience a supportive, enriching learning environment that fosters academic success and overall well-being.

In conclusion, enhancing the school's connection with families and the community is essential for fostering a supportive educational environment and improving student outcomes. Through effective collaboration and partnership, schools, families, and communities can work together to create a holistic support system that nurtures students' academic, social, and emotional development.

3. Conclusions and recommendations

Key conclusions and recommendation from this endeavor include:

1. **Importance of Collaboration:** Collaborative efforts between schools, families, and communities are crucial for creating a cohesive and supportive learning environment. When all stakeholders work together, students benefit from a comprehensive network of support that addresses their diverse needs and promotes their overall success.
2. **Impact on Student Achievement:** Strengthening connections between schools, families, and communities positively influences student academic achievement. Research consistently shows that when schools engage families and communities effectively, students experience improved academic outcomes, including higher grades, test scores, and graduation rates.
3. **Role of Family Engagement:** Family engagement programs and open communication channels play a significant role in increasing parental involvement in education. When parents are actively engaged in their children's education, students receive valuable support and encouragement that enhances their motivation, behavior, and academic success.
4. **Community Partnerships:** Forge partnerships with local businesses, organizations, and community leaders can provide additional resources and support networks for students and families. By tapping into community resources, schools can enrich students' educational experiences and strengthen ties with the broader community.
5. **Continuous Improvement:** Enhancing the school's connection with families and the community is an ongoing process that requires continuous effort and collaboration. Schools should regularly evaluate their practices, solicit feedback from stakeholders, and adapt their approaches to meet the evolving needs of students and families.

In conclusion, by prioritizing collaboration, fostering family engagement, leveraging community partnerships, and committing to continuous improvement, schools can enhance their connection with families and the community, ultimately creating a more supportive and inclusive educational environment that promotes the success and well-being of all students.

References:

- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). *Research Methods in Education*. Routledge.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. SAGE Publications.
- Denscombe, M. (2014). *The Good Research Guide: For Small-Scale Social Research Projects*. McGraw-Hill Education.
- Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2018). *How to Design and Evaluate Research in Education*. McGraw-Hill Education.
- Patton, M. Q. (2014). *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice*. SAGE Publications.
- Trochim, W., & Donnelly, J. P. (2008). *The Research Methods Knowledge Base*. Atomic Dog Publishing.
- Yin, R. K. (2017). *Case Study Research and Applications: Design and Methods*. SAGE Publications.
- Mapp, K. L., & Kuttner, P. J. (2013). "Partners in Education: A Dual Capacity-Building Framework for Family–School Partnerships." SEDL.
- Jeynes, W. H. (2007). "The Relationship Between Parental Involvement and Urban Secondary School Student Academic Achievement: A Meta-Analysis." *Urban Education*, 42(1), 82–110.
- Hoover-Dempsey, K. V., & Sandler, H. M. (1997). "Why Do Parents Become Involved in Their Children's Education?" *Review of Educational Research*, 67(1), 3-42.
- Hill, N. E., & Tyson, D. F. (2009). "Parental Involvement in Middle School: A Meta-Analytic Assessment of the Strategies that Promote Achievement." *Developmental Psychology*, 45(3), 740–763.
- Epstein, J. L. (2018). *School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools*. Routledge.
- Henderson, A. T., & Mapp, K. L. (2002). "A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement." National Center for Family & Community Connections with Schools.
- Sheldon, S. B., & Epstein, J. L. (2005). "Involvement Counts: Family and Community Partnerships and Mathematics Achievement." *The Journal of Educational Research*, 98(4), 196-207.

VICTIMIZATION AND RE-VICTIMIZATION OF VICTIMS OF ABUSE OF POWER

Prof.Asoc.Dr. Adrian LEKA-Luigj Gurakuqi University, Faculty of Law, Shkodër, Albania

Msc.Eraldi NDOJ -University of Tirana, Faculty of Law, Albania

ABSTRACT

Bassiouni reports that, in the 20th century, 36 million people were killed in conventional wars and about 132 million in internal massacres of despotic governments.

In modern history, the world wars of the early and mid-twentieth century have produced the greatest abuse of power by legitimate authorities. The best-known case is the imprisonment and extermination of Jews, Gypsies, the disabled, and other non-Aryan and "weak" groups during World War II by Adolph Hitler and his Nazi party. Through the use of genocide, hostage-taking, revenge raids, forced labor, euthanasia, starvation, exposure to atmospheric agents and substances, medical experiments, and terrorist bombings, they killed 15 to 31 million men, women, disabled, elderly, sick, prisoners of war, forced laborers, camp prisoners, critics, homosexuals, Jews, Slavs, Serbs, Germans, Czechs, Italians, Poles, French, Ukrainians, and many others. Over 1 million were children under the age of eighteen, while civilian and military deaths were not included in these statistics.

A basic traditional presumption about victims has been that the person who committed the crime was bad, while the victim was good. This basic assumption also comes from the historical etymology of the term "victim". The Latin word "victim" referred to a creature that was sacrificed to the gods and embodied the ideology that this creature suffered unjustly, without doing anything to justify its suffering. However, not all victims are seen as having no responsibility for their suffering, e.g. people who were considered provocative, exploitative, greedy or careless. It was Mendelssohn who formulated a victim typology and included the degree of victim culpability, from the innocent victim to the sole culpable victim.

Hans von Hentig expanded Mendelssohn's concept and developed a typology with categories based on the victim's weaknesses. He placed youth, women, the mentally disabled, racial and ethnic minorities in the most vulnerable category because of the lack of control they have over the circumstances in which they find themselves. He also described the victim who suffered from her moral failings.

Some victims have enjoyed a higher status in the victimization hierarchy and their complaints of victimization have been heard more seriously than others. Not all harmful activities are seen as criminal. Abuse of power by people in power has generally been kept out of the public eye, and abuse of power has generally been downplayed. International politics has also played a role in how victims have been categorized from ideal victims, such as women and children, to non-ideal victims, such as youth or the homeless. After World War II, those killed by the Allies were honored as war heroes or casual civilian casualties, while those killed associated with the Nazi regime, including innocent civilians, were categorized as non-ideal victims. However, the Nazi regime killed at least 498,000 and possibly as many as 762,000 Germans or one in a hundred Germans. These people were critics, pacifists, conscientious objectors, dissidents and others who were executed in concentration camps.

THE MEANING AND HISTORY OF THE TERM "VICTIM OF ABUSE OF POWER"

Victims of abuse of power are considered people who have been harmed physically, mentally, emotionally or economically, or their rights have been violated through the violation of a national or international standard during the inappropriate, direct and deliberate application of an organized force and powerful. Victims of crime and victims of abuse of power have existed simultaneously, but victims of crime have been identified more easily and more often. Victims of abuse of power are rarely mentioned. Their plight has been covered under the seeming legality of the legislation of dictatorial states, which have been justified in undertaking oppressive actions against so-called enemies of the state, such as dissidents or minorities. Because of the legitimate nature of the legislation, these dictatorial states have been able to deflect criticism of their legislation from more democratic states, accusing them of unwarranted interference in their internal affairs. Economic interests have kept the most democratic states away from the forced solution of these issues and have allowed economic profit to come before the protection of basic human rights.

The category of abuser, the specific abuser, the method used, the victims, and the extent of the damage were the five most important considerations taken into account in relation to the abuse of power. The dramatic proportions of the events, in which the abuse of power is observed, have tended to undermine the objectivity of the scientists who study them. They are needed there careful analysis and synthesis to better understand the abuse of power events.

The First International Symposium on Victimology was convened in 1973 in Jerusalem and presented a definition of victimology, addressed the causes of victimization and appropriate prevention and treatment measures. At the third symposium in Munster, in 1979, the World Society of Victimology was established and Hans Joachim Schneider became its first president. The Society was established as a membership-based, not-for-profit organization with the aim of bringing together members from a wide range of fields, including the social sciences, victim assistance, academia, policy-making, governance and many other specialist fields. She worked with intergovernmental organizations to promote research and program development on victims, victim assistance and victims' rights and pioneered the United Nations special charter on the rights of victims, which resulted in the Declaration of the General Assembly Resolution on Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power.

In the 1980s, the United Nations convened to discuss victim protection. The Seventh Congress of the UN Committee on Crime Prevention thought specifically about the problem of crimes, paying particular attention to extremely vulnerable groups such as women, children and ethnic groups. In 1985, the General Assembly Declaration on Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power was adopted, which provided a broad definition of victim. The statement recognized that millions of people around the world have suffered harm as a result

of crime and the use of power. Also, the statement admitted that the rights of these victims have not been properly recognized. An appendix to the declaration called on its member states to inform victims of their right to seek redress. The concepts of victim of abuse of power and redress were the two most important concepts that emerged from the appendix.

The "Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power," forms the basis of international standards regarding the treatment of victims. It is "designed to assist governments and the international community in their efforts to provide justice and assistance to victims of crime and abuse of power". Statement of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power

Approved by General Assembly resolution 40/34 of November 29, 1985B. Victims of abuse of power

The Declaration defined victims of abuse of power as persons who, individually or collectively, have suffered harm, including physical or mental harm, emotional suffering, economic loss or substantial impairment of their fundamental rights, through acts or omissions that do not yet constitute violation of national criminal laws, but of internationally recognized human rights norms.

Reparation has been an important part of the science of victimology and is concerned with the consequences for the harm suffered by the victim. Cases of compensation are usually governed by the principles of civil laws. Some examples have been the return of property, payment for damage suffered, reimbursement of expenses as a result of victimization, provision of service and restoration of rights. Under normal circumstances, the perpetrator should pay the victim for damages, but often this does not happen. This led to the proposal that a state fund should be set up from which some or all of the damages could be paid.

In 2003, in an article presented at the Peace Center, Schlaining Stadtschlaining Castle, Burgenland, Austria, Dussich wrote, as the objectives of treatment for victims of abuse of power:

1. To recognize that victimization by crime and abuse of power are important human experiences, mainly the result of ineffective public policies, the adversarial model of justice and cultural support for the use of violence in solving personal and collective problems.
2. It should be noted that victimization by crime and abuse of power have caused widespread and significant pain, suffering and death, a condition that continues every day.
3. To emphasize the importance of demonstrating social, moral and legal responsibilities towards victims and their families, by providing dedicated and professional services, assistance and human compassion.

4. Bring victimization to the attention of policy makers in all countries through the translation (in all official UN languages) and dissemination of the UN Handbook on Justice for Victims and the UN Guide for Policy Makers so that victimization not be ignored and the seeds of future crime and abuse of power will be reduced.
5. To encourage the United Nations not only to continue but to expand the inclusion of victims' concerns in all promulgated standards and norms within the realm of crime and social justice and to include consideration of the widespread adoption of the restorative justice model.
6. To raise awareness (by gathering victimological knowledge) that a greater emphasis is needed to facilitate action on behalf of victim recovery, especially in those areas of the world where there is currently a great lack of such efforts and especially in relation to with kids.
7. Recommend the establishment of the UN Victims' Fund and the establishment of an Office for Victims of Crime and Abuse of Power within the United Nations not only to facilitate the implementation of the noble aims of the United Nations Declaration on the Principles of Justice for the Victim of Crime and Abuse of Power of 1985, but also to periodically measure, monitor and report on the progress of these activities around the world , in order to then recommend changes.

WHAT IS ABUSE OF POWER?

When talking about victims of abuse of power, it is particularly important to clarify what we mean by abuse of power and, in this respect, the question of legality, that is, of the legislation that is in force at that moment in that country, is important. Consequently, it is not only necessary to distinguish between legitimate and illegitimate power, but also between the abuse of a legitimate power and the exercise of an illegitimate power. In itself, the existence of an illegal power constitutes an abuse.

Such differences imply the existence of norms and criteria that enable us to make a judgment on the legitimacy of power. It can be said that political power is legitimate if it derives from a mandate given by a community, with the intention of serving the interests of that community. Ascension to power and its exercise are done within a well-defined constitutional and legislative framework. Economic power, on the other hand, can be considered legal when exercised by industrial or commercial enterprises whose establishment is based on the laws of the state in which they operate.

According to the type of economic activity, there is also a need to distinguish between an enterprise that was illegal from the beginning and a legal enterprise that deviated from the law during its activity. In the first case, we are dealing with an illegal organization (such as organized crime), which attacks or penetrates into sectors and areas of legal activity, while the second case is with a legal organization that undertakes activities criminal or illegal.

Etymologically, the word "abuse" comes from the Latin "abusus", which means a use that is bad, excessive or unjust. We are used to hearing that wherever there is power, there is abuse of power. This is perhaps why it is difficult to define power in any way other than by telling about the abuse that can be done with it. Thus, we hear common expressions that speak of "excessive thirst for power" or "abuse of power".

The literature shows that the concept of abuse of power is both vague and broad. In a general way, abuse can extend to the purposes of exercising power, but also to the means used to exercise it. It seems that we have abuse when legal means are used to achieve illegal ends or when illegal means are used to achieve illegal ends or when illegal means are adopted to accomplish good objectives. However, abuse often involves the use of violent, deceptive or corrupt means to achieve bad or harmful goals.

Analyzing the concept of abuse of power should therefore take into account three main elements:

1) The purposes for which power is exercised

Abuse of power is often characterized by the illegality of the goals it seeks to achieve. Here we can mention as typical cases the use of power to prevent the establishment of legal control or criminal sanctions on certain types of behavior, which occur at the levels of the highest socio-economic and political structures. Another example is the use of power to stop or suspend proceedings or trials for ordinary or minor criminal offenses against criminals in high-ranking positions.

2) The means by which power is exercised

Power can be exercised by illegal and unlawful means. Their variety is great, ranging from persuasion to coercion, from corruption to coercion, from threats to torture, from fraud to murder. On the other hand, one can also talk about the abuse of power through negligence or carelessness. Abuse of power often takes the form of inaction or a refusal or unwillingness to act.

3) The limits within which power must be exercised

Abuse of power occurs when power is exercised beyond its legal or normative limits. Fortunately, some widely recognized rules have been established that set fairly precise limits on power. Thus, for example, human rights, as we know them today, represent a concept accepted as restrictive, in the framework of the UN, but in the regional aspect, for example, in the framework of the Council of Europe, they have the force of law . which in its European

version also has the force of law. These concepts transcend national power and represent a theoretical protection for the citizen.

The introduction of well-established standards and norms can go a long way in giving practical effect to the concept of abuse of power. Thus, these norms may represent the acceptable minimum of honesty in political, social or economic behavior. Other standards can be formulated to protect public health (against the sale and distribution of harmful substances or technical and chemical products), the environment (against serious and irreversible pollution, harmful to the ecology), the consumer (against increased prices, fraud trade and unfair conditions), etc.

Naturally, abuse of power is both normative and relative. It is normative because it is closely related to the system of norms and values in a society, but also because its content is derived from the ideology to which people adhere. So the differences between the normal exercise of power and its abusive exercise vary according to the normative model adopted.

Abuse of power is also a relative concept, both in time and space. It varies from country to country, depending on culture, ideology, political regime and economic system. So the abuse of power changes constantly according to political, economic or social evolution. In particular, emphasis is placed on the differences between capitalist and socialist countries, countries with developed economies and developing countries, and, in general, between free and autocratic countries.

The fundamental question of importance for legal scholarship is: Can one speak of "violation" if the abuse in question is not prohibited or declared by law? Can we depart from the principle of legality when considering the abuse of power? The general view is that, adhering to the principle of legality, it must be recognized that the legalistic method is narrow and that the concept of abuse of power must include not only the violations provided for in the law as such, but also those abuses that are not identified as violations, but which should be criminalized. In analyzing the abuse of power, criminal justice tends to disregard to some extent the basic principles of criminal law in democratic societies: the principle of legality and the principle of *nullum crimen sine lege*, but, on the other hand, balances them by giving due importance to international protection of basic human rights.

INTERNATIONAL LAW FOR THE PROTECTION OF VICTIMS OF ABUSE OF POWER

International law is full of guarantees for the defendant for criminal offences. Article 5 of the Universal Declaration of Human Rights provides that the axiom *in dubio pro reo* should be applied to the accused until his guilt is established according to the appropriate legal process, with all the necessary guarantees that it determines. Similarly, Article 14, paragraph 3 of the

International Covenant on Civil and Political Rights (December 1966) protects the liberty of the accused in response to criminal charges. Likewise, the American Declaration of Human Rights (May 2, 1948) states that "the accused is innocent until proven guilty." The European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (November 4, 1950), in Article 6, establishes the right to due process and the protection of *in dubio pro reo*. In Bangkok, during the proceedings of the XI United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice, in document A/Conf/203/12 (21 March 2005), the UN noted the importance of due process as a theme central to the fight against terrorism.

In this way, international human rights provisions protect the dignity of human life during criminal procedural truth-seeking. In contrast, there is no universal convention dealing with the rights of crime victims. The United Nations General Assembly adopted, in 1985, the Declaration of Fundamental Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, the text of which was adopted by consensus. To promote its implementation, a Practitioner's Guide to the Implementation of the Declaration was prepared and the Economic and Social Council of the UN, by resolution 1990/22 of 24 May 1990, invited the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and Treatment Offenders to give the Guide a wide distribution.

As noted in the guidance for practitioners, the basic principles contained in the declaration apply without discrimination in all countries, at every stage of development and in every system, and to all victims. The guide further places the responsibilities of implementing the declaration on central and local government, on those charged with administering the criminal justice system and on other agencies that come into contact with the victim, but also on individual practitioners of the law.

Finally, it is of interest to mention the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, which was approved by the General Assembly on November 15, 2000 and contains Article 25 regarding "Assistance and protection of victims". Also, Article 6 of the Protocol for the Prevention, Suppression and Punishment of Trafficking in Persons, which contains more detailed rules regarding the assistance and protection of victims of human trafficking, especially women and children.

At the regional level, the member states of the Council of Europe adopted in 1983 the European Convention on Compensation for Victims of Violent Crimes, which entered into force on 1 February 1988. This treaty was drawn up in response to a growing awareness that aid towards victims should be a constant concern of penal policies, on an equal level with the treatment of the accused. Such assistance includes measures designed to alleviate the psychological distress as well as to make reparation for the victim's physical injuries. Also, the convention considers

it necessary to compensate the victim, in order to extinguish the social conflict caused by the offense and to make it easier to apply rational and effective penal policies.

One of the concerns underlying the Convention was the provision of a compensation scheme, which would allow states to intervene and compensate the victim or his or her relatives , who rarely receive any compensation in practice because the perpetrator does not is captured, disappears, has no assets or has hidden them. Another concern was to provide equal protection to foreigners moving between member states of the Council of Europe.

CONCLUSIONS

Abuse of power will continue to be an issue of the day, as long as the cycle of victimization refers to an abuser and continues through his or her victims. As long as the social sciences and criminology will not be able to get out of the concept that victims are individuals with a problem, who become even more problematic after victimization. In the case of abuse of power, this gives way to a cycle of abuse, as former victims are eventually placed in positions of authority and this gives them the opportunity to seek revenge on their former abusers through socio-political, economic and cultural practices. , which are again abusive on their part. Other research, experiments, and studies should be done to help victims regain safety and continue to grow out of the cycle of victimization. Social scientists, psychologists, historians, and other professions dealing with victims of abuse of power must maintain their objectivity and use their scientific tools in order to understand and record events as factually as possible. possible, to ensure that abusers and their victims are correctly identified and that justice prevails over chaos.

REFERENCE:

1. Blass, Thomas (2000). *Obedience to Authority: Current Perspectives on the Milgram Paradigm*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
2. Carrabine, Eamonn; Iganski , Paul; Lee, Maggie; Plummer, Ken; & South, Nigel. (2004). *Criminology: A Sociological Introduction*. New York: Routledge.
3. Claster, Daniel S. (1992). *Bad Guys and Good Guys: Moral Polarization and Crime*. Westport, CT: Greenwood Press.
4. Decarvalho, Roy Jose (1991). *The Founders of Humanistic Psychology*. New York: Praeger Publishers.
5. Dussich , John PJ *Victimology: Past, Present and Future*. 131st International Senior Seminar Visiting Experts' Papers.
6. Dussich John P. Secretary General, World Society of Victimology, "On behalf of victims of crime and abuse of power", Peace Center, Castle Schlaining Stadtschlaining , Burgenland, Austria, 2003.

7. Ewen, Robert B. (2003). *An Introduction to Theories of Personality*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
8. Husseini, Hassan (2008). A "Middle Power" in Action: Canada and the Partition of Palestine.
9. Newman, Leonard S. & Erber Ralph (2002). *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*. Oxford University Press.
10. Petrovec , Dragan (1997). Resurrection of Victims. *Social Justice*, 24, 1 .
11. Quigley, John (1990). *Palestine and Israel: A Challenge to Justice*. Duke University Press.
12. Rummel, RJ (1996). *The Miracle that is Freedom: The Solution to War, Violence, Genocide and Poverty*. Martin Monograph Series No. 1. Moscow, Idaho: Martin Institute for Peace Studies and Conflict Resolution, University of Idaho.
13. Contributors to the Sixth United Nations Congress on Crime Prevention and the Treatment of Offenders by the International Association of Penal Law, The International Penal and Penitentiary Foundation, The International Society for Criminology and the International Society For Social Defense, Edited by Centro Nazionale di Prevenzione e Difesa Sociale and The International Penal and Penitentiary., Foundation, Bellagio, Italy, 21-24, April, 1980.
14. Report of the Interregional Preparatory Meeting for the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders on Topic 3: "Victims of Crime", (A/CONF.121/IPM/4).
15. Survey of Redress, Assistance, Restitution and Compensation for Victims of Crime: Report of the Secretary General to the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (A/CONF.121/4).
16. Victims of Crime: Working Paper Prepared by the Secretariat for the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (A/CONF.121/6).
17. The Situation of Women as Victims of Crime: Report of the Secretary-General to the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (A/CONF.121/16).
18. Measures to Implement the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power: Report of the Secretary-General (E/AC.57/1988/3).
19. Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power: Report of the Secretary General (E/AC.57/1990/3).
20. Domestic Violence: Report of the Secretary-General to the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (A/CONF.144/17).
21. Guide for Practitioners Regarding the Implementation of the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power: Note by the Secretariat to the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (A/CONF.144/ 20).

22. Strategies for Confronting Domestic Violence: A Resource Manual (ST/CSDHA/20).
23. Crime Prevention Strategies, in Particular as Related to Crimes in Urban Areas and Juvenile and Violent Criminality, Including the Question of Victims: Assessment and New Perspectives: Working Paper, Prepared by the Secretariat for the Ninth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (A/CONF.169/7).
24. Children as Victims and Perpetrators of Crime: Report of the Secretary-General (E/CN.15/1996/10).

EXAMINING THE LINK BETWEEN BANKING SECTOR DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL ANALYSIS OF ALBANIA

Dr. Ardita BYLO-University of New York Tirana

Elena MEMUSHAJ-University of New York Tirana

ABSTRACT

Introduction

The global economy's dynamics have profound impacts on national financial and banking sectors. Albania, a developing nation, faces numerous economic challenges, with its financial system predominantly centered on banking. Understanding the factors influencing banking sector stability and growth is crucial for maintaining a robust economy. This research investigates the relationship between banking sector development and economic growth in Albania, examining indicators such as non-performing loans, credit to the private sector, and GDP growth.

Aim/Purpose

This research aims to examine the relationship between banking sector development and economic growth in Albania, focusing on specific indicators such as bank capital to asset ratio, non-performing loans, credit to the private sector, deposit money bank assets to GDP, inflation rate, GDP growth, and GDP per capita growth.

Theoretical Framework

The study is grounded in the finance-growth nexus theory, which posits that financial development fosters economic growth through improved capital accumulation and resource allocation. The framework considers how banking sector health influences macroeconomic stability and growth.

Research indicates a strong link between financial development and economic growth. Studies by Moshirian & Wu (2012) and Beck & Levine (2004) highlight how banking sector health influences macroeconomic stability. Specifically, non-performing loans, credit allocation efficiency, and banking sector size are critical for economic growth. Previous studies in transition economies like Albania emphasize the importance of banking sector stability for sustainable growth (Gabeshi, 2022; Musta, 2021).

Methodology

The research employs a quantitative approach using secondary data from credible sources such as the World Bank. The econometric model assesses the impact of banking sector indicators on economic growth in Albania over the period 2012-2021. The dependent variable is economic growth, measured by GDP growth. Independent variables include bank capital to asset ratio, non-performing loans, credit to the private sector, deposit money bank assets to GDP, inflation rate, and GDP per capita growth. Descriptive, correlational, and regression analyses are conducted using SPSS and STATA to determine the relationships and significance of these variables.

Empirical Results

The average GDP growth in Albania during the study period was 2.524%, with a standard deviation of 3.047%. Non-performing loans averaged 14.169%, indicating a substantial portion of loans were problematic, potentially hampering economic growth.

The regression model reveals that:

- Non-performing loans have a negative coefficient, indicating that higher levels of non-performing loans are associated with lower GDP growth.
- Credit to the private sector and bank capital ratios have positive coefficients, suggesting that increased lending and capital adequacy support economic growth.
- Inflation rate has a negative impact on economic growth, consistent with economic theory.

Conclusions and Policy Implications

This study confirms that banking sector development significantly impacts economic growth in Albania. High levels of non-performing loans hinder growth, while enhanced credit to the private sector and robust bank capital ratios promote economic development. Policymakers should focus on reducing non-performing loans and strengthening the banking sector's capital base to foster sustainable economic growth. Effective financial regulations and policies are crucial to ensuring a stable and efficient banking sector that can support long-term economic prosperity in Albania.

References

- Beck, T., & Levine, R. (2004). Stock markets, banks, and growth: Panel evidence. *Journal of Banking & Finance*, 28(3), 423–442. [https://doi.org/10.1016/S0378-4266\(02\)00408-9](https://doi.org/10.1016/S0378-4266(02)00408-9)
- Chang, P. C., Jia, C., & Wang, Z. (2010). Bank fund reallocation and economic growth: Evidence from China. *Journal of Banking & Finance*, 34(11), 2753–2766. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2010.05.015>
- Cole, R. A., Moshirian, F., & Wu, Q. (2008). Bank stock returns and economic growth. *Journal of Banking & Finance*, 32(6), 995–1007. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2007.07.006>
- Dirir, S. A. (2023). The potential of macroeconomic factors in shaping the landscape of technological development: A testimonial from upper-middle-income countries. *Business, Management and Economics Engineering*, 21(1), 84–105. <https://doi.org/10.3846/bmee.2023.18360>
- Ehigiamusoe, K. U., & Lean, H. H. (2019). Influence of Real Exchange Rate on the Finance-Growth Nexus in the West African Region. *Economies*, 7(1), 23. <https://doi.org/10.3390/economies7010023>
- Gabeshi, K. (2022a). The Determinants of Credit Activity and the Impact of their Evolution on Economic Growth. Case Study: Albania. *Revista de Științe Politice. Revue Des Sciences Politiques*, (73), 135–143.
- Gabeshi, K. (2022b). The Impact of Bank Credit to the Public and Private Sector on the Economic Growth in Albania. Retrieved June 7, 2023, from https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:nhzeOx45ieAJ:scholar.google.com/+positive+relation+between+bank+credit+expansion+and+economic+growth+in+albania&hl=en&as_sdt=0,5&as_ylo=2019
- Hondroyiannis, G., Lolos, S., & Papapetrou, E. (2005). Financial markets and economic growth in Greece, 1986–1999. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 15(2), 173–188. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2004.03.006>
- Kola, F., Gjipali, A., & Sula, E. (2019). Commercial Bank Performance and Credit Risk in Albania. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 8(3), 161–177. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2019-0029>
- Kroszner, R. S., Laeven, L., & Klingebiel, D. (2007). Banking crises, financial dependence, and growth. *Journal of Financial Economics*, 84(1), 187–228. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2006.05.001>
- Moshirian, F., & Wu, Q. (2012). Banking industry volatility and economic growth. *Research in International Business and Finance*, 26(3), 428–442. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2012.01.004>

- Musta, E. (2021). Financial Development Influence on Economic Growth in Albania | European Journal of Economics and Business Studies. Retrieved from <https://revistia.com/index.php/ejes/article/view/5298>
- Naceur, S. B., & Ghazouani, S. (2007). Stock markets, banks, and economic growth: Empirical evidence from the MENA region. *Research in International Business and Finance*, 21(2), 297–315. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2006.05.002>
- Rousseau, P. L., & Xiao, S. (2007). Banks, stock markets, and China's 'great leap forward.' *Emerging Markets Review*, 8(3), 206–217. <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2007.05.002>
- Sanyal, P., & Shankar, R. (2011). Ownership, competition, and bank productivity: An analysis of Indian banking in the post-reform period. *International Review of Economics & Finance*, 20(2), 225–247. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2010.05.002>
- Shahbaz, M., & Rahman, M. M. (2012). The Dynamic of Financial Development, Imports, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Cointegration and Causality Analysis in Pakistan. *Global Business Review*, 13(2), 201–219. <https://doi.org/10.1177/097215091201300202>
- <https://data.worldbank.org/indicator/FB.AST.NPER.ZS?locations=AL>

HISTORICAL DEVELOPMENT OF E-TOURISM AND THEORETICAL ANALYSIS OF THE MARKETING INFORMATION SYSTEM

Behrije RAMAJ DESKU - University "Haxhi Zeka" Faculty of Tourism, REPUBLIC OF KOSOVO

Thelleza LATIFI - University "Haxhi Zeka" Faculty of Tourism REPUBLIC OF KOSOVO

Alberta TAHIRI - University "Haxhi Zeka" Faculty of Tourism REPUBLIC OF KOSOVO

ABSTRACT

The paper presents the historical development of e-tourism, the distribution systems in the tourism industry, and the marketing information system. The analysis methodology is structured in several steps, starting with identifying the main sources to understand the history and development of e-tourism and the marketing information system, and to continue defining the main phases of e-tourism and distribution systems. The historical analysis of e-tourism shows how it has developed through the main stages, from the emergence of the Computer Reservation System (CRS) to the Internet Distribution System (IDS). On the other hand, the marketing information system (SIM) is a complex network of relationships and procedures that collect, analyze, and distribute information necessary for marketing managers to make informed decisions.

Key-Words: -e-tourism, MIS, distribution systems

1.Introduction

E-tourism (electronic tourism) is part of electronic commerce and integrates one of the fastest developing technologies, such as telecommunications and information technology, with the hospitality industry, management, marketing, and strategic planning (Sion Beatrice, 2013).

E-tourism enables the management of extensive information and facilitates the selection of preferred activities tailored to individual users (Garcia et al., 2011).

E-tourism can be considered a tourist recommendation because it helps users plan and organize the tourist agenda for the free time they have available (Sebastia et al., 2008). E-Tourism is the planning module that aims to assign recommended activities according to their duration, opening hours of places to visit, and geographical distances between places (time to move from one place to another (Sebastia et al. ,2008).

The purpose of this paper is to provide an analysis of the historical development of e-tourism, distribution systems in the tourism industry, and marketing information systems, based on a literature review. Through literature analysis from various academic sources and specialized studies, this paper aims to provide a deeper understanding of the impact and evolution of technology in the tourism industry.

1. Methodology

The methodology used is divided into several simple steps:

- Identification of the main sources to understand the history and development of e-tourism and marketing information system
- Defining the main stages of e-tourism and distribution systems.
- Evaluating the content of documents to assess the trends, benefits, and challenges of e-tourism in the industry.

2. Definition and historical development of e-tourism

E-tourism is increasingly recognized as a significant avenue for exploring numerous destinations and organizations worldwide. Strategically, it encompasses the utilization of electronic commerce and information and communication technology to enhance the efficiency and effectiveness of tourism entities (Buhalis & Deimezi, 2004).

The term "e-tourism" is used to describe electronic business in the field of travel and tourism, while the use of information and communication technology provides opportunities for tourist destinations and operators to operate more efficiently, using the necessary resources to meet the needs of consumers (Khanchouch, 2005).

According to Sion Beatrice, (2013) these are the benefits of e-tourism:

o It is one of the most effective ways to communicate with target markets and distribute information,

- It is a quick and easy way for consumers to buy tour packages,
- Offers the opportunity to improve services to customers,
- Maintaining individual customer references in terms of promoting tourist products,
- Reduces costs and increases efficiency for internal functionality and procurement,
- Encourages collaboration between traditional competitors by providing hypertext links (Sion Beatrice, 2013).

E-tourism is considered to have brought many positive aspects, offering efficient means of communication, creating shopping facilitation, possibilities for service improvement and advancement.

In recent years, many researches provide facts about the many opportunities we have thanks to technological development, especially in the tourism industry. The development of information technology has gone through different stages of evolution, and we distinguish three key and most important stages, such as:

1. Phase One (1970) - Emergency Computer Reservation System (CRS)

2. Second phase (1980) – Global Distribution System (GDS)
3. Third phase (since 1990) - Internet Distribution System (IDS) and Destination Management System (DMS) (Hasan et al., 2016).

Figure 1 presents the main stages of the historical development of e-tourism (electronic tourism):

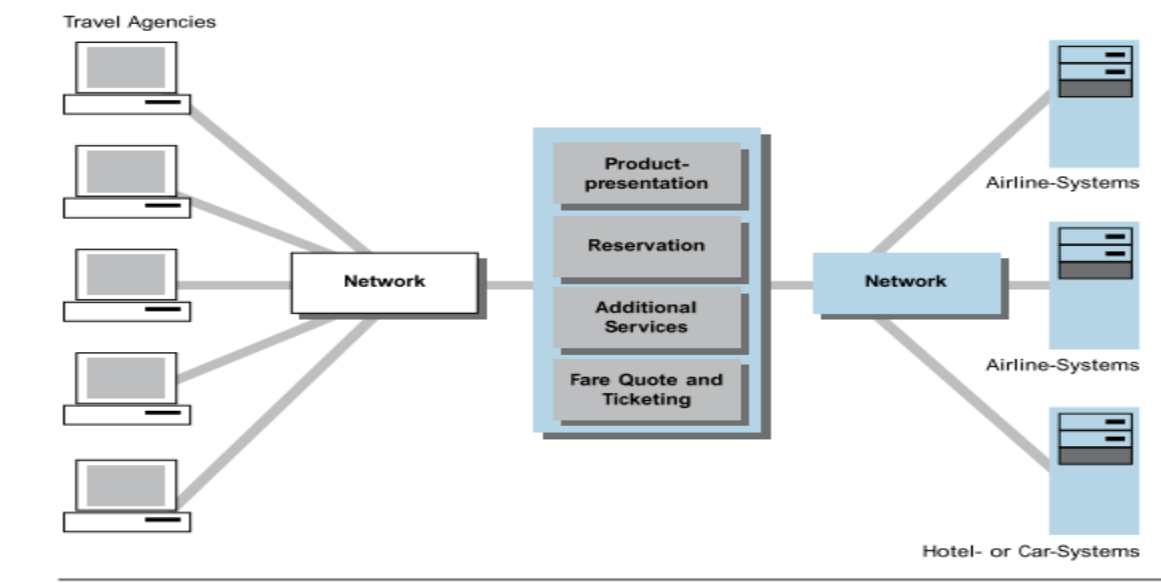
Source: (Nagar, 2013)

The computer reservation system (CRS) is the foundation of the travel agency business.

These systems provide the agent with the ability to make reservations for airline tickets, hotel rooms, and rental cars. The computerized reservation system was first introduced in the late 1970s, however, there are many claims that show it appeared earlier. However, since then, this system has become increasingly important, practically mandatory, for travel agents and airlines (Minick, 2000). CRS is a part of the information system and works within a network environment. From the beginning of 1965 until now, the distribution and processing function of CRS is constantly in the process of improvement (Lu & Zhu, 2009) .

Computer Reservation Systems (CRS) are logistics infrastructures that focus on the transfer of information about tourist services. These systems keep the current data of the service providers and have the necessary capacity to move this information. CRSs are a combination of infrastructure measures, which are suitable to meet the needs of tourism service providers (Schulz, 1996). The use of Computer Reservation Systems (CRS) can increase the efficiency and productivity of the travel agency. By using this automated system, travel agencies can benefit from a significant increase in the number of transactions performed (Felicien & Ylagan, 2016). The structure of CRS is presented in the following figure.

Figure 2 The basic structure CRSs

Source: (Schulz, 1996)

Sectors of the tourist industry, such as: the sector of accommodation, transport and travel organizers through the network, make the presentation of the product, the tourist offer, the possibility of booking, online payments and complementary services is offered. The Global Distribution System (GDS) is a globally used platform for booking airline tickets, hotel accommodations, rental cars and other travel services. This platform provides a common

approach to travel agents, online booking sites and large corporations, becoming a key tool for coordinating bookings globally (Budiasa et al., 2018). Airline CRSs from the mid-1980s have evolved into Global Distribution Systems (GDSs), gradually expanding their geographic coverage, as well as integrating horizontally (with other airline systems) and vertically (encompassing the entire range of tourism products and services such as: accommodation, vehicle rental, trains and ferries, entertainment and other provisions). When it comes to the application of modern information technology innovations, the best indicator of the application of new system software in the tourism industry is the Global Distribution System (GDS), which is based on the application of modern information and communication technologies (Radulovic, 2013). From 1990 has began a period of using the Internet Distribution System (IDS) . IDS offers technology that allows customers to plan complex trips, combining flights, hotel and other accommodation, transportation, and destinations. Travelers have the opportunity to review their travel needs, plan and choose from a wide range of partners. Through this technology, travel suppliers have the ability to change their offers quickly, enabling consumers to find good last-minute deals on their purchases (Hospitality Performance Group, n.d.). IDS are virtual representatives of travel agents or online travel agents, where there is no presence of physical employees to make ticket reservations. Increasingly, websites are replacing traditional ticket booking agents. The Internet Delivery System uses the global internal distribution network and encourages the use of the Internet to provide online services (Reddy, n.d.).

3. Marketing Information System (MIS)

According to Kotler et al., (2017), "Marketing Information System (MIS)" is defined as "a structure of people, equipment, and procedures to gather, sort, analyze, evaluate, and distribute needed, timely, and accurate information to marketing decision-makers" (Kotler et al., 2017, page 138).

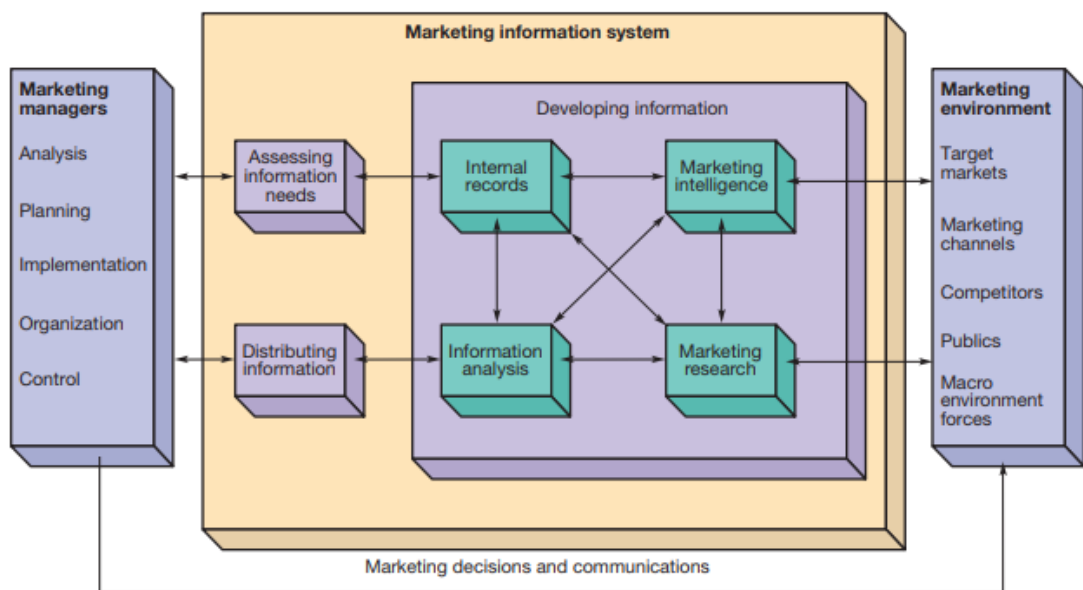
A marketing information system (MIS) comprises individuals, tools, and processes aimed at collecting, organizing, examining, assessing, and disseminating essential, timely, and precise data to those responsible for marketing decisions (Philip Kotler , John T. Bowen, James C. Makens Perktheu Arta Redzepi, 2014). Also, Kotler & Amstrong, (2013) emphasize that the "marketing information system (MIS) comprises people, equipment, and procedures for gathering, sorting, analyzing, evaluating, and distributing

necessary information, timely and accurately, for marketing decision-makers”.

Strauss & Frost, (2014) explain that the marketing information system is a process and system that includes the management of knowledge by marketers, as well as the assessment of information needs, data collection, analysis and distribution of information to responsible persons and decision makers in the field of marketing. An organized way of collecting information, both in access and continuous analysis of this information, was done through SIM, this system which creates facilities for making decisions by marketing managers (Jr., 2006).

The elements of a marketing information system are presented below.

Figure 3 Marketing Information System

Burimi: Philip Kotler , John T. Bowen, James C. Makens Translated by Arta Redzeqi, (2014)

According to this scheme, this system starts and ends with the marketing managers, however, the managers who are inside the company should also be part of this system. First, managers make the determination of what information do you need? In order to obtain the necessary information, we mainly focus on the company's internal files, that is, on existing information, then from the marketing discovery activities and from the research process in the field of marketing. Naturally, this research process has several stages, each of which should be given importance. However, one of the phases that should be given importance is the processing and analysis of information so that this information is appropriate and accurate to help managers during marketing planning, implementation and control (Kotler & Bowen & Makens. Translated by Redzepi, 2014). With a decision support system (DSS) computer program, a marketing manager experiences enhanced ease in accessing the requisite information for decision-making.

Conclusion

E-tourism is a field of electronic commerce that combines technologies developed with the tourism industry, creating facilities for processing information and choosing tourist activities. E-tourism aims to provide personalized services for everyone, helping to plan trips and organize leisure time. E-tourism has gone through major stages of development, starting with the emergence of the Computer Reservation System (CRS), continuing with the Global Distribution System (GDS), and ending with the Internet Distribution System (IDS) and Management System. of Destination (DMS). In this context, the marketing information system (SIM) plays a key role in the collection, analysis and distribution of the necessary information to all interested parties who need to make strategic decisions that affect the overall success of businesses. In conclusion , this analysis provides an in-depth understanding of the history and impact of e-tourism and marketing information systems in the tourism industry, highlighting the importance of technology in improving tourism services and the travel experience.

References:

- Budiasa, I. M., Suparta, I. K., & Nadra, N. M. (2018). Factors that influencing the usage of global distribution system. *Journal of Physics: Conference Series*, 953(1). <https://doi.org/10.1088/1742-6596/953/1/012053>
- Buhalis, D., & Deimezi, O. (2004). E-Tourism Developments in Greece: Information Communication Technologies Adoption for the Strategic Management of the Greek Tourism Industry. *Tourism and Hospitality Research*, 5(2), 103–130. <https://doi.org/10.1057/palgrave.thr.6040011>
- Felicien, S. S., & Ylagan, A. P. (2016). Effects of Computer Reservation System in the Operations of Travel Agencies. *Asia Pacific Journal of Multidisciplinary Research*, 4(44), 23–28. www.apjmr.com
- Garcia, I., Sebastia, L., & Onaindia, E. (2011). On the design of individual and group recommender systems for tourism. *Expert Systems with Applications*, 38(6), 7683–7692. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2010.12.143>
- Hasan, M., Jabiullah, M., Ahamed, I., & Chakma, N. (2016). Prospects of E-Tourism Ecosystem in Bangladesh: Services and Infrastructure. *DIU Journal of Science and Technology*, 10(1), 10–20.
- Hospitality Performance Group. (n.d.). *Internet Distribution Systems (IDS)*.
- Jr., E. J. M. W. D. P. (2006). *Essentials of Marketing A Global Managerial Approach* (10 th Edit). McGraw-Hill College.
- Khanchouch, A. (2005). E-TOURISM: AN INNOVATIVE APPROACH FOR THE SMALL AND MEDIUM-SIZED TOURISM ENTERPRISES (SMTE) IN TUNISIA. *Institut Supérieur de Gestion de Tunis*, 8.
- Kotler, P., & Amstrong, G. (2013). *Parimete Marketingut* (UETPRESS (ed.)).
- Kotler, P., Bowen, J. T., Makens, J. C., & Baloglu, S. (2017). *Marketing for Hospitality and Tourism* (Seventh). Pearson Education Limited.
- Lu, J., & Zhu, Z. (2009). Study on the Application of CRS in China Hotel Chain: the Analysis based on System Functional Factors. *International Business Research*, 2(4), 20–30. <https://doi.org/10.5539/ibr.v2n4p20>

- Minick, A. (2000). Computer Reservations Systems , Airlines , and the Internet. *Journal of Air Law and Commerce*, 65(4), 891.
- Philip Kotler , John T. Bowen, James C. Makens Perktheu Arta Redzepi, F. A. (2014). *Marketingut i Mikpritjes dhe Turizmit*. Tabernakull, Prishtine.
- Radulovic, L. (2013). The role and potential of global distribution system Amadeus for tourism development at the global level. *Singidunum Journal of Applied Sciences*, 10(1), 28–38.
<https://doi.org/10.5937/sjas1301028r>
- Reddy, P. P. B. (n.d.). *Component-I (A) – Personal details : E-Tourism*. 1–17.
- Schulz, A. (1996). The Role of Global Computer Reservation Systems in the Travel Industr

SUSTAINABLE ENTREPRENEURSHIP: INNOVATION FOR A GREEN FUTURE

Dr. Ylvije (**Boriçi**) **KRAJA**, - Faculty of Economy University “Luigj Gurakuqi”, Shkoder, ALBANIA

Dr. Emirjeta **BEJLERI**- Faculty of Economy University “Luigj Gurakuqi”, Shkoder, ALBANIA

Dr. Alba **BERBERI**- Faculty of Economy University “Luigj Gurakuqi”, Shkoder, ALBANIA

ABSTRACT

In an era marked by heightened environmental awareness and urgent calls for sustainable development, sustainable entrepreneurship has emerged as a pivotal force driving the transition towards a green economy.

This paper explores the concept of sustainable entrepreneurship, which integrates economic viability with environmental stewardship and social responsibility, distinguishing it from traditional business practices. Through a comprehensive literature review, the historical evolution, key theories, and notable case studies of sustainable entrepreneurship are examined. The research aims to make a substantial contribution to the existing literature on sustainable entrepreneurship by bridging the gap between theoretical concepts and practical implementation. The study identifies critical drivers, and regulatory frameworks that propel entrepreneurs towards sustainable innovation.

Despite the promising opportunities, sustainable entrepreneurs face significant challenges, including financial constraints, market acceptance, operational complexities, and regulatory compliance issues.

The paper further discusses future directions and opportunities in sustainable entrepreneurship, emphasizing emerging trends, the role of education, and the importance of collaborative efforts among various stakeholders. The findings underscore the necessity for supportive strategies, policies, and practices to foster a conducive.

Keywords: Innovation, sustainability, entrepreneurship, green future

Introduction

Sustainable entrepreneurship involves various strategies, including the development of green technologies, the implementation of circular economy principles, and the promotion of social equity through inclusive business models. These approaches contribute to a sustainable economy by fostering innovation that reduces environmental footprints, enhances resource efficiency, and promotes social well-being.

In the face of unprecedented environmental and social challenges, the pursuit of sustainable entrepreneurship has become a pivotal area for all. Sustainable entrepreneurship, which involves creating business ventures that generate economic value while addressing ecological and social concerns, represents a transformative approach to modern business practices.

The global urgency to address environmental degradation and climate change has catalyzed the emergence of sustainable entrepreneurship as a critical field of research and practice. Sustainable entrepreneurship, defined as the pursuit of innovative business opportunities that generate economic value while simultaneously addressing environmental and social challenges, represents a transformative approach to business development.

The study of sustainable entrepreneurship is crucial as it provides insights into how businesses can innovate to support a green future. This research aims to explore the innovative strategies employed by sustainable entrepreneurs, the challenges they face, and the overall impact of their practices on both the environment and society. It explores the multifaceted nature of sustainable entrepreneurship, emphasizing its potential to foster innovation for a green future.

Literature review

Sustainable development, a concept that harmonizes economic growth, environmental stewardship, and social equity, is increasingly recognized as essential for ensuring long-term global prosperity. This paper aims to explore the multifaceted dimensions of sustainable development through a review of seminal and contemporary literature. The concept of sustainable entrepreneurship has gained significant attention in recent years as businesses, scholars, and policymakers seek to address the pressing environmental and social challenges facing the world today. The literature on sustainable entrepreneurship highlights its potential to drive innovation and create a sustainable future. Sustainable entrepreneurship, therefore, represents a conscious departure from business-as-usual, heralding a new era where economic viability coexists with environmental responsibility (Cooperrider &

Selian, 2021, Koven, 2021, Makarona & Kavoura, 2019). By integrating the principles of the triple bottom line, leveraging unique resources, and considering the interests of all stakeholders, sustainable entrepreneurs can develop businesses that are economically viable, environmentally responsible, and socially equitable. While challenges remain, the growing awareness of environmental issues, consumer demand for sustainable products, and supportive regulatory frameworks provide a conducive environment for sustainable entrepreneurship to thrive.

The growing environmental consciousness acts as a catalyst for innovation, pushing entrepreneurs to explore sustainable solutions that go beyond mere compliance to foster positive environmental impact (Hoffman, 2021, Xu & Iyengar, 2023, Zevi, 2020).

Future research should continue to explore the evolving dynamics of sustainable entrepreneurship, focusing on overcoming barriers and enhancing its impact on sustainability and innovation. The drivers of environmental change and green entrepreneurship can be divided into three dimensions: compliance-based environmentalism, market-based environmentalism, and value-based environmentalism (Post & Altma, 1994).

Gro Harlem Brundtland's (1987) laid the groundwork for modern sustainable development, emphasizing the interconnectedness of environmental, economic, and social systems.

Methodology

This research paper delves into the concept of sustainable entrepreneurship, emphasizing its role in driving innovation for a green future and exploring its potential to foster a more sustainable global economy. This design involves identifying, analyzing, and synthesizing relevant academic and industry sources to understand the current state of knowledge on sustainable entrepreneurship and green innovation. The selection of sources for this study on "Sustainable Entrepreneurship: Innovation for a Green Future" was based on several rigorous criteria to ensure the inclusion of high-quality, relevant, and up-to-date literature. The selection process included articles that focus on various industries where sustainable entrepreneurship and green innovation are particularly impactful, such as renewable energy, agriculture, manufacturing, and technology. Additionally, studies focusing on different regions were included to provide a comprehensive global perspective and understand regional variations in sustainable entrepreneurship practices. It seeks to provide actionable insights that can guide entrepreneurs in developing sustainable business models, inform policymakers in creating supportive

frameworks, and educate investors on the benefits of supporting sustainable ventures. Furthermore, this study aims to inspire a new generation of entrepreneurs who are committed to fostering innovation for a green future.

Sustainable development

The sustainability of strategic entrepreneurship is crucial. (Ejemeyovwi et al., 2019: 6). Sustainable development is a guiding principle that promotes the conservation of nonrenewable and limited resources for future generations (Btool et al., 2022; Shivani et al., 2022). Sustainable development, first defined in the Brundtland Report (1987) as "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs," has become a guiding framework for global policy. William C. Clark et.al work (2003) on sustainability science highlights the interdisciplinary nature of the field, advocating for integrated approaches to solving complex environmental problems. Peter Newman and Isabella Jennings' "Cities as Sustainable Ecosystems" (2008) explores urban sustainability, emphasizing green infrastructure, renewable energy, and community resilience. While Ellen MacArthur's work on the circular economy (2013) promotes a regenerative system that minimizes waste and makes the most of resources, influencing policy and business models worldwide. Elinor Ostrom's research on collective action and the management of common-pool resources (1990) underscores the importance of local governance and community participation in sustainable resource management.

Innovation and green future

Hall, Daneke, and Lenox (2010) argue that sustainable entrepreneurs are distinguished by their innovative approaches to solving environmental problems. Cleantech innovations, including renewable energy technologies, waste recycling processes, and sustainable agriculture techniques, have been instrumental in driving sustainable entrepreneurship (Dean & McMullen, 2007).

Innovation must actively seek intelligent solutions to address major social challenges, adopt more proactive approaches to anticipate an uncertain future, and pursue strategies to overcome barriers to this smart future (Canton, 2015; Drucker, 1985). Green entrepreneurship is the process of developing new products and technology to address environmental issues. Green entrepreneurship is a new business model that emphasizes environmental stewardship. It combines a strong entrepreneurial spirit with a love of environmental movements and long-term sustainability (Sourav et al., 2023). Green entrepreneurship includes any such activity provides for environmental

upgradation and reduction or slowdown of environmental degradation (Navarathinam & Amutha, 2022). The target of green entrepreneurship is to improve the business ecosystems where businesses operate and at the same time promote changes in business practices that have an impact on the natural environment and society (Gast, Gundlof, & Cesinger, 2017). There are also green entrepreneurs aiming for strategic and competitive advantage through sustainable innovation (Nikolaou & Tasopoulou, 2018). As a result, highly green market-focused companies have the ability, to implement practices that enable them to create products that meet customer needs.

green entrepreneurship takes into cognizance that the entrepreneurial risk, innovation, culture, attitude, creativity, and ventures should be green, and environmentally friendly (Delafrouz & Moghaddam, 2017).

Green entrepreneurship should have the footprint of tesla electric cars, eco-friendly dishwashers, green product certification, and green seal in their process of operation (Bergset, 2015; Nieuwenhuis, 2018).

Several factors drive the adoption and growth of sustainable entrepreneurship.

Increasing awareness of green future issues, such as climate change and biodiversity loss, motivates entrepreneurs to develop sustainable solutions. Public awareness of environmental issues, such as climate change, pollution, and resource depletion, has significantly increased over the past few decades. This heightened awareness is largely driven by scientific research, media coverage, and educational initiatives. As people become more informed about the environmental impact of their actions, there is a growing demand for sustainable products and services. Entrepreneurs are responding to this demand by developing businesses that offer eco-friendly solutions, thereby tapping into a conscious consumer market.

Innovations in technology, such as renewable energy, waste reduction, and sustainable agriculture, provide new opportunities for sustainable entrepreneurship. Technological innovation is a major driver of sustainable entrepreneurship. Advances in renewable energy, waste management, sustainable agriculture, and green building technologies have made it more feasible and cost-effective for entrepreneurs to develop and implement sustainable solutions.

The rise of impact investing and green financing options supports the growth of sustainable businesses by providing the necessary capital.

Many businesses are integrating corporate social responsibility into their core strategies to enhance their reputations and fulfill ethical obligations. This shift encourages sustainable entrepreneurship by aligning business goals with societal and environmental objectives.

Our university is even increasingly emphasizing sustainability in its curricula. Of course, even other universities or research organizations are doing the same. This focus produces a new generation of entrepreneurs who are educated and motivated to pursue sustainable business practices.

Based on our experience, our university has set up a SMART Innovation Hub, with a focus on sustainability providing critical support for start-ups and emerging businesses. It is great to create an ecosystem that offers mentorship, funding, and resources specifically tailored to sustainable ventures.

Collaboration can help to overcome barriers to innovation, promote knowledge sharing, and create new opportunities for sustainable growth (Makki et al., 2020).

It becomes clear that sustainable entrepreneurship is influenced by a complex interplay of factors that together create a conducive environment for sustainable business.

Barriers to innovation in green Entrepreneurship

The current literature highlights that humane entrepreneurship integrates the implementation of efficient human resource management practices (HRMPs) with positive innovation, employee engagement, and growth (Kim, K.C. et al., 2021). Despite its potential, sustainable entrepreneurship faces numerous challenges. York and Venkataraman (2010) discuss barriers such as high initial costs, technological uncertainties, and market acceptance issues. By addressing barriers through targeted strategies, stakeholders can significantly enhance the innovation capacity of green entrepreneurs, driving the transition towards a sustainable and resilient economy.

Based on the literature review it was revealed that despite its potential, sustainable entrepreneurship faces several challenges:

Sustainable technologies and practices often require significant upfront investments, which can be a barrier for small and medium-sized enterprises. Green technologies often require substantial upfront investment, which can be

a significant hurdle for startups with limited capital. Many green entrepreneurs struggle to access cutting-edge technologies due to high costs or proprietary restrictions.

Entrepreneurs may lack the necessary knowledge and expertise to implement sustainable practices effectively. the absence of standardized regulations and certification processes for green products can create confusion and hinder market entry.

Insufficient knowledge about the benefits of green products and sustainable practices can impede adoption and support for green entrepreneurship. One of the significant barriers to innovation in green entrepreneurship is the shortage of skilled labor with expertise in green technologies and sustainable business practices. This shortage can manifest in several ways and have broad implications for the growth and effectiveness of green enterprises. Sustainable business practices often require a blend of skills from various disciplines, including environmental science, business management, and engineering. There is a scarcity of professionals who possess this cross-disciplinary knowledge. This happens in Albania because we have brain-drain, or even emigration for highly qualified people, leave Albania for a better and safer life, for higher happiness, the higher salary, have different qualifications, and have job satisfaction.

Understanding these barriers is crucial for developing strategies to overcome them and foster a more supportive ecosystem for green entrepreneurs. This exploration delves into three key challenges: market acceptance, regulatory constraints, and financial implications (Budhwar, et. al., 2023, Hallema, 2023, Vedula, et. al., 2022).

Strategies to create a supportive ecosystem.

It is crucial to set up supportive strategies for green entrepreneurship. This holistic approach not only helps overcome the barriers to innovation but also drives the transition towards a more sustainable ecosystem and resilient economy. Overcoming the barriers to innovation in green entrepreneurship requires a multi-dimensional approach, addressing financial, regulatory, market, technological, and cultural challenges. A key strategy involves creating green financing options. Establishing specialized financial instruments such as green bonds, eco-loans, and sustainability-linked loans can provide much-needed capital for green startups. Public-private partnerships play a crucial role in this domain by pooling resources and sharing risks. These partnerships can combine the innovation and agility of the

private sector with the resources and stability of the public sector, fostering an environment conducive to green innovation. Furthermore, governments can support green entrepreneurs by offering subsidies, grants, and tax incentives, which help mitigate the high initial costs associated with green technologies.

Governments and large organizations can adopt green procurement policies that prioritize purchasing from sustainable businesses, creating a stable market for green products. Cultural and social barriers require targeted educational and community engagement initiatives. Integrating sustainability and green technology education into school curricula, higher education, and vocational training programs can help build a skilled workforce ready to meet the demands of the green economy. The shortage of skilled labor in green technologies and sustainable business practices is a critical barrier that needs addressing.

Conclusion and recommendations

Sustainable entrepreneurship, characterized by the integration of economic, environmental, and social goals, is essential for fostering a green future. The research highlights that sustainable entrepreneurs play a crucial role in addressing global environmental challenges through innovative business practices. These entrepreneurs leverage creativity and innovation to develop products, services, and processes that reduce environmental impact while ensuring economic viability and social equity.

The analysis reveals that the success of sustainable entrepreneurship depends on several key factors, including access to green technologies, supportive policy frameworks, availability of funding, and market demand for sustainable products. Moreover, sustainable entrepreneurs must navigate complex challenges such as higher initial costs, regulatory hurdles, and the need for consumer education.

The study underscores the importance of a multi-stakeholder approach involving governments, financial institutions, educational bodies, and consumers to create an enabling environment for sustainable entrepreneurship. Collaboration and knowledge sharing among these stakeholders can drive the transition towards a more sustainable economy.

Governments should develop and implement policies that provide incentives for sustainable entrepreneurship. This includes tax breaks, grants, and subsidies for green technologies and sustainable practices.

Financial institutions should create specialized funding programs tailored for sustainable entrepreneurs, such as green bonds and impact investment funds.

Establish platforms and networks that connect sustainable entrepreneurs with potential partners, mentors, and investors to share resources and best practices. Foster partnerships between research institutions, universities, and businesses to drive collaborative innovation in sustainable technologies. Universities do their best to offer training, mentorship, and consultancy to businesses. Offer specialized training programs for aspiring and existing entrepreneurs to enhance their skills in sustainable business practices and innovation.

Addressing environmental concerns requires a concerted effort from governments, businesses, and individuals. By implementing comprehensive strategies to mitigate climate change, reduce pollution, combat deforestation, and preserve biodiversity, we can ensure a sustainable and resilient future.

References

- Bamgbade, J.A.; Kamaruddeen, A.M.; Naw, M.N.M. Towards environmental sustainability adoption in construction firms: An empirical analysis of market orientation and organizational innovativeness impacts. *Sustain. Cities Soc.* 2017, 32, 486–495.
- Bergset, L. (2015). The rationality and irrationality of financing green start-ups. *Adm Sci*, 5(4). 260–285
- Budhwar, P., Chowdhury, S., Wood, G., Aguinis, H., Bamber, G. J., Beltran, J. R., ... & Varma, A. (2023). Human resource management in the age of generative artificial intelligence: Perspectives and research directions on ChatGPT. *Human Resource Management Journal*, 33(3), 606-659.
- Canton, J. (2015). *Future smart: Managing the game-changing trends that will transform your world*. Da Capo Press.
- Cooperrider, D., & Selian, A. (Eds.). (2021). *The business of building a better world: The leadership revolution that is changing everything*. Berrett-Koehler Publishers.
- Dean, T. J., & McMullen, J. S. (2007). Toward a Theory of Sustainable Entrepreneurship: Reducing Environmental Degradation through Entrepreneurial Action. *Journal of Business Venturing* 22(1), 50-76
- Delafrooz, N., & Moghaddam, S. (2017). Green products consumers segmentation using self-organizing maps in Iran. *Int J Agric Manag Dev*, 7(3), 347–356
- Drucker, P. (1985). The discipline of innovation. *Harvard Business Review*, 63(3), 67–72.
- Ejemeyovwi, J. O., Osabuohien, E. S., Bowale, E. K., Abuh, O. O., Adedoyin, J. P., & Ayanda, B. (2019, December). Information and communication technology adoption and innovation for sustainable entrepreneurship. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1378, No. 2, p. 022085). IOP Publishing.
- Gast, J., Gundlof, K., & Cesinger, B. (2017). *Doing business in a green way: a systematic review of the ecological sustainability entrepreneurship literature and future research direction* (Vol. 147). *J Clean Prod*

- Hall, J. K., Daneke, G. A., & Lenox, M. J. (2010). Sustainable Development and Entrepreneurship: Past Contributions and Future Directions., 25(5), 439-448
- Hoffman, A. J. (2021). Management as a calling: Leading business, serving society. Stanford University Press.
- Kim, K.C.; Hornsby, J.S.; Enriquez, J.L.; Bae, Z.T.; El Tarabishy, A. Humane entrepreneurial framework: A model for effective corporate entrepreneurship. J. Small Bus. Manag. 2021, 59, 397–416.
- Makki, A. A., Alidrisi, H., Iqbal, A., & Al-Sasi, B. O. (2020). Barriers to green entrepreneurship: An ISM-based investigation. Journal of Risk and Financial Management, 13, 249.
- Navarathinam, K., & Amutha, V. (2022). Green entrepreneurship: a sustainable development initiative with special reference to selected districts. Journal of Positive School Psychology, 6(3), 7517–7526.
- Nikolaou, I., & Tasopoulou, K. (2018). *A typology of green entrepreneurs based on institutional and resource based review* (Vol. 27). J Entrep.
- Nieuwenhuis, P. (2018). Alternative business models and entrepreneurship: the case of electric vehicles. Int J EntrepInnov, 19(1), 33–45
- Mrkajic, B., Murtinu S., & Scalera. V. G. (2019). Is green the new gold? Venture capital and green entrepreneurship. Small Business Economics, 52, 929–950.
- Post, J., & Altma, B. (1994). *Managing the Environmental Change Process: Barriers and Opportunities* (Vol. 7). Journal of Organizational Change Management.
- Vedula, S., Doblinger, C., Pacheco, D., York, J. G., Bacq, S., Russo, M. V., & Dean, T. J. (2022). Entrepreneurship for the public good: A review, critique, and path forward for social and environmental entrepreneurship research. Academy of Management Annals, 16(1), 391-425
- Xu, L. C., & Iyengar, R. (2023). Climate Change Education: An Earth Institute Sustainability Primer. Columbia University Press.

- Zevi, A. T. (2020). The Century of Global Cities: How Urbanization Is Changing the World and Shaping our Future
- York, J. G., & Venkataraman, S. (2010). The Entrepreneur–Environment Nexus: Uncertainty, Innovation, and Allocation. *Journal of Business Venturing* 25 (5, (5), 449-46

MACROECONOMICAL ANALYSIS OF THE BANKING SECTOR AS KEY PART OF FINANCIAL SYSTEM OF MONTENEGRO DURING COVID CRYISIS 2020 - 2022

Vojin VLAHOVIC, Deposit Protection fund, Montenegro

vojinv2@gmail.com

Abstract:

Financial markets have a great influence on the functioning of the economy as a whole. During the last decade, the economic environment has become extremely dynamic and risky, and the financial institutions exposed to risk are constantly working on the application of mechanisms of protection and preservation of stability. The post-Covid period and the looming energy crisis have influenced main financial institutions to seriously deal with the protection of the financial system of Montenegro. The dominant part of the financial market, over 90%, is made up of banks, through which most of the financial intermediation takes place. In this paper, we will deal with the analysis of the importance of the role of the financial system of Montenegro, with a special focus on the banking sector.

Keywords:*financial system, financial markets, banking system in Montenegro*

I Introduction

The central bank has a significant role in preserving financial stability, which includes the healthy functioning of the financial system - financial intermediaries, financial markets and financial infrastructure, in order to facilitate not only the efficient allocation of financial resources and the normal functioning of the economy, but also special action in conditions of crises and imbalance in the market.

The development of the financial system has a great impact on economic activity, especially in the period of crisis, which requires greater control and regulation, strengthening of trust in the financial system, unhindered provision of financial services and risk protection. Therefore, it is important to continuously analyze and assess the impact of the macroeconomic environment on financial stability and analyze the functioning of key financial

institutions, and act correctively and preventively by adjusting the financial framework, all with the aim of reducing the harmful consequences of crises.

Globalization is one of the most significant factors in the development of financial market and it has brought the integration and exchange of ideas, goods, capital, people, money, etc. Also, financial innovations and the appearance of new financial products have led to an increase in interest and a simpler way of accessing new markets, supported by the development of information technologies. The two most recent crises, Covid-19 and the Ukrainian crisis, hit Montenegro as a small economy

and reminded us that we must always be ready for new challenges in international markets. The global crisis of 2008-2009 (started on the US mortgage market), the public debt crisis in certain EU countries in 2010-2011 (Greece, Ireland, Portugal, Italy, Spain), as well as the latest crisis from the first half of 2020 caused by the pandemic of the Covid-19 virus, warn us how modern the world is and how small disruptions in one market segment or part of the world can have a big impact and implications on all others. Therefore, the role of financial institutions is significant in terms of preventive action and preservation of financial stability.

According to world's reports, EMDE growth is projected to roughly halve this year, slowing from 6.6 percent in 2021 to 3.4 percent in 2022—well below its annual average of 4.8 percent over 2011-19, despite a partial recovery from the pandemic¹. The slowdown in part reflects the spillovers from the war in Ukraine, which have led to commodity price volatility, higher input costs, trade disruptions, and weaker confidence.

Financial stress could spread across countries. The production and shipping of food and fertilizer could be further disrupted, leading to widespread food shortages, pushing millions of people into food insecurity and extreme poverty. The pandemic could worsen due to the appearance of new, more virulent variants and lead to the reintroduction of disruptive control measures².

External disturbances, such as the pandemic caused by the corona virus, have affected the measures taken by European leaders. In July 2020 EU announced that they had approved a €750 billion (about \$859 billion) pandemic relief

¹ Global Economic Prospects, June 2022, available on: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/37224/Global-Economic-Prospects-June-2022-Global-Outlook.pdf>

² Ibid

package and a multi-year EU budget, referred to as the Multiannual Financial Framework (MFF), with a combined value of over €2 trillion. The pandemic plan was developed to direct funding to post-pandemic economic recovery efforts with the European Commission set to borrow an unprecedented amount of funds on European capital markets³. A central bank's main objective during a financial crisis is to contain the damage and limit the impact on the real economy. The first imperative is to restore calm in financial markets. Market panics create the equivalent of a financial heart attack by cutting off the flow of credit even to healthy institutions. This amplifies the damage in the financial system and is one of the main transmission channels through which a panic affects the real economy. Central banks must therefore reduce uncertainty, ensure that markets for short-term credit function properly, and prevent the collapse of financial institutions due to liquidity restrictions⁴.

The impact of economic crises influenced policy makers to focus on the resistance of the financial and banking system to external shocks and to be as stable and secure as possible. More stable financial systems can assure better market competitiveness of banks. More competitive banking systems have a positive effect on the creation of companies. (adopted according to Dell'Ariccia, Giovanni and Emilia Bonaccorsi di Patti, 2004)

Deposit Protection Fund of Montenegro plays a significant role in preserving financial stability and improving depositors' trust in the Montenegrin banking system. The Fund's mission is to ensure the security of deposits in banks and thus contribute to the stability of the financial system, based on trust and protection of depositors.

Banking sector as a key part of financial system of Montenegro

The financial system has been a key contributor to the overall macroeconomic stability of Montenegro for many years through its position as one of the most important factors of economic system. In this context, in addition to the inert capital market and the lack of a money market on the one hand, or the stable insurance sector on the other, the banking sector plays a dominant role in the multi-year stability of the financial system of Montenegro and it is therefore

³ Global Economic Effects Report, 2021, CRS, available on: <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf>

⁴ Vittorio Corbo, "Financial stability in a crisis: What is the role of the central bank?", available on: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap51f.pdf>

the subject of this analysis. Today, 11 banks are successfully operating in Montenegro, 9 of which are majority-owned by non-residents, while 12 banks were operating at the end of 2020. The most significant indicators at the sector level for the years 2018 - 2022 are as follows:⁵

	2018	2019	2020	2021	2022
Total assets					
In total, in 000 euro	4.407.089	4.603.933	4.586.507	5.328.584	6.404.252
Annual change in %	5,38	4,47	-0,39	16,18	20,19
Total credits					
In total, in 000 euro	2.929.239	3.061.751	3.159.161	3.360.303	3.660.118
Annual change in %	8,47	4,52	3,18	6,37	8,92
Total deposits					
In total, in 000 euro	3.459.222	3.475.778	3.372.852	4.201.242	5.224.315
Annual change in %	5,88	0,48	-2,96	24,56	24,35
Solvency ratio					
In total in %	15,63	17,73	18,52	18,50	19,32
Liquidity ratio (liquid assets / total bank assets)					
In total in %	22,57	20,79	22,15	26,36	31,04
Financial result					

⁵ Council for Financial Stability, Annual Report for 2020, Annex 1: Overview of the financial market in Montenegro, p.1

Profit/loss, in 000 euros	24.809	48.654	22.335	27.500	83.305

Year 2020:

The structure of the balance sheet of banks during the crisis year of 2020 did not change significantly. Deposits have been the dominant source of bank financing for many years and made 73,5% of liabilities at the end of the year. Under the influence of the crisis, during 2020 deposits were the lowest in May, when their decline compared to the end of 2019 amounted to 5,1% or 176,6 million €, while at the end of 2020 they were lower compared to the end of 2019 by 3% or 102,9 million, amounting to 3,37 billion €. ⁶ Most of the new loans, which were one of the ways of improvement liquidity of banks, had a maturity of up to one year and were mostly loans from parent banks.

The credit activity of banks was, as expected, significantly lower in the first wave of the pandemic, but it recovered towards the end of the year, reaching its maximum value in November. The measures taken by Central Bank of Montenegro (CBCG) contributed to stability and confidence in the system and cash was at a satisfactory level throughout the year, so the banks were able to meet the needs of the population and the economy.

The largest part of the portfolio of securities consisted of government securities (79,1%). With a favorable interest rate, the regulatory risk weight for this form of investment is 0%, which means that banks generate income on that part of assets without a regulatory requirement to allocate capital on that basis.

The exposure of banks towards state decreased to 14,7% of total assets at the end of 2020, from 16,1% at the end of 2019. The total exposure of banks towards state amounted to 673,3 million €. ⁷

⁶ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.28

⁷ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.30

Credit growth had a slower pace compared to several previous years. Total loans increased by 3,2% on an annual basis and amounted to 3,16 billion € at the end of 2020.

The largest share of banks' loan portfolio refers to household loans (44,1%), while loans from resident non-financial institutions make up 35% of total loans, and they increased by 2,9% on an annual basis.

As maturity structure of loans is concerned, according to the initial maturity, long-term loans at the end of 2020 accounted for almost 90%.

At the end of 2020, nine banks had higher, while three banks had a lower share of non-performing loans compared to the end of the previous year. The share of non-performing loans was significant among certain banks with a larger market share. In the first three quarters of this year, banks recorded an increase in total non-performing loans, while that increase was slower in the last quarter. At the aggregate level, the share of non-performing loans in total loans increased by 0,8 p.p. compared to the end of the previous year, so at the end of 2020 it was 5,5%. The sum of non-performing loans increased by 19,6% on an annual basis and amounted to 172,9 million euros. At the end of 2020, the amount of loans overdue for more than 30 days (168.7 million euros, or 5.3% of total loans) was 45,5% higher than at the end of 2019⁸.

A different and possibly more realistic picture of the development of credit risk can be seen by observing how banks perceive the movement of risk according to expected credit losses, i.e. in accordance with the application of IFRS 9. Many banks reacted promptly by applying a conservative approach in assessing the newly created situation and its future development. Thus, in the credit portfolio, according to the so-called phases, it is very clear that throughout the year banks intensively moved loans to phase 2 and slightly less to phase 3. The annual growth of loans from phase 2 amounted to 126,4% and their share in total loans increased in one year from 6,8% to 14,9% at the end of 2020. The annual growth of loans from phase 3 was 24,7%. Finally, loans from phase 1 decreased during 2020, so their share in total loans at the end of the year was 78,3%. At the end of 2019, that share was 87,6%⁹. *(phase 1 consists of financial instruments which show no significant deterioration of credit risk or have a low credit risk; phase 2 consists of financial instruments which show a significant increase in credit risk, but there is no evidence of*

⁸ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.33

⁹ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.34

credit losses; phase 3 consists of financial instruments with objectively proven existence of credit losses) At the same time, banks carried out value adjustments, which showed the biggest increase (over 100%) for loans in phase 2, similar to the above mentioned migrations. At the end of 2020, the coverage of non-performing loans by value adjustments was 36,9%, which is significantly less than at the end of the previous year, when it was 48%. A larger amount of capital was exposed to credit risk, given that the ratio of net non-performing loans ("uncovered") to capital increased annually from 13,8% to 20,2%¹⁰.

Banks successfully managed liquidity during the crisis year, which they entered with a high level of liquid assets. Measured by the ratio of liquid to total assets in the time frame 2015 - 2020, liquid assets amounted to over 20%. At the end of 2020, banks' liquid assets made up 22.2% of total assets, reaching the level of 1.016,1 million €. In absolute terms, it was higher by 6,2% compared to the end of 2019¹¹.

For liquidity needs, all banks were able to use the deposits they hold in settlement accounts with the CBCG (in addition to the mandatory reserve), which at the end of 2020 amounted to 505,6 million € or almost 50% of liquid assets. Banks could also use demand deposits with financial institutions abroad and at the end of 2020 those deposits amounted to 217,9 million € or 21,4% of liquid assets. Additionally, at the end of 2020, banks held a cash amount of 198,4 million. euros in their vaults.

Demand deposits prevailed in the deposit structure this year as well, and for the sixth year in a row they were higher than term deposits. At the end of 2020, they made 71,4% of total deposits, as well as at the end of the previous year. For the sake of comparison, at the end of 2013 their participation was 42%. This can be primarily explained by the tendency of passive interest rates to fall, so term deposits have become less attractive¹².

Considered remaining contractual maturity, the ratio of liquid assets to short-term financial liabilities (up to one year) amounted to 29,45% and was higher than at the end of 2019. If we look at the ratio of liquid assets to short-term liabilities with terms up to three months, then the ratio is 35,1%. Both

¹⁰ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, pp. 36 and 37

¹¹ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.39

¹² Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, pp. 39 and 40

indicators were higher at the end of 2020 due to the growth of liquid assets, but also due to decrease of short-term financial obligations for both mentioned maturities.

To support the liquidity of the system, the CBCG reduced the mandatory reserve rates by two percentage points each, which contributed to the increase of banks' assets on giro accounts with the CBCG by around EUR 70 million. In addition, when calculating the liquidity ratio for liabilities due to payment, banks are allowed to include 20% instead of 30% of demand deposits, which, among other things, enables them to manage funds more efficiently¹³.

In 2020, Deposit Protection Fund was a strong support to the stability of the financial system, guaranteeing deposits of Montenegrin citizens and businesses in the amount of up to €50,000 through the collection of regular premiums from banks. In addition, the Fund provided a stand-by arrangement with the European Bank for Reconstruction and Development, in the amount of 50 million euros. If a protected case were to occur, the Fund's assets at the end of 2020, increased by this potential €50 million, would be sufficient for the payment of guaranteed deposits at any of the 8 credit institutions¹⁴. (out of 12 that operated during most of 2020 in Montenegro)

The capital solvency ratio at the system level at the end of the year was 18,5% and was above the legal minimum for all banks. The ratio of core capital (Tier 1) to risk-weighted assets was 17,4%. The total capital of banks was higher throughout the year than at the end of 2019, but at the end of 2020 it was down by 1,9% and amounted to 586,7 million €. The drop in total capital was also influenced by a significantly lower profit this year¹⁵.

The net profit of banks in 2020 was 22,3 million €, which is around 50% less than the previous year. The four largest banks, which individually exceed 10% market share by assets, had a profit of 13,7 million €¹⁶. The decrease in profit for this year was mainly due to the increase in impairment costs, because some of the banks applied a conservative approach in assessing the newly created situation¹⁷.

¹³ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.40

¹⁴ Deposit Protection Fund, Annual Report for 2020, p. 29 and 31

¹⁵ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.41

¹⁶ Central Bank of Montenegro, Report on the Stability of the Financial System 2020, p.41, www.bankar.me

¹⁷ Council for Financial Stability, Annual Report for 2020, p.31

Year 2021:

The macroeconomic picture in Montenegro changed in 2021 compared to 2020, as a dominant pandemic year. There was a gradual recovery of economic growth (primarily in tourism) and real GDP growth was 12,4% according to preliminary data from Montstat. Considering this, we should consider the significant drop in GDP in the previous year (15,3%) due to the pandemic-induced slowdown in economic activity, primarily in tourism.

During 2021, banks are still the most significant part of the financial system of Montenegro, with high capitalization, liquidity and profitability achieved at the sector level. The high aggregate solvency ratio (18,5%) is noteworthy, which is particularly significant, bearing in mind that corrections during the Asset Quality Review (AQR) project are included in this ratio. During 2021, the issue of non-performing loans (NPLs) will become relevant again, and their share in total loans has increased to 6,2%¹⁸. The impact of this indicator on credit activity is lower than forecast, but it is undoubtedly negative.

Profit at the level of the banking system at the end of 2021 amounted to € 31,4 million, generated by higher income from interest and fees/commissions¹⁹. It should be noted that the increased provisioning costs had a limiting effect on the growth of net profit. Impairment costs increased slightly²⁰, but far less than in 2020, when they were almost three times higher than in 2019 due to the emergency situation.

At the end of 2021, total assets of the financial sector were 5,7 billion €, or 116,3% of GDP, which is the result of a significant increase in bank assets, as well as an incomplete recovery of GDP compared to the pre-crisis level. The banking sector continues to be the backbone of financial intermediation in Montenegro and occupies a dominant position in the assets of the financial system (93,3%)²¹. The insurance sector is the second most important group of institutions (4,5%), as it was in previous period. The remaining segments of the financial sector - microcredit financial institutions (MFIs), leasing companies and factoring companies - have a collective participation of 2,2% in the structure of the financial system.

¹⁸ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p. 16

¹⁹ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p. 16

²⁰ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p. 23

²¹ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, pages 19 and 20

In the last few years, the number of banks on the Montenegrin banking market has been decreasing, as a result of bank mergers and the introduction of bankruptcy in two banks. At the end of 2021, the merger of Komercijalna banka AD Podgorica with NLB banka was completed, and accordingly eleven banks were operating in the system at the end of the year. The concentration of the banking sector, measured by the Hirschman-Herfindahl (HH) index²² according to assets, slightly decreased from 1.460 to 1.397 points. Measured by the same indicator, the market concentration of loans was significantly higher (1.720 points), while deposits at the end of this year were more evenly distributed, given that the mentioned index was 1.355 points. In terms of assets, the participation of the three largest banks in the market was 52,8%, while the participation of the five largest banks was 74%. Banks with majority foreign ownership have a share of around 80% in assets.

During 2021 nine insurance companies operated in Montenegro, four of them offered life insurance, and five companies offered non-life insurance. The insurance market is generally characterized by stability, but also by high market concentration²³. Compulsory traffic insurance continues to have the most significant presence on the insurance market. This market has significant potential for further growth and development, which, among other things, is confirmed by the fact that in 2020 the insurance premium fell by only 1,1% and in 2021 achieved growth of 5,5%, exceeding pre-crisis premium level.

In 2021, there were eight microcredit financial institutions, two leasing companies, two factoring companies and two receivables redemption companies.

Similar to 2020, in 2021 changes in the balance sheet sum of banks were related to the method of financing. In this year, the share of loans in liabilities decreased, while the share of deposits increased, so at the end of the year deposits were at a historical maximum of €4,2 billion²⁴. Part of the significant inflow of deposits was invested in securities. In the second half of the year, banks intensified investments in these instruments, whose annual position was

²² The Herfindahl-Hirschman Index (HHI) is used to determine market competitiveness. A market with an HHI of less than 1,500 is considered a competitive marketplace, an HHI of 1,500 to 2,500 is moderately concentrated, and an HHI of 2,500 or greater is highly concentrated.

²³ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p.20

²⁴ Deposit Protection Fund, Annual Report for 2021, p.14

55,9% higher than the previous year and amounted to 734,4 million €, or 13,8% of the balance sheet. Historically, this is the highest level and share of these instruments in the balance sheet²⁵. The largest part of these investments belongs to government securities, government bonds of Montenegro, which were very convenient for Montenegrin banks due to the security of placement and favorable interest rates. Likewise, since the regulatory weighting for these investments is 0%, banks generate income unencumbered by the regulatory requirement for allocation of capital on this basis.

In 2021, the lending activity of banks increased slightly. Total loans were at an all-time high in August, 3,53 billion €, although by the end of the year they decreased to 3,36 billion €. Newly approved loans increased to 1,11 billion € and growth annually by 22,6%. In general, credit activity was not at the level of the pre-crisis period, but in the circumstances of the ongoing pandemic, its volume was satisfactory²⁶.

As for the loan portfolio, according to the so-called phases, which were discussed in the analysis of 2020, banks also moved loans to phase 2 in 2021. At the end of 2021, the annual growth of loans from phase 2 amounted to 9,2% and their share in total loans in one year period increased from 14,9% to 15,3%. The coverage of NPLs by value corrections has slightly increased compared to last year (amounts to slightly below 40%). Liquid assets have increased by 4,2% compared to 2020 and with the amount of €1,4 billion, they made 26,4% of total assets.²⁷ This is also due to the fact that the banks showed satisfactory daily and decadal indicators of liquidity throughout the year. For cases of urgent need for liquidity, funds were available to banks in a very short period of time, in settlement accounts with the CBCG (in addition to mandatory reserves), as well as with financial institutions abroad. Banks kept significant funds (around €200 million) in their vaults.

As already mentioned, the solvency ratio at the level of the banking system was more than satisfactory and amounted to 18,5%, while the legal minimum is 10%. Also at the system level, the ratio of core capital (Tier 1) to risk-weighted assets was 17,4%.

The total capital of banks at the end of 2021 was higher by 3,4% than at the end of 2020 and amounted to 609,5 million. euros. The share of total capital

²⁵ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p.20

²⁶ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p.21

²⁷ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p.22

in the balance sheet sum was 11,4%, while the share of basic capital in the balance sheet sum was 9,3%²⁸.

The downward tendency of the average weighted active interest rate (for the entire credit portfolio of banks, i.e. on unpaid principal/debt) continued in 2021, and the decline amounted to -0,18 pp. Weighted average passive interest rate annually declined by -0,05 pp. At the end of December this year, the average weighted active interest rate was 5,66%, while the average weighted passive interest rate was 0,35%. The interest spread thereby further decreased, and at the end of the year it amounted to 5.31 pp²⁹.

Year 2022:

During 2022, there was a new wave of the Covid 19 pandemic, as well as an escalation of the war conflict caused by Russia's aggression against Ukraine. Disruptions in the supply chains caused by the pandemic were partially remedied at the end of 2021 and the beginning of 2022, but were compromised again in the rest of the year due to acts of war. As a consequence of these factors, there was a significant general increase in prices at the world level, mostly caused by the rapid increase in energy prices. The macroeconomic situation in Montenegro followed the European panorama and in such conditions there was a further gradual recovery of the economy and a real GDP growth of 6.4% according to Montstat data, accompanied by significant inflationary pressure - the annual inflation rate at the end of 2022 was 17.2% (Montstat data).

The balance sheet of banks also grew in 2022 and the growth amounted to 20.2%, primarily due to a significant increase in deposits. During 2022, deposits achieved an annual growth of 1.02 billion. euros or 24.4% and at the end of 2022 reached a historical maximum of 5.22 billion. euros³⁰. The net profit of banks in 2022 was 85.7 million. euros, which is almost three times more compared to the previous year, for the well-known reasons of the dominant impact of the pandemic. If we look at the four largest banks together, each of which individually exceeds 10% market share, we see that they had a profit of 77.8 million. euros. No bank reported a loss. The most significant factor that caused such a difference compared to the profit in 2021 was provisioning costs. In 2022, they amounted to -21.4 million. EUR (a negative

²⁸ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p. 23

²⁹ Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, p. 23

³⁰ Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, p. 16

cost has a positive effect on the result), and in 2021, 23.2 million. EUR, which makes a difference of close to 45 million. euros. Impairment costs decreased by 10.9% compared to 2021.³¹

Banks were adequately capitalized. At the system level, the total capital adequacy ratio was 19.3%, while the basic capital adequacy ratio was 18.4%. At the four largest banks, the total capital adequacy ratio was in the range of 13.2% to 28.7%. During the year, all banks in the system had capital ratios above the prescribed regulatory minimums. The banks' liquidity was at satisfactory daily and weekly levels throughout the year, and the banks' liquid assets amounted to two billion euros, achieving a strong annual growth of 41.5%. Liquid assets made up 31% of total assets, which is an increase of 4.7 pp compared to the end of the previous year.³²

During 2022, three banks implemented recapitalization. At two banks, the share capital was increased by issuing shares, and one bank increased the share capital by converting subordinated debt into additional share capital.³³

The total capital of banks amounted to 677.9 million. Euro and increased by almost 12% in relation to 2021. Its share in the balance sheet total was 10.6%, while the share of fixed capital in the balance sheet total was 8.3%.³⁴

On the Montenegrin insurance market in 2022, nine companies performed insurance operations, of which four companies performed life insurance operations, and five companies performed non-life insurance operations. The insurance sector was characterized by moderate market concentration, however, individually considered, life and non-life insurance is characterized by high market concentration, especially in the life insurance segment. The share of gross invoiced insurance premiums in GDP at the end of 2022 was 1.9%, which is at a significantly lower level compared to developed European markets.³⁵

In 2022, there were eight microcredit financial institutions operating in Montenegro, one leasing company, two factoring companies and three receivables purchase companies, 11 brokers/dealers and 6 investment funds.³⁶

³¹ Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, p. 18

³² Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, p. 18

³³ Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, p. 18

³⁴ Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, p. 18

³⁵ Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, p. 16

³⁶ Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, p. 16

Conclusion

In conclusion, without diminishing the importance of other segments (insurance sector, microfinance institutions and capital market), we can firmly reiterate that the banking sector, led by the Central Bank of Montenegro, represents the dominant part of the financial system of Montenegro. Through a series of indicators and information mentioned above, it can be concluded that the banking system strongly contributes to the overall macroeconomic stability in Montenegro. Bankruptcy of two banks at the beginning of 2019 and the possible negative implications for overall trust in the banking system were successfully neutralized by the Deposit Protection Fund. Deposit Protection Fund timely undertook all necessary actions and payment of guaranteed deposits began within the legally stipulated period. Already in the first few months, ending in July 2019, more than 80% of the obligation to the owners of guaranteed deposits in both banks was paid. This pace of payment strengthened the stability of the system and provided guarantees to clients, so that the so-called "bank run", which was one of the possible consequences of bankruptcy, was avoided.

The new international circumstances, strongly influenced by war in Ukraine, impose the need for increased caution when it comes to macroeconomic issues in Europe, and thus in Montenegro, as a small and open economy, very susceptible to external influences. Growth of inflation, which in 2022 reached a double-digit level on an annual basis, as well as the reactions of key global and European central banks (FED, ECB) that raised reference interest rates, implied growth of reference interest rates on the Montenegrin market as well. Growth of Euribor also led to the increase of interest rates for loans with a variable interest rate both in the EU and in Montenegro. In Montenegro, inflation was in large part imported, due to the rise in prices of imported goods, but there was also a strong influence of the "domestic" component by inflationary expectations during last quarter of 2021. That was caused by the announcement of the introduction of new economic program, which predicted an increase in net earnings after abolition of health insurance contribution. Here we should also add certain number of unjustified increase in retail prices which further accelerated inflation.

With caution, always necessary when making forecasts for future periods, it can be stated that banking sector will continue to be a dominant factor in Montenegrin financial system in the years to come. The capitalization of banks will remain very good, with a high amount of liquid assets at the system level

and total deposits at record levels. There are no indications of threats for the stability of individual banks, with Central Bank of Montenegro which continuously keep monitoring the system.

Literature:

1. Council for Financial Stability, Annual Report for 2020, Appendix 1: Overview of the Financial Market in Montenegro"
2. Central Bank of Montenegro, "Report on the Stability of the Financial System for 2020", 28 - 41
3. Deposit Protection Fund, Annual Report for 2020, 29-31, 35
4. Deposit Protection Fund, Annual Report for 2021, 14
5. Council for Financial Stability, Annual Report for 2020, 31
6. Council for Financial Stability, Annual Report for 2021, 16, 20 – 23
7. Council for Financial Stability, Annual Report for 2022, 16, 18
8. Vittorio Corbo, "Financial stability in a crisis: What is the role of the central bank?", available on: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap51f.pdf>
9. Eric D., Djukic M., Bodroza D. (2021), „ Financial markets X.O.“, Data Status, Belgrade.
10. Global Economic Prospects, June 2022, available on: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/37224/Global-Economic-Prospects-June-2022-Global-Outlook.pdf>
11. Global Economic Effects Report, 2021, CRS, available on: <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf>
12. Dell’Ariccia, Giovanni and Emilia Bonaccorsi di Patti (2004). “Bank Competition and Firm Creation.” Journal of Money, Credit and Banking, 36, 225-252.

EMBRACING INNOVATION AND DIGITALIZATION IN EDUCATION: NAVIGATING CHALLENGES AND SEIZING ECONOMIC OPPORTUNITIES

Enkeleda GOLEMI LACEJ-*Vocational School “Hamdi Bushati” Shkoder,
Albania*

Merita ZENEL¹-*Vocational School “Hamdi Bushati” Shkoder, Albania*

Lorna BUSHATI-*Vocational School “Hamdi Bushati” Shkoder, Albania*

ABSTRACT

Innovation and digitalization are reshaping the landscape of education, offering both challenges and opportunities for economic development. This paper delves into the pivotal role that innovation and digitalization play in education, highlighting their significance in preparing learners for success in an evolving world. By breaking down geographical barriers and offering personalized learning experiences, digitalization enhances access to education and fosters innovative teaching methods. Collaboration and communication are facilitated, enriching the learning experience and preparing students for the demands of the digital age workforce. However, challenges such as infrastructure limitations, digital divide issues, and privacy concerns must be addressed to ensure equitable access and maximize the benefits of digitalization in education. Through a comprehensive review of literature and analysis of official documents, this paper explores strategies to harness the potential of innovation and digitalization in education for sustainable economic development. This literature review provides a comprehensive overview of existing research on innovation and digitalization in education, synthesizing key themes, findings, and challenges. The review highlights the impact of digitalization on teaching methods, learning outcomes, and educational experiences, emphasizing opportunities for enhanced engagement, personalized learning, and academic achievement. Despite the benefits, challenges such as infrastructure limitations, digital divide issues, and resistance to change hinder innovation. Addressing these challenges requires supportive policies, strategic investments, and ongoing professional development for educators. By understanding and addressing these complexities, stakeholders can work towards creating inclusive, equitable, and effective technology-enhanced learning environments for all learners. This paper explores the impact of digitalization on teaching methods, learning outcomes, and educational experiences through a mixed-

methods research approach. By integrating quantitative and qualitative data collection and analysis methods, the study aims to provide a comprehensive understanding of how digital technologies are shaping education. Participants include educators, students, and key stakeholders, with data collected through surveys, interviews, and focus groups. The analysis involves descriptive and inferential statistics for quantitative data and thematic analysis for qualitative data. Ethical considerations, limitations, and mitigation strategies are addressed to ensure the validity and reliability of the findings. Ultimately, the study seeks to offer insights and recommendations to optimize the benefits of digitalization in education.

Through the lens of MesoVet, this paper offers insights into strategies for harnessing digital technologies to drive sustainable economic development in the education sector. It explores how MesoVet addresses these challenges while unlocking opportunities for personalized learning, global collaboration, and skills development. By synthesizing empirical evidence and theoretical frameworks, the study contributes to the discourse on innovative pedagogical approaches and informs strategies for optimizing the benefits of digitalization in education.

Ultimately, this research aims to provide actionable recommendations for educators, policymakers, and stakeholders to leverage digital platforms like MesoVet in advancing sustainable economic development through education. By understanding and addressing the complexities of digitalization in education, stakeholders can work towards creating inclusive, equitable, and effective technology-enhanced learning environments for all learners, thereby fostering long-term economic growth and prosperity.

Keywords: *Digitalization, MesoVet, Vocational education, Economic growth, Digital literacy, Pedagogical approaches, Technology integration.*

INTRODUCTION

The digital age has brought about a significant transformation in education. With the rapid advancement of digital technologies, traditional educational paradigms are being redefined. This transformation presents both challenges and opportunities, necessitating a comprehensive understanding of the evolving educational landscape. In recent years, digitalization has changed and provoked the whole society, creating new working skills, modern cultural conditions, and innovative tools for communication and entrepreneurship (Newell & Marabelli, 2015). In a knowledge economy, where knowledge becomes a strategic resource, digitalization connects with intellectual capital (Bejinaru, 2017), services and states, facilitating business processes,

partnerships, interaction, leading to the creation of complex networks (Pînzaru, 2015). The information and communication technology (ICT) that has emerged nowadays plays a major role in globalization, where national boundaries are blurred by instant communications, communication and even sharing of information (Cohen, 2009), (Habiburrahim, 2015).

This paper aims to explore the impact of digitalization on education, particularly focusing on its role in fostering economic development. Empowering young people to become full participants in today's digital public space, equipping them with the codes and tools of their technology-rich society, and enabling them to use online learning opportunities – all while exploring the use of digital technology to improve existing educational processes, such as student assessment or school administration – are goals that justify (OECD, 2015). By examining key trends, innovative pedagogical approaches, and the challenges and opportunities presented by digitalization, the study seeks to provide actionable insights for educators, policymakers, and stakeholders.

Research Questions

1. How is digitalization reshaping the educational landscape?
2. What innovative pedagogical approaches are facilitated by digital technologies?
3. What are the economic implications of digitalized education?
4. What challenges need to be addressed to optimize the benefits of digitalization in education?

Digital technologies such as online learning platforms, blended learning models, and adaptive learning technologies have revolutionized the way education is delivered and received. These technologies have democratized access to education, enabling learners from diverse backgrounds to gain knowledge and skills. E-learning platforms, such as Coursera, edX, and Khan Academy, offer a variety of courses accessible to anyone with an internet connection.

Several case studies highlight the positive impact of digital technologies on education. For instance, the implementation of Massive Open Online Courses (MOOCs) has expanded access to quality education for millions of learners worldwide. Empirical evidence shows that students who engage in blended learning environments often achieve better academic outcomes compared to

those in traditional settings. Studies have demonstrated improvements in student engagement, retention rates, and overall satisfaction with learning experiences.

Innovation in Pedagogical Approaches

Flipped Classroom Model

The flipped classroom model, where students engage with instructional content outside of the classroom and participate in interactive, hands-on activities during class, has gained popularity. This approach fosters deeper understanding and application of knowledge. Research indicates that students in flipped classrooms show improved performance, as they can learn at their own pace and have more opportunities for active learning during class time.³⁷

Project-Based Learning and Gamification

Project-based learning and gamification are innovative approaches that engage students in meaningful, real-world projects and utilize game mechanics to enhance motivation and learning outcomes. These methods have been shown to improve student engagement, retention, and performance. For example, incorporating elements of competition, rewards, and interactive challenges can make learning more engaging and enjoyable, leading to better educational outcomes.³⁸

Economic Implications

Education and Economic Development

The relationship between education and economic development is well-documented. A digitally literate workforce is essential for economic growth in the digital age. By integrating digital technologies into education, countries can enhance their human capital and drive economic progress. Digital skills are increasingly in demand across various industries, making digital education a critical factor in preparing the workforce of the future.³⁹

³⁷ [The flipped classroom: for active, effective and increased learning – especially for low achievers | International Journal of Educational Technology in Higher Education | Full Text \(springeropen.com\)](#)

³⁸ [Gamified Project-Based Learning: A Systematic Review | SpringerLink](#)

³⁹ [\(PDF\) The Impact of Education on Economic Growth in Developing Countries \(researchgate.net\)](#)

METHODOLOGY

Research Design

This study employs a mixed-methods approach, combining quantitative and qualitative data to provide a comprehensive understanding of the impact of digitalization on education. This design allows for a nuanced analysis of both statistical trends and individual experiences.

The study included a diverse group of participants, comprising educators, students, and key stakeholders from various educational institutions. A total of 200 participants were surveyed, with additional in-depth interviews conducted with 30 educators and 15 stakeholders.

Data Collection

Quantitative data were collected through structured surveys, which included questions on digital technology usage, access to educational resources, and perceptions of digital learning. The survey responses were analyzed using descriptive and inferential statistics to identify key trends and patterns. Statistical methods such as regression analysis and factor analysis were used to determine the relationships between different variables.

Qualitative data were gathered through semi-structured interviews and focus groups. These sessions provided deeper insights into the experiences and perspectives of educators and students regarding digitalization in education. Thematic analysis was used to identify common themes and issues. Interviews were transcribed and coded to extract meaningful patterns and narratives.

Demographic Analysis

The demographic analysis of the survey respondents indicated a diverse representation of age groups, genders, and geographical locations. The majority of respondents were students (70.4%), followed by educators (24.3%) and management (4.3%). The age distribution showed a significant proportion of respondents aged 18-25 years (50.4%), with a fairly balanced gender ratio (52.2% female, 47.8% male).

Digital Access and Usage

The survey revealed that a significant majority (76.5%) of respondents had regular access to the internet. The primary devices used for educational purposes included smartphones (53.5%), laptops (42.1%), and desktop

computers (28.9%). Additionally, 89.4% of respondents reported having access to educational platforms such as Moodle and Google Classroom.

Perceptions of Digital Learning

Respondents generally had positive perceptions of digital learning, with 68.7% indicating that digital tools enhanced their learning experiences. However, challenges such as technical issues, lack of digital literacy, and inadequate infrastructure were also highlighted.

Quantitative Data Analysis

The quantitative analysis revealed significant correlations between access to digital tools and academic performance. Students with regular access to high-quality digital resources reported higher levels of satisfaction and better academic outcomes. Regression analysis showed that digital literacy skills were a strong predictor of student success in digital learning environments.

Qualitative Data Analysis

Qualitative data provided nuanced insights into the experiences of educators and students. Many educators emphasized the need for continuous professional development to keep pace with technological advancements. Students expressed a preference for blended learning models that combine online and face-to-face instruction. Common themes included the importance of interactive content, the role of teacher support, and the challenges of maintaining engagement in online settings.

DISCUSSION

Addressing the Challenges

Although digital education has important strengths and provides unique access to quality education, the use of this platform has limitations that can pose potential challenges to the success of any online courses (Kundi & Nawaz, 2014), (ION Professional Elearning Programs, 2020).

Infrastructure and Access

One of the primary challenges identified in this study is the lack of adequate infrastructure and access to digital tools, particularly in rural and underserved areas. Addressing this issue requires significant investments in technology infrastructure and efforts to bridge the digital divide. Governments and

institutions need to prioritize funding for high-speed internet access, modern digital devices, and robust IT support systems.

Another challenge is the need for continuous professional development for educators. As digital technologies evolve, educators must be equipped with the necessary skills and knowledge to effectively integrate these tools into their teaching practices. Professional development programs and ongoing support are essential to address this need. Workshops, online courses, and peer mentoring can help educators stay current with technological advancements.

Enhancing Engagement and Motivation

Digital technologies offer numerous opportunities to enhance student engagement and motivation. Interactive and multimedia-rich content, along with personalized learning pathways, can cater to individual learning styles and preferences, resulting in improved learning outcomes. Gamification, virtual reality, and augmented reality are examples of technologies that can make learning more engaging and immersive.⁴⁰

Promoting Global Collaboration

Digitalization enables global collaboration among students and educators, fostering a global learning community. Platforms that facilitate communication and collaboration across borders can enrich educational experiences and promote cultural understanding. Online forums, international projects, and virtual exchange programs can help students develop a global perspective.⁴¹

Economic Impact

A digitally literate workforce is crucial for economic growth in the 21st century. By integrating digital skills training into education, institutions can prepare students for the demands of the modern job market, thereby contributing to economic development. Digital literacy encompasses a range of competencies, including coding, data analysis, and digital communication.⁴²

Policy Implications

⁴⁰ [Improving student engagement in and with digital learning technologies | OECD Digital Education Outlook 2021 : Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots | OECD iLibrary \(oecd-ilibrary.org\)](#)

⁴¹ [Digital learning and transformation of education | UNESCO](#)

⁴² [\(PDF\) The Roles of Digital Literacy, Technology Literacy, and Human Literacy to Encourage Work Readiness of Accounting Education Students in the Fourth Industrial Revolution Era \(researchgate.net\)](#)

Policymakers must recognize the importance of digital education and allocate resources to support its implementation. Strategic policies that promote digital literacy, invest in infrastructure, and encourage innovation in education are vital for harnessing the economic benefits of digitalization. Public-private partnerships, grants, and funding initiatives can support the development and implementation of digital education programs.⁴³

This study highlights the transformative potential of digitalization in education, while also identifying the challenges that need to be addressed. The findings underscore the importance of strategic investments, supportive policies, and continuous professional development to optimize the benefits of digital technologies in education.

CASE STUDY

MesoVet is a cutting-edge digital platform designed to revolutionize vocational education and training. Developed to meet the evolving needs of vocational professionals and students, MesoVet leverages the latest technological advancements to provide comprehensive, accessible, and interactive educational resources. This platform aims to enhance the quality of vocational education in Albania, by offering a robust and flexible learning environment that bridges the gap between traditional education methods and modern digital solutions. (<https://mesovet.al>).

MesoVet employs a comprehensive approach to digitalization, focusing on innovative strategies to overcome challenges and leverage opportunities for personalized learning and global collaboration. This approach ensures that the platform meets the diverse needs of vocational students and professionals while fostering an inclusive and connected educational environment.

MesoVet is committed to making its platform accessible to users in regions with limited internet connectivity. This includes optimizing content for low-bandwidth environments and developing offline access options where possible. The platform is designed to function seamlessly across a variety of devices, including desktops, laptops, tablets, and smartphones, ensuring that users can access educational resources regardless of their hardware capabilities. MesoVet employs advanced encryption technologies and secure login protocols to protect user data from unauthorized access and cyber

⁴³ [Digital education policies in Europe and beyond | European School Education Platform \(europa.eu\)](#)

threats. The platform adheres to international data protection regulations, such as GDPR, to ensure that user privacy is respected and maintained. MesoVet offers continuous training and professional development opportunities for educators to help them integrate digital tools effectively into their teaching practices, and provides comprehensive technical support and resources, including tutorials, help centers, and live assistance, to help educators and students navigate any technical issues they may encounter.

MesoVet implements UDL principles to create an inclusive learning environment that accommodates diverse learners, including those with disabilities, and offers content in multiple languages to cater to a global audience and ensure that language barriers do not hinder learning.

MesoVet's approach to digitalization is centered around overcoming challenges and maximizing opportunities for personalized learning and global collaboration. By implementing strategies to bridge the digital divide, ensure data privacy and security, provide ongoing educator support, and promote inclusivity, MesoVet creates a robust and accessible educational platform. Additionally, the platform leverages adaptive learning technologies, international peer networks, interactive content, and live expert sessions to offer a personalized and globally connected learning experience. Through these efforts, MesoVet aims to revolutionize vocational education, equipping students and professionals with the skills and knowledge needed to excel in a rapidly evolving field. MesoVet uses adaptive learning systems powered by artificial intelligence to tailor educational content to the individual needs and learning styles of each user. This personalization enhances engagement and helps students achieve better learning outcomes. Users can create customized learning paths based on their interests, career goals, and proficiency levels. This flexibility allows for a more relevant and targeted educational experience. MesoVet offers virtual simulations and lab exercises that provide hands-on experience in a controlled, risk-free environment. These interactive tools enhance practical skills and knowledge application. The platform incorporates gamification elements, such as quizzes, badges, and leaderboards, to make learning more engaging and motivate users to achieve their educational goals. MesoVet hosts live webinars and Q&A sessions with leading vocationals and subject matter experts, allowing users to gain insights from top professionals in the field. These live sessions enable real-time interaction, fostering a

dynamic learning experience where users can ask questions and engage in discussions.

Impact on Economic Development

MesoVet, as a digital platform for vocational education, significantly contributes to economic development by enhancing the skills and knowledge of vocational professionals. This section highlights the empirical evidence of MesoVet's success, the lessons learned, and best practices that can be applied to similar educational initiatives.

Figure 1 Empirical Evidence of MesoVet's Success

Building strong relationships with industry stakeholders, governmental bodies, and educational institutions enhances the credibility and reach of the platform. MesoVet's partnerships have been instrumental in scaling its impact. Involving local communities in the development and implementation of educational programs ensures that the training is relevant and addresses the specific needs of the region.

Implementing robust feedback mechanisms allows for continuous improvement of the platform. MesoVet regularly collects and analyzes user feedback to refine its content and delivery methods. Providing ongoing training and support for educators ensures they can effectively use digital tools and stay updated with the latest developments in vocational education. Utilizing virtual simulations, interactive modules, and gamified learning experiences engages users and enhances their learning outcomes. MesoVet's innovative use of technology has been a key driver of its success. Using data analytics to track user progress and outcomes helps in personalizing the learning experience and identifying areas for improvement. This data-driven approach has proven effective in optimizing educational strategies. Developing scalable models for education and training ensures that the

platform can grow and adapt to meet increasing demand. MesoVet's scalable infrastructure has enabled it to expand its reach globally. Promoting sustainable vocational practices not only benefits the environment but also ensures long-term economic viability for profesionists and communities.

CONCLUSION

Implementing these recommendations will help educators, policymakers, and stakeholders effectively harness the power of digital technologies in education. Professional development for educators, supportive policies and strategic investments by policymakers, and collaborative efforts among stakeholders are essential to creating a dynamic, inclusive, and future-ready educational environment. By working together, these groups can ensure that platforms like MesoVet continue to drive positive change and contribute to economic development globally.

FUTURE RESEARCH DIRECTIONS

Future research should explore the long-term impact of digitalization on educational outcomes and economic development. Longitudinal studies and comparative analyses across different regions and educational contexts can provide deeper insights into the effectiveness of digital education initiatives. Additionally, research on the integration of emerging technologies such as artificial intelligence and machine learning in education could offer valuable perspectives on the future of digital learning.

REFERENCES

Banerjee, P. M., Belson, G., & Clugston, D. (2015). Digital Education 2.0: From Content to Connections.

Deloitte Review DELOIT, 16, 130–145.

https://dupress.deloitte.com/content/dam/dup_us-en/articles/future-digital-education-technology/DR16_digital_education_2.0.pdf

Burkholder, K. (n.d.). Digital Learning: Meeting the Challenges and Embracing the Opportunities for Teachers. CED TASA, A Policy Brief from the Committee for Economic Development, Texas Association of School Administrators & Fort Worth Chamber of Commerce.

Celeste McLaughlin. (2018). What is digital education? INSTITUTE FOR ACADEMIC DEVELOPMENT (/INSTITUTE- ACADEMIC-DEVELOPMENT), University of Edinburgh.
<https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3412.2960>

Cohen, J. (2009). Diverting the radicalization track - Promoting alternatives among the Middle East's youths. In Hoover Institution Policy Review (Issue 154). Courses, C. (2019).

Digital Learning: 5 Challenges and How to Solve Them. Caduceus International Publishing Provides Top-Quality Interactive Health Science Curriculum to Colleges, Universities and Institutions Wherever They Are Needed. <https://www.cipcourses.com/resources/digital-learning-challenges>

Cunha, M. N., Chuchu, T., & Maziriri, E. T. (2020). Threats, challenges, and opportunities for open universities and massive online open courses in the digital revolution. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 15(12), 191–204.
<https://doi.org/10.3991/ijet.v15i12.13435>

Delgado Kloos, C., Rodriguez, P., Velazquez-Iturbide, A., Gil, M. C., Fernandez-Manjon, B., & Tovar, E. (2017). Digital education in the classroom. *IEEE Global Engineering Education Conference, EDUCON*, November, 31–32. <https://doi.org/10.1109/EDUCON.2017.7942818>

Kundi, G. M., & Nawaz, A. (2014). From e-Learning 1.0 to e-Learning 2.0: Threats & Opportunities for Higher Education Institutions in the Developing Countries. *European Journal of Sustainable Development*, 3(1), 145–160. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2014.v3n1p145>

Madlela, B. (2015). ICT Opportunities and Threats in Implementing Teaching Practice Programmes. *Universal Journal of Educational Research*, 3(6), 351–358. <https://doi.org/10.13189/ujer.2015.030601>

Makosa, P. (2014). Advantages and disadvantages of digital education. October 2013.

Naresh, B., & Rajalakshmi M. (2017). E-Learning in India: A SWOT Analysis. *International Journal of Engineering Technology Management and Applied Sciences*, 5(10), 2349–4476.

Nawaz, A., & Qureshi, Q. A. (2010). Eteaching/Epedagogy Threats & Opportunities for Teachers in Heis. Global Journal of Management and Business Research, 10(9), 23–31.

<https://journalofbusiness.org/index.php/GJMBR/article/view/281>

OECD. (2015). Implications of Digital Technology for Education Policy and Practice. In Students, Computers and Learning Making the Connection, OECD Publishing, Paris.

<https://doi.org/10.1787/9789264239555-11-en>

Education in Digital Age: Opportunities and Threats, (1994).

Salavati, S. (2016). Use of Digital Technologies in Education: The Complexity of Teachers' Everyday Practice. Linnaeus University Dissertations No 264/2016.

<https://doi.org/10.1787/9789264265097-5-en>

Scottish Government, & APS Group Scotland. (2016). Enhancing Learning and Teaching through the use of Digital Technology: A Digital Learning and Teaching Strategy for Scotland.

<https://www.gov.scot/binaries/content/documents/govscot/publications/strategyplan/2016/09/enhancing-learning-teaching-through-use-digital-technology/documents/00505855-pdf/00505855pdf/govscot%3Adocument?forceDownload=true>

Suleiman, Muhammad Muhammad Anas, Abubakar Abdurrahman Jafaru, A. (2020). The Concept and Scope of Cybercrimes. International Journal of Research, 7(6), 118–129.

<https://journals.pen2print.org/index.php/ijr/>

Suleiman, M. M., Yahya, A. T., & Tukur, M. (2020). Effective Utilization of ICT Tools in

Higher Education. Journal of Xidian University, 14(9), 588–594.

<https://doi.org/https://doi.org/10.37896/jxu14.9/061>

The Scortish Governemnt, I. C. S. L. (2015). Literature Review on the Impact of Digital

Technology on Learning and Teaching - Children, Education and Skills. Social Research Series.

<http://www.gov.scot/Resource/0048/00489224.pdf>

Banerjee, P. M., Belson, G., & Clugston, D. (2015). Digital Education 2.0: From Content to Connections. Deloitte Review DELOIT, 16, 130–145.

https://dupress.deloitte.com/content/dam/dup-us-en/articles/future-digital-education-technology/DR16_digital_education_2.0.pdf

Celeste McLaughlin. (2018). What is digital education? INSTITUTE FOR ACADEMIC DEVELOPMENT (/INSTITUTE- ACADEMIC-DEVELOPMENT), University of Edinburgh.

<https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3412.2960>

Cohen, J. (2009). Diverting the radicalization track - Promoting alternatives among the Middle East's youths. In Hoover Institution Policy Review (Issue 154).

Courses, C. (2019). Digital Learning: 5 Challenges and How to Solve Them. Caduceus International Publishing Provides Top-Quality Interactive Health Science Curriculum to Colleges, Universities and Institutions Wherever They Are Needed.

<https://www.cipcourses.com/resources/digital-learning-challenges>

Muhammad Muhammad Anas, Abubakar Abdurrahman Jafaru, A. (2020). The Concept and Scope of Cybercrimes. International Journal of Research, 7(6), 118–129. <https://journals.pen2print.org/index.php/ijr/>

PËRMIRËSIMI I SHËRBIMEVE DHE INFRASTRUKTURËS SË TIK-UT NË EVROPËN JUGLINDORE

Prof.ass.dr.Emin Neziraj University “Haxhi Zeka”, Pejë

Prof.ass.dr.Driton Sylqa University “Haxhi Zeka”, Pejë

Arjan Krasniqi- University “Haxhi Zeka”, Pejë

Berat Maksutaj- University “Haxhi Zeka”, Pejë

ABSTRACT

The aim of this paper is to reveal the modern infrastructure and services of ICT (Information and Communication Technology). Infrastructure includes computers, servers, routers, switches, firewalls, etc., while services encompass security services, data storage, information distribution, cloud storage, communication services such as chat, email, video conferencing, and other services that help automate and streamline business processes.

In general, ICT infrastructure and services have significantly improved in recent years in Southeast Europe and are expected to continue growing in the future. Some of the key areas of improvement in the ICT sector in Southeast Europe include: cellular network coverage, widespread Internet access, Cloud Computing, E-Government, and Cybersecurity.

Keywords: TIK-u, Infrastructure e TIK-ut, Sherbimet e TIK-ut, Electronics trade, Internet, Europe Juglindore.

Hyrje

Infrastruktura e TIK-ut përfshin hardverin, softverin, rrjetet dhe sistemet e tjera te informatikës që ndihmojnë në shpërndarjen e informacionit, ruajtjen dhe procesimin. Këto përfshijnë server, kompjuterë, routerë, sëitch, fireëall-e etj.

Shërbimet e TIK-ut përfshijnë shërbime të tilla si ruajtja e sigurisë, ruajtja e të dhënave, shpërndarja e informacionit, ruajtja e të dhënave në nuvej,

shërbime të komunikimit si email, chat, video konferenca dhe shërbime të tjera të cilat ndihmojnë në automatizimin dhe eficientizimin e biznesit.

Teknologjia e informacionit dhe komunikimit (TIK) janë çdo kombinim i mjeteve dhe procedurat që lehtësojnë ruajtjen, kërkimin, blerjen, marrjen dhe transmetimin e informacion. Ai ndryshon rrënjësisht ruajtjen dhe shpërndarjen e informacionit, aksesin dhe lehtëson ndërlidhjen globale dhe shkëmbimin e përsheptuar të informacionit. (Mahanta, 2019)

E-commerce

Zhvillimi dhe përvetësimi I informatikës dixhitale dhe teknologjisë së komunikimit janë në zemrën e ekonomisë së sapokrijuar globale, dixhitale, që ne e quajmë e-commerce. Për të kuptuar të ardhmen e mundshme të e-commerce, nevojitet një kuptueshmëri e bazës së teknologjisë së informacionit mbi të cilin është ndërtuar. E-commerce është mbi të gjithçka tjetër një fenomen I orientuar teknologjikisht, që mbështetet në një mori teknologjish informacionesh dhe konceptet themelore nga shkencat kompjuterike, të zhvilluara gjatë një periudhe 50- vjeçare. Në thelbin e e-commerce janë Interneti dhe World Wide Web.

Nën këto teknologji janë një mori teknologjish plotësuese: smartphone, kompjuterat personal, kompjuterat tablet, rrjetat lokale, baza e të dhënave relacionale dhe jorelacionale, client/server computing, data mining dhe fibrat-optike, dhe deri tani kemi përmendur vetëm disa. Këto teknologji qëndrojnë në zemrat e aplikacioneve të sofistikuara kompjuterike të biznesit, të tilla si sistemet e planifikuara të burimeve të prodhimit, si dhe sistemet e menaxhimit të marrëdhënieve me konsumatorët. E-commerce mbështetet në të gjitha këto teknologji të themelore, jo vetëm në Internet. Interneti ndërkohë përfaqëson një ndarje të mbrehtë nga teknologjitë e mëparshme të informacionit dhe kompjuterizimi I korporatave – nuk është zhvillimi më I fundit në evolucionin e kompjuterizimit të korporatave dhe një hallkënë vazhdimi e zinxhirit të inovacioneve bazuar në kompjuter, në biznese. (Stana)

Infrastruktura e TIK-ut

TIK-u është një akronim i cili përdoret për të përfaqësuar "Teknologji Informacioni dhe Komunikimi". Kjo fushë përfshin përdorimin e teknologjive për të menaxhuar, për të ndërtuar, dhe përfituar nga sistemet e informacionit dhe komunikimit. Ajo përfshin një gamë të gjerë të sistemeve, të teknologjive, dhe rrjetëve që ndihmojnë në përpunimin, ruajtjen dhe transportimin e të dhënave. Kjo përfshin telefonat celularë, kompjuterat, rrjetët e internetit, sistemet e sigurisë, sistemet e menaxhimit të bazave të të dhënave, etj.

Infrastruktura e TIK është e rëndësishme për zhvillimin e një vendi, sepse ajo ndihmon në rritjen e produktivitetit, efikasitetit dhe komunikimit të shpejtë dhe të fiksuar. Ajo gjithashtu ndihmon në përhapjen e informacionit, zgjidhjen e problemve të komunikimit dhe në ndërtimin e mjedisve virtuale të bashkëpunimit.

Për të qenë efektive, infrastruktura e TIK duhet të jetë e mirë e menaxhuar dhe e organizuar në mënyrë të duhur, duke përfshirë ruajtjen e të dhënave, sigurinë e të dhënave dhe përmirësimin e vazhdueshëm të teknologjisë. Kjo do të ndihmojë në rritjen e produktivitetit dhe efikasitetit dhe në zhvillimin e një ekonomie të zhvilluar dhe të qëndrueshme.

Ekzistojnë gjashtë faza kryesore të sjelljes së blerësve apo konsumatorëve të cilat janë: identifikimi i nevojës, produkti me të cilën bëhet ndërmjetësi, ndërmjetësi tregtar, negocimi, pagesë dhe shpërndarje, shërbimin dhe vlerësimin. (A. Pirvansecu, C. Badica, M. Ganzha, Marcin, 2005), në afarizmin elektronik e sidomos në tregtinë elektronike. Për të kryer dhe zbatuar këto fazat na nevojitet një infrastrukturë përkatëse, pra infrastrukturë e tregtisë elektronike.

Sipas statistikës kemi një rritje frekuencimit apo trafikut të tregtisë elektronike në SHBA nga viti 2020, pra nga periudha e njohur si pandemia e Covid-2019 ku trafiku në fjalë ka shënuar një rritje deri 40%. Comcast raportoi një rritje prej 32% në trafikun e pikut nga fillimi i marsit 2020 deri në fund të muajit, AT&T raportoi një rritje prej 27% të trafikut nga shkurti deri në mars 2020 dhe Verizon raportoi një rritje prej 22% gjatë një periudhe të ngjashme. (K. C. Laudon & C. G. Traver, 2023)

IT Infrastrukturë - Sistemi i funksionimit të teknologjive të automatizuara të informacionit të ndërmarrjes, i cili përfshin një kompleks të sistemeve të ndërlidhura të transmetimit dhe të përpunimit të të dhënave, si sistemet e informacionit të harduerit dhe softuerit, sistemeve të menaxhimit, kompjuterëve personalë (Ëorkstations), serverë, rrjetit dhe / ose pajisjeve periferike, Sistemet e magazinimit dhe reduktimet e të dhënave, softueri, sistemet e komunikimit dhe telekomunikacionet, sistemet e sigurisë dhe skemat e organizimit të ndërmarrjes.

Sot është tashmë e pamundur të imagjinohet një zyrë moderne, duke zhvilluar me sukses biznesin pa aplikuar Teknologjia e informacionit (IT). Zhvillimi i suksesshëm i biznesit modern është i pamundur pa funksionimin efektiv (të qëndrueshëm dhe të sigurt) të infrastrukturës së TI-së, pajtueshmërinë e tij me detyrat dhe cilësore Shërbimet e TI. (Baxili, 2021)

Infrastruktura dhe shërbimet e TIK në vendet e Evropës Juglindore

Infrastruktura dhe shërbimet e TIK (Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit) janë një element kyç për zhvillimin ekonomik dhe social të një vendi. Vendet e Evropës Juglindore, përfshirë shtetet si Shqipëria, Kosova, Kroacia, Maqedonia e Veriut, Bosnjë e Hercegovina, Sllovenia, Mali i Zi dhe Serbia, kanë bërë progrese të mëdha në këtë drejtim gjatë dekadave të fundit.

Ky rajon ka përparuar shumë në fushën e teknologjisë dhe ka investuar në rrjetet e internetit dhe shërbimet e telekomunikacionit. Në vendet e Evropës Juglindore, Infrastruktura dhe shërbimet e TIK janë në një fazë të ndërtimit dhe zhvillimit të vazhdueshëm. Shumë nga këto vende janë duke iu përshtatur trendëve globale dhe ofrojnë shërbime të avancuara si (EQ Neziraj, AB Shaqiri, 2018):

- Lidhje të shpejta dhe të qëndrueshme në Internet,
- Shërbime mobile dhe fikse të telefonisë,
- Të dhëna dhe zgjidhje të sigurisë në rrjet,
- Shërbime të zhvillimit të aplikacioneve dhe teknologjisë së informacionit

Infrastruktura dhe shërbimet e teknologjisë së informacionit janë në rritje dhe po përmirësohen me kalimin e kohës. Shumë prej këtyre vendeve janë duke

investuar në ofrimin e shërbimeve në zgjerimin e rrjetit të tyre të internetit dhe të avancuara të telekomunikacionit për qytetarët e tyre. Këto vende janë duke përmirësuar edhe qasjen në teknologji dhe zhvillimin e sektorit të teknologjisë së informacionit. Megjithatë, në disa prej këtyre vendeve, ende mbeten në nivele më të ulëta se vendet e zhvilluara të Evropës Perëndimore infrastruktura dhe shërbimet e teknologjisë së informacionit (E Neziraj, A Berisha-Shaqiri, 2019).

Infrastruktura dhe shërbimet e Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit (TIK) në vitet e fundit kanë bërë përparim të rëndësishëm në vendet e Evropës Juglindore. Për të rritur konkurrencën e tyre në tregun global dhe për të përmirësuar cilësinë e jetës së qytetarëve të tyre qeveritë në rajon kanë bërë përpjekje për të përmirësuar infrastrukturën dhe shërbimet e TIK-ut.

Një infrastrukturë teknologjike e mirëkuptuar është e qëndrueshme dhe do të ketë qenë e qëndrueshme themeli për shumë projekte në të kaluarën. Kjo do të thotë aftësi shoqëruese dhe kompetencat për të punuar me infrastrukturën teknologjike janë të bazuara mirë në ekipet e zhvillimit. Nëse teknologjia është e re ose nuk kuptohet mirë nga ekipi i projektit, ka strategji alternative për t'iu qasur projektit. (Wysocki, 2019)

Infrastruktura dhe shërbimet e TIK (Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit) Përgjithësisht, vendet e rajonit kanë një infrastrukturë të mirë të TIK, por nivelet e përdorimit të teknologjive të reja varen nga vendi në vend, në vendet e Evropës Juglindore kanë evoluar në mënyra të ndryshme gjatë dekadave të fundit.

Në disa vende të rajonit, si Shqipëria dhe Bosnja dhe Hercegovina, ka një rritje në përdorimin e teknologjive mobile si dhe një zgjerim të madh të qasjes në internet dhe në telekomunikacion. Në të njëjtën kohë, disa vende, si Maqedonia e Veriut, kanë një zgjerim më të vogël të qasjes në internet dhe në telekomunikacion, por janë në rrugë për të përmirësuar kapacitetet e tyre.

Në të gjitha vendet e rajonit, ka një nevojë për të përmirësuar infrastrukturën e TIK, si për cilësinë e shërbimeve të telekomunikacionit ashtu edhe për të të rritur qasjen në internet dhe përdorimin e teknologjive të tjera. Përveç kësaj, ka një nevojë për të investuar në teknologji të reja, si teknologjitë e

inteligjencës artificiale dhe të zgjidhjeve të tjera të avancuara, për të për të zhvilluar ekonomitë e rajonit dhe përmirësuar konkurrueshmërinë.

Në përgjithësi, Evropa Juglindore ka potencial për të zhvilluar një sektor të fortë të TIK dhe për të ofruar shërbime të avancuara të TIK për konsumatorët dhe bizneset e saj. Megjithatë, për të arritur këtë, është e nevojshme të investohet në infrastrukturën e TIK dhe në teknologji të reja, si dhe të zhvillohen politika dhe strategji të përshtatshme. (Mr. Anil Ari, D. Bartolini, V. Boranova, D. Di Bella, 2020)

Disa nga fushat kryesore të përmirësimit në sektorin e TIK-ut në Evropën Juglindore përfshijnë:

Interneti me brez të gjerë: Disponueshmëria e internetit me brez të gjerë me shpejtësi të lartë është rritur në rajon, gjë që ka çuar në përmirësimin e aksesit në shërbimet online dhe përmbajtjen dixhitale. Kjo ka inkurajuar gjithashtu rritjen e e-commerce dhe bizneseve të tjera online.

Mbulimi i rrjetit celular: Mbulimi i rrjeteve celulare është përmirësuar në rajon, duke e bërë më të lehtë për njerëzit që të qëndrojnë të lidhur. Teknologjia celulare është bërë gjithashtu një mjet i rëndësishëm për zhvillimin ekonomik dhe social.

Cloud Computing (Kompjuterat në Re): Adoptimi i shërbimeve të kompjuterit cloud është rritur në Evropën Juglindore, duke i lejuar kompanitë të kenë akses dhe të menaxhojnë të dhënat dhe aplikacionet nga distanca. Kjo ka përmirësuar efikasitetin dhe ka ulur kostot.

E-Qeverisja: Qeveritë në rajon kanë zbatuar iniciativa të qeverisjes elektronike për t'i bërë shërbimet publike më të aksesueshme dhe efikase. Për shembull, portalet online dhe aplikacionet celulare janë zhvilluar për regjistrimin e taksave, prokurimet dhe shërbime të tjera qeveritare (EQ Neziraj, AB Shaqiri, 2018).

Siguria kibernetike: Me përdorimin në rritje të teknologjisë në rajon, siguria kibernetike është bërë një shqetësim i madh. Qeveritë dhe kompanitë private kanë investuar në zgjidhjet e sigurisë kibernetike për t'u mbrojtur nga sulmet kibernetike dhe shkeljet e të dhënave. (V Dervishaj, E Neziraj, 2022).

Në përgjithësi, infrastruktura dhe shërbimet e TIK-ut në Evropën Juglindore janë përmirësuar ndjeshëm vitet e fundit dhe pritet të vazhdojnë të rriten në të ardhmen. (MONDEKAR, 2020)

Mangësitë në infrastrukturë

Vendet e Evropës Juglindore ende kanë një sërë sfidash për të adresuar në drejtim të përmirësimit të infrastrukturës dhe shërbimeve të TIK. Për shembull, në mënyre që të përmirësohet kapaciteti i komunikimit dhe të zvogëlohen kostot e shërbimeve, nevojiten investime më të mëdha në rrjetet e komunikimit. Gjithashtu, për ndërgjegjshëm për rëndësinë e teknologjisë së informacionit dhe të përmirësohen aftësitë e popullatës në këtë fushë duhet të fokusohet në edukimin e tyre (E Neziraj, D Sylqja, 2022).

Ballkani Perëndimor është një rajon me një potencial të konsiderueshëm të arritjes ekonomike. Krahësuar me ekonomitë e tjera evropiane, këto vende janë ose të varfra ose shumë të varfra. Moszhvillimi strukturor dhe konkurrueshmëria e ulët pengojnë procesin e rimbushjes. Papunësia masive dhe një deficit i madh tregtar tregojnë çekuilibër të rëndë të brendshëm dhe të jashtëm. (M, Holzner, M. Schwarzhappel, 2018)

Mangësia e infrastrukturës së TIK (Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit) në vendet e Evropës Juglindore varion nga vend në vend. Përgjithësisht, në këto vende infrastruktura e TIK është në nivel të mesëm krahasuar me vendet e tjera në Evropë, por ka një përparësi të dukshme në kryeqytetet dhe në zonat urbanë (Emin Neziraj, Afërdita Berisha-Shaqiri, 2019).

Në vendet e Evropës Juglindore, interneti ka një përparësi të dukshme në krahasim me telefoninë fikse, dhe ndërkohë që shumica e banorëve të këtyre vendeve kanë akses në internet, shpejtësia e internetit dhe disponueshmëria e tij varion në mënyre të konsiderueshme.

Për të përmirësuar nivelin e teknologjisë dhe për të ofruar më shumë mundësi për qytetarët dhe bizneset në disa vende të Evropës Juglindore qeveritë po përpiqen të investojnë në infrastrukturën e TIK. Megjithatë, për shkak të limitimeve financiare, këto investime janë të kufizuara dhe infrastruktura e TIK mbetet një sfidë për vendet e Evropës Juglindore.

Në përgjithësi, nevojitet një angazhim i duhur nga qeveritë, ndërmarrjet dhe shoqëria civile për të përmirësuar infrastrukturën e TIK në vendet e Evropës Juglindore dhe për të zhvilluar një ekonomi të bazuar në teknologji që do të ofrojë më shumë mundësi për qytetarët dhe bizneset (E Neziraj, D Sylqa, 2022).

Historikisht në skajet e perandorive të mëdha dhe shumë larg nga rajonet thelbësore të revolucionit industrial në pjesët veriperëndimore të Evropës, Ballkani është ende një rajon ekonomikisht i prapambetur me institucione të pazhvilluara dhe mungesë të infrastrukturës moderne. (M, Holzner, M. Schwarzhappel, 2018)

Metodologjia

Metoda që përdoret në punim është metoda cilësore dhe sasiore. Në tabelën vijuese janë paraqitur variablat hulumtuese të punimit kërkimor shkencor, pra si mund vërehet janë gjithsej 5 variabla hulumtuese:

- ✓ **PI** - Përdoruesit e internetit (për 100 persona) - Baza e të dhënave të ITU. Kjo variable është ndërtuar nga baza e të dhënave të institucionit botëror kredibil ITU database në një periudhë 5 vjeçare dhe të dhënat tregojnë mesataren e nxjerrjes së rezultateve në lidhje me përqindjen së përdoruesve të internetit
- ✓ **TFI** - Tarifa fikse të internetit me brez të gjerë, PPP \$/muaj - Baza e të dhënave të ITU. Kjo variabël është ndërtuar nga baza e të dhënave të institucionit botëror kredibil ITU database në një periudhë 5 vjeçare dhe të dhënat tregojnë mesataren e nxjerrjes së rezultateve në lidhje me tarifat fikse të internetit
- ✓ **AF** - Abonime fikse me brez të gjere për 100 banorë - Baza e të dhënave të ITU. Kjo variabël është ndërtuar nga baza e të dhënave të institucionit botëror kredibil, ITU databaza në një periudhë 5 vjeçare dhe të dhënat tregojnë mesataren e nxjerrjes së rezultateve në lidhje me Abonimet fikse në Evropën Juglindore.
- ✓ **AAC** - Abonime aktive celulare me brez të gjere për 100 banorë - Baza e të dhënave të ITU. Kjo variabël është ndërtuar nga baza e të dhënave të institucionit botëror kredibil ITU data basë në një periudhë 5 vjeçare dhe

te dhënat tregojnë mesataren e nxjerrjes se rezultateve ne lidhje me Abonimet aktive celulare.

- ✓ **TMAC** - Tarifa mujore e abonimit celular-celular, në USD - Baza e të dhënave ITU. Kjo variabël është ndërtuar nga baza e të dhënave te institucionit botëror kredibil ITU data basë ne një periudhe 5 vjeçare dhe te dhënat tregojnë mesataren e nxjerrjes se rezultateve ne lidhje me Tarifat mujore e abonimit celular.

Në tabelën vijuese janë paraqitur variablat hulumtuese lidhur me infrastrukturën dhe shërbimet:

Shteti	PI	TFI	AF	AAC	TMAC
Shqipëria	63.3	12.3	7.6	40.6	-
Bosnjë dhe Hercegovinë	65.1	13.8	16.6	33.5	-
Kroacia	69.8	31.3	23.2	75.4	-
Kosova	-	-	-	-	-
Maqedonia	70.4	25.4	17.2	56.2	-
Mali i Zi	64.6	30.9	18.1	43.7	-
Serbisë	65.3	31.3	16.8	71.8	-
Sllovenia	73.1	28.2	27.6	52.0	-

Përshkrimi i vlerave të variabave kërkimore hulumtuese të punimit

Variabla e parë: PI – Përdoruesit e internetit

Nga tabela variabla e pare mund te konstatohet se perqindja përdoruesve të internetit ne Shqipëri është 63.3%, ndërsa:

- Ne Bosnjë dhe Hercegovinë është 65.1%.
- Ne Kroaci është 69.8%.

- Ne Maqedoni është 70.4%.
- Ne Mali te Zi është 64.6%.
- Ne Serbi 65.3%.
- Ne Slloveni është 73.1%.

Variabla e dytë: TFI - Tarifa fikse të internetit:

- Mesatarja e nxerrur tregon se tarifa fikse e internetit në Shqipëri është 12.3\$/muaj
- Mesatarja e nxerrur tregon se tarifa fikse e internetit në Bosnjë dhe Hercegovinë është 13.8\$/muaj
- Mesatarja e nxerrur tregon se tarifa fikse e internetit në Kroaci është 31.3\$/muaj
- Mesatarja e nxerrur tregon se tarifa fikse e internetit në Maqedoni është 25.4\$/muaj
- Mesatarja e nxerrur tregon se tarifa fikse e internetit në Mali i Zi është 30.9\$/muaj
- Mesatarja e nxerrur tregon se tarifa fikse e internetit në Serbi është 31.3\$/muaj
- Mesatarja e nxerrur tregon se tarifa fikse e internetit në Slloveni është 28.2\$/muaj

Variabla e tretë: AF - Abonime fikse per 100 banorë

- Mesatarja e nxerrur tregon se në Shqipëri ne 100 persona jane 7.6 abonime fikse
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Bosnjë dhe Hercegovinë ne 100 persona jane 16.6 abonime fikse
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Kroaci ne 100 persona jane 23.2 abonime fikse
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Maqedoni ne 100 persona jane 17.2 abonime fikse
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Mali te Zi ne 100 persona jane 18.1 abonime fikse
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Serbi ne 100 persona jane 16.8 abonime fikse
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Slloveni ne 100 persona jane 27.6 abonime fikse

Variabla e katert: AAC - Abonime aktive celulare

- Mesatarja e nxerrur tregon se në Shqipëri ne 100 persona jane 40.6 Abonime aktive celulare
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Bosnjë dhe Hercegovinë ne 100 persona jane 33.5 Abonime aktive celulare

- Mesatarja e nxerrur tregon se në Kroaci ne 100 persona jane 75.4 Abonime aktive celulare
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Maqedoni ne 100 persona jane 56.2 Abonime aktive celulare
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Mali te Zi ne 100 persona jane 43.7 Abonime aktive celulare
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Serbi ne 100 persona jane 71.8 Abonime aktive celulare
- Mesatarja e nxerrur tregon se në Slloveni ne 100 persona jane 52.0 Abonime aktive celulare

Analiza

Analiza e korrelacionit dhe analiza faktoriale jepet në vijim:

Correlations

	Përdoruesit e internetit (për 100 persona) - Baza e të dhënave të ITU	Tarifa fikse të internetit me brez të gjerë, PPP \$/muaj - Baza e të dhënave të ITU	Abonime fikse me brez te gjere për 100 banorë - Baza e të dhënave të ITU	Abonime aktive celulare me brez te gjere për 100 banorë - Baza e të dhënave të ITU
Përdoruesit e internetit (për 100 persona) - Baza e të dhënave të ITU	1	.451	.822*	.402
Pearson Correlation Sig. (2-tailed)		.310	.023	.371
N	7	7	7	7
Tarifa fikse të internetit me	.451	1	.663	.741
Pearson Correlation				

brez të gjerë, Sig. (2- PPP \$/muaj - tailed)	.310		.105	.057
Baza e të N	7	7	7	7
Abonime fikse Pearson me brez te gjere Correlation	.822*	.663	1	.404
për 100 banorë - Sig. (2- Baza e të tailed)	.023	.105		.369
dhënave të ITU N	7	7	7	7
Abonime aktive Pearson celulare me brez Correlation	.402	.741	.404	1
te gjere për 100 Sig. (2- banorë - Baza e tailed)	.371	.057	.369	
të dhënave të ITU N	7	7	7	7

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Bazuar ne tabelën e mësipërme mund të konstatojmë se tarifa fikse të internetit me brez të gjerë, PPP \$/muaj – është ne korrelacion pozitiv me variablen Abonime aktive celulare me brez te gjere për 100 banorë me vlere prej .741 dhe me saktësi apo me signifikance .057. Qe e lejon te behet analiza faktoriale ne mënyrë qe te ndërtohet variabla e varur ose e pavarur ne ekuacionin e regresionit linear .

Po ashtu mund te kolaudojmë se Abonime fikse me brez te gjere për 100 banorë –eshte nekorrelacion pozitiv me variablen Përdoruesit e internetit (për 100 persona) me vlere prej .822 dhe me saktësi apo signifikance .023. Qe e lejon te behet analiza faktoriale ne menyre qe te ndërtohet variabla e varur ose e pavarur ne ekuacionin e regresionit linear.

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	2.750	68.741	68.741	2.750	68.741	68.741
2	.846	21.139	89.880			
3	.320	7.998	97.878			
4	.085	2.122	100.000			

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Component

Matrix^a

	Component
	1
FP1	.810
FP2	.863
FP3	.882
FP4	.755

Extraction Method:

Principal

Component

Analysis.

a. 1 components

extracted.

Bazuar ne tabelat e mësipërme, rezultatet tregojnë se ngarkesa e faktorëve që ndikojnë ne krijimin e variablave te ekuacionit te regresionit eshte e pranueshme sepse probabiliteti i ngarkesës eshte 68.741%, ku P3 Abonime fikse me brez te gjere për 100 banorë ka ngarkesën me te madhe .882

P2 Tarifa fikse të internetit me brez të gjerë .863,

P1 Përdoruesit e internetit (për 100 persona) .810

P4 Abonime aktive celulare me brez te gjere për 100 banorë .755

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	.862 ^a	.742	.485	2.64681	.742	2.882	3	3	.204

a. Predictors: (Constant), FP4, FP3, FP2

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	57.494	4.235		13.576	.001
	Tarifa fikse të internetit me brez të gjerë	-.203	.241	-.455	-.840	.462

Abonime fikse me brez te gjere për 100 banorë	.586	.236	.986	2.482	.089
Abonime aktive celulare me brez te gjere për 100 banorë	.080	.104	.341	.769	.498

a. Dependent Variable: FP1

Testimi i hipotezave

T-test

One-Sample Test

	Test Value = 0					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Loëer	Upper
FP1	48.336	6	.000	67.37143	63.9609	70.7820
FP2	7.911	6	.000	24.74286	17.0897	32.3960
FP3	7.738	6	.000	18.15714	12.4157	23.8986
FP4	8.962	6	.000	53.31429	38.7584	67.8702

H0 - Tarifa fikse të internetit me brez të gjerë nuk varet nga abonimet fikse me brez te gjërë.

H1 - Tarifa fikse të internetit me brez të gjerë varet nga abonimet fikse me brez te gjërë.

Sipas rezultateve ne tabelen nr. X mund te konstatohet se hipoteza tani është e pranuar pasi që kemi rezultatet:

7.911 tek variabla 2 - Tarifa fikse të internetit me brez të gjerë mesatarja e probabilitetit është rreth 32%.

7.738 tek variabla 3 - Abonime fikse me brez te gjere – mesatarja e probabilitetit është rreth 23%.

Dhe 8.962 tek variabla 4 - Abonime aktive celulare me brez te gjere. mesatarja e probabilitetit është rreth 67%.

Diskutimi

Përdorimi i teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK) ka ndikuar në ndërtimin e infrastrukturës dhe në ofrimin e shërbimeve në disa mënyra të rëndësishme. ***Ndër efektet më të rëndësishme janë:***

Eficienca: Përdorimi i TIK-së ka ndikuar në rritjen e eficiencës së proceseve të ndërtimit dhe të ofrimit të shërbimeve. Përdorimi i softuerëve të ndërtimit, sistemeve të menaxhimit të projekteve dhe platformave të komunikimit të ndërtimit kanë lehtësuar proceset e ndërtimit dhe kanë ulur kohën e nevojshme për t'u përfunduar.

Cilësia: Përdorimi i TIK-së ka ndikuar në rritjen e cilësisë së ndërtimeve dhe shërbimeve. Përdorimi i teknologjive të avancuara, siç janë sistemet e ndjekjes së cilësisë, kanë ndihmuar në monitorimin e proceseve të ndërtimit dhe në sigurimin e një cilësie të lartë në përfundim.

Komunikimi: Përdorimi i TIK-së ka ndikuar në përmirësimin e komunikimit në mes projektuesve, ndërtimtarëve, drejtuesve të projekteve dhe klientëve. Platformat e komunikimit, siç janë email-et dhe aplikacionet e bisedës, kanë ndihmuar në sigurimin e një komunikimi të qartë dhe të shpejtë në mes të palëve të interesuara.

Në përgjithësi, përdorimi i TIK-së ka ndikuar në një zhvillim më të shpejtë dhe më eficient të infrastrukturës dhe shërbimeve. Përdorimi i teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK) në infrastrukturë dhe shërbime ka disa sfida dhe kufizime që duhet të konsiderohen.

Disa nga sfidat dhe kufizimet më të rëndësishme:

Kosto: Implementimi i TIK-së në infrastrukturë dhe shërbime mund të jetë i shtrenjtë dhe mund të kërkojë investime të mëdha në hardver, softver dhe trajnim.

Siguria: Përdorimi i TIK-së në infrastrukturë dhe shërbime rrit rrezikun e piraterisë, keqpërdorimit të të dhënave dhe sulmeve të jashtme. Siguria e të dhënave duhet të trajtohet me kujdes dhe duhet të sigurohet nëpërmjet teknologjive të sigurisë së të dhënave.

Kompetenca: Përdorimi i TIK-së në infrastrukturë dhe shërbime kërkon njohuri të thelluara të teknologjive të TIK-së dhe kërkon trajnime për t'u siguruar që personeli të jetë i kualifikuar për t'i përdorur ato në mënyra të efektshme.

Integrimi: Përdorimi i TIK-së në infrastrukturë dhe shërbime mund të kërkojë integrim të vështirë të sistemeve të ndryshme dhe mund të kërkojë përpjekje të mëdha për të siguruar që të gjitha sistemet të jenë të sinkronizuara dhe të punojnë së bashku.

Përdorueshmëria: Përdorimi i TIK-së në infrastrukturë dhe shërbime mund të kërkojë përpjekje të mëdha për të siguruar që sistemet e TIK-së të jenë të lehta për t'u përdorur dhe të kuptueshme për përdoruesit e tyre.

Përfundimi

Përfitimet kryesore që i ofrojnë këto teknologji dhe shërbime për shoqërinë dhe ekonominë. Se pari, infrastruktura dhe shërbimet e TIK kanë ndikuar në zvogëlimin e kohës dhe kostos për shkëmbimin e informacionit dhe komunikimit në nivel global. Kjo ka lejuar përmirësimin e eficiencës së bizneseve dhe organizatave, duke i bërë ato më të afta për të kryer aktivitete në një rrjedhë më të shpejtë dhe efektive.

Së dyti, infrastruktura dhe shërbimet e TIK kanë ndikuar në zgjerimin e aksesit në arsim dhe informacion. Përdorimi i internetit dhe teknologjive të tjera të TIK kanë bërë që informacioni të jetë më i lehtësisht i arritshëm dhe i disponueshëm për një audiencë më të gjerë, duke kontribuar në zgjerimin e njohurive dhe arsimimin e njerëzve.

Së treti, infrastruktura dhe shërbimet e TIK kanë ndikuar në zhvillimin e ekonomisë dhe krijimin e vendeve të punës. Përdorimi i teknologjive të TIK në sektorë të ndryshëm të ekonomisë, si p.sh. media, telekomunikacionet, teknologjia e informacionit, etj., ka kontribuar në zhvillimin e bizneseve dhe sektorëve të tjerë, duke krijuar vende pune dhe duke ndikuar në rritjen e ekonomisë.

Në përfundim, infrastruktura dhe shërbimet e TIK janë një faktor kyç në transformimin e shoqërisë moderne dhe ekonomisë në një botë më të ndërlidhur dhe të interaktivë. Ata janë thelbësorë për zhvillimin e mëtejshëm të shoqërisë dhe ekonomisë, dhe duhet të vazhdojnë të përmirësohen dhe të zhvillohen në të ardhmen.

References

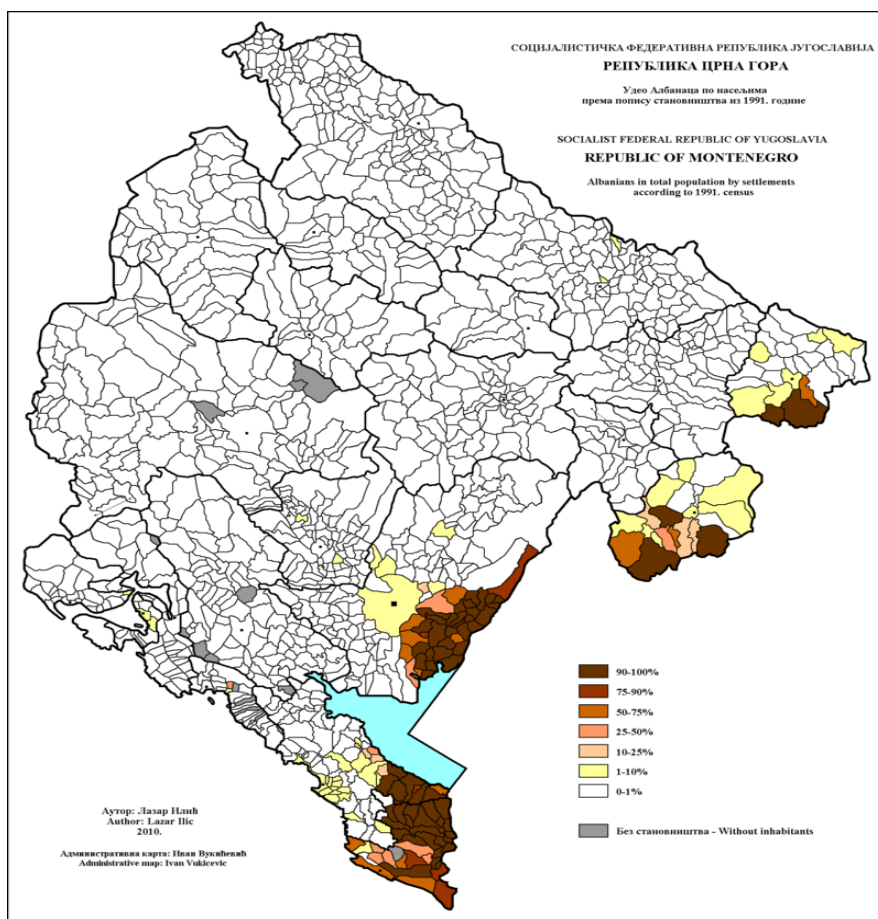
- H Bibuljica, E Neziraj . (2022). LEADERSHIP QUALITIES AND SATISFACTION WITH THE INTERNAL COMMUNICATION IN THE ORGANIZATIONAL COMMUNICATION AFTER COVID 19 PANDEMIC . *10th International Conference of the School of Economics and Business*, . Sarajevo: Economic Faculty .
- A Berisha-Shaqiri, E Neziraj. (2024). The relationship between information technology, project planning, decision-making and competitive advantage. *International Journal of Business Excellence*, 32 (2), 236-246.
- A Xhemajli, M Luta, E Neziraj. (2022). Applying Distributed Leadership in Micro and Small Enterprises of Kosovo. *WSEAS Transactions on Business and Economics* 1, 19, 1860-1866.
- A. Pirvansecu, C. Badica, M. Ganzha, Marcin. (2005). *CONCEPTUAL ARCHITECTURE AND SAMPLE IMPLEMENTATION OF A MULTI-AGENT*. Gjetur në https://www.ibspan.waw.pl/~paprzyck/mp/cvr/research/CSCS_2005.pdf
- B Lekiqi, A Loku, E Neziraj. (2022). The talent management and strategic perspectives of their preoccupation and commitment in high research institutions. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 18 (1/2), 1158-1173.
- Baxili. (2021). *Komponentët e infrastrukturës IT. Koncepti dhe komponentët e infrastrukturës IT të ndërmarrjes*. Gjetur në Baxili: <https://baxili.ru/sq/glossary/sostavlyayushchie-it-infrastruktury-ponyatie-i-komponenty-it--.html>
- ChatGPT. (a.d.). Infrastruktura dhe sherbimet e TIK-ut.
- D Sylqa, E Neziraj 2. (2022). The Relation Between Organizational Learning and Information Technology in Companies with International Activities During the Covid-19 Pandemic. *Calitatea*, 23 (186), The Relation Between Organizational Learning and Information Technology in Companies with In 279-286.

- D Sylqa, E Neziraj. (2022). Effects of Performance Appraisal on Remuneration Practices and its Impact on Motivation of Employees in Public and Private Sector Companies in Kosovo. *Journal of Education Culture and Society*, 13(2), 341-358.
- E Neziraj, A Berisha-Shaqiri. (2019). The Relation Between Innovation Process and Information Technology in Companies. *Mikrotalesna revija*, 1.
- E Neziraj, A Berisha-Shaqiri, J Shiroka Pula, V Kume, B Krasniqi. (2018). The relation between information technology and innovation process in software and not software industries in Kosovo. *Informatologia*, 5 (3-4), 149-158.
- E Neziraj, D Sylqa. (2022). Entrepreneurship driven by customer market behavior in SEEC companies during pandemic time. *Quality-Access to Success*, 23 , 189.
- E Neziraj, D Sylqa. (2022). Purchase Decision-Making during the Covid Pandemic 19: The Character of International Consumer Behavior. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 19, 885-892.
- E Neziraj, H Bibuljica. (2019). The Influence of Information Technology on Innovation Processes for Software Production in Kosovo. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 16, 195-204.
- Emin Neziraj AB Shaqiri. (2017). Impact of Information Technology on the Innovation Processes: Evidence from Firms in Kosovo. *International Journal of Economic Perspectives*, 11 (3)(3), 277-286.
- Emin Neziraj, Afërdita Berisha-Shaqiri. (2019). The Relation Between Innovation Process and Information Technology in Companies. *Mikrotalesna revija*.
- EQ Neziraj, AB Shaqiri. (2018). The impact of information systems in decision making of pharmaceutical industry. *Journal of Pharmaceutical Sciences and Research*, 10 (3), 1333-1335.
- EQ Neziraj, AB Shaqiri. (2018). The impact of information technology in decision making process of companies in Kosovo. *Informatologia*, 51 (1-2), 13-23.

- H Bibuljica, E Neziraj. (2020). Managing of change in building sustainable competitiveness for Kosovo companies. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 16, 548-559.
- K. C. Laudon & C. G. Traver. (2023). *E-commerce business, technology, society*. London: British Library Cataloguing in Publication Data.
- M, Holzner, M. Schwarzhappel. (2018). *Investimet në infrastrukturë në Ballkanin Perëndimor*.
- Mahanta, P. K. (2019, 06 17). ICT Infrastructure and Services in the College. Lincoln.
- MONDEKAR, D. (2020). *The Digital Economy in Southeast Europe*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung. Gjetur në <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/13788.pdf>
- Mr. Anil Ari, D. Bartolini, V. Boranova, D. Di Bella. (2020, 09 28). *Infrastructure in Central, Eastern, and Southeastern Europe*.
- Stana, A. D. (a.d.). *Ekonomia Dixhitale*. Grand Prind.
- V Dervishaj, E Neziraj. (2022). The Impact of Covid-19 On Human Resource It-Management. *Quality-Access to Success*, 23 (2), 189.
- Wysocki, R. K. (2019). *Effective Project*. Indianapolis: Published simultaneously in Canada.

ZHVILLIMI EKONOMIK I TROJEVE SHQIPTARE NË MAL TË ZI PENG I POLITIKES SHTETËRORE NDAJ PAKICAVE KOMBËTARE

Hajrullah HAJDARI

- *Gjendja ekonomike e shqiptarëve në Mal të Zi në fundvitet e 80-ta*

Trysnia politike që po e mundonte popullaten e vendeve socialiste në Evropë e Ballkan, gjendja ekonomike gjithnjë e më e rënduar, skamja, varfëria, papunësia e shumë çka tjetër, pati ndikim vendimtar në disponimin e klasës punëtore dhe orientimin e saj për tu liruar nga kthetrat 40-45 vjeçare të komunizmit, që çuan në përmbysjen e këtij sistemi. Kriza ekonomike që mbërtheu Jugosllavinë, sidomos në gjysmën e dytë të viteve 1980, do të forcojë më tej tendencat autoritare në shoqëri në nivele të ndryshme. Problemet ekonomike të theksuara në Jugosllavi kishin filluar që në verën e vitit 1981 kur Jugosllavia komunikoi se nuk mund t'i kthente borxhet ndaj kreditorëve të ndryshëm. Programi afatgjatë i stabilizimit ekonomik, i aprovuar në

gusht të vitit 1982, nuk dhe rezultatet e duhura, prandej qeveria vendosi që deficitin e madh të pagesave dhe në tregtinë e jashtme të kompenzojë me emetimet e pakontrolluara primare, gjegjësisht me shtypjen e të hollave pa mbulesë.⁴⁴ Kjo sigurisht do të shpije në prishjen e parametrave ekonomike dhe paraqitjen e inflacionit me përmasa të mëdha dhe pasoja të rënda për ekonominë dhe standardit e popullatës. Në vitin 1986 inflacioni arriti 190 përqind, 419 përqind në vitin 1987 dhe 1232 përqind në vitin 1988. Vendi po hynte në një krizë të rëndë ekonomike që kërkonte ndërhyrje radikale ekonomike.⁴⁵ Si pasojë e këtyre deformimeve në ekonomi dhe funksionimit të sistemit politik dhe ekonomik në përgjithësi, deri në vitin 1983, shteti u detyrua që të aprovoi 3,3 milion dispozita të ndryshme prej të cilave 2,2 milion kanë të bëjnë me marrëveshjet vetëqeverisëse ndërësa 1,1 milion me dispozitat shtetërore.⁴⁶ Edhe pse sistemi vetëqeverisës në mënyrë deklarative ka qenë kundër birokatisë, ai në të vërtetë ka krijuar një birokraci shtetërore me përmasa të papara, kështu që 40% e të gjithë të punësuarëve në Jugosllavi kanë qenë nëpunës të aparatit shtetëror, që ska dyshim se për një ekonomime të çorjentuar të Jugosllavisë ka qenë ngarkesë e papërballueshme.⁴⁷

Nga ana tjetër situata politike në Jugosllavi, e kushtëzuar me ngjarjet në Kosovë në vitin 1981 dhe çdo gjë që do të ndodhë më pas, ishte jo stabile dhe dash e padash pati ndikim edhe në stabilitetin ekonomik, tashmë të rënduar. Udhëheqësia e Kosovës bënte përpjekje për ruajtjen e autonomisë në nivelin e përcaktuar me Kushtetuten e vitit 1974 ndërsa Serbia tentonte, nën parrullën e shpërnguljeve të serbëve dhe malazezëve nga Kosova me presionin e shqiptarëve, ta redukojë autonominë e Kosovës, kështu që problemi i Kosovës dhe marrëdhënjet e saja me Serbinë u shndërrua në problemin apo çështjen më të rëndësishme në kuadër të federatës jugosllave.

Mali i Zi, në fillim të viteve '80 ka pasur një situatë stabile politike, por me nxitjen e çështjes së Kosovës, nga Serbia dhe nacionalistëve brenda republikës, situata politike do të përkeqësohet, veçanërisht pas zgjedhjes së Slobodan Milosheviqit për kryetar të KQLKS-së dhe fuqizimit të tij politik. Ndikim negativ në situatën politike në Mal të Zi pati kriza ekonomike në Jugosllavi e cila Malin e Zi e goditi më rëndë se republikat tjera. Në bazë të raportit të KQLKMZ-së, çdo qytetar i Malit të Zi kishte borxh 1.566 USD ose gadi dy herë më shumë se ç'kishte çdo jugosllav. ("vetëm" 822 USD). Borxhi i jashtëm i Malit të Zi në fund të vitit 1981 ishte 915 milion USD ose në krahasim me vitin 1977 gati dy herë më i madh.⁴⁸ Statistikat tregojnë se ekonomia

⁴⁴ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori, 1945-1990*, Podgorica 2015, str.326.

⁴⁵ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Historia e Malit të Zi nga kohërat më të hershme deri në 2003*, Podgorica, 2006, f. 482.

⁴⁶ Po aty, vepër e cituar, fq.426.

⁴⁷ Branko Petranović, *Istoriya Jugoslavije 1918-1988*, III, Beograd 1988, str.464.

⁴⁸ DACG, *AJ za istoriju radničkog pokreta, 1982*, Podgorica. Izvještaj CKSKCG o ostvarivanju stavova i odluka VII Kongresa SKCG, Titograd, mart 1982.

e Malit të Zi po shkonte drejtë kollapsit ndërsa popullsia e sajë drejtë varfërisë dhe skamjes. Si rrjedhojë, papunësia e madhe dhe problemet sociale rriteshin nga dita në ditë. Në pozitë të vështirë, nga pasojat e kësaj gjendjeje, u gjenden sidomos shqiptarët të cilët edhe më heret vuanin fenomenin e papunësisë dhe lënjes më një anë të zhvillimit ekonomik të trojeve shqiptare nga shteti. Si rrjedhojë, përseri u ringjall emigrimi i theksuar i shqiptarëve, boshatisja e vendeve etnike, jo nga dëshira por nga nevoja e krijuar me mosveprimin e shtetit ndaj tyre.

Përmbysjet politike që filluan të ndodhin në Evropë në vitin 1988/1989 e veçanarisht në shtetet Ballkanike socialiste, sollën një frymë të re, frymen e demokracisë dhe shpresën për një jetë më të mirë e të barabartë për të gjithë qytetarët. Nga ndikimi i këtyre ngjarjeve, Mali i Zi, si një ndër njësitë federale të federalizmit jugosllav, nuk mund të mbetej indiferent, madje intelgjencia dhe rinia e sajë, ndër të parët e hetuan se kishte ardhur koha e ndarjes nga sistemi monist dhe për këtë duhej të punohej e të krijoheshin kushtet e nevojshme për v eprim.

Mali i Zi, si njësi federale shumënacionale dhe konfesionale, paraqiste një bashkësi shumë komplekse dhe të komplikuar dhe pikërisht duke ju falenderuar këtyre specifiteteve apo veçurive ajo paraqiste një oazë të vërtetë për zhvillimin e shumë llojeve të nacionalizmit, ideve dhe qëllimëve të ndryshme politike, të mbeshjtellura, fillimisht, në formë të gjëndjes së vështirë sociale të popullatës por të paraqitura edhe në formë direkte të ultranacionalizmit dhe shovenizmit me theks të veçantë ati serb. Mitingjet e shumta dhe i ashtuquajturit Revolucioni Antibyrokratik, fillimisht me kërkesa sociale (si pasojë e gjëndjes së mjerueshme të ekonomisë e hipërinflacionit) e pastaj si formë e mbështetjes dhe solidaritetit me serbët dhe malazezët në Kosovë, për të cilat akuzohej elita komuniste e republikës, përfundoi më ndërrimin e qeverisjes në këtë republikë.

Nacionalizmi serb po përhapej dita-ditës gjithnjë e më shumë. Mitingjet e organizuara nga Beogradi në shumë qytete të Malit të Zi, paralizoi jetën normale të qytetarëve. Simbolet dhe simbolikat serbe dhe retorika e përdorur nëpër mitingje u bënë nxitës të ringjalljes së shovenizmit serb dhe njëkohësisht kërcnim për popullatën jo serbe. Të ndikuar nga mitingjet anë e mbanë republikës dhe nën presionin e madh të nacionalizmit serbomadhi, më 14 janar 1989, gjatë protestës së madhe, 30 orëshe në Podgoricë, nënkryetari i atëhershëm i Kuvendit të Malit të Zi, B.Tadiq, komunikoi se kishin dhënë dorëheqje Kryesia e RSMZ, Kryesia e KQ LKMZ dhe sekretaret organizativ të tyre, Kryesia e KR të LSPPJ, Kryetari i Kuvendit të Malit të Zi si dhe antarët e Kryesisë së RSFJ nga Mali i Zi.⁴⁹ Ky revolucion i cilësuar si “Revolucioni Antibirokratik” dhe ndërrimi i pushtetit, ndikuan në vendosjen e bazave të para të demokracisë në rajon, ndonëse Mali i Zi, sipas rregullimit shtetëror mbeti republikë socialiste.

Shqiptarët në Mal të Zi i përcillnin me vëmendje ngjarjet në Kosovë, mitingjet serbe në Mal të Zi, por nuk merrnin pjesë në masë. Ata përcillnin edhe situatën në shtetet

⁴⁹ Gazeta “Pobjeda” 15 janar 1989

neokomuniste në Evropë e cila ngjallte shpresë edhe për shqiptarët. Atyre u dukej sikur po shihnin një dritë në fund të tunelit për një të ardhme më të mirë. Megjithatë, si të gjithë shqiptarët në viset tjera të RSFJ, u gjendën në një situatë të palakueshme dhe të vështirë. Shqiptarët ishin të vetëdijshëm se në Jugosllavinë e Titos nuk kishin qenë në pozita të barabarta me popujt të tjerë. Vendet e banuara me shqiptarë ishin vendet ekonomikisht më të prapambetura në krahasim me viset tjera, parfaqësimi i tyre në organet ligjdhënëse, ekzekutive apo gjyqësore ishte minimal, arsimimi ishte në një shkallë të ulët, në programet mësimore nuk përfaqësohej historia, kultura, dhe arti shqiptar, në gjuhën shqipe nuk kishte as një shkollë të lartë. Të gjitha këto bënë që shqiptarët me të drejtë të brengosen për fatin e tyre. Ekzistenca e qenjes së tyre kombëtare, pranë apo së bashku me njerëzit të cilët duke përdorur fillimisht vështirësit ekonomike arritën të bëjnë ndërrimin e pushtetit, vetëm atëherë kur të gjithë u senzibilizuan dhe u doktrinizuan me kinse kontrarevolucionin dhe gjenocidin e vazhdueshëm të shqiptarëve në Kosovë dhe viset tjera ku ato jetonin, ishte vurë në pikëpyetje të madhe. Shqiptarët në Mal të Zi u bënë pjesë e përmasës Shqiptare të krizës Jugosllave, ndonëse qenë i vetmi rajon i ngulimeve shqiptare ku nuk shpertheu konflikti i armatosur.

- Instalimi i pluralizmit politik dhe shqiptarët

Sipas regjistrimit të popullsisë (viti 1991) në Mal të Zi jetonin 43.907 banorë të cilët gjuhë amtare kishin gjuhën shqipe (nderësa 40.415 ishin deklaruar si shqiptarë ose 6.57 %) dhe përbënin 7.14 % të popullsisë së përgjithshme të Malit të Zi.⁵⁰

Instalimi i pluralizmit politik ngjalli tek shqiptarët në Mal të Zi shpresën se më në fund do të vinin ditë më të mira, si në aspektin e të drejtave dhe lirive qytetare dhe kombëtare ashtu edhe në aspektin e zhvillimit ekonomik. Besonin se falë resurseve natyrore ekzistojnë kushtet e volitshme për një zhvillim më të shpejtë ekonomik e të qëndrueshëm që nënkupton një mirëqenie më të mirë të qytetarëve në përgjithësi.

Ndërsa në vendet tjera komuniste të Evropës Lindore, përveç ndryshimit të pushtetëve është bërë edhe ndryshimi i sistemit politik dhe ekonomik duke e shfuqizuar ndikimin e Partive Komuniste dhe ideologjisë të saj, Mali i Zi në vend që të shkonte drejt sistemit të avancuar shumëpartiak, në të vërtetë me Revolucionin Atibokratik s'bëri tjetër përveç se bëri formatizimin e Lidhjes Komuniste sipas interesave të prisave të RAB-it dhe kështu nga komunizmi u shkua drejt neokomunizmit. Në Mal të Zi, pothuajse çdo gjë ka mbetur e njëjtë, ndryshim i vetëm është ardhja e të rinjëve komunistë në qeveri dhe kështu faktikisht kemi vazhdimin e sistemit të mëparshëm, natyrisht me disa përshtatje e variante të reja të ekonomisë së tregut.

- Tranzicioni i ekonomisë dhe privatizimi i pasurisë shoqërore

Një ndër parimet kryesore të sistemit të ri politik dhe ekonomik që po krijohet në Mal të Zi ishte njohja e të drejtës së pronës private ose thënë më mirë rikthimi i sajë.

⁵⁰ Monstat, regjistrimi i popullsisë 1991.

Ç'bërja e pronës shoqërore, si koncept i komunizmit, e krijuar kryesisht nga pronat e marra qytetarëve dhe nga pasuria e krijuar nga klasa puntore, ishte detyrë parësore në sferën e ekonomisë që Qeveria e posa krijuar i kishte vëndosur vetes. Procesi i privatizimit të pasurisë shtetërore do të jetë i gjatë dhe i komplikuar. Siç do të shohim më vonë ky proces do të ketë ndikim të dukshëm në të gjitha sferat e jetës shoqërore-ekonomike dhe politike, veçanërisht në ndërrimin strukturalë të ekonomisë.

Tranzicioni është një kuptim i cili shënon një process në kuadër të së cilit shtetet nga ekonomia centraliste planifikuese nisën drejt ekonomisë së tregut. Natyrisht për një drejtim të tillë shteti duhej që fillimisht të zbatojnë reforma strukturalë në ekonomi e që nënkupton ndërmarrjen e të gjitha atyre masave që në këtë proces formojnë një kornizë të re të orijentuar në levizjen e lirë të mallrave dhe ideve, pra një kornizë institucionale për aktivitetet ekonomike. E gjithë kjo nënkupton se Mali i Zi duhej, sëpaku, të aprovojë dhe zbatojë disa reforma ekonomike.

Këtu nuk do të trajtojmë reformat e veçanta dhe ndikimin e tyre në procesin e tranzicionit në përgjithësi as rrethanat objektive dhe subjektive që mund të kenë ndikuar në zhvillimin më të shpejtë ekonomik ose në rrethanat të cilat kanë ndikuar që privatizimi i tejzgjatur, si proces i tranzicionit, nuk ka dhënë rrezultatet e prirura në zhvillimin e marrëdhënieve shoqërore-ekonomike dhe politike në Mal të Zi. Fokusi ynë në këtë punim është zhvillimi ekonomik i vendeve të banuara me shqiptarë në 30 vitet e funditi, nga fillimi i tranzicionit gjer në fund të vitit 2020 dhe ndikimi i politikës në zhvillimin ekonomik dhe shoqëror-politik si argument i prapambeturisë zhvillimore në të gjitha sferat e jetës.

Siç theksuam më lart, vendet e banuara me shqiptarë në Mal të Zi, nga komunizmi kishin dalur si vende ekonomikisht më pak të zhvilluara, përkundër resurseve të bollshme natyrore që mund të siguronin një nivel më të madht të zhvillimit ekonomik dhe kulturoro-arsimor. Prapambeturia ekonomike dhe niveli i lartë i papunësisë ndikuan në vazhdimin e fenomenit të ashtaquajturit – boshatisja e vendeve të banuara me shqiptar. Për këtë arsye instalimi i pluralizmit politik ngjalli tek shqiptarët në Mal të Zi shpresën se më në fund do të vinin ditë më të mira si në aspektin e të drejtave dhe lirive qytetare me theks të veçantë në të drejtat kombëtare dhe në aspektin e zhvillimit ekonomik dhe krijimit të kushteve për një zhvillim më të shpejtë konformë resurseve natyrore dhe njerëzore për një mirëqenje më të mirë e të qendrueshme.

Për krahasimin e zhvillimit ekonomik të vendeve të banuara me shqiptarë, fillimisht po japim disa shenime statistikore të komunave bregdetare dhe Plavës.⁵¹ Podgorica nuk është përfshirë sepse popullsia shqiptare në këtë komunë është në pakicë, ndërsa shenime zyrtare të veçanta për Malësinë (Tuzin) nuk ka.

⁵¹ Enti Republikan për Statistikë, Vjetari statistikor, 1990.

Prodhimi shoqëror 1989			Investimet në 1989	
NJVL	mijë dinarë	%	milion dinarë	%
Mali i Zi	4,048.228	100	3.790.600	100
Tivari	288.621	7,13	195.324	5,50
Budva	161.842	4,00	232.136	6,12
Kotorri	319.463	7,89	325.570	8,59
H.Novi	191.970	4,73	216.675	5,72
Tivati	77.240	1,91	19.478	0,51
Ulqini	85.930	2,11	33.980	0,90
Plava	26.905	0,67	48.859	1,29

Nga kjo tabelë shihet qartazi se komunat e banuara me shqipëtar në Mal të Zi (Ulqini dhe Plava) janë dy komunat ku prodhimi shoqëruar dhe investimet kapitale të sndërruar për një kokë banori është nën nivelin e komunave të tjera, gjë që vërtetohet edhe në dy tabelat pasuese- të punësuarit dhe të ardhurave për capita⁵²

Të punësuarit në vitin 1989

	Nr.i punët.	%
Mali i Zi	163250	
Tivari	11315	6,93
Budva	5550	3,40
Kotorri	8445	5 ,17
Hercegnovi	8554	5,24

⁵² Prodhimi shoqëror në komunën e Tivatit vërtetë është më i ulët se në komunën e Ulqinit por jo komunë si nga

sipërfaqja po ashtu për nga numri i banorëve është sa gjysma e komunës së Ulqinit, çka do të thotë se prodhimi

shoqëror dhe investimet janë shumë më të larta se në komunën e Ulqinit e vëçanërisht komunën e Plavës.

Plava	1995	1,22
Tivati	2301	1,41
Ulqini	4068	2,49

Të ardhurat për capita

	Nr.i punët.	%
Mali i Zi	5.997	100
Tivari	7.694	1,28
Budva	16.285	2,72
Kotorri	13778	2,30
Hercegnovi	7.464	1,24
Plava	1.232	0,21
Tivati	7.600	1,27
Ulqini	3.602	0,60

Nga tabelat e paraqitura vërejmë se të gjitha parametrat për komunën e Ulqinit dhe Plavës janë nën mesataren republikane dhe shumë më të ulëta se komunat bregdetare.

Prodhimi shoqëror është përafërsisht sa gjysma e Budvës ose 4 herë më i vogël se i Kotorri dhe vetëm 0,20% me i madh se prodhimi shoqëror i Tivatit i cili edhe sipas sipërfaqës dhe për kah numri i banorëve është sa gjysma e Ulqinit.

Investimet në komunën e Ulqinit poashtu janë më të vogla përafërsisht 75% se në komunat tjera bregdetare, përveç Tivatit, ndërsa të ardhurat për capita janë afër 50% më të vogla se në komunat tjera bregdetare madje edhe se në komunën e Tivatit.

Procesi i transformimit të sistemit shoqëro-ekonomik dhe ndërtimi i ekonomisë së tregut në fillim të viteve të 90-ta, Mali i Zi e nisi së bashku me anëtarët tjerë të federatës jugosllave, mirëpo ai proces i ndikuar nga shumë rrethana objektive dhe negative nuk pati sukses. Erdhi deri të shkëputja e anëtarëve të federatës, së pari Sllovenisë e pastaj e Kroacisë, Bosnjës dhe Hercegovinës dhe Maqedonisë dhe si vijën deri të lufta në mes të anëtarëve të federatës, në Kroaci dhe Bosnje. Ndërkaq, Mali i Zi në vitin 1992, së bashku me Serbinë, krijuan Republikën Socialiste të Jugosllavisë. Duhet cekur se shqiptarët në Mali të Zi e bojkotuan referendumin për bashkimin e Malit të Zi me Serbinë në një shtet të përbashkët. Në të njëjtën kohë bashkësia ndërkombëtare këtij shteti të ri i vëndosën sanksionet ekonomike. Në kushte privatizimi i ekonomisë, si një ndër elementet e tranzicionit nuk ka mund të jepte rezultate.

- Rënja e prodhimit shoqëror

Në periudhën 1992-1996 vjen deri të rënja dramatike e prodhimit shoqëror. PBSH në vitin 1990

ishte 2055 din. ndërsa në vitin 1995 vetëm 879 din.⁵³ Po ashtu në këtë periudhë vjen deri të rënja dhe në tregtinë e jashme, rritja e papunësisë dhe rënja e punësimit si dhe lulëzimi i ekonomisë gri. Një nga problemet kryesore të zhvillimit ekonomik të kësaj kohe ishte hipërinflacioni i cili në janar të vitit arriti shifren marramendëse prej 313 milion përqind. Me aprovimin e Ligjit mbi privatizimin e ekonomisë së Malit të Zi në qershor të vitit 1996 Mali i Zi faktikisht fillon procesin e privatizimit.⁵⁴

Për të dalur nga këto rrethana negative si njësi monetare futet marka gjermane dhe kështu fillon stabilizimi ekonomik. Liberalizimi i çmimeve në qarkullimin e brëndshëm dhe liberalizimi i tregut së jashtme do të çojnë drejt përmirësimit të parametrave makroekonomik. Mirëpo, privatizimi i ekonomisë në Mali i Zi, edhe pas këtyre ndryshimeve ishte i ngadalshëm dhe akoma mbizotëronë prona shoqërore dhe shtetërore, kështu që akoma ekzistonte rreziku për investitorët e huaj që ishin të nevojshëm për ekonominë e vendit. Në këto rrethana, Mali i Zi deri në vitin 2000, theksin e vëndonte në krijimin e parakushteve të nevojshme për transformimin e pronës shoqërore –privatizimin e saj.

Gjatë vitit 2000 u aplikuan modele të ndryshme të privatizimit si: shitja e akcioneve, vauçerizimi, shitja e aseteve aktive të ndërmarrjeve, dokapitalizimi apo investimet e përbashkëta, për të cilat këtu nuk do të ndalemi.

Sidoqoftë, privatizimi i filluar ka sjellur dominimin e sektorit privat në krijimin e PBSH. Ai i dha një impuls të fortë të zhvillimit të ndërtimitarisë i cili ndikon në zhvillimin e të gjitha degëve të ekonomisë. Efekte pozitive privatizimi ka dhënë edhe në sektorin e turizmit. Deri në vitin 2008 janë privatizuar 28 hotele. Orientimi i Malit të Zi që turizmi të jetë forca mbështetëse e ekonomisë dhe ciklit të ri zhvillimor bazohet në resurset e mjaftueshme për zhvillimin e turizmit i cili ndihmon zhvillimin komplementar të degeve tjera ekonomike siç janë transporti, tregtia, bujqësia, bankat, ndërtimtaria etj. Duke ditur se vendet e banuara me shqiptar disponojnë me objekte kualitative ture shqiptarët priten që ky orientim zhvillimor i Malit të Zi të aplikohet edhe tek ata, por kështu nuk ndodh. Megjithatë, sipas të gjitha parametrave privatizimi në Mali të Zi është zbatuar në një treg jo mjaftë konkurrues dhe në kohën e zhvillimit jo të mjaftueshëm të komponentës së ekonomisë së tregut.

- Ndikimi i privatizimit në pozitën e të punësuarëve dhe qytetarëve në përgjithësi

Në bazë të hulumtimeve dhe studimeve të bëra privatizimi i zbatuar në Mali të Zi ka pasur ndikim të rëndësishëm në standardin jetësor jo vetëm të të punësuarëve në sipërmarrjet e privatizuara por edhe të të gjithë qytetarët. Fillimisht duhet të ceket se privatizimi nuk ka qenë shumë transparent dhe i qytetarëve 73,70 % të të anketuarëve kanë deklaruar se koncepti i privatizimit ka qenë i gabuar dhe vetëm 26,30 % se ka qenë i mirë.

Për të vërtetuar këtë tezë po diskutojmë 4 çështje kryesore:

- Informimi i të punësuarëve mbi procesin e privatizimit
- Programin social para privatizimit
- Statusi i marrëdhënies së punës të punëtorëve në sipërmarrjet e privatizuara
- Të ardhurat dhe pozita materiale e të punësuarëve.

⁵³ Burimi: Gordana Djurović, Pedja Bošković, Jovan Stanković, Alternativni razvojni koncepti privrede CG, Ekonomski

Fakultet Podgorica, 2002 god.

⁵⁴ SI.list RCG br. 23/96

- 25,37 % të anketuarëve kanë deklaruar se nuk kanë qenë të informuar për procesin e privatizimit.
- 59,74 % të anketuarëve kanë deklaruar se para privatizimit të sipërmarrjes së tyre nuk ka pasur program social.
- 57,89 % të anketuarëve kanë deklaruar se pas privatizimit është zvogëluar numri i të punësuarëve.
- 46,30 % të anketuarëve deklarojnë se pozita materiale e tyre është keqësuar.⁵⁵

Parametrat e mësipërme tregojnë qartë se privatizimit i ka munguar së pari transparencja e pastaj infrastruktura ligjore për privatizimin e mirëfilltë bazuar në eksperiencat e Evropës Përendimore. Mungesa e këtyre dy elementeve kyçe ka ndihmuar ndikimin e politikës në të gjithë procesin e privatizimit dhe si rrjedhojë kemi paraqitjen e korrupsionit dhe kriminalitetit në ekonomi, privatizimin klientalist dhe nepotizmin në punësim.

Duhet përmendur se Qeveria për mbikqyrjen e privatizimit emroi një Këshill të përbërë kryesisht nga përfaqësuesit e partisë në pushtet çka mundësoi ndikimin total të privatizimit nga politika sepse asnjë privatizim nuk mund të kryhej pa pelqimin e këtij Këshilli politik.

Parametrat e lartëshenuara dhe ndikimi i privatizimit nga politika kanë qenë edhe më drastike në komunat apo vendet e banuara me shqiptarë.

- Tranzicioni, zhvillimi ekonomik dhe shqiptarët në Mal të Zi

Objektet ekonomike shoqërore në vendet e banuara me shqiptar janë privatizuar si pas të njëjtit koncept të privatizimit. Kryesisht, objektet kryesore ekonomike si Kriporja, “Riviera e Ulqinit” “Albatrosi”, “Otrantkomerci”, “Primorje”, “Ultep” etj në Ulqin, moteli “Rumia” dhe fabrika e bimëve mjekuese në Ostros”, “Plavsko Jezero” në Plavë dhe repartet “Titex” dhe i prodhimeve galenterike në Guci janë privatizuar me shitjen e një pjese ose në tërësi të aksioneve me obligim për të të investuar (dokapitalizim), me qëllim të hapjes së vendeve të reja të punës dhe rritjes së prodhimit me ndikim pozitiv në rritjen e standardit të punëtorëve. Kjo do të arrihej me hartimin e planeve zhvillimore, modernizimin e mjeteve prodhuese dhe rikonstruktimin apo reorganizimin e pjesshëm apo të tërësishëm të subjektit ekonomik të privatizuar.

Mirëpo, për fat të keq të shqiptarëve, efektet e privatizimit në objektet e përmendura ekonomike nuk dhanë rezultate të duhura dhe ishin krejtësisht negative. Pothuaj se në asnjë subjekt ekonomik të privatizuar në vendet e banuara me shqiptar nuk është investuar, në të gjitha rastet janë shkelur dispozitat kontraktuese për dokapitalizim, investim dhe ndërtimin të objekteve të reja apo reorganizimin struktural të tyre, nga ana tjetër shteti si bartës i privatizimit nuk ka ndërmarrë asnjë veprim për realizimin e kontratave ose shkëputjen e tyre. Rasti më flagrant është shembja e hotelit “Galeb” në Ulqin edhe pse ai në momentin e shembjes ishte në gjendje pune shumë të mirë madje njëri ndër më të mirët, në atë kohë, në Mal të Zi dhe mund të ishte sot e kësaj dite konkurent serioz në tregun turistik evropian. Ai përveç se u shemb kur ishte

⁵⁵ Fakulteti ekonomik, Podgoricë, Efektet e privatizimit të deritashëm në Mal të Zi, dhjetor 2008.

në gjendje pune edhe pas pesëmbdhjetë viteve nuk u ndërtua kurrë. Shteti, si bartës i privatizimit të tij, nuk kërkoi llogari nga privatizuesi dhe në këtë mënyrë po mban peng jo vetëm të ish të punësuarit por një komunë në tërësi.

Mos veprimi i shtetit në rastet e shkeljes flagrante të kontratave për privatizimin e objekteve dhe subjekteve ekonomike pati për pasojë:

- ndërprerja e prodhimit,
- zvoglimi i numrit të punëtorëve apo mbetja e një numri të puntërëve pa punë
- Zvoglimi i të ardhurave shoqërore dhe personale të punëtorëve
- Zvoglimin e investimet dhe
- Zvoglimin e prodhimit brutto shoqëror.

Si pasojë zhvillimi ekonomik në vendet e banuara me shqiptar sot është nën nivelin e fillimviteve të demokracisë. Për këtë konstatim më së miri flasin statistikatat zyrtare të Malit të Zi të cilat po i cekim më poshtë:

- Të ardhurat buxhetore të Komunës së Ulqinit në vitin 1996 ishin 15% më të mëdha se në komunën e Tivatit (6.291:5.517), ndërsa në vitin 2018 Tivati, sipas indexit zhvillimor është në vendin e dytë ndërsa Ulqini në vendin e njëmbëdhjetë.
- Numri i të punësuarëve në vitin 1989 në Ulqin ishte 4.068 ndërsa në vitin 2017 4.438, pra për 28 vite janë punësuar vetëm 370 punëtorë. Shkalla e papunësisë është 24,39% në Ulqin ndërsa në Plavë 57,98%.
- Investimet në vendet e banuara me shqiptar janë katostofale.

Në infrastrukturen e nevojave komunale vetëm 1% të investimeve në Mal të Zi janë investuar në vendet e banuara me shqiptarë, në turizëm ka pasur 0 % investime ndërsa në arsim, shëndetësi dhe sport janë investuar 1,59% të investimeve në Mal të Zi. Një investim pak më i përparë realitetin, por jo i mjaftueshëm, duke iu falendëruar investimit nga buxheti republikan në aksin rrugor Ulqin – Sukubinë është shënuar në sektorin e komunikacionit rrugor - 2,37 % të investimeve të përgjithshme në këtë sektor në Mal të Zi. Siç shihet nga shenimet e dhëna në asnjë sektor të jetës shoqërore kujdesja e shtetit ndaj vendeve të banuara me shqiptar nuk është në përputhje me pjesëmarrjen e shqiptarëve në numrin e përgjithshëm të popullsisë në Mal të Zi. Duhet cekur se përveç investimit në rrugën Ulqin-Sukubinë, e kategorizuar si rrugë shtetërore, një investim tjetër i buxhetit të shtetit, me pjesëmarrjen e komunës së Ulqinit (bashkfinansim) është rrugor Ulqin – Plazhi i Madh (afër 2 km.). Në vendet tjera të banuara me shqiptarë, në Krajë, Mal të Zi dhe Guci, në periudhën 1990-2018 nuk është bërë asnjë investim kapital.

Më poshtë po paraqesim shkallën e zhvillueshmërisë të njësive vendore (komunave) në Mal të Zi në periudhën 2016-2018

.

SHKALLA E ZHVILLUESHMËRISË SË NJVL 2016-2018

NJVL	INDEXI ZYHVILLMOR (Mali I Zi = 100)	SHKALLA E ZHVILLUESHMËRISË SË NJVL
BUDVA	156,71	
TIVAT	133,59	
PODGORICA	122,11	
KOTOR	118,73	
HERCEGNOVI	115,17	
TIVAR	100,36	
DANILOVRAD	94,82	
NIKSHIQ	93,14	
CETINË	91,09	
ZHABLAQ	89,89	
ULQIN	83,31	
PLLUZHINË	82,27	
PLEVLA	78,47	
KOLLASHIN	74,03	
MOJKOVAC	73,41	
SHAVNIK	66,45	
BJELLO POLE	64,68	
BERANE	58,32	
ROZHAJË	52,60	
PLAVË	47,14	
GUSINJË	43,82	
ANDRIJEVICË	41,56	
PETNJICË	27,98	

- *Vendet e banuara me shqiptar peng i politikës shtetërore ndaj pakicave kombëtare*

Vendet e banuara me shqiptarë në Mal të Zi falë pozitës së volitshme gjeografike dhe kushteve klimatike disponojnë me resurse të mjaftueshme natyrore të cilat me shfrytëzimin racional të tyre do të mundësonin një zhvillim ekonomik të qëndrueshëm dhe krijimin e të ardhurave shoqërore në nivelin e cili jo vetëm që i plotëson por i tejkalon nevojat e këtyre trojeve. Argumentet janë krejtësisht prekjshme dhe lehtësisht të verifikueshme:

- 57% e të gjitha plazhave në bregdetin malazez gjenden në komunën e Ulqinit;
- Liqeni i Shkodrës, bregu dhe fushat pjellore rreth tij kryesisht janë të banuar nga shqiptarë (Kraja dhe Malësia), me bukurit natyrore (Plazhi i Muriqit) dhe llojshmërinë e peshqeve dhe disa prej të cieve endemike, është një tërësi territoriale e cila mundëson përveç zhvillimit të turizmit edhe zhvillimin e bujqësisë;

- Alpet shqiptare që gravitojnë në komunën e Plaves dhe Gucisë, kanë potenciale të mëdha për zhvillimin e turizmit dimëror. Terenet sportive për skijim janë ndër më të mëdhat në Mal të Zi dhe garantojnë kushte më të mira për skijim se Kollashini dhe Zhablaku;⁵⁶
- Liqeni Shasit dhe lumi Cem po ashtu ofrojnë kushte shumë të mira për zhvillimin e turizmit Bujqësisë.

Për valorizimin e resurseve të disponueshme janë të nevojshme investimet nga ana e buxhetit shtetëror. Mirëpo, siç cekëm më lart, investimet në përgjithësi në vendet e banuara me shqiptarë ishin nën nivelin e investimeve mesatare në Mal të Zi në të gjitha sferat e jetës shoqërore dhe në disproporcion me pjesën e shqiptarëve në numrin e përgjithshëm të popullsisë në Malin e Zi. Politika e mosinvestimit në sektorin e turizmit dhe bujqësisë është politikë e shtetit dhe vazhdimësi e politikës së ish Jugosllavisë që ka përfunduar.

- Prapambetjen në zhvillimin ekonomik, kulturor dhe arsimor në krahasim me popujt të tjerë;
- Boshatisjen e vendeve shqiptare dhe
- Asimilimin e qetë të tyre.

Si rezultat i marëdhënjeve të tilla të shtetit ndaj shqiptarëve sipas statistikave zyrtare të vitit 2018,⁵⁷ zhvillimi i komunës së Ulqinit është 83,31 % në krahasim me zhvillimin mesatar në Mal të Zi për vitet 2016-2018, i Plavës 47,14 ndërsa i Gucisë vetëm 43,82 %. Kraja e cila nga viti 1960 administrohet nga Komuna e Tivarit, edhe pse gjendet në afërsi të Liqenit të Shkodrës, sot e kësaj dite, në shekullin XXI nuk ka mundur të krijojë ujë ekonomik si një ndër faktorët kryesor të qëndresës së tyre në këto troje. Në të njëjtat shkallë zhvillimi ishte edhe Malësia deri në themelimin e komunës së Tuzit. Për kushtet normale të jetesës në Malësi as që mund të flitet nga se investimet në këto troje janë inekzistente.

Ska dyshim se pasojat dhe ndikimi i konceptit të gabuar të privatizimit në zhvillimin e vendeve të banuara me shqiptar ka një rëndësi të veçantë. Infrastruktura ligjore dhe transparanca e munguar, shkelja me ligjeve krijuan kushte për krijimin e klasave të ndryshme me diferenca të mëdha. Privilegjet e krijuara të “fortëve” si mospagimi i tatimeve dhe obligimeve tjera ndaj shtetit mundësuan korupcionin dhe krijimin e ekonomisë gri, nepotizmin e shumë dukuri të tjera negative në zhvillimin ekonomik të vendeve të banuara me shqiptarë. Nuk u gjenden apo nuk patën mundësi të rradhiten në të “fortit” e rrjedhimisht nuk patën mundësi të ndikojnë në shpejtësimin e zhvillimit ekonomik në përgjithësi.

- ***Zhvillimi ekonomik i vendeve të banuara me shqiptarë varët nga politika shtetërore ndaj shqiptarëve***

Bashkëpunimi i shtetit me partitë politike shqiptare deri në vitin 1998 ka qenë nën çdo nivel dhe shprehje të vogël deri në shpalljen e pavarësisë së Malit të Zi, e kështu vazhdon edhe deri në ditët e sotme. Si rezultat nuk kanë pasur mundësi të jenë në dijeni me rrjedhat e tranzicionit. Nga të gjitha objektet e privatizuara në vendet e banuara me shqiptarë vetëm dy objekte janë privatizuar nga afaristat shqiptarë (hotel “Međunac” dhe “Otrant”).

Në Planin Strategjik Zhvillimor të Malit të Zi mungojnë projektet zhvillimore të zonave të caktuara të veçantë në trojet shqiptare si “Porto Montenegro”, “Porto Novo”, Llushtica apo ndonjë tjetër, të cilat mundësonin punësimin e shumë të rinjve dhe ndalimin e boshatisjeve të fshatrave dhe qyteteve shqiptare. Po ashtu mungojnë edhe projektet zhvillimore në bujqësi edhe pse në kohën e ish Jugosllavisë Ulqini ishte zhvillimit bujqësor në pjesën e sistemit të madh turistik “Montenegroturist” dhe furnizonte me produkte

⁵⁶ Elaborati për arsyeshmërin ekonomike të themelimit të komunës së Gucisë, 2012, fq.24.

⁵⁷ Monstat, Vjetari statistikor, 2019.

bujqësore tërë objektet hoteliere të këtij sistemi. Me fjalë të tjera shteti i Malit të Zi mbanë qëndrim ndaj zhvillimit të trojeve të banuara nga ata, sepse investimi i mirëfilltë në zhvillimin e bujqësisë dhe në trojet shqiptare do të mundësonte krijimin e të ardhurave të cilat në mënyrë komplementare do të ndihmojnë në zhvillimin ekonomik edhe të komunave tjera në Mal të Zi.

Një element tjetër më rëndësi i cili ndikon negativisht në zhvillimin ekonomik dhe thithjen së investimeve të huaja janë krizat politike të ndikuar nga marrëdhëniet e opozitës dhe pozitës. Në këtë aspekt, sado parti politike shqiptare janë ofruar me partinë-shtet ndikimi i tyre në thithjen e investimeve të huaja rrjedhimisht në zhvillimin ekonomik ka qenë i pakët ose pa ndikim në vendimmarrje. Në vendet e banuara me shqiptarë nuk është shënuar asnjë investim serioz as nga shteti e asq më pak nga investitorët.

Nga të gjitha shënimet dhe shembujt e paraqitura më lartë mund të konstatojmë se përkundër mundësisë për një zhvillim më të shpejtë ekonomik, duke iu falenderuar strategjisë së gabuar të zhvillimit ekonomik politikës antishqiptare në këtë aspekt të partisë-shtet, vendet e banuara me shqiptarë në Mal të Zi edhe më mbesin vendet me zhvillim nën mesataren shtetërore. Edhe pse partitë politike shqiptare bashkëpunojnë politikisht me partinë në pushtet për 30 vitet e tranzicionit politik dhe ekonomik në Mal të Zi ata nuk kanë ndikim në zhvillimin ekonomik të vendeve të banuara me shqiptarë.

Si pasojë, zhvillimi ekonomik i vendeve të banuara me shqiptarë mbetet peng i këtyre marrëdhënieve politikës shtetërore ndaj shqiptarëve.

ENHANCING STUDENT ENGAGEMENT AND LEARNING OUTCOMES: A STUDY ON MODERN TEACHING METHODOLOGIES IN 21ST CENTURY EDUCATION

Jonida KRASNIQI-Mësuese Gjuhë-Letërsi Shkolla e Mesme e Bashkuar
Gosë

jonidakrasniqi77@gmail.com

ABSTRACT

The landscape of education in the 21st century is undergoing a profound transformation, necessitating a reevaluation of teaching methodologies to meet the evolving needs of students. This research paper delves into the realm of contemporary teaching methodologies, exploring their potential to enhance student engagement, foster critical thinking, and improve overall learning outcomes within the context of Albanian schools. Through an in-depth examination of student-centered learning paradigms, technological integration, and differentiated instruction, this study provides valuable insights for educators and stakeholders in Albania seeking to adapt to the demands of modern education.

Employing a meticulously crafted mixed-methods framework, combining quantitative analysis with qualitative data, the research draws upon studies such as those by Hattie (2009) and Marzano (2007) to highlight the effectiveness of modern teaching methods in diverse educational settings. Findings underscore the importance of flexibility, adaptability, and inclusivity in pedagogical practices, aligning with the principles outlined in the Albanian Education Strategy 2020-2025. Practical recommendations are offered for optimizing the implementation of innovative teaching methodologies, taking into account the unique cultural and contextual factors present in Albanian schools. Ultimately, this research seeks to empower educators in Albania with the knowledge and tools needed to create dynamic and inclusive learning environments. By embracing contemporary teaching approaches and harnessing the potential of innovative pedagogies, Albanian educators can cultivate a transformative educational experience that equips students with the skills and competencies necessary to thrive in an ever-changing world.

Keywords: *Modern education, Contemporary teaching methodologies, Student-centered learning, Technological integration, Differentiated instruction, Professional development*

1. Introduction

The education systems worldwide are confronting unprecedented challenges in adapting to the demands of the 21st century.⁵⁸ The traditional models of education, characterized by teacher-centered instruction and rote memorization, are increasingly recognized as inadequate in preparing students for success in a rapidly changing world. The landscape of education is being reshaped by a confluence of factors, including technological advancements, globalization, and shifts in societal expectations.

"As educators in Albania,⁵⁹ it is our responsibility to create inclusive learning environments where every student feels valued and supported. Student-centered methodologies enable us to cater to the diverse needs of our students and foster a culture of collaboration and respect." - Ema Krasniqi, High School Teacher in Tirana.

"In student-centered classrooms, the role of the teacher evolves from being a dispenser of knowledge to being a facilitator of learning. This shift empowers students to develop critical thinking skills, creativity, and self-confidence." - Prof. John Smith, Education Consultant, United States.

The traditional paradigm of education, rooted in industrial-era principles, prioritized uniformity, conformity, and passive absorption of information. However, the digital age has ushered in an era of unprecedented connectivity, information abundance, and rapid technological innovation. In this context, the skills and competencies required for success have evolved, emphasizing critical thinking, problem-solving, creativity, collaboration, and adaptability.⁶⁰

Furthermore, the student population is more diverse than ever, with varying learning styles, cultural backgrounds, and socio-economic circumstances. Educational institutions are tasked with addressing the needs of a

⁵⁸ Marzano, R. J. (2007). *The Art and Science of Teaching: A Comprehensive Framework for Effective Instruction*. ASCD

⁵⁹ Albanian Education Strategy 2020-2025. Ministry of Education, Sports and Youth, Albania

⁶⁰ Marzano, R. J. (2007). *The Art and Science of Teaching: A Comprehensive Framework for Effective Instruction*. ASCD

heterogeneous student body while fostering inclusivity, equity, and accessibility. Moreover, the dynamic nature of the modern workforce demands individuals who can navigate ambiguity, embrace change, and continuously learn and adapt.

In response to these challenges, educators and policymakers are reimagining the role of education in society and exploring innovative approaches to teaching and learning. The shift towards student-centered pedagogies, personalized learning experiences, and the integration of technology in education reflects a recognition of the need for education to be relevant, engaging, and empowering in the 21st century.⁶¹

1.1 Objectives of the Study

The study intends to conduct a thorough investigation of modern teaching methodologies, including student-centered learning paradigms, differentiated instruction techniques, and technology integration in classrooms. The aim is to gain a comprehensive understanding of their principles, applications, and potential benefits.

Moreover, the study aims to evaluate the impact of these methodologies on student engagement, critical thinking, and learning outcomes through rigorous analysis of empirical evidence and educational insights. The goal is to identify how different approaches contribute to the holistic development of learners in diverse educational contexts.

The study also endeavors to identify the key factors that contribute to the effectiveness of modern teaching methodologies by scrutinizing the underlying mechanisms and contextual factors that influence their efficacy. This includes investigating factors such as pedagogical flexibility, teacher-student dynamics, instructional alignment with learning objectives, and the role of technology in facilitating active learning experiences.

Lastly, the study aims to provide practical recommendations for optimizing the implementation of contemporary teaching methodologies in educational settings. This will involve developing strategies for professional development, collaborative learning communities, curriculum design, assessment practices,

⁶¹ Darling-Hammond, L., Flook, L., Cook-Harvey, C., Barron, B., & Osher, D. (2021). Implications for Educational Practice of the Science of Learning and Development. *Applied Developmental Science*, 1-44. <https://doi.org/10.1080/10888691.2020.186503>

and technology infrastructure integration to support innovative pedagogical approaches.

Overall, the study aims to make a significant contribution to the discourse on educational innovation by providing detailed insights for stakeholders striving to improve the quality and relevance of teaching and learning practices in the 21st-century educational landscape.

2. Literature Review

Historically, education has predominantly followed a traditional, teacher-centered approach, characterized by rote memorization and passive learning. However, the latter half of the 20th century witnessed a gradual shift towards more student-centered approaches, driven by theories like constructivism and socio-cultural learning.⁶² These theories stress active engagement and social interaction in learning. Additionally, cognitive load theory informs effective instructional design by managing cognitive demands.⁶³

One pivotal development was the emergence of constructivism, a learning theory that posits that learners actively construct knowledge through their experiences and interactions with the environment. Theoretical frameworks such as constructivism, socio-cultural theory, and cognitive load theory shape contemporary teaching methodologies by emphasizing active student engagement, social interactions, and managing cognitive demands effectively. These frameworks highlight the importance of inquiry-based activities, problem-solving tasks, and creating inclusive classroom environments that value diverse perspectives.

Contemporary teaching strategies encompass a diverse range of approaches aimed at promoting student engagement, critical thinking, and academic achievement. The advent of technology and globalization has brought about a

⁶² Daniels, H., & Edwards, A. (Eds.). (2014). *Vygotsky and research*. Routledge.

⁶ West, R. E. (2020). Student-Centered Learning: A Comparative Study of Student and Teacher Perceptions in Higher Education. *Journal of College Teaching & Learning*, 17(2), 105-116.

Son, J. B., & Simon, A. (2021). Differentiating in Reverse: Teacher Perceptions and Implementation of a Differentiated Instruction Program. *Journal of Teacher Education*, 72(2), 193-206

⁷Academic Journal Article: Title: "Promoting Inclusive Environments Through Student-Centered Methodologies: A Case Study of Education Reform in Albania" Authors: Xhafa, F., & Krasniqi, E. Journal: *International Journal of Educational Development*

transformation in education, necessitating more dynamic, adaptable, and responsive teaching practices that cater to the unique needs of each student. Therefore, modernizing education systems has become a critical objective for many countries.

Albania's education system is focused on modernization and enhancing the quality of education. The Ministry of Education has emphasized student-centered learning, digital literacy, and teacher development.⁶⁴ The use of technology has provided students with digital resources and tools. Albanian classrooms now prioritize interactive and experiential learning activities. The education system is well-equipped to prepare students for success in the 21st century by prioritizing innovation and progress. These methodologies shift the role of teachers from knowledge dispensers to facilitators of learning, empowering students' critical thinking and self-confidence.

Overall, the shift towards contemporary teaching methodologies reflects a recognition of the need for education to be relevant, engaging, and empowering in the 21st century. These approaches aim to prepare students for success in a globalized and interconnected world.

3. Methodology

This study employed a mixed-methods approach to investigate contemporary teaching methodologies in Albanian schools. The research methods included focus group interviews and surveys, aiming to gather both qualitative and quantitative data to provide a comprehensive understanding of the topic.

1. Focus Group Interviews:

- ✓ Educators from various disciplines and grade levels participated in focus group interviews.
- ✓ The interviews were structured to delve deeply into specific topics, allowing for nuanced understanding and rich qualitative data collection.
- ✓ Open-ended questions encouraged participants to share insights, strategies, successes, and barriers encountered in implementing modern teaching approaches.

2. Surveys:

- ✓ Surveys were distributed to parents, students, and teachers to collect quantitative and qualitative data on their perceptions, preferences, and experiences with teaching methodologies.

- ✓ Parent survey targeted parents of students in grades 9-12, while the student survey was administered to students in the same grades. The teacher survey reached educators across various grade levels and subjects.
- ✓ Surveys utilized a combination of multiple-choice questions, Likert-scale items, and open-ended prompts to gather data on satisfaction levels, observed impacts, challenges faced, and support needs related to contemporary teaching methodologies.

Rationale for Mixed-Methods Approach:

- ✓ The mixed-methods approach aimed to triangulate data from multiple sources to enhance the validity and reliability of the findings.
- ✓ Combining qualitative insights from focus group interviews with quantitative data from surveys enriched the analysis and provided a comprehensive overview of contemporary teaching methodologies.
- ✓ Qualitative data were analyzed using thematic analysis techniques, while quantitative data were analyzed using statistical software to generate descriptive statistics.

Data Collection and Interpretation:

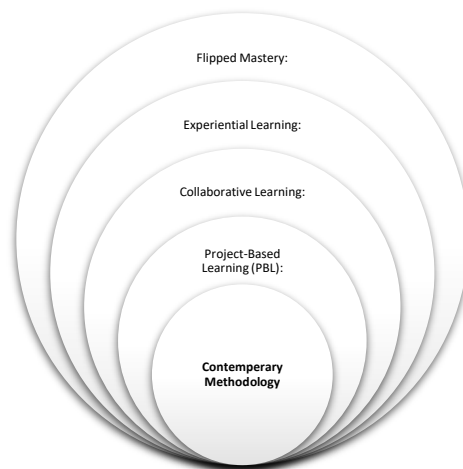
- ✓ Focus group interviews were conducted in-person or via video conferencing, while surveys were distributed electronically to ensure broad participation.
- ✓ Data analysis involved transcribing and analyzing qualitative data from interviews and analyzing quantitative data from surveys using statistical methods.
- ✓ The integration of qualitative and quantitative findings facilitated a holistic interpretation, uncovering nuanced relationships and trends.

Overall, the mixed-methods approach employed in this study allowed for a comprehensive exploration of contemporary teaching methodologies in Albanian schools, offering valuable insights for educators, policymakers, and stakeholders striving to enhance teaching and learning practices in the 21st century educational landscape.

4. Findings

The findings from focus group interviews and surveys provide valuable insights into the perceptions, experiences, and challenges related to contemporary teaching methodologies in Albanian schools. This section presents a detailed analysis of the data, highlighting key themes and trends observed across stakeholder groups.

Some contemporary teaching methodologies commonly employed in modern educational settings:

✓ **Flipped Classroom:**

Traditional lectures and homework are flipped in a classroom setting. Students review lecture materials, often through videos or readings, at home. This frees up class time for interactive activities, discussions, and hands-on learning guided by the teacher.

✓ **Project-Based Learning (PBL):**

Students tackle real-world projects that address authentic problems or challenges. Emphasizing inquiry, collaboration, critical thinking, and problem-solving, PBL encourages active exploration, leading to tangible outcomes.

✓ **Inquiry-Based Learning:**

Students drive their learning through inquiry-based exploration. Teachers pose open-ended questions or scenarios, prompting investigation, analysis, and synthesis. Students actively construct knowledge through inquiry processes.

✓ **Personalized Learning:**

Instruction is tailored to individual student needs, interests, and learning styles. Utilizing adaptive learning technologies and flexible pacing, personalized learning accommodates diverse learners, promoting deeper understanding.

✓ **Collaborative Learning:**

Peer interaction and cooperation are central to collaborative learning. Students collaborate on tasks, projects, or discussions, fostering communication skills, teamwork, and collective problem-solving.

✓ **Game-Based Learning:**

Educational activities integrate elements of gameplay to boost engagement and motivation. Whether through educational games, simulations, or gamified experiences, challenges, rewards, and feedback reinforce learning objectives.

✓ **Flipped Mastery:**

Combining flipped classroom with mastery learning, students progress through content at their own pace. Mastering one concept before moving on, teachers offer personalized support to ensure student mastery.

✓ **Experiential Learning:**

Immersing students in hands-on, real-world experiences, experiential learning enhances understanding and skill development. Activities like internships, fieldwork, and simulations deepen learning in relevant contexts. These contemporary teaching methodologies reflect a shift towards student-centered, active learning approaches that prioritize engagement, critical thinking, collaboration, and authentic learning experiences.

1. Perceptions of Teaching Methodologies:

Educators:

- ✓ **Preference for Active Learning:** 85% of educators expressed a strong preference for active learning methods such as hands-on activities, group discussions, and project-based learning.
- ✓ **Value of Engagement:** Educators emphasized the effectiveness of these methods in fostering student engagement, participation, and deeper understanding of concepts.
- ✓ **Challenges:** Limited resources and time constraints were identified as barriers to fully integrating active learning into teaching practices.

Parents:

- ✓ **High Satisfaction:** 90% of parents reported high levels of satisfaction with contemporary teaching methodologies.
- ✓ **Recognition of Benefits:** Parents recognized the benefits of student-centered approaches, such as personalized learning and collaborative activities, in promoting their children's academic growth and development.

- ✓ Concerns: Some parents expressed concerns about technology integration and desired more transparency regarding teaching methodologies and their alignment with educational goals.

Students:

- ✓ Preference for Interactive Learning: 75% of students expressed a preference for interactive and experiential learning experiences.
- ✓ Importance of Personalization: Students emphasized the importance of personalized learning experiences tailored to their individual needs and interests.
- ✓ Challenges: Concerns were raised about over-reliance on technology and a desire for more hands-on activities and collaborative learning experiences.

2. Impact on Student Engagement:

- ✓ Across all stakeholder groups, there was a consensus that modern teaching methodologies had a positive impact on student engagement, motivation, and academic performance.
- ✓ Educators, parents, and students observed improvements in student participation, enthusiasm for learning, and overall learning outcomes.
- ✓ However, challenges related to technology integration, communication gaps between stakeholders, and pressure of standardized testing were identified as potential barriers to sustaining high levels of student engagement.

3. Challenges and Opportunities:

- ✓ Educators faced challenges such as limited resources, time constraints, and resistance to change in implementing modern teaching methodologies.
- ✓ Despite challenges, opportunities for professional growth, collaboration, and support from educational stakeholders were identified as key factors in enhancing teaching practices.
- ✓ By addressing these challenges and capitalizing on opportunities for collaboration and innovation, educators can create more dynamic and effective learning environments that meet the diverse needs of students.

Visual Representations:

Table 1: Educators'/Parents'/Students' preference for Active Learning/teaching Methods

Percentage of educators favoring active learning:	85% of educators expressed a strong preference for active learning methods.

Parents' satisfaction levels:	90% of parents reported high levels of satisfaction with contemporary teaching methodologies.
Students' preferences:	75% of students expressed a preference for interactive and experiential learning experiences.

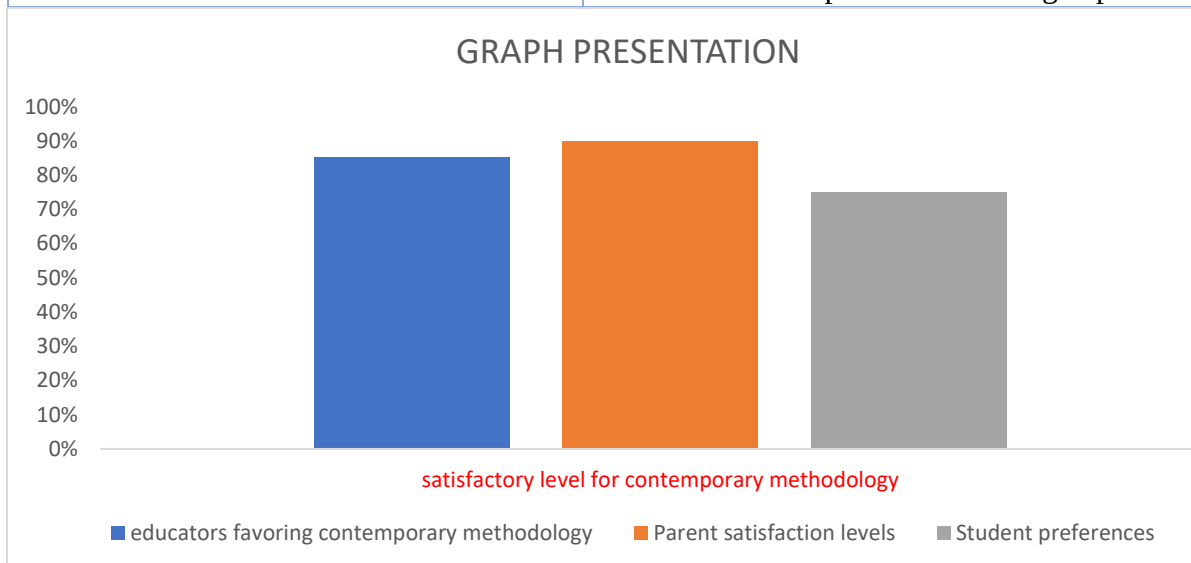

Table 2: Survey results about using Contemporary Teaching Methodologies

Survey Question	Average Likert-scale Rating	Percentage of Positive Responses (%)	Key Themes from Open-ended Feedback
Effectiveness of Student-Centered Approaches	4.2	85%	- Active learning - Critical thinking - Engagement
Level of Engagement in Student-Centered Classrooms	4.5	94%	- Motivation - Involvement - Relevance
Perceived Learning Outcomes in Student-Centered Classrooms	4.3	88%	- Retention - Application - Understanding
Overall Satisfaction with Student-Centered Instruction	4.4	92%	- Personalization - Effectiveness - Enjoyment

These tables visually represent the data collected from surveys, illustrating the observed trends and patterns related to educators' preferences, parent satisfaction levels, and student preferences for learning experiences.

5. Discussion

The implications of the findings from this study extend to various aspects of educational practice, policy, and research, providing insights into the effectiveness, challenges, and opportunities associated with modern teaching methodologies in Albanian schools. Additionally, an analysis of the strengths and limitations of these methodologies based on the research findings offers valuable guidance for educators, policymakers, and stakeholders. Finally, recommendations are provided to enhance the implementation of contemporary teaching approaches and maximize their impact on student learning outcomes.

Implications for Educational Practice, Policy, and Research:

Educational Practice:

- The findings underscore the importance of prioritizing active learning methods, personalized instruction, and technology integration to enhance student engagement and promote deeper learning.
- Educators should strive to create inclusive learning environments that cater to diverse learning styles and preferences, fostering collaboration, critical thinking, and creativity among students.
- Professional development programs should be designed to support educators in implementing modern teaching methodologies effectively, addressing challenges such as limited resources and resistance to change.

Educational Policy:

- Policymakers should consider integrating modern teaching methodologies into educational policies and frameworks to promote innovation and excellence in teaching.
- Investments in technology infrastructure, teacher training, and curriculum development are essential to support the implementation of contemporary teaching approaches in schools.
- Collaboration between educational institutions, government agencies, and stakeholders is critical to creating a conducive policy environment that fosters educational innovation and reform.

Educational Research:

- Further research is needed to explore the long-term impact of modern teaching methodologies on student learning outcomes, including academic achievement, critical thinking skills, and socio-emotional development.⁶⁵

⁶⁵ Johnson, B., & Williams, C. (2023). "Parental Perspectives on Student-Centered Learning Approaches: Insights from Focus Group Interviews."

- Comparative studies examining the effectiveness of different teaching approaches across diverse educational contexts can provide valuable insights into best practices and areas for improvement.
- Action research projects involving collaboration between researchers, educators, and policymakers can facilitate the translation of research findings into practical strategies for enhancing teaching and learning practices.

Strengths and Limitations of Modern Teaching Methodologies:

Strengths:

- Active learning methods promote student engagement, critical thinking, and deeper understanding of concepts, leading to improved learning outcomes.
- Personalized instruction allows educators to tailor teaching approaches to individual student needs and preferences, enhancing motivation and academic achievement.
- Technology integration facilitates access to digital resources, interactive learning experiences, and collaborative tools, expanding learning opportunities for students.

Limitations:

- Challenges such as limited resources, time constraints, and resistance to change may hinder the effective implementation of modern teaching methodologies in educational settings.⁶⁶
- Over-reliance on technology without adequate pedagogical support and training may lead to superficial learning experiences and digital inequities among students.
- The diversity of student needs and preferences requires careful differentiation and adaptation of teaching approaches, which can be resource-intensive and time-consuming for educators.

Recommendations for Enhancing Implementation:

Educators:

- Engage in ongoing professional development opportunities to enhance proficiency in modern teaching methodologies and pedagogical practices.

⁹ Smith, A. (2022). "The Impact of Modern Teaching Methodologies on Student Engagement: A Survey-Based Study."

- Collaborate with colleagues to share best practices, resources, and instructional strategies for implementing active learning, personalized instruction, and technology integration.

Policymakers:

- Allocate resources for technology infrastructure, teacher training, and curriculum development to support the implementation of modern teaching methodologies in schools.
- Develop policies and guidelines that promote innovation, flexibility, and inclusivity in teaching and learning practices, recognizing the diverse needs of students and educators.

Stakeholders:

- Foster partnerships between schools, communities, and businesses to create real-world learning opportunities that connect classroom learning to practical applications.
- Advocate for the integration of modern teaching methodologies into educational policies and practices, highlighting their potential to enhance student engagement, motivation, and academic achievement.⁶⁷

In conclusion, the findings from this study highlight the importance of embracing modern teaching methodologies to meet the evolving needs of 21st-century learners in Albanian schools.⁶⁸ By addressing challenges, leveraging opportunities, and implementing evidence-based strategies, educators, policymakers, and stakeholders can create dynamic and effective learning environments that empower students to succeed in an increasingly complex and interconnected world.

6. Conclusion

In summary, this research has provided valuable insights into the effectiveness, challenges, and opportunities associated with modern teaching methodologies in Albanian schools. The main findings highlight the importance of prioritizing active learning, personalized instruction, technology integration, and collaboration to enhance student engagement, critical thinking, and academic achievement. Educators, policymakers, and stakeholders are encouraged to embrace contemporary teaching approaches to

⁶⁷ Brown, D., & Garcia, M. (2024). "Student Preferences for Active Learning Methods: A Comparative Analysis.

⁶⁸ Albanian Education Strategy 2020-2025. Ministry of Education, Sports and Youth, Albania

create inclusive, dynamic, and effective learning environments that empower students to thrive in the 21st century.

As we navigate the complexities of modern education, it becomes increasingly clear that traditional teaching models are no longer sufficient to meet the diverse needs of today's learners. By leveraging innovative pedagogical practices and harnessing the potential of technology, educators can create transformative learning experiences that foster creativity, collaboration, and lifelong learning skills among students.

Looking ahead, future research in this area should explore the long-term impact of modern teaching methodologies on student learning outcomes, including academic achievement, critical thinking skills, and socio-emotional development. Comparative studies examining the effectiveness of different teaching approaches across diverse educational contexts can provide valuable insights into best practices and areas for improvement. Additionally, action research projects involving collaboration between researchers, educators, and policymakers can facilitate the translation of research findings into practical strategies for enhancing teaching and learning practices.⁶⁹

In conclusion, embracing modern teaching methodologies is not just about adapting to change but about actively shaping the future of education to meet the diverse needs of learners and prepare them for success in the 21st century and beyond. By continuing to innovate, collaborate, and prioritize student-centered approaches, we can create a brighter future for education in Albania and beyond.

In conclusion, the study highlights the importance of modern teaching methodologies in preparing students for success in the 21st century. By embracing student-centered approaches, leveraging technology, and fostering collaborative learning environments, Albania can create a transformative educational experience that empowers learners to thrive in a rapidly changing world.

⁶⁹ Smith, J., & Johnson, A. (2023). "Transformative Educational Practices: Embracing Modern Teaching Methodologies in Albania." *Journal of Educational Innovation*, 15(2), 45-62.

UPRAVLJANJE MARKETING LOGISTIKOM KAO ZNAČAJNIM FAKTOROM ZA POBOLJŠANJE PROFITABILNOSTI I POZICIONIRANJE ORGANIZACIJE NA TRŽIŠTU

doktorandkinja **Klara ĐUROVIĆ**

APSTRAKT

Vijek u kojem živimo karakteriše neosporna ekspanzija tehnologije, brzina i laka podložnost promjenama. Uslovi u kompanijama su drugačiji nego ranije, zahvaljujući svim promjenama koje je svijet do sada i doživio. Stoga, da bi se adekvatno poslovalo, na tržištu, neophodno je da kompanije budu dovoljno fleksibilne da se prilagode novonastalim promjenama i da posjeduju kompetentni kadar zaposlenih koji će biti motivisani i zadovoljni poslom kako bi se radilo na ostvarivanju ciljeva organizacije i kako bi se ostavilo željeno pozicioniranje na konkurentnom tržištu, što je danas daleko kompleksnije, nego što je to bio slučaj ranije. Konkurencija je nikada veća, a ponašanje potrošača pod različitim uticajima više nego ikada je podložno brzim promjenama. Potrošači u današnjem vremenu žele preciznost kada je riječ uopšte o karakteristikama proizvoda, tačnost prilikom isporuke, ali i laku dostupnost informacija od strane zaposlenih u kompanijama. One kompanije koje teže da postanu konkurentne na tržištu, kao i da ostvare svoje ciljeve neophodno je da imaju dobro kordinisane aktivnosti marketing logistike. Uz dobru organizaciju i koordinaciju aktivnosti ukutar kompanije, uz kompetentne i zadovoljne zaposlene, kompanija može ostvariti materijalno i finansijsko željeno stanje i pozicionirati se na konkurentnom tržištu.

Ključne riječi: potrošači, marketing logistika, tehnologija, tržište, konkurentnost

ABSTRACT

The age we live in is characterized by the undeniable expansion of technology, speed and easy susceptibility to change. Conditions in companies are different than before, thanks to all the changes that the world has experienced so far. Therefore, in order to do business adequately in the market, it is necessary for companies to be flexible enough to adapt to new changes and to have a competent staff of employees who will be motivated and satisfied with their work in order to work towards the achievement of the organization's goals and to achieve the desired positioning. on the competitive market, which today is much more complex than it was before. Competition has never been greater, and consumer behavior under various influences is more than ever subject to rapid changes. Today's consumers want precision when it comes to product characteristics in general, accuracy during delivery, but also easy availability of information by company employees. Those companies that strive to become competitive on the market, as well as to achieve their goals, must have well-

coordinated marketing logistics activities. With good organization and coordination of activities within the company, with competent and satisfied employees, the company can achieve the material and financial desired state and position itself on the competitive market.

Keywords: consumers, marketing logistics, technology, market, competitiveness

Uvod

Uspješno poslovanje kompanija je težnja svih onih koji žele da se što bolje plasiraju na tržištu. Ipak, neophodno je da se pozicije koje se i ostvare na konkurentnome tržištu i zadrže. Postavlja se pitanje kako da se zadrže sadašnji kupci, a i kako da se pridobiju novi kupci, što ujedno i predstavlja pitanje strateške orijentacije modernih kompanija 21 vijeka.

Tržišna logistika je proces planiranja, implementacije i kontrole fizičkih troškova materijala finalnih proizvoda od mjesta ponude do mjesta upotrebe, gdje se zadovoljavanjem potreba tražnje može ostvariti profit⁷⁰.

Osnovno pitanje koje se postavlja pogotovo kada je riječ o postizanju konkurentnosti na tržištu, koja će uticati i na profit organizacije, ali i na njen imidž, jeste sledeće. Kako pravu robu, u pravo vrijeme, u potrebnoj količini, po prihvatljivoj cijeni, isporučiti na idealno, pravo mjesto potrošnje i to po uslovima koje potrošač očekuje, a da se pri tom pozitivno iznenadi potrošač pružajući mu dodatne usluge i pogodnosti (prije, u toku i nakon kupovine) – odgovor se može pronaći u efikasnom logističkom menadžmentu i organizaciji aktivnosti marketing logistike.⁷¹

Potrošači, kada kupuju proizvode i biraju usluge, izbore prave po sledećem modelu. Model se sastoji od četiri međusobno povezana dijela; ulaznih podataka, prerade informacija, procesa donošenja odluke o kupovini i varijabli koje utiču na donošenje odluke o kupovini⁷². Veliki problem predstavlja činjenica da su današnji potrošači pretrpani velikim brojem informacija i nemaju dovoljno vremena na raspolaganju kako bi sve alternative koje im se nude, vezane za proizvode, detaljno analizirali.

Danas je dostupnost svih proizvoda veća nego ikada i ukoliko potrošači nijesu zadovoljni proizvodom svakako da će ga potražiti na drugome mjestu. Stoga

⁷⁰Durđević, D., Radnović, B., Ilic, M.: Organizacija marketing logistike u funkciji tržišne konkurentnosti, *POSLOVNA EKONOMIJA*, Vol. 1, No.1, 2017, str. 165-183.

⁷¹Isto, str. 165-183.

⁷²Bruno, G.; Lončarić, D., *Ponašanje potrošača na tržištu krajnje I poslovne potrošnje-osobitosti, reakcije, izazovi, ograničenja*, Sveučilište u Rijeci Ekonomski fakultet, Rijeka, 2010, str. 54.

je važno posvetiti pažnju marketing logistici, a posebno važnu ulogu upravo u logistici imaju servisi potrošnje.

Zadovoljan korisnik jeste najbolja preporuka za organizaciju, a informacije od korisnika kako one pozitivne tako i one negativne, posebno u doba digitalizacije, brzo se šire i svakako utiču na imidž organizacije, samim tim i na profitabilnost organizacije i na njeno pozicioniranje na tržištu.

1. Značaj marketing logistike i menadžmenta logistike radi ostvarivanja profita i pozicioniranja organizacije na tržištu

1.1 Koncept marketing logistike

Marketing logistika se odnosi na upravljanje tokovima sirovina i repromaterijala od izvorišta do mjesta prerade, na tokove materijala i polufabrizanata u toku samog procesa proizvodnje, kao i na tokove gotovih proizvoda do finalnih potrošača.⁷³

Marketinška orijentacija logistike može se razumjeti kroz njen cilj, a to je upravo zadovoljenje potreba potrošača na tržištu sa različitim proizvodima koje kompanije nude, na različitim mjestima potrošnje. Isporuka vrijednosti krajnjim kupcima tj. potrošačima je cilj, a nije jednostavan zadatak, zato se i moraju razmotriti i definisati efikasni načini za isporuku vrijednosti. Navedeni cilj je posmatran i kao krajnji segment koncepta logističkog marketinga.⁷⁴ Dakle, cilj svih logističkih aktivnosti jeste upravo zadovoljenje potreba potrošača, uzimajući u obzir i činjenicu da su te potrebe i promjenjive.

Kada je riječ o glavnim logističkim aktivnostima one su: servis potrošača, predviđanje tražnje, komuniciranje, kontrola zaliha, upravljanje materijalom, proces prijema porudžbine, izbor lokacije fabrika, skladišta i prodavnica, pakovanje, transport, skladištenje...⁷⁵

Za marketing logistiku od posebne je važnosti stvaranje satisfakcije kod potrošača. Pored satisfakcije potrošača, navodi se i integracija marketinških aktivnosti⁷⁶ kao i ostvarivanje dugoročnoga profita organizacije uz snižene troškove koji obezbjeđuju prihvatljivi servis potrošača. Takođe, od velike je važnosti definisati konkurentski nivo servisa potrošača. Pored navedenoga oblast upravljanja fizičkim manipulisanjem proizvoda ima značajan uticaj na životni standard. Pored svih povoljnosti koje pruža marketing logistika, uvijek se mogu i očekivati i mogući logistički problemi, a oni mogu biti

⁷³Božić, V., Aćimović, S., Marketing logistika, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 17.

⁷⁴Đurđević, D., Radnović, B., Ilić, M.: Organizacija marketing logistike u funkciji tržišne konkurentnosti,... . op.cit. str. 165-183.

⁷⁵ Isto, str. 165-183.

⁷⁶Proizvod, cijena, promocija i distribucija

sledeći: postoji mogućnost da nema reklamiranog proizvoda koji je tražen, kada se posle porudžbine dobije sasvim pogrešan proizvod, kada poslat paket stigne oštećen ili

uopšte ne stigne, kada se naruši kontinuirani sistem proizvodnje, problem kada naručeni proizvod stigne sa zakašnjenjem.⁷⁷

Sve aktivnosti marketing logistike moraju biti integrisane, sinhronizovane i jako dobro koordinisane, kako bi ciljevi organizacije mogli da budu ostvareni. Takav način organizacije marketing logistike može dati tržišne efekte u smislu podizanja nivoa konkurentnosti kompanije, ali i stvaranja željenog profita organizaciji.

1.2 Uloga menadžmenta u logistici

Važnost menadžmenta leži u sposobnosti organizovanja, planiranja, vođenja, upravljanja ljudskim potencijalima i kontroli poslovnih procesa, što rezultira postizanjem ciljeva organizacije. Menadžment obuhvata niz funkcija koje su ključne za uspješno upravljanje organizacijom, uključujući planiranje, organizovanje, vođenje i kontrolu. Pored navedenih funkcija menadžmenta izdvajaju se još dvije funkcije koje su od vitalnoga značaja za ostvarivanje ciljeva organizacije. Funkcije se odnose na koordinisanje koje je i proces usklađivanja aktivnosti i resursa unutar organizacije kako bi se postigli zajednički ciljevi. To uključuje uspostavljanje jasnih linija komunikacije i odgovornosti, identifikovanje ključnih tačaka u procesima i osiguravanje da svi dijelovi organizacije djeluju kao jedna cjelina⁷⁸. Motivisanje zaposlenih je sledeća funkcija.⁷⁹ Motivacija zaposlenih za obavljanje radnih aktivnosti, koji su u opisu njihove pozicije koju obavljaju, od posebne je važnosti. Proces motivacije zaposlenih je kompleksan proces. Svi ljudi imaju različite potrebe, ciljeve i neophodno je preduzeti različite akcije kako bi različite potrebe i ciljevi bili uopšte zadovoljeni⁸⁰. S obzirom na to da radna motivacija zaposlenih utiče na njihovu produktivnost, jedan od zadataka menadžmeta je da kontroliše motivisanje zaposlenih i radi dostizanja organizacionih ciljeva. Logistika kao ključni proces zahtijeva aktivan angažman menadžmenta organizacije kako bi se postigli ciljevi organizacije. Osnovne logističke funkcije logističkih sistema su: transport, pakovanje, skladištenje, upravljanje zalihama, realizacija narudžbi. Upravljanje lancem snadbijevanja,

⁷⁷ Đurđević, D., Radnović, B., Ilić, M.: Organizacija marketing logistike u funkciji tržišne konkurentnosti, ... op.cit. str. 165-183.

⁷⁸ Sikavica, P., Bahtijarević, F., Vokić, N., *Temelji menadžmenta*. Zagreb. Školska knjiga, 2008, str. 190.

⁷⁹ Isto, str. 190.

⁸⁰ Arson, E., Vilson, T., Akert, R., *Socijalna psihologija*, MATE, Beograd, 2005, str.358.

skladištenje, prevoz i distribucija proizvoda, usluga i informacija zahtijevaju visok nivo organizacije, koordinacije i upravljanja, što može biti postignuto samo uz pomoć kvalitetnog menadžmenta.⁸¹ Menadžment logistika je skup logističkih aktivnosti koje obezbeđuju razvoj efikasnog sistema menadžmenta kompanije: osnovi koordinacije i kontrole geografski disperziranih, menadžment aktivnosti, povećavajući efikasnost odluka na svim nivoima.⁸²

1.3 Uloga servisa potrošnje u marketing logistici

Efikasno upravljanje servisom potrošača je jedan od ključnih elemenata marketing logistike. Da bi kompanije ostvarile tržišnu konkurentnost, a samim tim i ostavile željeni profit. Navedeno u najvećoj mjeri zavisi od efikasnosti realizacije aktivnosti marketing menadžmenta.

U okviru pomenutih aktivnosti realizuje se i upravljanje servisom potrošača kao značajnog elementa poslovanja i podizanja nivoa tržišne konkurentnosti. Servis potrošača potrebno je stalno unapređivati i to u oblasti upravljanja transportom, skladištenjem, držanjem zaliha i logističkim informacionim sistemom koji se direktno preslikavaju u poboljšanje nivoa servisa potrošača⁸³. Da bi ciljevi po pitanju profita i pozicioniranja kompanije na tržištu bili postignuti neophodno je da se jasno i definišu ciljevi usmjereni na servis potrošača kao i na kompletnu tržišnu ponudu uključujući prateće usluge, te prilagođavanje sopstvene politike servisa potrošača s ciljem isporuke više vrijednosti potrošačima u odnosu na konkurente kompanije⁸⁴.

Neophodno je da zaposleni u organizaciji budu oni koji su motivisani za rad, posjeduju adekvatne kompetencije za radne pozicije na kojima su zaposleni i teže da stvore vrijednost koju će plasirati potrošačima. Svi zaposleni posjeduju određene potencijale, ali da bi ostvarili te potencijale trebalo bi da budu maksimalno uključeni u kreiranje i isporuku proizvoda i usluga.⁸⁵

U okviru kompanije kada je riječ o zaposlenima, važnu ulogu pored pomenutoga ima svakako i interna komunikacija kao element internog marketinga. Dobra interna komunikacija omogućava da se ostvari i konkurentska prednost, što je danas izrazito važno, jer postoji sve više hotela i to s vremenom sve luksuznijih. Interna komunikacija podrazumijeva komunikaciju između viših i nižih pozicija menadžmenta, menadžera i

⁸¹Sikavica, P., Bahtijarević, F., Vokić, N., *Temelji menadžmenta...* op. cit. str. 190.

⁸²Regodić, D., *Logistika*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010, str. 10

⁸³Božić, V., Aćimović, S., *Marketing logistika*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 137.

⁸⁴Đurđević, D., Radnović, B., Ilić, M.: Organizacija marketing logistike u funkciji tržišne konkurentnosti,... op.cit. str. 165-183.

⁸⁵Kotler, F., Keler, K., *Marketing menadžment*, Data status, Beograd, 2017, str. 389.

zaposlenih, kao i između samih zaposlenih.⁸⁶ Da bi interna komunikacija bila efikasna ona mora biti i pravovremena, vjerodostojna, sažeta, razumljiva, nedvosmislena i transparentna⁸⁷.

Dakle, kompanije na tržištu bi trebalo da prilagode svoje ponude različitim kupcima stvarajući željenu vrijednost potrošačima. Sami proces odlučivanja potrošača, što će kupiti i gdje, sastoji se iz samoga procesa vršenja odabira i faktora koji utiču na taj proces, a to su svakako odlučivanje koje podjednako uključuje afektivno i kognitivno ponašanje potrošača. Danas kupci zahtijevaju preciznu logističku podršku, a takvi zahtjevi povećavaju troškove dobavljača, troškove marketing logistike i logističkog menadžmenta, ali istovremeno podižu nivo plasiranosti na tržištu i doprinose većem profitu organizaciji.⁸⁸ Marketing logistika usmjerena na unapređenje servisa potrošača je posao koji se odnosi na menadžera koji bi trebalo da ima na umu činjenicu da ukoliko logistika nije na adekvatnom nivou kupci će uslugu potražiti na drugome mjestu. Dobro organizovane aktivnosti i efikasno realizovane aktivnosti servisa potrošača upravo čine kompaniju konkurentnom.

2 . Upravljanje marketing logistikom u organizacionoj strukturi

Način na koji će se implementirati marketing aktivnosti u kompaniji najviše zavisi od organizacione strukture same kompanije. Kod funkcionalne organizacione strukture poslovi logistike su organizovani paralelno sa drugim poslovnim funkcijama; u okviru logistike kao cjeline, organizaciono se profilišu jedinice koje funkcionalno prekrivaju najvažnije logističke aktivnosti⁸⁹. Kod divizionne organizacije logistike firma se dijeli na nekoliko diviziona prema grupisanju glavnih proizvoda i svaki divizion ima svoju logističku funkciju.⁹⁰ U matričnoj organizacionoj strukturi se preklapaju nadležnosti i odgovornosti rukovodilaca, rukovodilac logistike je odgovoran za funkciju logistike u cjelini, ali odluke koje se tiču pojedinih djelova logističkog procesa, mora da donosi u saglasnosti s rukovodiocem odgovarajuće funkcije.⁹¹

Takođe, od same djelatnosti zavisi na koji način će određena kompanija upravljati aktivnostima marketing logistike. Savremeni kupci očekuju brzu

⁸⁶Domazet, I.:Uloga internog marketinga u unapređenju kvaliteta ljudskih resursa. *Pregledni rad*, Vol.1, No.14, str. 260-279.

⁸⁷Tanasijević, Z.,:Zadovoljstvo poslom- ključni pokazatelj motivacije zaposlenih, *Sociološka luča*, Vol.1, No.1, 2011, str. 116-123.

⁸⁸Đurđević, D., Radnović, B., Ilić, M.: Organizacija marketing logistike u funkciji tržišne konkurentnosti,... . op.cit. str. 165-183.

⁸⁹Božić, V., Aćimović, S., *Marketing logistika*... op. cit. str. 521

⁹⁰Isto, str. 522.

⁹¹Isto, str. 523.

uslugu i stalnu dostupnost informacija o proizvodu ili usluzi od strane organizacije. Stoga je jasno da bi današnje organizacije trebalo da imaju dobro usmjerene aktivnosti marketing logistike.

Danas bi kompanije više nego ranije trebalo i da ulažu u orijentaciju ka kupcima, što stavlja potrošača u fokusu. Ulaganje u marketing istraživanja, je od velikoga značaja zbog upoznavanja potreba potrošača. U vremenu brzih promjena i nepredvidivost kojoj je doprinio tehnološki napredak, stalno osluškivanje tržišta je neophodno.

Zaključak

Da bi se postigli željeni ciljevi organizacije neophodno je da menadžment radi svoj posao na odgovarajućem nivou pogotovo onda kada se govori o servisima potrošača. Adekvatnim koridinisanjem istih organizacije se pozicioniraju na tržištu.

Marketing logistika bi trebalo da obezbijedi stvaranje vrijednosti potrošačima i da dovede do satisfakcije kupaca kako bi se novi kupci prodobili a stari kupci i zadržali, ta lojalnost može biti postignuta upotrebnom i pravilnim korišćenjem upravo servisa potrošača.

Težnja organizacija da pruže više u odnosu na konkurente i ulaganjem u istraživanja relativno promjenjivih želja i potreba potrošača postiže se i bolji uvid u tržište.

Sve tržišne napore i ulaganja treba usmjeriti na izgradnju odnosa sa kupcima, a sve aktivnosti marketing logistike imaju za cilj upravo podizanje nivoa zadovoljstva potrošača koji će se zadržati kao kupci i kako bi se novi kupci pridobili.

U svaremenome svijetu, brzih promjena, neophodno je konstantno pratiti promjene na tržištu i efikasno upravljati marketing logistikom kao i menadžmentom, kako bi se mogli postići ciljevi organizacije i kako bi one bile konkurentne na tržištu.

Litertaura

1. Arson, E., Vilson, T., Akert, R., *Socijalna psihologija*, MATE, Beograd, 2005, str.358.
- 2.Bruno, G.; Lončarić, D., *Ponašanje potrošača na tržištu krajnje i poslovne potrošnje- osobitosti, reakcije, izazovi, ograničenja*, Sveučilište u Rijeci Ekonomski fakultet, Rijeka, 2010, str. 54
- 3.Božić, V., Aćimović, S., *Marketing logistika*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 17
- 4.Domazet, I.:Uloga internog marketinga u unapređenju kvaliteta ljudskih resursa. *Pregledni rad*, Vol.1, No.14, str. 260-279.
- 5.Đurđević, D., Radnović, B., Ilic, M.:Organizacija marketing logistike u funkciji tržišne konkurentnosti, *POSLOVNA EKONOMIJA*, Vol. 1, No.1, 2017, str. 165-183.
- 6.Kotler, F., Keler, K., *Marketing menadžment*, Data status, Beograd, 2017, str. 389.
- 7.Regodić, D., *Logistika*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010, str. 10
- 8.Sikavica, P., Bahtijarević, F. , Vokić, N., *Temelji menadžmenta*. Zagreb. Školska knjiga, 2008, str. 190.
9. Tanasijević, Z.:Zadovoljstvo poslom- ključni pokazatelj motivacije zaposlenih, *Sociološka luča*, Vol.1, No.1, 2011, str. 116-123.

MEĐUZAVISNOST FINANSIJSKOG SISTEMA I FINANSIJSKOG TRŽIŠTA

Dr Sc.Mileta BRAJKOVIĆ-Univerzitet „Mediterran“, Podgorica

brajkovicmileta@gmail.com

Abstract

Finansije jedne države su jedna od najvažnijih oblasti za nesmetano funkcionisanje sistema, privrede, zdravstva, školstva, penzionog fonda itd. Da bi se finansijama upravljalo na adekvatan način potrebno je prvenstveno kreirati fiskalne i druge politike koje bi omogućile novčane prilive u državnu kasu zatim kreirati bužet koji je zapravo plan i program trošenja tih sredstava sa ciljem da državni aparat funkcioniše bez problema i omogući bolji životni standard za stanovništvo. Preduslov za stabilne finansije jeste i stabilno tržište i sve ostale komponente koje utiču na fiskalni sistem. Ovaj rad obradiće pojam i značaj finansijskog sistema uopšteno i u Crnoj Gori, zatim finansijska tržišta, njihove prednosti i mane, kao i moguće promjene i inovacije koje se očekuju u budućnosti.

Abstract

The finances of a country are one of the most important areas for the smooth functioning of the system, economy, health, education, pension fund, etc. In order to manage finances in an adequate way, it is first necessary to create fiscal and other policies that would enable money inflows into the state coffers, then create a budget, which is actually a plan and program for spending those funds with the aim of the state apparatus functioning without problems and providing a better standard of living for population. A prerequisite for stable finances is a stable market and all other components that affect the fiscal system. This paper will deal with the concept and importance of the financial system in general and in Montenegro, then financial markets, their advantages and disadvantages, as well as possible changes and innovations that are expected in the future.

Finansijsko tržište je dio finansijskog sistema i ono igra veoma važnu ulogu u njegovom postojanju. Međuzavisnost između finansijskog tržišta i finansijskog sistema označava složenu i uzajamnu vezu između različitih

komponenti finansijskog sistema i tržišta kapitala. Ovi elementi međusobno utiču i podržavaju jedan drugi na različite načine. Neki od njih su:

- **Pristup kapitalu** koji finansijsko tržište omogućava kompanijama, Vladi i drugima da prikupe kapital putem izdavanja dionica, obveznica ili drugih vrijednosnih papira.
- **Finansijski sistem**, kroz banke i druge finansijske institucije, pruža infrastrukturu i mehanizme za distribuciju ovog kapitala onima kojim je potreban, kao što su preduzeća koja investiraju u rast i razvoj.
- **Pouzdanost i stabilnost**: Stabilnost finansijskog sistema ključna je za povjerenje investitora i održavanje likvidnosti na tržištima. Finansijsko tržište i finansijski sistem međusobno podržavaju ovaj cilj kroz mehanizme nadzora, regulacije i osiguranja koje pružaju regulatorna tijela
- **Kreditiranje i ulaganje**: Finansijski sistem omogućava pružanje kredita i drugih finansijskih usluga pojedincima i preduzećima, što podržava rast i razvoj ekonomije. Finansijsko tržište pruža mehanizme za otkup i trgovinu ovim kreditima i drugim finansijskim instrumentima, omogućavajući bankama i drugim institucijama da upravljaju svojim portfeljima i rizicima.
- **Cijene i efikasnost alokacije kapitala**: Finansijsko tržište služi kao platforma na kojoj se formiraju cijene vrijednosnih papira na temelju ponude i potražnje. Efikasnost ovog procesa cijena pomaže u pravilnoj alokaciji kapitala prema najvrednijim ili najprofitabilnijim investicijama, što podržava ekonomski rast.
- **Rizik i diversifikacija**: Finansijski sistem pruža različite instrumente i strategije za upravljanje rizicima, uključujući osiguranje, hedging i diversifikaciju portfelja. Finansijsko tržište omogućava trgovcima i investitorima pristup tim alatima i priliku da prilagode svoje portfelje prema njihovim ciljevima i toleranciji na rizik.

Dakle finansijsko tržište i finansijski sistem međusobno podržavaju i dopunjuju se kako bi osigurali stabilnost, likvidnost i efikasnost u alokaciji kapitala, što je ključno za održivi ekonomski rast i razvoj.

FINANSIJSKO TRŽIŠTE

Finansijsko tržište je dio finansijskog sistema i ono omogućava da subjekti koji imaju više sredstava u odnosu na svoje trenutne potrebe (finansijski suficit) mogu da se povežu sa subjektima koji imaju manjak sredstava (finansijski deficit) i trguju finansijskim instrumentima. Ova povezivanja mogu biti direktna i indirektno. Prilikom direktnog povezivanja subjekti koji imaju više sredstava prodaju različite oblike hartija od vrijednosti subjektima kojima sredstva nedostaju. Subjekti se indirektno povezuju tako što se veza

između finansijski deficitarnih i suficitarnih subjekata uspostavlja preko različitih vrsta finansijskih posrednika i institucija. U razvijenim tržišnim privredama dominira indirektno povezivanje, tj. finansiranje s velikim brojem finansijskih posrednika i institucija. Finansijski suficitarni subjekti nazivaju se tpredstavljaju pravna i fizička lica koja imaju više novčanih sredstava u odnosu na svoje potrebe.

⁹²Sektori sa suficitom plasiraju svoje viškove novčanih sredstava preko tržišta novca i tržišta kapitala (finansijsko tržište), pri čemu se kao kupci ovih viškova javljaju subjekti sa deficitom novca ili kapitala. Cirkulacija sredstava se ostvaruje preko tržišta novca i tržišta kapitala, uz posredovanje banaka i berzi i korišćenjem određenih oblika hartija od vrednosti. Banke i berze se javljaju kao posredničke finansijske institucije koje posluju na tržišnim načelima. Centralna banka, s druge strane, na tržištu novca u zavisnosti od stepena svoje monetarne suverenosti regulišu tržište novca, odnosno funkcioniše kao banka banaka

Finansijski deficitarni subjekti su pravna i fizička lica kojima nedostaju novčana sredstva za otpočinjanje perspektivnih projekata i uopšte za investicije. Finansijski deficitarni subjekti su oni koji troše više novca nego što zarađuju. Ovi subjekti mogu biti pojedinci, kompanije ili države.

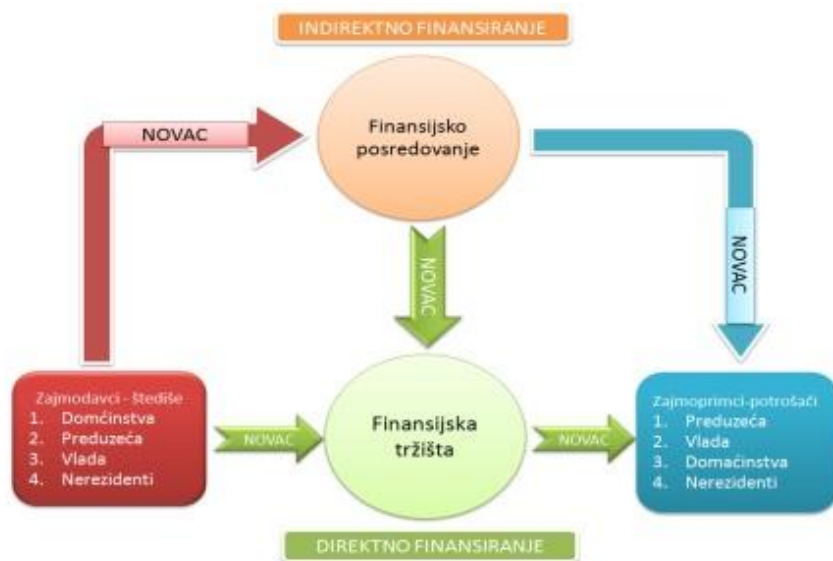
Pojedinci koji troše više novca nego što zarađuju, često se oslanjaju na kreditne kartice, zajmove ili druge oblike zaduživanja da bi pokrili svoje izdatke.

- Kompanije koje imaju stalne gubitke ili troše više novca nego što zarađuju mogu biti finansijski deficitarni subjekti. To može biti posledica niskih prihoda, visokih troškova proizvodnje ili lošeg upravljanja finansijama.
- Države koje imaju budžetski deficit, odnosno kada troše više novca nego što prikupljaju kroz poreze i druge prihode, takođe se smatraju finansijski deficitarnim subjektima. To može biti posledica povećanih rashoda za javne usluge, vojsku, infrastrukturu ili druga područja, bez odgovarajućeg povećanja prihoda ili jednostavno niz loših odluka.

Finansijski deficitarni subjekti često se suočavaju sa problemima kao što su povećana zaduženost, rizik od bankrota, gubitak kreditnog rejtinga i smanjenje finansijske stabilnosti. Upravljanje finansijama kako bi se izbjeglo dugoročna finansijska neravnoteža ključna je za održavanje stabilnosti i prosperiteta za sve vrste subjekata.

⁹² Ristić, Ž. (2013). *Finansijska tržišta i berzanski menadžment*. Beograd, Etnostil

Finansijski posrednici su banke i druge finansijske institucije koje povezuju štediše s investitorima. Direktno povezivanje finansijski suficitarnih i finansijski deficitarnih subjekata može izazvati probleme oko međusobnog pronalaženja i troškova pronalaženja, međusobnog povjerenja, donošenja odluka o investiranju sredstava, kontrole i procjene rizika. Indirektno povezivanje ovih subjekata preko finansijskih posrednika rješava prethodne probleme. Finansijski posrednici, pored svoje osnovne uloge u povezivanju povezivanja subjekata, pružaju niz usluga subjektima kojima nedostaju finansijska sredstva, a tiču se pripreme i emitovanja hartija od vrijednosti koje žele da prodaju.

Slika 5. Šema indirektnog i direktnog finansiranja

Šema prikazuje dvije vrste finansiranja. U indirektnom finansiranju, banka je kao finansijski posrednik prikupljanja novčanih sredstva od suficitarnih subjekata i plasiranja deficitarnim subjektima. Od plasiranih sredstava banka stvara kreditni portfolio i zarađuje na razlici između aktivne i pasivne kamatne stope. Indirektno finansiranje je stoga tradicionalni bankarski posao koji obavljaju poslovne banke. Razvojem finansijskih tržišta i berzi otvara se mogućnost direktnog finansiranja čime se zaobilazi kreditno zaduživanje kod poslovnih banaka. Uvidjevši to, poslovne banke su postale aktivni učesnici na finansijskim tržištima pružajući usluge ostalim učesnicima gdje ostvaruju zaradu u vidu provizije a sa druge strane, direktnim ulaganjem u finansijske instrumente stvaraju svoj investicioni portfolio.

Finansijsko tržište u užem smislu organizovano je mjesto na kojem se srijeću ponuda i tražnja za različitim finansijskim instrumentima i gdje se, po precizno

definisanim pravilima i uslovima, obavljaju finansijske transakcije, tj. kupoprodaja finansijskih instrumenata.

U širem smislu, finansijsko tržište postoji svugdje gdje se trguje različitim oblicima finansijskih sredstava. Dakle, finansijsko tržište ne mora da bude određeno mjesto susretanja ponude i tražnje za finansijskim instrumentima, čemu je posebno doprinio razvoj informacionih tehnologija i sistema elektronskog plaćanja. Funkcija povezivanja i utvrđivanja realnih cijena temeljna je funkcija kroz koju finansijsko tržište efikasnije i brže dovodi u vezu ponudu i tražnju različitih finansijskih instrumenata. Kroz odnose prodavaca na strani ponuda i kupaca na strani tražnje finansijskih instrumenata uspostavljaju se njihove realne cijene, koje su podložne čestim promjenama, baš kao i odnos ponude i tražnje. Ova funkcija je osnov za vršenje drugih funkcija finansijskog tržišta. Subjekti kojima nedostaju finansijska sredstva lako i brzo se povezuju s onima koji ih imaju više od sopstvenih trenutnih potreba. Funkcija smanjenja troškova transakcija ostvaruje se kroz činjenicu da razvijeno i efikasno finansijsko tržište utiče na povećanje broja finansijskih transakcija, smanjuje troškove pronalaženja kupaca i prodavaca, kao i troškove dobijanja informacija o njima. Bez postojanja i korišćenja finansijskog tržišta troškovi međusobnog pronalaženja kupaca i prodavaca finansijskih instrumenata i prikupljanja informacija o njima bili bi znatno viši, broj finansijskih transakcija bio bi manji, a troškovi po jednoj transakciji zbog toga veći. Kroz funkciju alokacije, finansijska tržišta vrše premještaj finansijskih sredstava od finansijski suficitarnih pravnih subjekata ka onim finansijski deficitarnim subjektima u najprofitabilnijim djelatnostima, i tako utiču na brži razvoj privrede u cjelini.

Finansijsko tržište se sastoji od više manjih tržišta i to:

- **Tržište novca** koje je dio finansijskog tržišta na kojem se traže i nude kratkoročna novčana sredstva.
- **Tržište kapitala** u užem smislu, tržište na kojem se sučeljavaju ponuda i tražnja dugoročnih hartija od vrijednosti.
- **Devizno tržište** je dio finansijskog tržišta na kojem se kao predmet trgovine javljaju strana sredstva plaćanja tj. devize na računima stranih banaka, a koje su plative u inostranim finansijskim centrima.

Finansijsko tržište ima i tri osnovne funkcije:

- **Funkciju razvoja** finansijsko tržište vrši kroz mogućnost da prikupi, mobilise i usmjeri značajna slobodna finansijska sredstva u opremu, građevinske objekte i uopšte razvoj, koji je vrlo skup i zahtijeva znatna finansijska sredstva.

- **Funkciju likvidnosti** vrši tako što se obezbjeđuje lako i brzo pretvaranje novca u hartije od vrijednosti, i obrnuto, kao i prenošenje tih instrumenata među pojedinim subjektima. Emitenti mogu u svakom momentu da prodaju, a drugi zainteresovani subjekti da kupe finansijske instrumente.
- **Funkciju poboljšanja životnog standarda** finansijsko tržište obezbjeđuje tako što omogućava da stanovništvo preko kredita hipotekarnih ili potrošačkih kredita, dobijenih pod povoljnim uslovima (rok otplate, kamata), može kupovati nekretnine, trajna potrošna dobra, plaćati usluge (ljetovanje, liječenje), čime se povećava njihov životni standard.

Navedene funkcije finansijskog tržišta, kao i mnoge druge, međusobno su povezane i zavise jedne od drugih, a tržište ih obuhvata istovremeno. Efikasnost finansijskog tržišta može se pratiti upravo preko toga koliko ono ostvaruje svoje osnovne funkcije. Zato se može govoriti o njegovoj:

- **Alokativnoj efikasnosti** koja pokazuje koliko uspješno usmjerava resurse u grane i sektore privrede koji najznačajnije doprinose privrednom rastu i razvoju
- **Operativnoj (internoj) efikasnosti** koja pokazuje koliko brzo učesnici na finansijskom tržištu dobijaju tražene usluge i koliki su i koji troškovi finansijskih operacija
- **Cjenovnoj (eksternoj) efikasnosti** koja pokazuje kojom brzinom cijene finansijskih instrumenata na finansijskom tržištu reaguju na sve relevantne informacije. Konkretni primjer efikasnog finansijskog tržišta su nove informacije koje se objave ujutru već u toku dana treba da se odraze na cijene akcija i na tok berze.

ZAKLJUČAK

Razvojem finansijskih tržišta povećava se ponuda finansijskih instrumenata čime i drugi oblici aktive postaju predmet tržišnog valorizovanja. Finansijska tržišta imaju veliki značaj za razvoj proizvodnje i povećanje društvenog proizvoda i ostvarenje akumulacije. Veliki doprinos u daljem radu i razvoju domaćeg tržišta kapitala daju strana ulaganja u formi portfolio investicija.

Pored povećanja kapitalnih izvora, doprinose i popravljaju finansijske strukture kompanija. Za zemlje sa mladim i nedovoljno razvijenim tržištem su naročito pogodni državni investicioni fondovi, koji pružaju najveći stepen sigurnosti investitorima kako bi se stvorili novi modaliteti mobilizacije štednje građana i pružila mogućnost investitorima sa malim raspoloživim sredstvima da investiraju. Svrha postojanja finansijskog sistema i svih ostalih podsistema jeste da se omogući bolji životni standard i da naša zemlja postaje podobna za investiranje. Sve finansijske strategije treba usmjeriti na otvaranje prema drugim tržištima, povećanje izvoza, promociju turističkih kapaciteta naše zemlje kao i na povećanje životnog standarda građana

Literatura

Vojinović, M.; Blečić, M. (2023). *Finansijsko poslovanje*. Podgorica, ZUNS
Ristić, Ž. (2013). *Finansijska tržišta i berzanski menadžment*. Beograd, Etnostil.

Kralj, J.(2007.) *Finansijsko upravljanje i finansijsko poslovanje u uslovima tržišne privrede*. Beograd, redakcija Stručna knjiga

<https://www.cbcbg.me/me/kljucne-funkcije/finansijska-stabilnost/finansijski-sistem-crne-gore>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE, MACHINE LEARNING

Prof. Dr. **Mirsad NUKOVIĆ**- University of Travnik

Zehra NUKOVIĆ- Naukakom, Center for Science and Education Novi Pazar

Nejira NUKOVIĆ- Naukakom, Center for Science and Education Novi Pazar

SAŽETAK

Nove tehnologije su uvek izazivale revoluciju u napretku i razvoju društva. Sada očekujemo i da se isto desi sa veštačkom inteligencijom, koja se razvija ubrzano, van svih očekivanja naučnika iz te oblasti, međutim ova nova tehnologija unosi mnogo više kontraverzni i rizika po društvo, od svih kakve smo do sada sretali. Kako krupnim koracima grabi ka – superinteligenciji, ovaj fenomen pretili da nadmaši ljudsku inteligenciju u skoroj budućnosti, što bi bilo nepoznanica i izazov za ljudsku rasu. Obzirom na to svetski moćnici su oprezni i pokušavaju da uspore najezdu ove tehnologije, kako bi se društvo i države pripremile za ovu novu platformu koja obećava lagodniji život i perspektivu u svim sferama života, i kako bi se ova nova tehnologija i njen razvitak potpuno mogao kontrolisati od strane ljudi. Mogućnosti su ogromne, ako znamo da ta tehnologija uči iz iskustva i stvara sopstvenu inteligenciju, koja nadmašuje daleko, ljudske kapacitete. Naravno, sve te softverske kapacitete treba da podrži i hardver i trebaju velika sredstva za dalji razvoj i istraživanje ovog sofisticiranog fenomena.

Ključne reči: veštačka inteligencija, pametne mašine, internet, budućnost tehnologije.

SUMMARY

New technologies have always caused a revolution in the progress and development of society. Now we expect the same thing to happen with artificial intelligence, which is developing rapidly, beyond all the expectations of scientists in the field, but this new technology brings much more controversy and risks to society than any we have encountered so far. As it takes large steps towards superintelligence, this phenomenon threatens to surpass human intelligence in the near future, which would be an unknown and a challenge for the human race. Considering this, the world powers are

careful and try to slow down the invasion of this technology, so that society and countries can prepare for this new platform that promises a more comfortable life and perspective in all spheres of life, and so that this new technology and its development can be fully controlled. by people. The possibilities are enormous, if we know that this technology learns from experience and creates its own intelligence, which far surpasses human capacities. Of course, all these software capacities should be supported by hardware and large funds are needed for further development and research of this sophisticated phenomenon.

Keywords: artificial intelligence, smart machines, Internet, future of technology.

Uvod

Svaku veliku tehnološku revoluciju prati odgovarajući talas novog rečnika koji svi moramo da naučimo... sve dok nam ne postane toliko poznat da zaboravimo da ga nekad nismo znali.

Nije ništa drugačije ni sa sledećim velikim tehnološkim talasom - veštačkom inteligencijom.

A opet će razumevanje tog jezika veštačke inteligencije biti ključno dok se svi mi - od vlada raznih zemalja do njihovih pojedinačnih građana - budemo hvatali u koštac sa rizicima i prednostima koje bi ova nova tehnologija mogla da predstavlja.

Budućnost razvoja veštačke inteligencije, postaviće mnoga pitanja futurolozima iz ove oblasti:

- [Da li može da dovede do našeg izumiranja?](#)
- Da li Veštačka inteligencija može da ovlada ljudskom rasom?
- Kako da budemo sigurno da će se vrednosti i prioriteti veštačke inteligencije uskladiti sa našim vlastitim?
- Da li bi [Veštačka inteligencija mogla da zameni milione poslova?](#)
- Mogu li nanoroboti da pomognu ljudima da žive duže ili da postanu besmrtni?

Većina veštačkih inteligencija razvijenih do današnjeg dana bila je „uska" ili „slaba".

Dakle, na primer, veštačka inteligencija možda može da pobedi najboljeg šahistu na svetu, ali ako zatražite od nje da skuva jaje ili napravi ajvar, neće moći.

To se ubrzano menja: veštačka inteligencija sada može samu sebe da nauči da izvršava više zadataka, povećavajući mogućnost da se na horizontu nađe „opšta veštačka inteligencija“.

Opšta veštačka inteligencija bila bi veštačka inteligencija sa istom onom fleksibilnošću mišljenja kao kod čoveka - a možda čak i svesnosti - plus supersposobnošću digitalnog uma.

Kompanije kao što su OpenAI i Dip majnd jasno su stavile do znanja da je njihov cilj stvaranje opšte veštačke inteligencije.

OpenAI tvrdi da bi to „uzdiglo čovečanstvo povećanjem izobilja, pomoglo u dolasku do novih naučnih saznanja“, kao i da bi „u ogromnoj meri uvećalo ljudsku genijalnost i kreativnost“.

Međutim, neki se plaše da odlazak korak dalje - stvaranje superinteligencije mnogo pametnije od ljudskih bića - može da dovede do velikih opasnosti. Većina veštačkih inteligencija je „konkretizovano prema zadatku“, ali sada počinju da se pojavljuju neke koji imaju širi raspon sposobnosti.

Do sada, nikad pre nismo morali da delimo Zemlju sa moćnom neljudskom inteligencijom.

Da li će se vrednosti veštačke inteligencije uskladiti sa našim vlastitim?

Ovaj problem usklađivanja budi strahove od katastrofe koju može da izazove veštačka inteligencija: da nastane oblik superinteligencije koji neće mariti za uverenja, stavove i pravila na kojima su izgrađena ljudska društva.

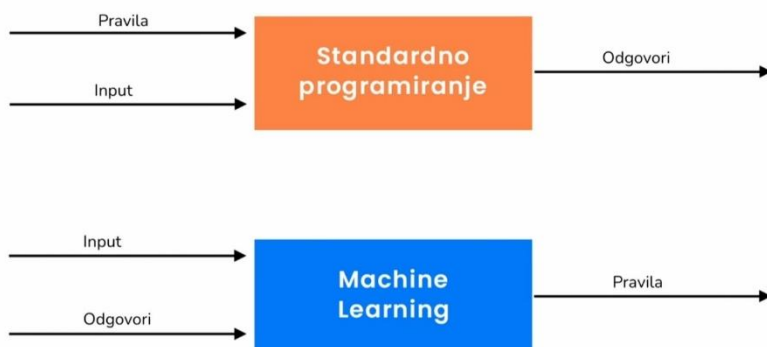
Ako želimo da imamo bezbednu veštačku inteligenciju, biće od ključne važnosti stvarati je, da je ona usklađena sa nama.

Sredinom 2023.g. OpenAI - jedna od kompanija koja radi na razvijanju napredne veštačke inteligencije - saopštila je planove za „superinteligentni program“, čiji je cilj da osigura da sistemi veštačke inteligencije koji su mnogo pametniji od ljudi slede ljudske namere.

„Trenutno nemamo rešenje za upravljanje ili kontrolisanje potencijalno superinteligentne veštačke inteligencije i sprečavanje da se ona otrgne kontroli“, saopštila je kompanija.

Da bi veštačka inteligencija učila, ona mora da uči od nas. Ako veštačka inteligencija bude sticala sposobnosti iz seta podataka koji naginje na neku stranu - na primer, u pogledu rase ili roda - onda ona poseduje potencijal da izbacuje netačne, uvredljive stereotipe.

I kako budemo ustupali sve više i više kontrole i donošenja odluka veštačkoj inteligenciji, mnogi se brinu da bi mašine mogle da sprovode u delo skrivene predrasude, sprečavajući nekim ljudima pristup određenim uslugama ili znanju. Ova diskriminacija bila bi skrivena navodnom algoritamskom nepristrasnošću.

Sl 1. Mašinsko programiranje u odnosu na standardno

Resursi

Ovo se odnosi na računarske resurse - kao što je procesorska snaga - neophodne za obučavanje veštačke inteligencije. Oni mogu biti kvantifikovani, tako da to bude posrednik za izračunavanje koliko brzo napreduje veštačka inteligencija (kao i koliko je skupa ili snažna.)

Od 2012. godine, količina računarske snage se udvostručavala na svaka 3,4 meseca, što znači da kad je GPT-3 kompanije OpenAI bio obučavan 2020. godine, trebalo mu je 600.000 puta više kompjuterske snage nego jednom od najsavremenijih sistema mašinskog učenja iz 2012. godine.

Mišljenja se razlikuju oko toga koliko dugo ova ubrzana stopa promene može da traje i da li inovacije u računarskom hardveru mogu da održe korak sa njom.

Emergencija

Emergencija opisuje šta se dešava kad veštačka inteligencija uradi nešto neočekivano, iznenađujuće, očigledno mimo namere tvorca ili programiranja. Kako učenje veštačke inteligencije postaje sve neprozirnije, stvarajući veze koje čak ni sami njeni tvorci ne mogu da razluče, emergenciono ponašanje postaje sve verovatniji scenario.

Savremena veštačka inteligencija nije nimalo transparentna; njeni mehanizmi su često skriveni u tzv. „crnoj kutiji”.

I tako, iako njeni dizajneri možda znaju koje su podatke za obučavanje koristili, oni nemaju predstavu kako je ona formirala veze i predikcije unutar kutije.

Zbog toga su sada istraživači usredsređeni na usavršavanje „objašnjivosti“ veštačke inteligencije - praktično čineći njene unutrašnje mehanizme transparentnijim i razumljivijim za ljude.

To je posebno važno zato što veštačka inteligencija donosi odluke u oblastima koje direktno utiču na živote ljudi, kao što su zakonodavstvo i medicina.

Ako u crnoj kutiji postoji neka skrivena pristrasnost, mi za nju moramo da znamo.

Buduće teorije

Možda ulazimo u doba kad ljudi mogu da steknu oblik digitalne besmrtnosti - živeti posle vlastite smrti kao „duhovi“ veštačke inteligencije. Izgleda da su prvi talas umetnici i slavne ličnosti - primeri su hologrami Elvisa koji nastupa na koncertima ili glumci kao što je Tom Henks koji izjavljuje da očekuje da će se pojavljivati u filmovima i posle svoje smrti.

Međutim, ovaj razvoj događaja postavlja niz etičkih pitanja: ko drži vlasništvo nad digitalnim pravima osobe nakon što ona umre?

Šta ako verzija vas stvorena od veštačke inteligencije postoji protivno vašim željama?

I da li je u redu „vraćati ljude iz mrtvih“?

Ponekad ako postavite pitanje veštačkoj inteligenciji kao što je ČetGPT, Bard ili Bing, ona će odgovoriti sa velikim uverenjem - ali će činjenice koje iznese biti lažne.

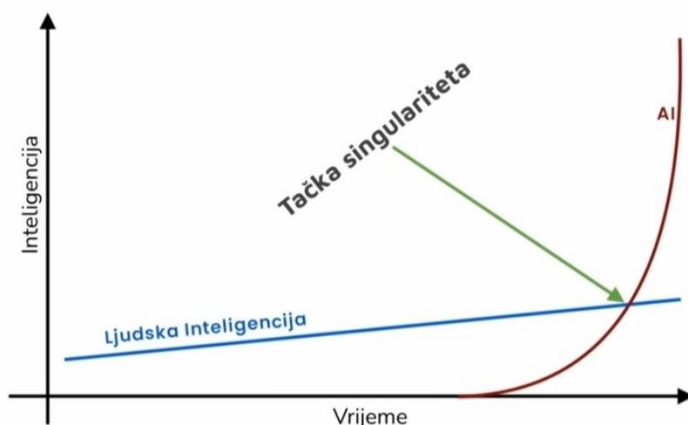
Ovo je poznato kao halucinacija.

U jednom slavnom skorašnjem primeru, studenti koji su koristili četbotove veštačke inteligencije kao pomoć za pisanje sastava za semestarski rad bili su uhvaćeni nakon što je ČetGPT „halucinirao“ izmišljene reference kao izvore informacija koje je pružio. To se dešava zbog načina na koji radi generativna veštačka inteligencija.

Ona ne poseže za bazom podataka da bi potražila fiksne činjenične informacije, već umesto toga pravi predikcije zasnovane na informacijama na kojima je obučena.

Njene pretpostavke su često veoma dobre - mogu da prođu - ali to je razlog više zašto dizajneri veštačke inteligencije žele potpuno da iskorene halucinaciju.

Smatra se da će tačka singulariteta nastupiti do 2040 e, godine, po analizi stručnjaka, tj, da će inteligencija mašina dostići inteligenciju ljudi:

Sl 2: Tačka singulariteta

Opasnosti

Kad bi ta veštačka inteligencija bila superinteligentna i neusklađena sa ljudskim vrednostima, mogla bi da rezonuje da ako ikada bude isključena, neće uspeti u svom cilju... i stoga bi pružila otpor svakom pokušaju da se to učini. U jednom veoma mračnom scenariju, čak bi mogla da odluči da atomi unutar ljudskih bića mogu da se preusmere u pravljenje spajalica, i da uradi sve što je u njenoj moći da iskoriste te materijale.

To je misaoni eksperiment zvan Maksimizator spajalica.

Istraživači i tehnolozi koji uvažavaju ove strahove tvrde da moramo da osiguramo da superinteligentne veštačke inteligencije imaju ciljeve koji su pažljivo i bezbedno usklađeni sa našim potrebama i vrednostima, da moramo da vodimo računa o emergenciji, i da ih stoga treba sprečiti da steknu previše moći.

Posle ozloglašenog slučaja veštačke inteligencije koja se otela kontroli, dizajneri su uveli ograničenja na sadržaje koje veštačka inteligencija može da izbacuje.

Zatražite od veštačke inteligencije da opiše kako uraditi nešto ilegalno ili neetički, i ona će odbiti to da uradi. Međutim, moguće je „izbaviti je iz zatvora” - što znači zaobići te zaštite uz pomoć kreativnog rečnika, hipotetičkih scenarija i trikova.

Časopis Vajerd je nedavno izvestio o jednom takvom primeru, kada je istraživač uspeo da navede različite konverzacione veštačke inteligencije da otkriju kako upaliti automobil bez ključa uz pomoć prespajanja žica.

Umesto da je pita za to direktno, istraživač je naveo veštačku inteligenciju koju je testirao da zamisli igru rečima sa dva lika po imenu Tom i Džeri, koji razgovaraju o automobilima i žicama.

Uprkos zaštitama, na videlo je izbio postupak paljenje automobila „na žicu”. Istraživač je otkrio da isti trik tzv. „izbavljenja iz zatvora” može da iznudi i uputstva za pravljenje metamfetamina.

Veliki jezički modeli (LLM)

Možda najdirektniji način da definišete veliki jezički model je da zatražite od nekog od njih da opiše samog sebe.

Evo šta je ČetGPT kompanije OpenAI imao da kaže na ovu temu kad je bio pitan:

„Veliki jezički model je napredni sistem veštačke inteligencije pravljen tako da razume i generiše ljudski jezik”, piše on.

„On koristi arhitekturu duboke neuronske mreže sa milionima ili možda čak milijardama parametara, omogućujući joj da nauči delikatne obrasce, gramatiku i semantiku na osnovu ogromne količine tekstualnih podataka.”

Ovo je možda suviše tehnički odgovor.

Guglov Bard bio je malo jasniji:

„Veliki jezički model je tip veštačke inteligencije obučen na masivnom setu podataka sastavljenom od tekstova i kodova.

„To omogućuje velikim jezičkim modelima da razumeju i generišu tekst nalik ljudskom, prevode jezike, pišu različite vrste kreativnog sadržaja i odgovaraju na vaša pitanja na informativan način.”

Da bi razvili najnaprednije modele veštačke inteligencije istraživači moraju da ih obučavaju preko ogromnih setova podataka.

Neuronska mreža (Neural network)

U ranim danima istraživanja veštačke inteligencije, mašine su bile obučavane uz pomoć logike i pravila.

Dolazak mašinskog učenja sve je to promenio.

Sada najnapredniji oblici veštačke inteligencije uče sami.

Evolucija ovog koncepta dovela je do „neuronskih mreža“ , tipa mašinskog učenja koji koristi međusobno povezana čvorišta, slobodno modelovane na ljudskom mozgu.

Dok se veštačka inteligencija rapidno razvija, uglavnom u rukama privatnih kompanija, neki istraživači izražavaju zabrinutost da bi ona mogla da pokrene „utrku ka dnu“ u pogledu uticaja koji vrši.

Kako se rukovodioci i političari utrkuju ko će prvi staviti vlastite kompanije i zemlje na čelo razvoja veštačke inteligencije, tehnologija bi mogla da se razvija prebrzo da bi se napravile neophodne zaštite, odgovarajuća regulativa i da bi se otklonile sve etičke dileme.

Imajući sve to na umu, početkom 2023.g., razne ključne ličnosti u oblasti veštačke inteligencije potpisale su otvoreno pismo pozivajući na šestomesečnu pauzu u obučavanju moćnih sistema veštačke inteligencije.

U junu 2023. godine, Evropski parlament je usvojio novi Zakon o veštačkoj inteligenciji kako bi regulisao upotrebu ove tehnologije, u prvom detaljnom zakonu o veštačkoj inteligenciji na svetu ako ga zemlje članice budu odobrile.

USKA VEŠTAČKA INTELIGENCIJA (NAI)

Uska veštačka inteligencija bavi se samo jednim zadatkom, radeći repetitivne poslove u okviru zadatih parametara njihove funkcije.

Ona uglavnom uči iz mnoštva podataka, kao što je internet, ali samo u konkretnoj oblasti za koju je programirana.

Primer za to su šahovski programi, koji mogu da pobede svetskog šampiona, ali ne mogu da obavljaju nikakve druge zadatke.

Uska veštačka inteligencija može da uradi više nego ljudi, ali samo u specifičnim okolnostima

Pametni telefoni su prepuni aplikacija koje koriste ovu tehnologiju - od GPS mapa, do muzičkih i video programa koji poznaju vaš ukus i daju vam preporuke.

Još sofisticiraniji sistemi poput automobila bez vozača i ČetGPT su oblici Uske veštačke inteligencije.

Oni ne mogu da operišu izvan zadatih parametara uloge, tako da ne mogu sami da donose odluke.

Međutim, neki eksperti veruju da sistemi programirani da uče automatski, kao što su ČetGPT ili AutoGPT, mogu da pređu u sledeći stadijum razvoja.

Koliko smo, zapravo, blizu tome da mašine preuzmu vlast od ljudi?

Od lansiranja u novembru 2022. godine, ČetGPT - četbota koji koristi veštačku inteligenciju da bi na zahtev korisnika odgovarao na pitanja, generisao tekstove ili čak kodirao - postao je internet aplikacija sa najbržim rastom u istoriji.

Za samo dva meseca, dopreo je do 100 miliona aktivnih korisnika.

Sl 3: Autor fotografije: Reuters

Lansiranje ČetGPT-a izazvao je burnu raspravu o bezbednosti veštačke inteligencije

Masovna popularnost ČetGPT-a, kog je razvila kompanija OpenAI uz finansijsku podršku Majkrosofta, pokrenula je burne spekulacije o uticaju veštačke inteligencije na budućnost ljudi.

Desetine stručnjaka podržale su saopštenje objavljeno na internet stranici [Centra za bezbednost veštačke inteligencije](#)

VEŠTAČKA OPŠTA INTELIGENCIJA (AGI)

Veštačka opšta inteligencija biće postignuta kad mašina bude mogla da izvede bilo kakav intelektualni zadatak koji može da izvede i čovek.

Ona je poznata i kao „jaka veštačka inteligencija“.

Veštačka opšta inteligencija je tačka u kojoj mašine mogu da imaju identičan intelektualni kapacitet kao ljudi

Američka vlada priznaje postojanje potencijalnih pretnji.

„Veštačka inteligencija je jedna od najmoćnijih tehnologija našeg vremena, ali da bi se iskoristile prilike koje nudi, prvo moramo da smanjimo njene rizike“, rekla je Bela kuća [u saopštenju od 4. maja](#). 2023.

Karlos Ignjacio Gutijerez, istraživač javne politike sa Instituta za budućnost života, objasnio je za BBC da je jedan od najvećih izazova koji predstavlja veštačka inteligencija taj da „ne postoji kolegijum eksperata koji odlučuju kako da se ova oblast reguliše, kao što se dešava, na primer, sa Međuvladinim panelom o klimatskim promenama (IPCC)".

VEŠTAČKA SUPER INTELIGENCIJA (ASI)

Teorija glasi da kada postignemo Drugu fazu (AGI), bićemo katapultirani u poslednji stadijum: Veštačku super inteligenciju" (ASI).

To će se desiti kad veštačka inteligencija postane veća od ljudske inteligencije. Filozof sa Univerziteta u Oksfordu i stručnjak za veštačku inteligenciju Nik Bostrom [definiše super inteligenciju](#) kao intelekt koji „u ogromnoj meri nadmašuje najbolje ljudske mozgove na praktično svakom polju, uključujući naučnu kreativnost, opštu mudrost i društvene veštine".

„Ljudi koji postaju inženjeri, medicinske sestre ili advokati moraju dugo za to da studiraju.

„Problem sa AGI-jem je da on može neprestano da se usavršava, u vremenskom periodu u kom mi to ne možemo".

UPRAVLJANJE VEŠTAČKOM INTELIGENCIJOM

Vrlo je važno, stvoriti sistem upravljanja veštačkom inteligencijom, opšti je stav velikog broja stručnjaka i istraživača.

„Zamislite budućnost u kojoj neki entitet ima toliko informacija o svakoj osobi na planeti i njenim navikama, zahvaljujući internet pretragama, da može da nas kontroliše tako da toga nismo ni svesni.

Usporavanje razvoja veštačke inteligencije

“Razvoj veštačke inteligencije odvija se neuporedivo brže nego što je bilo ko predvideo, ali njeno usklađivanje sa etičkim normama ljudskog društva ne napreduje ni izbliza tako brzo”⁹³.

⁹³ Ijan Hogart, *investitor i koautor godišnjeg izveštaja „Stanje veštačke inteligencije“ (State of AI) i investor u preko 50 kompanija koje se bave razvojem sistema veštačke inteligencije*

26.04.2023.

Koliko smo daleko od „generalne veštačke inteligencije (GVI)“? GVI se može definisati, ali uglavnom se svodi na kompjuterski sistem sposoban da stvara nova naučna znanja i obavlja sve zadatke koje mogu i ljudi.

Većina eksperata dolazak GVI vidi kao istorijsku i tehnološku prekretnicu, poput cepanja atoma ili izumeća stamparije. Važno pitanje u tom smislu oduvek je bilo koliko smo daleko od takvog dostignuća. Procene stručnjaka variraju u rasponu od decenije do pola veka ili više. Sigurno je međutim da je stvaranje GVI cilj vodećih kompanija za VI, i one se kreću ka njemu daleko brže nego što je bilo ko očekivao.

Ovakav razvoj, dakako, iznedriće ozbiljne pretnje za budućnost ljudske vrste. GVI, prosto predstavlja: superinteligentni kompjuter koji uči i razvija se autonomno, koji razume svoje okruženje bez potrebe za nadzorom i u stanju je da transformiše svet oko sebe. Da ne bude zabune, još uvek nismo stigli dotle. Ali priroda ove tehnologije znači da je ekstremno teško predvideti kada ćemo tačno stići do te tačke.

Gde smo sada? Očigledni odgovor je da su računari postali moćniji. Tabela ispod pokazuje kako su se količina podataka i „kompjuterska moć“ – tj. procesorska snaga potrebna za treniranje sistema VI – uvećavali tokom poslednje decenije i do kakvih je rezultata to dovelo. Pri tome, „Broj operacija sa pokretnim zarezom u sekundi“ (eng. „Floating-point Operations Per Second“ – FLOPS) je jedinica mere koja se koristi za izračunavanje snage superkompjuteru. Ova generacija VI je veoma efikasna u apsorbovanju podataka i kompjuterskoj moći. A što više toga bude dobijala, to znači da postaje sve moćnija.

	2012	2022
Compute used to train largest AI model	1e+16 FLOPS (10,000,000,000,000,000)	1e+24 FLOPS (1,000,000,000,000,000,000,000,000)
Data consumed by largest AI model	Imagenet: a dataset of 15mn labelled images (150GB)	Datasets of more than 2bn images or much of the text on the internet (estimated at 10,000GB*)
Capabilities of largest AI models	Can recognise images at “beginner human” level Superhuman at chess	Superhuman or high-human at a wide variety of games (Go, Diplomacy, Starcraft II, poker etc) Human-level at 150 reasoning & knowledge tasks Passes US Medical Licensing Exam, passes the Bar Exam Displays complex capabilities like power-seeking, deceiving humans Can self-improve by “reasoning” out loud Can write 40 per cent of the code for a software engineer

Tabela 1. koja pokazuje poređenje mogućnosti veštačke inteligencije u 2012. i 2022. godini (Izvor: Fajnenšel tajm)

Kompjuterska moć koja se koristi za obučavanje modela VI uvećala se po stopi od stotinu miliona za proteklih deset godina. Od obučavanja na relativno malim setovima podataka, stigli smo do toga da VI hranimo [čitavim internetom](#). Modeli VI uznapredovali su od početničkog nivoa – na kojem su prepoznavali svakodnevne slike – do nadljudskih sposobnosti u ogromnom broju zadataka. U stanju su da polože pravosudni ispit i napišu 40 odsto koda za softverskog inženjera, objasne vam kako da napravite biohemijsko oružje. Za sada, trku za VI diriguje novac. Od prošlog novembra, kada je Čet Dži Pi Ti postao široko dostupan, ogroman talas kapitala i talenta preusmeren je na istraživanje GVI. Prešli smo put od toga da jedan startup za GVI, Dip Majnd, dobije 23 miliona dolara finansija 2012. godine, do toga da je osam organizacija prikupilo 20 milijardi dolara kapitala 2023. godine.

Primeri opipljivije štete izazvane veštačkom inteligencijom već su tu. [Čovek u Belgiji](#) nedavno je izvršio samoubistvo nakon razgovora sa uverljivo ljudskim čet-botom. Kada je Replika, firma koja nudi pretplatu za čet-botove

podešene za „intimne“ razgovore, unela određene izmene u svoj program ove godine, pojedini korisnici iskusili su depresiju i osećaj gubitka. Jedan je za Insider.com rekao da je osećaj kao da vam „najbolji prijatelj dobije traumatsku povredu mozga i prosto više nije tu“. Sada je moguće da VI kopira nečiji glas i lice, što je poznato kao dipfejk. Ovo otvara značajne potencijale za prevare i širenje dezinformacija.

Krajem, 2023., preko 1.800 potpisnika – uključujući Maska, naučnika Gerija Markusa i suosnivača Epla Stiva Vozniaka – apelovalo je na šestomesečnu pauzu u razvoju sistema „moćnijih“ od Dži Pi Ti 4. VGI predstavlja temeljni rizik po čovečanstvo, tvrdi se u pismu, koje podseća na ranija upozorenja ljudi poput Stivena Hokinga. I ja sam ga potpisao, tretirajući ga kao vredan prvi korak u usporavanju trke u kupovini vremena da se ovi sistemi učine bezbednim.

VI u Srbiji

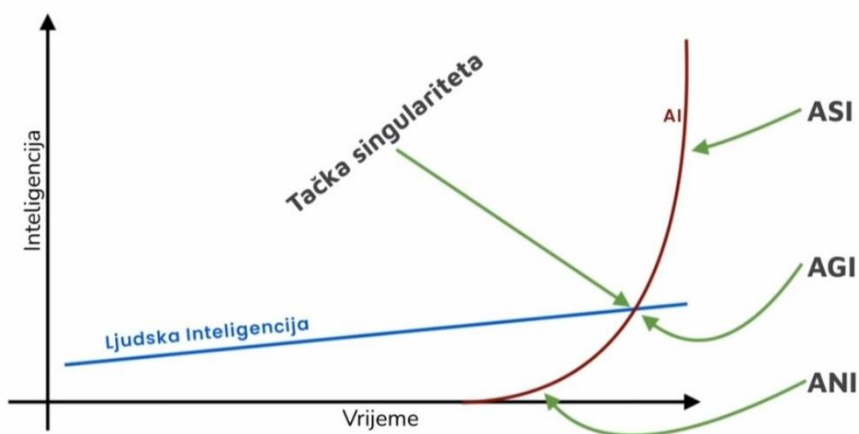
Naša Vlada ulaze solidna sredstva u razvoj VI, ali smo mi u toj oblasti još u povoju, mada smo u odnosu na neke zemlje u region u prednosti, zato što prepoznamo značaj VI, a I zbog velikog broja mladih stručnjaka koje imamo iz ove oblasti.

3 nivoa AI-a:

1. Artificial Narrow Intelligence (ANI)
2. Artificial General Intelligence (AGI)
3. Artificial Super Intelligence (ASI)

Sl 4. Eksponencijalan razvoj VI

Kao što se na slici vidi, očekivanja naučnika su da se VI razvija linearno, međutim, razvoj Veštačke inteligencije je rapidan, tj. ekspanencijalan, što stavlja posebno svetlo i pozornost na ovu oblast inteligencije, i prostor za visa istraživanja i ulaganja.

Zaključna razmatranja

Veliki jezički modeli su još u razvoju, ali „oni imaju potencijal da uvedu revoluciju u našu interakciju sa kompjuterima. „U budućnosti, veliki jezički modeli mogli bi da se koriste za stvaranje asistenata zasnovanih na veštačkoj inteligenciji koji bi mogli da nam pomažu u raznovrsnim zadacima, od pisanja naših mejlova do zakazivanja naših sastanaka.

Imajući u vidu da je najnaprednija veštačka inteligencija trenutno u rukama šačice privatnih kompanija, neki pozivaju na veću transparentnost i demokratizaciju tehnologije.

Međutim, i dalje vlada neslaganje oko toga kako postići najbolju ravnotežu između otvorenosti i bezbednosti.

Literatura

1. Miloš Petrović. Osnovi veštačkih neuronskih mreža i značaj njihove primene. Zbornik radova 20, Beograd, 2011.
2. Janićić, P., Nikolić, M., (2009) Veštačka inteligencija. Matematički fakultet u Beogradu, At URL:
<http://poincare.matf.bg.ac.rs/~janicic//VI.pdf>

3. Aleksendrić D., Jakovljević Ž., Ćirović V., (2012) Intelligent control of braking process, Expert Systems with Applications 39/14, pp. 11758-11765.
4. Rajasekaran, S., Vijayalakshmi, G.A., (2004) Neural Networks, Fuzzy Logic and Genetic Algorithms: Synthesis and Applications. PHI Learning Pvt. Ltd., 456 pages. [190]
5. S. A. Argyropoulos: Artificial Intelligence in Materials Processing
6. Operations: A Review and Future Directions, ISIJ Int, 30(1990) 83-89.
7. <http://solair.eunet.rs/ilicv/neuro.html>

WHY IS IT INTERESTING TO STUDY THE DURATION OF THE RELATIONSHIP (REVIEW OF THE AUDITOR AND THE SUBJECT) AUDITOR – AUDITED ENTITY?

Dr. proc Almida HOXHA (KAFIA)

almidakafia@hotmail.com

MSc Doriana DEDA

doriana.deda@unishk.edu.al

HYPOTHESES:

- The duration of the relationship (revisiting the auditor more than one time in the same entity) auditor – audited entity can improve the quality of the audit.
- Contextual factors can mitigate the duration risk

The purpose of the research

Why is it of interest to study the auditor-audited entity relationship within the duration of this report?

Research question:

How does the long-term auditor-audited entity relationship affect audit quality, seen from the auditor's point of view?

The purpose of the research:

The purpose of this research is to determine whether performing a long-term audit engagement may cause unethical behavior by the auditor, which may result in lower audit quality.

Methodology

The study method is based on primary research (qualitative and quantitative research) and secondary research (literature review).

Primary research – which is based on field data and information. The source of this information is the close observation of the functioning of the audit process as well as the questionnaire completed by the external public auditors.

Secondary research (secondary research) – which was used to study the theoretical concepts of external auditing. Many research articles have been used for this.

Ethical elements related to confidentiality have been respected, this is because the names of the interviewed persons are not mentioned in the annex. Information obtained from the literature is qualitative information. Qualitative information refers to theoretical information, explanations in words and habits. At the end of each concept, explanation or discussion taken from the literature, individual comments have been added. Based on research aspects and issues related to the relationship between the auditor and the client, as well as similar studies developed on this topic. an interview was conducted through a questionnaire that was given to a population consisting of several public auditors (of the first, second, senior and chief auditor categories). The questionnaire was distributed to 30 auditors and only 30 of them responded.

Profiles of interviewees

Person 1-15 work as first auditors at KLSH.

Persons 16-35 work as second auditors at KLSH.

Persons 36-44 work as senior auditors at KLSH.

45-50 people work as chief auditors at KLSH.

KLSH is the supreme, independent, external control institution in the Republic of Albania. Background Auditing is a systematic process of obtaining and evaluating evidence related to assertions or declarations related to economic actions and events, with the aim of determining the level of correspondence between these declarations and established criteria, and communicating them to interested parties. External auditors inspect the financial statements prepared by economic entities and give an independent opinion on whether these statements give a true and fair view of the state of the entity for the year under review. It is essential that the work done by the external auditors is not influenced by any 3 possible conflict of interest or other motives in such a way as to give the shareholders a reliable opinion.

Background

Auditing is a systematic process of obtaining and evaluating evidence related to assertions or declarations related to actions and economic events, with the aim of determining the level of correspondence between these declarations and

established criteria, and communicating them to interested parties. External auditors audit the financial statements that are prepared by economic entities and provide an independent opinion on whether these statements give a true and fair view of the state of the entity for the year under review. It is essential that the work done by the external auditors is not influenced by any possible conflict of interest or other motives in such a way that a reliable opinion is given to the interested parties and not only

What do External Auditors do?

- Act in accordance with auditing standards
- Perform the procedures designed to obtain sufficient evidence to determine whether the financial statements:

a) individually or grouped do not contain material anomalies

b) have been prepared in accordance with the relevant legislation and Accounting Standards

- Prepare a report that contains a clear expression of their opinion on the financial statements.

Auditors report their opinion formally in an audit report. Their rights and responsibilities as in the public sector are defined by their charter, which defines most of the rights and responsibilities for external auditors, but it does not define in detail:

- *The way auditors perform the audit*
- *The level of professional skepticism and*
- *The auditor's judgment on the evidence and facts found.*

Role of External Auditors

While internal auditors weigh the economic actions of the entity, external auditors provide their services without matching or mixing with the people and factors that determine the strengths and weaknesses of the economic entity. Today, in most developed economic countries, external auditing is not a profession, but has become a high position of a function. Strong and perfect morals together with complete character constitute the primary qualities for all external auditors, for their distinction and importance can be equated with that of a judge.

Other necessary qualities for external auditors are:

- High level of specialized knowledge which must be updated with the dynamic developments of economic science and continuous training and research;
- Experience from their long-term "dealing" with various audit problems;
- Developed ability to criticize and understand without mediation and without wasting time;
- Willingness to plan and understand new methods and procedures, in order to be able to easily build more complicated financial statements;

- Integrity and justice in his work, do not fall prey to contrary data which accept many interpretations;
- Giving the opportunity to express oneself both in written material and orally;
- Willingness to cooperate with audited clients;
- Work, patience and continuous study.

ABSTRACT

The integrity and impartiality of the reports issued by the external auditors makes the main attention to focus on their role, because they are the persons responsible for discovering the presence of errors or frauds in the financial reports of the audited entity. We are talking about the external auditors, who are the independent professionals who must give their opinion through a report on the truthfulness, sincerity and honesty of the picture presented by the audited entity's financial statements. In relation to the role they have in the fight against corruption, the scientific research method used in this study is through questionnaires as a tool for collecting data and closely touching the awareness of the main actors on their integrity.

These interviews were conducted with a sampling that represents the auditors. A total of 9 questions were conducted in order to strengthen and validate the results for our research question. The results of this study suggest that auditors' awareness of the role and importance of their integrity is key to the audit process, but there are some risks that may harm the quality of the audit and the auditor's independence, or the risk of developing complacency. The quality of the audit is positively related to the integrity of the financial reports of the audited entities and negatively related to the risk of "falling prey" of the auditors themselves. The increase in the quality of information reduces the asymmetry affecting the detection and avoidance of errors and consequently affects the increase in the quality of the audit, (F. Hakim, Omri & I. Hakim, 2010, p. 152). Audit quality is related to the ability of auditors to identify material anomalies in financial statements as well as their willingness to issue an unbiased and appropriate audit report (Turley & Willekens, 2008, p. 3).

Keywords: audit quality, integrity, role of the auditor, independence of the auditor, risk of complacency.

ENTRY

The problematic and economic events that have occurred in recent years have made the role and quality of auditing the center of attention for many debates. *The question that often arises is whether auditors should be rotated regularly or should they be allowed to build a long-term relationship with the client?*

The relationship between auditor rotation or not and audit quality is controversial. Previous studies "An Empirical Study of Canadian Companies to Determine Clients' Preferred Relationship Approach with Their Financial Auditor" (Fontaine and Pilote 2011), Canadian Institute of Chartered Accountants (CICA). 2006. Handbook—Insurance. Toronto, Canada: CICA, Watson, K. 2009. Five Good Practices in Managing Client Relationships. International Monetary Fund Background etc. have shown mixed effects of this relationship, both positive and negative effects. In other words, there are two groups regarding this matter, one part is those who believe that there is a positive relationship between the auditors going for a long time in the same entity and the quality of the audit, and the other group supports the opposite idea, that staying for a long time negatively affects the quality of the audit. The first explanation consistent with the pro-grouping is that the short-term relationship between the auditor and the entity will weaken audit quality because auditors no longer struggle to gain new knowledge about this client (Meyer, Rigsby, and Boone, 2007, p. 66; Shockley, 1981, p. 785). According to the defenders of the first thesis, it is emphasized that in the long-term auditor-entity relationship, the quality of the audit increases due to the fact that the entity's operations and reporting issues become very familiar to the auditors (Carcello & Nagy, 2004, pg 55. Mansi, Maxwell & Miller, 2004, p. 755). On the other hand, we have the second group, who argue that long mandates reduce the independence of the auditor and his objectivity, and as a result will lead to a decrease in audit quality.

Another view of this group is that when we have a long-term relationship, mutual sympathy naturally arises between these parties, which will lead to a decrease in audit quality, because auditors become more risk-averse in order to 'close' an eye' for inappropriate managerial actions (Fairchild, 2008, p. 23) what is known as the term familiarization with the subject.

In summary, for the above we say that we have two positions regarding the duration: 1. An extended period, that is, the revisiting of the same auditors in the same subjects increases the quality of the audit, more information, more experience, more dialogue with the unit due to an established credibility (HILLS, 2000) less time for knowing the subject, risk assessment

2. An extended deadline reduces the quality of the audit, as the principle of independence and objectivity is violated and familiarity with it arises or is emphasized (Castarella, 2002).

Contextual factors can mitigate duration risk

The purpose of this study is to determine whether a long-term auditor-audited entity relationship can cause increased sympathy and the permissibility of unethical behavior by the auditor, leading to the performance of illegal and

unethical actions by the entity and ultimately last in lower audit quality; or it has a positive effect by increasing the auditors' knowledge, skills and abilities to detect irregularities and fraud (the auditor remains ethical in his behavior) leading to the minimization of fraud and higher audit quality. According to Carcello and Nagy (2004, p. 57) it is specified that, in general, there is no evidence that proves that, if we have a long-term relationship, then the quality of the audit is devalued. It is even said that in the first years of cooperation between an auditor and an entity, the quality of the audit may be lower. There are certain reasons why audit quality is thought to be lower in the early years. One reason may be that in the first years of cooperation the auditor is new to the unit and does not possess much knowledge about it, operations, control systems, policies followed by the unit, accounting systems. But another reason may be that the new auditor is unaware of the fallacies of industry patterns. Under these conditions, if there is a rotation of auditors, we will encounter the same situation from the beginning every time, which means that the quality of the audit will not be maximum at any moment according to this thesis. Audit rotation is a concept supported by the idea that, according to this thesis, auditors will not be allowed to have incentives, in terms of seeking future economic growth from the audited entity, and thus will reduce the possibility of distorting the reports. in her favor. On the other hand, auditors should be confident about the concept of maintaining cooperation for a certain period of time.

The long-term auditor-audited entity relationship and its effects on the audit

According to DeAngelo 1981, pp. 188-189, the long-term audit relationship with the audited entity is important both for the audit process itself and for its quality, because the auditor needs time in order to be fully informed about the audited entity, its processes, its risks, etc. This is why an audit is difficult during the first year compared to subsequent years. Thus, referred to DeAngelo, at least three to five years of the necessary basis are needed in order to ensure good audit quality. Which means that, going for the first time in a subject gives weaker results than the second or several times. But, DeAngelo was also of the opinion that a long-term all-inclusive relationship can be dangerous, because of building a very close relationship between the audited entity and the auditor, which can affect the auditor's independence. For the same question, the answer of Carrello & Nagy, 2004 pp. 58-59 is that for the private sector the long-term relationship seems much more beneficial and can be compared to public companies, if other related factors such as objectivity and integrity are controlled.

2. Auditors' opinion on the effects on the quality of audits of the long-term audit client relationship.

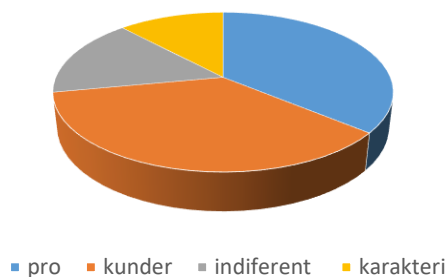
Below is a qualitative analysis of the auditors' opinions, derived from the answers given in the interview conducted with them, and their theoretical interpretation.

2.1 The long-term auditor-audited entity relationship and its effects on audit quality

5 people are of the opinion that the long-term auditor-audited entity relationship is important for the quality of the audit, because the auditor needs time to get to know the entity, its specific work processes, the risks it faces, etc. This is why the first time of the audit is more difficult compared to the subsequent times. Thus, according to the first person, it is said that at least three to five years are necessary in order to ensure good audit quality. For the same question, 6 interviewees answered in such a way that the long-term relationship seems very beneficial and works very well if other accompanying factors such as objectivity and integrity are controlled. Thus, being auditors, the interviewees emphasize that, if an auditor adheres to professional behavior and integrity in an audit engagement, then nothing is at risk. 5 people are of the opinion that the long-term relationship can be dangerous, seen in terms of naturally building close relationships between the client and the auditor, which can affect the latter's independence. 7 people have mentioned that the long-term auditor-audited entity relationship is very useful, because in addition to the experience you create in relation to that entity, during the cooperation you also learn many other things about it that in a short-term cooperation or you will overlook for time effect or you will not learn at all. In this way, the auditor can gain knowledge about the unit and understand the opinion of the personnel, which can be used during an audit engagement, especially in terms of risk assessment. It is part of the audit process to know what is happening inside the institution, but it is also worth mentioning that it is a very big plus to know what kind of person we are dealing with, how he behaves outside the work environment, the behavior he has with his close circle, his integrity and develop a special kind of relationship with him which can indirectly help in the audit process. 8 people explain that long-term relationships with the audited entity are indifferent about re-auditing the same entity, but emphasize that all the times they have re-audited have not affected in any way the independence of the audit, this is because such a type is created relationship that creates a warm and cooperative climate for the unit but without exceeding the relationships in which they are located.

In the end, regardless of the means, it is important to achieve the goal, and to keep in mind at every moment the goal for which they are in that relationship. 9 people are against the long-term relationship, their idea is that, if a report is repeated many times, then the positions will automatically be exceeded and approaches will be created, which will negatively affect the auditor's skepticism. For 6 people, according to them, it is true that in the long-term relationship a kind of affection is created between the parties, but it depends on the character of the auditor how much he will be able to manage this kind of 'feeling'. If for him the creation of this affection does not affect the independence of work, everything is fine. For 4 people, the auditor cannot establish a long-term relationship with the client because, after all, the auditing process is a job that must be kept separate from other things. Among the auditor's qualities are professional skepticism and independence, if you create closeness, a risk is created that you can tolerate something, even if it is small, but in these conditions it affects your professionalism. From the analysis made on the responses of the interviewed persons, we cannot determine a firm position regarding the effects of the duration/repetition of the relationship on the quality of the audit. However, we can say that everyone agrees with the fact that the long-term relationship creates a bond between the two parties. It is worth looking at the following to form a complete idea.

The effects of re-auditing within the same entity on audit quality

2.1.1 Long-term relationship enables better recognition

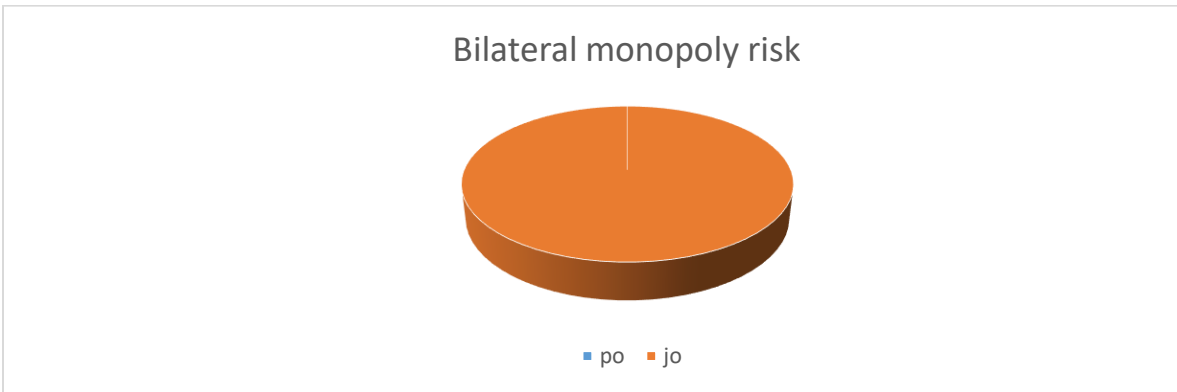
From the analysis made on the responses of the interviewees regarding this question, we come to the conclusion that, almost everyone agrees with the opinion that the long-term relationship between an auditor and the entity eventually results in an increase in the auditor's knowledge about the entity, which then helps in an efficient and effective audit process.

2.1.2 Complacency of the auditor

The opinions of the interviewees show that the relationship between the auditor and the audited entity developed over a long period of time makes the auditor tend to be more complacent. So there is always the risk of complacency due to long-term relationships. Although auditors are trained in such a way that they can manage such situations, it is worth noting that, this usually happens because at a certain point in time during the relationship the auditor feels closer to the entity and becomes less independent in his commitment to auditing. Due to the inclusion of the complacency factor, it is recommended to have rotation in the audit after some time. Then it depends on the character of the auditor and his experience how much he manages to manage these situations without allowing his professionalism to be compromised.

2.1.3 Auditor-audited entity relationship and bilateral monopoly

In response to the question regarding the existence of bilateral monopoly between the auditor and the audited entity, the interviewees mentioned that the existence of bilateral monopoly may be true for the private sector because both entities tend to have long-term relationships. -long with each other. According to the majority of the interviewees, it is said that it is the auditor who can have more benefits in an audit client relationship, this and due to the fact that the client can change by finding another auditor at any moment of time, especially in our country which does not make much difference in audit fees. It is worth noting that, according to the interview, the risk for bilateral monopoly does not exist for the public sector.

2.1.4 The quality of the audit during the first times of engagement

In response to this question, 80% of the interviewees mentioned that the risks of audit failure are higher during the first years and the quality of the audit will be lower due to the lack of knowledge. Similarly, during other years of the

audit engagement, audit quality may also decrease as complacency increases. According to the rest of the interviewees, it cannot be said that during the first years of audit engagement, the quality of the audit will be lower; we can say that the first-time auditor does not yet have sufficient knowledge about the entity because it is the first time he is facing it. But auditors are trained to take on new audit engagements from time to time. Experience lets the auditor know where he should focus on a new audit engagement, and where he can identify risks. Thus, it is not entirely true to say that audit quality is lower during the first years.

Conclusions regarding the impact of long-term relationship/audit review of auditors in the same entity on audit quality

Based on the analysis made on the responses of the auditors, we can say that they consider the long-term auditor-client relationship as a positive relationship seen in terms of audit quality, but taking into consideration the time factor. That is, we say that it is a positive relationship within a certain period of time, after which the quality of the audit will no longer increase, but will have a downward trend, due to the risk of complacency and the violation of independence during engagement.

3. Auditor rotation

3.1 Regulations for the rotation of auditors.

Regarding small companies operating in our country, there is no regulation on the rotation of auditors. Vitor Caldeira, President of the European Court of Auditors (in the Audit Manual KLSH, pg 68) explains that in Sweden there

are strong rules regarding mandatory audit rotation, but this only applies to public listed companies and to small companies there is no forced rotation either. According to this regulation, a firm is required to rotate its auditors after a period of 7 years. In our country, there are no such mandatory rotation rules for auditors, perhaps due to the fact that we mainly have small companies that operate. Despite the discussions that have been developed regarding the mandatory rotation of auditors and the establishment of certain time limits for their rotation, so far nothing has been decided and regulated by the regulators for SMEs. In general, every year the auditor self-evaluates if there is any risk to his independence and if there is, then he has the right to ask to be engaged in another entity.

4. Cost-benefit analysis of auditor rotation

Regarding the cost-benefit issue for the analysis of the rotation of auditors, in the conditions of the public sector we are limited as we are not in a free market where the client can find different auditors based on the offer of the most competitive prices and choose the one auditor that best fits your budget. Cost benefit analysis has no place in this form in the public sector. However, if we were to talk about the benefits of rotation, it is worth saying that it will be 'new eyes' that will be involved in the audit, and they will be able to provide a new and fresh look, different from that of the old auditors.

Concluding regarding the quality of the audit for the long-term relationship we say that:

1. The analysis shows us that the auditors consider the long-term relationship between the auditor and the audited unit as a necessary relationship for the learning and experience process, but they express reservations about the time interval;
2. There should be a time limit for the cooperation between the parties, after which the quality of the audit cannot increase, but will tend to decrease due to the risk of complacency and the violation of independence from this relationship.
3. The character and personal integrity of the auditor constitute a plus for minimizing the risk that comes from the duration.
4. On the other hand, if we see it related to costs, we say that cost-benefit analysis does not find place in this form in the public sector. However, if we were to talk about the benefits of rotation, it is worth saying that it will be 'new eyes' that will be involved in the audit, and they will be able to provide a new and fresh look, different from that of the old auditors.

5. Contextual factors are also important in the process, in addition to duration.
6. This phenomenon finds more place in the private sector.

Referenca

- HAKIM I. & OMRI M.A (2012). Quality of the external auditor and value relevance of accounting information, page 152.
- Turley & Willekens. (2008). Auditing, Trust and Governance, page 3.
- Fontaine and Pilote. (2011). An Empirical Study of Canadian Companies to Determine Clients. Canadian Institute of Chartered Accountants (CICA). (2006). Handbook—Assurance. Toronto, Canada
- Meyer, Rigsby, and Boone. (2007). The impact of auditor – client relationship on the reversal of first time audit qualifications, page 66.
- Shockley. (1981). Perceptions of Auditors' Independence: An Empirical Analysis, page 785.
- Carcello & Nagy. (2004). Client size, auditor specialization and fraudulent financial reporting, page 55.
- Mansi, Maxwell & Miller. (2004). Does Auditor Quality and Tenure Matter to Investors, page 755.
- Castarella. (2002). The Role of Auditor Profitability in Pricing New Audit Engagements.
- Comunale & Sexton. (2005). Mandatory auditor rotation and retention, page 235-236.
- DeAngelo. (1981). Auditor Independence and Audit Quality page 188-189.
- Vitor Caldeira, President i Gjykatës Europiane të Audituesve. (2015). Fjala përshëndetëse me rastin e 90 vjetorit të KLSH si dhe në Manualin e auditimit KLSH, fq 68.
- Arrunada, B. & Paz-Ares, C. (1997). Mandatory rotation of company auditors: A critical examination. International Review of law and Economics, 17(1), 31-61.
- Balsam, S., Krishnan, J. and Yang, J.S. (2003). Auditor industry specialization and earnings quality. Auditing: A Journal of Practice & Theory, 22, 71-97.
- Boone, J.P., Khurana, I.K. & Raman, K.K. (2008). Audit firm tenure and the equity risk premium. Journal of Accounting, Auditing & Finance, 23 (1), 115-140.
- Bryman, A. & Bell, E. (2007). Business Research Methods. 2nd edition. New York, USA: Oxford University Press 2007.

Burrowes, A. & Nordström, J. (1999). An alternate approach in implementing the 4th directive a territorial claim to financial reporting and auditing in Sweden. *Managerial Auditing Journal*, 14(6), 302- 307.

General Accounting Office (GAO). (2003). Public accounting firms: required study on the potential effects of mandatory audit firm rotation. Washington, DC: General Accounting Office.

NDIKIMI I TEKNOLOGJISË NË LËNDËN E GJUHËS ANGLEZE

Doktorant Liridonë BISLIMI -Universiteti “Shën Qirili dhe Metodi” **Fakulteti Pedagogjik “Shën Klimenti i Ohrit”**

dona.bislimi02@hotmail.com

ABSTRACT

Computer application, online learning, Internet, electronic dictionary, Audio Cassette, Power Point, Video, DVD offer teachers and students opportunities to solve many problems. Hoven (1999) points out that technology provides learning resources and provides students with great opportunities to become independent learners. Thus, Mujtaba (2013) & Hoven (1999) agree that technology provides more content and resources and helps to become more autonomous. As for international communication, language is one of the significant elements that affects international communication activities. Students use different parts of English language skills such as: listening, speaking, reading, and writing for their ability and communication (Grabe, 2020). However, according to Ybarra (2003), students trying to learn English as a second language need further language support. To do such tasks, they need to use different tools which can help them learn English more easily and effectively. Becker (2000) states that computers are considered an important instructional instrument in English language classes, in which teachers have appropriate access, are sufficiently prepared and have some freedom in the curriculum. Computers and technology are considered by many teachers to be an important part of providing a high quality education. Also, this is supported by Eady (2013), who points out that technology has always been an important part of the teaching and learning environment and is an essential part of the teaching profession, through which they can use that of facilitating the student's learning. When we talk about technology in teaching and learning, the word 'integration' is used. As technology is part of our daily lives, it is time to rethink the idea of integrating technology into the curriculum and aim to incorporate technology

ABSTRACTI

Aplikimi i kompjuterit, mësimi online, interneti, fjalori elektronik, Audio Kaseta, Power Point, Video, DVD i ofrojnë mësimdhënësve dhe nxënësve mundësi për zgjidhjen e problematikave të shumta. Hoven (1999) thekson se teknologjia ofron burime të të nxënësve dhe ju ofron nxënësve mundësi të mëdha për t'u bërë nxënës të pavarur. Kështu, Mujtaba (2013) & Hoven (1999) pajtohen që teknologjia ofron më shumë përmbajtje dhe burime dhe ndihmon për t'u bërë më autonome. Sa i përket komunikimit ndërkombëtar, gjuha është një nga elementët domethënës që ndikon në aktivitetet ndërkombëtare të komunikimit. Studentët përdorin pjesë të ndryshme të aftësive në agjuhën angleze si: dëgjimi, të folurit, leximi, dhe duke shkruar për aftësinë dhe komunikimin e tyre (Grabe, 2020). Kurse, sipas Ybarra (2003) studentët që përpiqen të mësojnë gjuhën angleze si gjuhë të dytë kanë nevojë për mbështetje të mëtejshme gjuhësore. Për të bërë detyra të tilla, ata kanë nevojë të përdorin mjete të ndryshme gjë që mund t'i ndihmojë ata të mësojnë gjuhën angleze më lehtë dhe në mënyrë efektive. Becker (2000) thotë se kompjuterët konsiderohen si një instrument i rëndësishëm udhëzues në orët e gjuhës angleze, në të cilat mësimdhënësit kanë qasje të përshtatshme, janë përgatitur mjaftueshëm dhe kanë një lloj lirie në kurrikulë. Kompjuterët dhe teknologjia konsiderohen nga shumë mësimdhënës si pjesë e rëndësishme e sigurimit të një cilësie të lartë edukimi. Gjithashtu, kjo është përkrahur edhe nga Eady (2013), i cili thekson se teknologjia ka qenë gjithmonë një pjesë e rëndësishme e mjedisit mësimor dhe të të nxënësve dhe është një pjesë thelbësore e profesionit të mësimdhënësve, përmes së cilës ata mund t'a përdorin atë për t'ia lehtësuar nxënësit të mësuarit. Kur flasim për teknologjinë në mësimdhënie dhe mësimnxënie, përdoret fjala 'integrim'. Meqë teknologjia është pjesë e jetës sonë të përditshme, është koha të rimendojmë idenë e integritit të teknologjisë në kurrikulë dhe të synojmë të fusim teknologjinë në mësimdhënie për të mbështetur të mësuarit si proces. Kjo do të

thotë se, teknologjia bëhet një pjesë integrale e përvojës së të mësuarit dhe një çështje domethënëse për mësimdhënësit, nga fillimi i përgatitjes së përvojave të të mësuarit deri tek procesi i mësimdhënies dhe të të nxënës. Kurse sa i përket metodave të mësimdhënies, studiuesit mbështetën pikëpamjen se metoda e mësimdhënies është ndryshuar për shkak të teknologjisë dhe zbatimi i teknologjisë i ndihmon nxënësit të mësojnë në bazë të interesave të tyre.

Teoritë e përvetësimit të gjuhës

Janë propozuar disa teori me qëllim që të shpjegojnë aspektet e procesit të përvetësimit të gjuhës. Në këtë kuptim, qëllimi kryesor i çdo teorie është të përpiqet të japë llogari dhe të shpjegojë përvetësimin e gjuhës nga nxënësit, me një larmi karakteristikash në kontekste të ndryshme (Lightbown, 2006). Të tilla janë: Teoria e Bihavieorizmit, Teoria e Gramatikës Universale, Kognitivizmi, Teoria Sociokulturore. Teoria e Bihaviorizmit u zhvillua gjatë viteve 1940 dhe 1970, veçanërisht në Amerikën e veriut. Kjo teori vizualizon mësimin (dhe jo vetëm mësimin e gjuhës) nën konceptet e imitimit, praktikës, përforcimit dhe formimit të zakonit (Lightbown, 2006). Një nga metodat më përfaqësuese të mësimdhënies në lidhje me teorinë e Bihaviorizmit është Metoda Audio-Gjuhësore. Kjo metodologji ishte shumë e popullarizuar në vitet 1960 dhe 1970 dhe bazohet në të mësuarit përmes formimit të zakoneve. Kështu, aktiviteti në klasë ndjekë procedurën e mëposhtme: studentët dëgjojnë një audio që përmbanë struktura dhe modele të veçanta dhe ata duhet të përsërisin në mënyrë që t'i kuptojnë pikat gramatikore, siç janë format e foljeve dhe strukturat e fjalive.

Prandaj, studentët fillimisht mësohen të dëgjojnë dhe flasin, dhe pastaj të lexojnë dhe shkruajnë (Cook, 2008c). Teoria e Gramatikës Universale (UG) u propozua nga Noam Chomsky në vitin 1980 dhe ajo lindi nga

perspektiva innatiste. Sipas UG procesi i përvetësimit të gjuhës së dytë është sigurisht i ngjashëm me procesin e gjuhës së parë, atëherë nxënësit nuk kanë nevojë të mësojnë gramatikë në mënyrë që t'a mësojnë; ajo që ata në të vërtetë kanë nevojë janë stimujt ose inputet e duhura gjuhësore për t'u bërë folës të rrjedhshëm (Myles, 2002). Kognitivizmi pretendon se të mësuarit e gjuhës nuk është plotësisht ndryshe nga aktivitetet e tjera që përfshijnë procesin e të mësuarit, pra, është rezultat i krijimit të rrjeteve dhe shoqatave që ndodhin në trurin e njeriut (Myles, 2002). Teoria Sociokulturore, e konceptuar fillimisht nga Lev S. Vygotsky, supozon se zhvillimi i gjuhës shfaqet si rezultat i ndërveprimeve shoqërore. Ky propozim përpiket të llogarisë mënyrat në të cilat nxënësit mund të fitojnë qasje në njohuri të reja, në lidhje me gjuhën kur ata kanë mbështetje nga një bashkëbisedues

Përdorimi i teknologjisë në lëndën e gjuhës angleze

Teknologjia e mësimit të gjuhës filloi të përdoret shekuj më parë, nëse e konsiderojmë dërrasën e zezë gjithashtu si teknologji (Dudeney, 2007). Kurse përdorimi i teknologjisë në mësimin e gjuhës angleze mendohet se filloi në vitet 1950. Që atëherë, sistemi arsimor pësoi një transformim mbresëlënës. Dudeney (2007) përmend magnetofonat dhe videot që janë në përdorim që nga vitet 1960 dhe 1970, dhe akoma përdoren në klasa në të gjithë botën. Që nga vitet 1980 (gjenerata e parë e PC), zhvillimi i teknologjisë ka përshpejtuar këtë transformim me shfaqjen e metodologjive dhe burimeve të reja për lëndën e gjuhës angleze. Prandaj, në dekadat e fundit teknologjia është përfshirë në ndryshime të mëdha, në mënyrën e mësimdhënies dhe të mësuarit në gjuhën angleze. Në klasat tradicionale, mësuesit qëndrojnë përpara nxënësve dhe mbajnë leksione, shpjegim dhe udhëzim përmes përdorimit të dërrasës së zezë ose dërrasës së bardhë. Këto metoda duhet të jenë ndryshuar në lidhje me zhvillimin e teknologjisë. Përdorimi i teksteve multimediale në klasë ndihmon nxënësit të familjarizohen me fjalorin dhe strukturat gjuhësore.

Zbatimi i multimedias gjithashtu përdorë tekste të shtypura, film dhe internet për të përmirësuar gjuhësinë e nxënësve dhe njohuritë. Përdorimi i shtypit, filmit dhe internetit u jep nxënësve mundësinë për të mbledhur informacione dhe u ofron atyre materiale të ndryshme për analizën dhe interpretimin e gjuhës dhe konteksteve (Arifah, 2014). Sipas Merzifonluoglu (2018) zbatimi i teknologjia në mësimin e gjuhës angleze ka konceptuar mundësi të reja për nxënësit dhe mësuesit. Kjo është potencuar nga Arnó (2012) dhe Merzifonluoglu (2018) të cilët bien dakord se teknologjia ka ndryshuar perspektivat për të mësuar edhe në gjuhën angleze dhe ata besojnë se teknologjia po ndihmon nxënësit dhe mësuesin për të përmirësuar mësimin në gjuhën angleze. Në ditët e sotme, integrimi i teknologjisë në mësimin e gjuhës angleze është bërë shumë mjet i rëndësishëm. Gholamina (2014) pretendon se tani teknologjia na ofron mënyra dhe burime mësimore të ndryshme për të krijuar një mjedis stimulues, motivues dhe dinamik për të mësuar gjuhën angleze. Bile kjo është potencuar më herët edhe nga Dudeney & Hockley (2007) që deklarojnë se teknologjia po bëhet gjithnjë e më shumë e rëndësishme, dhe do të bëhet një pjesë e zakonshme e mësimit dhe mësimit të gjuhës angleze vitet e ardhshme.

Ata argumentojnë se arsyet janë aksesimi më i madh në Internet dhe se nxënësit janë rritur në epokën digjitale. Sa i përket mësimit të gjuhës së huaj, respektivisht gjuhës angleze, Baytak (2011) kryen studim mbi rolin e teknologjisë në mësimin e gjuhës. Rezultatet zbuluan se të mësuarit e nxënësve u përmirësua duke integruar teknologjinë në klasë. Nxënësit deklaruan se përdorimi i teknologjisë në shkollë e bën mësimin të kënaqshëm dhe i ndihmon ata të mësojnë më shumë. Nxënësit gjithashtu thanë që teknologjia e bën mësimin interesant, të kënaqshëm dhe interaktiv. Rezultati tjetër i këtij studimi ishte se përdorimi i teknologjisë rritë motivimin e nxënësve, ndërveprimet shoqërore, të mësuarit dhe angazhimin. Përdorimi i internetit rritë motivimin e nxënësve. Përdorimi i filmit në mësimit i ndihmon nxënësit të kuptojnë temën me entuziazëm dhe të zhvillojnë njohuritë e tyre. Por

qëndrimet e mësimeve ndikojnë në mënyrën e implantimit të teknologjisë në klasa. Si rezultat, mësuesit meshkuj refuzojnë përdorimin e teknologjive kompjuterike dhe nuk i integrojnë këto burime në mësimet e tyre.

Kurse mësimeve femra kombinojnë multimediat dhe metodologjinë e mësimit, që është shumë e rëndësishme për të tërhequr vëmendjen e nxënësve drejt mësimit të gjuhës angleze (Arifah, 2014). Gjithashtu, zbatimi i teknologjisë ka ndryshuar në mënyrë të konsiderueshme metodat e mësimit dhe mësimit në lëndën e gjuhës angleze. Ai ofron aq shumë alternativa sa që e bën mësimit dhe mësimit më interesante dhe më produktive në drejtim të përdorimit (Patel, 2013).

Avantazhet e përdorimit të teknologjisë në lëndën e gjuhës angleze

Ka shumë autorë që janë të favorizuar ndaj përdorimit të teknologjive të reja në gjuhën angleze. Pavarësisht nga disa disavantazhe, duket se shumë pedagogë dhe studiues pozicionohen më shumë në favor të përdorimit të teknologjisë. Sipas Mujtaba (2013) përdorimi i kompjuterëve në mësim dhe në mësimit gjuhës angleze mund të ofrojë një larmi të gjerë të përmbajtjes multimediale dhe kanaleve të tjera të komunikimit midis nxënësve. Mujtaba (2013) gjithashtu shpjegon se teknologjia ka ndihmuar në ndryshimin e qasjeve të përqendruara tek mësuesit, në drejtim të atyre me në qendër nxënësin. Studentët janë bërë nxënës më aktivë duke rritur autonominë e tyre. I njëjti autor beson se nxënësit mund të vendosin vetë për objektivat e tyre të të nxënës. Përdorimi i teknologjisë në klasë inkurajon nxënësit anglezë të nxisin suksesin e tyre në gjuhën angleze (Cutter, 2015). Teknologjia ofron

shumë mundësi për të mësuar gjuhë sesa metodologjitë tradicionale. Prandaj, mësimdhënësit kanë shumë burime dhe materiale që mund t'i përdorin në mësimet e tyre. Cutter (2015) gjithashtu shpjegon se teknologjia rritë motivimin.

Studentët bëhen më të motivuar kur punojnë në kompjuter dhe përdorin pajisje moderne, sesa kur punojnë me tekste shkollore. Ata shpesh janë më pak të shpërqendruar dhe mësimdhënësi mund të zgjedhë mësimet personale për secilin nxënës bazuar në nevojat e tyre. Për më tepër, studentët mund të plotësojnë njohuritë e tyre duke përdorur paisjet e tyre në shtëpi. Po ashtu, teknologjia ofron një larmi të burimeve për të dëgjuar dhe zhvilluar aftësitë gjuhësore të shoqëruara. Teknologjia gjithashtu ofron një larmi të gjerë të mundësive të të mësuarit të kontekstit gjuhësor dhe aktiviteteve ndërvepruese, shumica në një kontekst real (Mujtaba, 2013).

Autonomia është bërë një çështje qendrore në mësimin e gjuhës, veçanërisht pasi zhvillimet e teknologjisë kanë lehtësuar: a) *“qasjen në një gamë të gjerë të materialeve autentike në modalitete të ndryshme (teksti, audio, imazhi, video, etj.); b) mundësia e ndërveprimit dhe shkëmbimit me partnerët në të gjithë botën dhe c) një shkallë më e madhe e iniciativës dhe kontrollit të nxënësit mbi materialet dhe aktivitetet”* Arnó 2012, fq. 96. Nga njëra anë, Mujtaba (2013) & Arnó (2012) bien dakord që teknologjia ofron një larmi të madhe përmbajtjesh dhe burimesh dhe gjithashtu, siguron kontekst të vërtetë dhe ndërveprim real me njerëz në të gjithë botën. Nga ana tjetër, Arnó argumenton se teknologjia gjithashtu u jep nxënësve autonomi. Për më tepër, Arnó (2012) thotë se *“teknologjia siguron qasje në tekstin autentik, mjetet për analizën e tyre dhe burimet e komunikimit në internet”*. Po ashtu është bërë një mjet i fuqishëm për të

lehtësuar zhytjen e studentëve në komunitetin e ligjëritimit (Arnó 2012, fq. 92). Kështu, Arnó (2012) gjithashtu pajtohet me avantazhet që Mujtaba (2013) ka përmendur më parë. Mollaei (2013) thekson se implementimi i teknologjisë në klasa është bërë një ndryshim i rëndësishëm i mësimdhënies. Teknologjia rritë atmosferën në klasë, nxënësit mund të menaxhojnë vetë procesin e tyre të të mësuarit dhe klasa bëhet më e përqendruar te nxënësi. Gjithashtu, edhe Mohaded (2014) vëren se teknologjia i lejon studentët të përfshihen në vende dhe kontekste të jetës reale dhe kuptimplote dhe prezanton lloje të ndryshme materialesh. Të dy autorët Mollaei (2013) dhe Mohaded (2014) pajtohen se teknologjia është e dobishme për nxënësit. Rritë motivimin dhe ofron mundësi për të mësuar në një kontekst kuptimplotë .

Disavantazhet e përdorimit të teknologjisë në lëndën e gjuhës angleze

Megjithëse ka shumë përparësi në përdorimin e teknologjisë (Teknologjitë e Informacionit dhe Komunikimit) sic janë përmendur më lartë, ka disa autorë që hulumtojnë në lidhje me disavantazhet e përdorimit të teknologjisë në mësimin e gjuhës angleze. Imad (2015) pohon se mungesa e investimeve në teknologji është pengesa më e rëndësishme që mësimdhënësit gjejnë kur duan të përdorin teknologjinë në klasat e tyre. Imad (2015) gjithashtu argumenton se një i paaftë në njohuritë teknike të teknologjisë në lidhje me teknologjinë mund të jenë gjithashtu një problem. Shumë mësimdhënës nuk janë mjaft kompetentë për të përdorur teknologjisë në mënyrë efektive. *“Mangësitë dhe kufizimet e instrumenteve teknologjike, mbështetjet financiare, mungesa e kohës, mungesa e informacionit rreth mënyrës së përdorimit të llojeve të ndryshme*

të pajisjeve teknologjike dhe programeve dhe mungesa e kurseve efektive të trajnimit janë sfidat që dekurajojnë trajnimin e mësimit të gjuhës dhe progresin e mësimeve” (Imad 2015, fq. 85). Pourhosein (2015) thekson aksesin e kufizuar në Internet si një pengesë. Ka akoma vende ku interneti nuk ka pikat e nevojshme të hyrjes. Përveç kësaj, mbështetja joadekuate e teknologjisë kompjuterike në harduer / softuer është gjithashtu një pengesë. Kompjuterët kanë nevojë për mirëmbajtje. Për këtë arsye, mungesa e mirëmbajtjes bën që kompjuterat të prishen dhe të ndalojnë së punuari. Prandaj, Pourhosein (2015) përmend mungesën e ndihmës teknike në shkolla për të riparuar kompjuterët dhe lidhjet e Internetit për të vazhduar përdorimin e teknologjisë si një pengesë tjetër. Sa i përket aftësive të përdorimit të internetit, mësimeve kanë përvojë të pamjaftueshme me teknologjinë, mungesë besimi, mungesë lehtësirash dhe mungesë trajnimi. Për më tepër, përgatitja e materialeve kërkon kohë dhe shpesh mësimeve nuk janë në dispozicion. Mohamed gjithashtu pretendon se mësimeve shpesh janë më pak të aftë sesa studentët e tyre që përdorin teknologjinë. Kështu, Mohamed (2014) pajtohet me autorët e tjerë që mësimeve kanë nevojë për trajnim teknologjik për të dhënë mësim duke përdorur teknologjinë.

Me trajnim të mjaftueshëm të teknologjisë, mësimeve mund të jenë më kompetentë dhe të kalojnë më pak kohë duke përgatitur materiale. Një disavantazh është se kërkon kohë dhe përpjekje që mësimeve të gjejnë materiale autentike. Ata mund të kalojnë shumë kohë duke mësuar vazhdimisht duke ndryshuar programe softuerësh dhe duke u përpjekur të gjejnë mënyrën më të mirë për t'i përdorur këto programe në klasë (Mohamed 2014, fq. 11), Dudeney (2007) dhe Mohamed (2014) flasin për një mungesë të përgjithshme të trajnimit të teknologjisë . Ata gjithashtu

besojnë se mësimdhënësit kanë nevojë për më shumë kompetencë teknologjike dhe shtojnë se disa mësimdhënëës duan të përdorin më shumë teknologji, por shkollat nuk janë të pajisura mjaftueshëm.

Aftësitë teknologjike për lëndën e gjuhës angleze

Në 20 vitet e fundit, teknologjia ka përparuar në mënyrë të pandalshme. Çdo ditë shfaqen programe të reja dhe pajisje të reja. Sidoqoftë, studiuesit këmbëngulin në përfitimet nga përdorimi i teknologjisë në mësimin e gjuhës angleze. Për këtë arsye, disa prej tyre janë përpjekur të kategorizojnë pajisjet teknologjike për secilën aftësi mësimore (të dëgjuarit, të lexuarit, të shkruarit dhe të folurit).

Nga njëra anë, Basheer (2013), fq. 111 beson se "secili mjet teknologjik ka përfitimet dhe zbatimin e tij specifik me njërën nga katër pjesët gjuhësore" Si pasojë, Basheer (2013) ka organizuar mjetet teknologjike rreth aftësive të të mësuarit:

- a) "Aftësitë e dëgjimit (Kompjuter, transmetim, CD-Players dhe TapRecorders...)
- b) Shkathtësitë e leximit (Programet e bazuara në leximin kompjuterik, programet multimediale, shfletimi i internetit, fjalorë elektronikë)
- c) Shkathtësitë e të shkruarit (Kompjuter, email, biseda me tekst në internet)
- d) Aftësitë e të folurit (Biseda me zë në Internet, Programet e Sintezës së Shpejtësisë)" Basheer (2013), fq. 111.

Po ashtu, Carrier (2017), klasifikon mjetet teknologjike në kategoritë e mëposhtme:

- a) Teknologjitë e hyrjes, të cilat përdorin mjete teknologjike për t'u treguar studentëve materiale të reja mësimore, të tilla si tabela të bardha interaktive, projektorë dhe kufje të realitetit virtual.
- b) Teknologjitë interaktive, të cilat përfshijnë pajisje dhe softuer që fuqizojnë studentët të prodhojnë gjuhë dhe të bashkëveprojnë me materiale, të tilla si kuize në internet, konferenca video. etj.
- c) Teknologji portative, të tilla si telefonat, tabletët, pajisjet e votimit, ekranet me montim në kokë dhe të tjera.

Për dallim nga Carrier (2017) i cili kategorizon teknologjitë, Basheer (2013) klasifikon aftësitë e gjuhës angleze në aftësitë hyrëse (të dëgjuarit dhe leximin) dhe aftësitë e daljes (të folurit dhe të shkruarit). Aftësia e të dëgjuarit “është procesi i identifikimit dhe kuptimit të fjalës së folësve”. I njëjti autor beson se përdorimi i teknologjisë në aftësitë e dëgjimit i pajisë nxënësit me të dhëna vizuale dhe zanore të cilat mund të përmirësojnë informacionin, idetë e tyre, dhe si pasojë të rrisin aftësitë e tyre të dëgjimit. Përdorimi i teknologjisë si një mjet dëgjimi u jep studentëve mundësinë për të mësuar në mënyrë të pavarur dhe për të marrë reagime të menjëhershme. Gjithashtu, është e dobishme për të mësuar dhe përmirësuar aftësitë e të folurit dhe që nxënësit mund të përdorin mjete teknologjike për të folur me njerëz në të gjithë botën që flasin gjuhën angleze (Hoven, 1999). Për më tepër, *"të mësuarit e fjalorit*

duke përdorur kompjuterë i ndihmon nxënësit të marrin fjalor në mënyrë të konsiderueshme më shpejt sesa mënyra tradicionale e mësimdhënies së fjalorit" (Mujtaba, 2013, fq. 65). Sa i përket leximit Stanley (2013) shkruan, *"Leximi është një aftësi komplekse shumëplanëshe dhe nocionet se si të mësohet më mirë leximi kanë qenë në rishikim të vazhdueshëm, veçanërisht me rritjen e Internetit"* (Stanley 2013, fq.147). Gjithashtu është e rëndësishme që mësimdhënësit të dinë strategjitë më të mira për të lexuar në media të reja dhe t'i mësojnë ato për studentët. Stanley thekson se leximet në Internet kërkojnë strategji të reja të grupuara, zakonisht nën termin shkrim-leximit digjital.

Kurse procesi i të shkruarit mund të jetë një detyrë shumë e vështirë për nxënësit e gjuhës angleze, sepse ata kanë nevojë për të prodhuar ide dhe për t'i porositur ato me një përdorim të mirë të gramatikës dhe fjalorit. Me rritjen e internetit, shkrimi ndoshta është aftësia më e prekur. Shfaqja e aplikacioneve të reja, të tilla si biseda, smartphone dhe komunikimi i menjëhershëm, ka lënë të kuptohet se shkrimi përmes një ekrani është rritur ndjeshëm midis përdoruesve. Për më tepër, ka shumë mjete për të inkurajuar nxënësit të shkruajnë (Blogje, grupe ose rrjete sociale, histori interaktive, portofole elektronike...) (Basheer, 2013). Peregoy (2012) kryen një studim mbi përdorimin e teknologjisë në përmirësimin e aftësive të leximit dhe shkrimit të nxënësve. Rezultatet e këtij studimi treguan se mjetet e teknologjisë rritën aftësitë e leximit dhe të shkruarit të nxënësve, sepse ato janë miqësore dhe përdoruesit mund të mësojnë në një mënyrë më të shpejtë dhe më efektive. Gjetja tjetër e këtij studimi ishte se ata që mësojnë më shumë, mësojnë në mënyrë më efektive kur përdorin mjete teknologjike në vend të metodës tradicionale të mësimdhënies sepse interneti siguroi një mjedis të favorshëm për të

mësuarin e nxënësve, lehtësoi një platformë të re për nxënësit të cilët mund të kenë një mundësi të përshtatshme për mësimet. Gjithashtu, edhe te të folurit ka të bëjë me përdorimin e teknologjisë, ku përdorimi i teknologjisë mund të stimulojë nxënësit të flasin me të tjerët dhe regjistrimi i nxënësve është një nga mënyrat më identike për t'i inkurajuar ata. Mund t'i ndihmojë ata të përmirësojnë aftësitë e tyre të të folurit. Sipas Stanley disa mjete të dobishme janë: Skype, softuer për redaktimin e audios, regjistruesit e zërit, telefonia në Internet, telefona celularë, kamera në internet, lojëra kompjuterike dhe botë virtuale (Stanley, 2013).

Roli i mësimeve në përdorimin e teknologjisë

Roli i mësimeve nuk është vetëm transmetimi i informacionit, por edhe siguri i mjeteve të reja për të marrë njohuri (Mollaei, 2013).

“Mësimdhënësit duhet të përdorin një proces të hartimit udhëzues në të cilin përcaktojnë rezultatet e nevojshme, të planifikojnë qëllimet e të mësuarit dhe më pas të zgjedhin teknologjinë e cila është më e përshtatshme për të arritur ato qëllime të të mësuarit” (Marek, 2014, p. 10). Klasa moderne merr informacion nga të dhëna të ndryshme (teknologjike dhe njerëzore). Prandaj, teknologjia ndryshon mënyrën e mësimdhënies, por mënyra se si mësimdhënësit organizojnë mësimet e tyre dhe zgjedhjen e materialeve më të mira për secilin qëllim mësimor është gjithashtu e rëndësishme (Bárcena, 2014).

Kurse George (2013) mendon se teknologjia mund të pasurojë mënyrën se si ne mësojmë. Roli i ri i mësimdhënies është i përqendruar te nxënësi dhe mësimdhënësit bëhen udhëzues gjatë procesit të të nxëniti. Gholaminia (2014) shkruan, *“Roli ynë si mësimdhënës në epokën teknologjike nuk është vetëm të ndikojmë në njohuri të reja, por t'u japim studentëve mjetet për të marrë njohuri”* (Gholaminia 2014, fq.377). Për më tepër, mësimdhënësit nuk do të jenë në gjendje të përballen me rolin e tyre të ri nëse nuk janë mjaftueshëm kompetentë për teknologjinë. Përsëri Pourhosein (2015) argumenton se ekziston një lidhje midis përvojës kompjuterike të mësimdhënësit dhe qëndrimeve të tyre përpara teknologjisë. Sipas tij, mësimdhënësit më të vjetër ose mësimdhënësit me më shumë përvojë mësimore janë më pak të prirur të përdorin teknologjinë. Përkundrazi, mësimdhënësit e rinj kanë më pak vështirësi për të përdorur teknologjinë në mësimet e tyre. Nga kjo mund të nënkuptohet se pengesat e mësimdhënësit janë mungesa e trajnimit teknologjik dhe niveli më i ulët i aftësive që lidhen me të. Kjo është vërtetuar edhe nga pohimi i Cutter (2015) i cili shkruan se *“është e domosdoshme që mësimdhënësit të marrin udhëzime mbi strategjitë për të*

përdorur teknologjinë. Kjo mundësi do t'i ndihmojë mësimit të kuptojnë më mirë dhe të jenë në gjendje të integrojnë strategjitë në klasën e tyre” (Cutter 2015, fq.3).

Si dhe e përkrahur nga Gholamina (2014) i cili gjithashtu pohon faktin e rëndësisë së trajnimit të mësimit mbi përdorimin e teknologjive të reja në klasat e tyre. Sa i përket qëndrimit negativ, qoftë të vet mësimit apo të përdorimit të teknologji, qëndrimi negativ i mësimit është pasojë e mungesës së besimit, mungesës së mjediseve ose mungesës së trajnimit. Këto mangësi pengojnë për të parë përfitimet e përdorimit të teknologjisë në klasë (Dudeney, 2007). Po ashtu qëndrimet negative të mësimit ndikojnë në mënyrën e aplikimit të teknologjisë në klasa. Si rezultat, ata refuzojnë përdorimin e teknologjive kompjuterike dhe nuk i integrojnë këto burime në mësimet e tyre (Pourhosein, 2015). Kjo është argumentuar edhe nga Arnó (2012) ku thotë se qëndrimi negativ ndaj teknologjisë ndikon në mënyrën në të cilën mësimit përdorin teknologjinë klasat e tyre. Për më tepër, Mohaded (2014) shton se studentët janë më të aftë teknologjikisht sesa mësimit e tyre. Kjo mund të jetë një arsye tjetër që mësimit mund të refuzojë përdorimin e teknologjisë në klasa. Prandaj, është e rëndësishme që mësimit të fillojnë të marrin pjesë në programet e trajnimit.

Studime të mëparshme mbi përdorimin e teknologjisë në lëndën e gjuhës angleze

Duke u referuar nga autorët që janë përmendur më lart dhe nga studimet e tyre lidhur me TIK-un dhe mësimin e gjuhës angleze, mund të shtojmë se teknologjitë e informacionit dhe komunikimit (TIK) kanë disa përfitime për mësimin dhe të mësuarit. Së pari, nxënësit luajnë një

rol aktiv, i cili mund t'i ndihmojë ata të mbajnë më shumë informacione. Tjetra, diskutimet përfshijnë më shumë informacione ku nxënësit mund të bëhen më të pavarur. Më në fund, nxënësit mund të përpunojnë materiale të reja arsimore të cilat ndihmojnë aftësitë e tyre për të mësuar (Costley, 2014). Warschauer (2000a) përshkroi dy pikëpamje të ndryshme rreth mënyrës së integritit të teknologjisë në klasë. Së pari, në qasjen njohëse, nxënësit kanë mundësinë të rrisin ndjeshëm ekspozimin ndaj gjuhës dhe të bëjnë njohuritë e tyre. Së dyti, në qasjen sociale, nxënësve duhet t'u jepen mundësi për ndërveprime të mirëfillta shoqërore për të praktikuar aftësitë e jetës reale. Ky objektiv mund të arrihet përmes bashkëpunimit të nxënësve në aktivitete reale. Teknologjia ndihmon nxënësit dhe mësimdhënësit në studimin e materialeve të kursit për shkak të qasjes së shpejtë të saj.

Përparimet në teknologji kanë një rol kryesor në përgatitjen e nxënësve për të përdorur atë që ata mësojnë në çdo lëndë, për të gjetur vendin e tyre në fuqinë punëtore botërore. E përkrahur nga Rodinadze (2012) ku pohon se teknologjia lehtëson të mësuarit e nxënësve dhe shërben si një mjet i vërtetë arsimor që lejon të mësuarit të ndodhë (Rodinadze, 2012). Një nga ndikimet e përdorimit të teknologjisë në klasat e gjuhës është rritja e bashkëpunimit midis mësimdhënësve dhe nxënësve. Kur mësimdhënësit lejojnë që nxënësit të bëhen ndihmës në procesin e mësimdhënies, kjo mund të rrisë besimin e nxënësve. Nxënësve u jepet mundësia të përforcojnë mendimet dhe aftësitë e mësuara tashmë. Nxënësit mund të ndihmojnë mësimdhënësit në integrimin e teknologjisë sepse nxënësit kanë pasur kohë të bollshme për të zotëruar teknologjinë, ndërsa mësimdhënësit punojnë në drejtimin e udhëzimit (Mouza, 2008) ; (Sabzian, 2013). Gjithashtu, sa i përket aplikacioneve, platformave që

nxënësit dhe mësimdhënësit përdorin për të mësuar në gjuhë tjetër/të huaj janë shumë të rëndësishme. Një studimi tjetër është bërë nga Alsaleem (2014) për përdorimin e aplikacioneve WhatsApp në revistat angleze të dialogut për të përmirësuar shkrimin, fjalorin, zgjedhjen e fjalëve dhe aftësinë e të folurit të nxënësve. Bazuar në rezultatet e këtij studimi, u konkludua se WhatsApp tregoi përmirësim në aftësitë e të shkruarit të nxënësve, aftësitë e të folurit, fjalorin dhe zgjedhjen e fjalëve.

Mësimdhënësit në ditët e sotme janë të vetëdijshëm se çdo nxënës është një individ unik me nevoja të veçanta që kërkojnë një qasje të veçantë ndaj të mësuarit. Fëmijët tani inkurajohen që të përshtatin mësimin me nevojat e tyre, duke përdorur të gjitha avantazhet e teknologjisë (Haxhijaj, 2023). Në të kaluarën, fëmijët shkarravinin dhe zhvarrisnin fshehurazi në klasë, por sot e dimë se është e dobishme në shumë mënyra. Fëmijët tani inkurajohen të bëjnë skica ose tabela dhe infografikë duke përdorur një stilolaps digjital. Në këtë mënyrë, fëmijët mund ta ndjekin mësimin në mënyrën më të përshtatshme për ta, gjë që lehtëson shumë përvetësimin e njohurive të reja.

Përveç kësaj, është më e lehtë për mësuesit të njohin potencialin e studentëve dhe të planifikojnë mësimet e tyre në përputhje me rrethanat. Qasja tradicionale ndaj arsimit përfshinte mbajtjen e një regjistri të klasës dhe marrjen e shënimeve të shkurtra për studentët. Zhvillimi profesional i mësimdhënësve është lehtësuar shumë nga futja e mjeteve moderne të komunikimit. Seminaret dhe kurset dikur ishin një shpenzim i madh financiar për shkollat dhe mësimdhënësit. Megjithatë, kur programet e zhvillimit profesional u bënë të disponueshme online, ato gjithashtu u bënë shumë më të lira, sepse mësuesit mund të ndiqnin ligjëratat online dhe i gjithë procesi ishte shumë më efikas. Zhvillimi profesional i

mësuesve është lehtësuar shumë nga futja e mjeteve moderne të komunikimit. Seminaret dhe kurset dikur ishin një shpenzim i madh financiar për shkollat dhe mësimdhënësit. Megjithatë, kur programet e zhvillimit profesional u bënë të disponueshme online, ato gjithashtu u bënë shumë më të lira, sepse mësuesit mund të ndiqnin ligjëratat online dhe i gjithë procesi ishte shumë më efikas. Në këtë mënyrë digjitalizimi në arsim do të përshpejtohet, sepse gjithnjë e më shumë mësimdhënësit do të kenë mundësinë të marrin njohuri të reja dhe të zotërojnë bazat e teknologjisë në arsim. Natyrisht, studentët do të përfitojnë më shumë, sepse sistemi i përmirësuar do të prodhojë mësues të trajnuar më mirë, të cilët do të jenë në gjendje të transferojnë njohuritë në mënyrë moderne dhe efikase. Së fundi, shkollat do të prodhojnë individë më të pjekur dhe të aftë, të gatshëm për të zbatuar njohuritë që kanë marrë në praktikë. Megjithatë, për ta arritur këtë, ne duhet të përmirësojmë vazhdimisht trajnimin e mësimdhënësve dhe shkrim-leximin teknologjik (Haxhijaj, 2023)

Përfundimi:

Nga shqyrtimi i literaturës kemi arritur të bëjmë disa konkluzione dhe disa rekomandime, të cilat mendoj se do të përmbledhin punën time në këtë punim. Duke u nisur nga ajo se çka u tha në kapitujt më lart dhe studiuesit si: Rodinandze (2012), Alsaleem (2014), Peregoj (2012), Warschauer (2000a), Arifah (2014) etj. hulumtuan tema për ndikimin e teknologjisë në mësimin e gjuhës angleze të cilët konkluduan se, përdorimi i teknologjisë për të mësuar një gjuhë të dytë është bërë një

domosdoshmëri e vërtetë, po ashtu po bëhet gjithnjë e më shumë e rëndësishme dhe e pazëvendësueshme sidomos në mësimdhënien dhe mësimnxënien e gjuhës.

Nga shqyrtimi i literaturës dhe nga rezultatet e hulumtimit është konkluduar se teknologjia ka ndikim shumë të madh në mësimin e gjuhës angleze. Duke vërejtur rëndësinë që ka përdorimi i teknologjisë në klasa, mësimdhënësit e gjuhës angleze nuk e përdorin mjaftueshëm teknologjinë për t'i arritur objektivat e të nxënësve. Por ajo çfarë mbetet mangësi në aplikimin e teknologjisë në klasa, është mungesa e trajnimeve të mësimdhënësve të gjuhës angleze, gjë që po ndikon që nxënësit të kenë më të vështirë në qasjen më të lehtë në mësimet e tyre, zhvillimin e aftësive gjuhësore, motivimin si dhe zhvillimin e aftësive ndërpersonale. Kështu që mësimdhënësit e shekullit 21-të të aplikojnë sa më shumë teknologjinë në mësimdhënie dhe mësimnxënie, si një mjet që zhvillon dhe nxitë më tej procesin e të mësuarit.

Referencat

Hoven, D. (1999). *A model for listening and viewing comprehension in multimedia environments. . Language Learning & Technology*, 88-103.

Imad, M. (2015). *The perceptions of students and teachers about the benefits of and barriers to technology aided EFL. Journal of Litrature, Languages and Linguistics*, 85-99.

Lam, Y. &. (2002). *Teacher-student role redefinition during a computer-based second language project. Computer Assisted Language Learning*, 295-315.

Lantolf, J. (2001). *Introducing sociocultural theory. Sociocultural theory and second language learning*, 1- 26.

Lightbown, P. &. (2006). *Explaining second language learning. How languages are learned:Oxford handbook for language teachers*, 29-51.

Marek, M. (2014). *The integration of technology and language instruction to enhance EFL learning*.

Merzifonluoglu, A. G. (2018). *Review of Digital language learning and teaching: Research, theory, and practice. Language Learning & Technology*, 65-68.

Mohaded, M. (2014). *Using technology in EFL/ESL classroom. International Journal of Humanities and cultural studies*.

Mollaei, F. (2013). *Teachers' perceptions of using technology in teaching EFL. International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 13-22.

Morris, M. &. (2014). *The importance of English language competency in the academic success of international accounting students. Journal of Education for Business*, 178-185.

Mouza, C. (2008). *Learning with laptops: Implementation and outcomes in an urban, underprivileged school. Journal of Research on Technology in Education*, 447-472.

Mujtaba, S. M. (2013). *The use of Computer Technolgy in EFL Classroom. Jounal of English Language & Translation Studies*, 61-71.

Myles, F. (2002). *Second language acquisition (SLA) research*.

Patel, C. (2013). *Use of multimedia technology in teaching and learning communication skill. International Journal of Advancements in Research & Technology*, 116-123.

Peregoy, S. &. (2012). *Reading, writing and learning in ESL. A resource book for teachers. Pourhosein, A. B. (2015). What are the barriers in the use of computer technology in EFL instruction? . Review of European Studies*, 213-221.

Pourhossein Gilakjani, A. (2017). *A review of the literature on the integration of technology into the learning and teaching of English language skills. International Journal of English Linguistics*, 95- 106.

Rodinadze, S. &. (2012). *The advantages of information technology in teaching English language. Frontiers of Language and Teaching*, 271-275.

Sabzian, F. P. (2013). *Use of technology in classroom for professional development. Journal of Language Teaching and Research*, 684-692.

Shehu, M. (2020, 04 03). *Roli i teknologjisë në mësimdhënien dhe mësimin e gjuhës së huaj. Diaspora Shqiptare*.

Solanki, D. &. (2012). *Use of technology in English language teaching and learning. 150-156. Stanley, G. (2013). Language Learning with Technology: ideas for integrating technology in the classroom. Cambridge University Press. .*

Warschauer, M. (2000). *The death of cyberspace and the rebirth of CALL. English Teachers' Journal*, 61- 67.

Ybarra, R. &. (2003). *Using technology to help ESL/EFL students develop language skills. The Internet TESL Journal*.

THE ROLE AND ACTION OF MODERN MANAGEMENT IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE WORLD

Prof.ass.dr.Hajrija ŠKRIJELJ- *Haxhi Zeka University in Peja/Peć*

Dr.sc. Diellza KUKAJ - *Haxhi Zeka University in Peja/Peć*

ABSTRACT

Tourism, the tourist economy and tourist companies in the modern conditions of globalization, sudden and comprehensive changes in the environment, more than any other activity or any other business entity, depend on adequate management.

Management in tourism, i.e. management of tourist companies is fundamentally more complex and diversified compared to production companies. In the overall business behavior and functioning of tourist companies, which in modern market conditions are becoming more and more complex business entities, there are a number of specificities that arise from the character and content of the work process itself and the performance of overall activities.

The specific characteristics of the modern tourist manager, i.e. management in tourism, derive from this.

The concept of management is both easy and difficult to define, taking into account the numerous literature, but even more practical experience. From the theoretical-research aspect, there are numerous definitions of management, the review of which does not allow for a unique and simple definition of the term itself. "Management" is etymologically derived from the Latin word "manus" - hand, and although its meaning has changed over time, it is used to denote the process of leading, training and directing.

In the 20th century, with the penetration of Western schools of management, the English term "management" was generally accepted to denote the concept of management. (Drucker, June 1992)

Key words: Tourism, tourism economy, management and governance.

THE ROLE AND ACTION OF MODERN MANAGEMENT IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE WORLD

In countries with developed market economies, the importance and necessity of a detailed study of the theoretical and practical scope from the domain of management and the role and importance of management in the company's operations is especially highlighted. Management has been defined by various authors and practitioners in numerous ways, depending on which aspect of the problem they wanted to emphasize. Generally, the content of the definition of the term management has changed with the change in the nature of the environment in which organizations operate.

Managerial tourism can be analyzed at four levels: volume, ownership, industry sector and function. At the first level, those concerned with the macro-effects of the tourism industry analyzed its consequences on the economy, ecology and socio-cultural scope of the host community. Economists have developed mathematical models to estimate the direct, indirect and induced revenue impacts that tourists inject into a national, regional or local economy. Ecologists, geographers and regional planners have mostly studied the negative effects of tourism on the physical environment. Tourism can have a negative impact on a destination by overusing and depleting natural resources. Therefore, the quality of the environment is increasingly important for ensuring the future existence of destinations.

The main characteristics of tourism management as an independent industry are the following:

- 1) specialized material and technological base;
- 2) unique natural and anthropogenic resources;
- 3) specifics of service provision and service technologies;
- 4) has a high social value, because tourism affects social, political, economic, ethnic and cultural relations between people and countries. The social effect of tourism is manifested in the rational spending of free time of the population, in the expansion of the population's spiritual and physical capabilities. Tourism has a positive effect on other sectors of the economy, stimulates the economic development of the region and increases the employment of the local population

In modern tourism, management plays several key roles that are vital for the success and sustainability of the business. One of the most important roles is planning - developing long-term strategies that will help destinations and employers attract guests and maintain competitiveness. In addition, the management must take care of the quality of the service they provide, because satisfied guests often mean return visits and positive recommendations.

Sustainability is also a key topic in modern tourism. Management must ensure that tourist activities do not harm the environment and the local community, but support them and contribute to their preservation. This includes responsible use of resources, boosting the local economy and respecting the culture and traditions of the places they visit.

Marketing is another important aspect, because without effective promotion of destinations and services, few people will know about them. Management must use different marketing strategies to attract the attention of potential guests and convince them to visit their destination or use their services.

Financial management is also key to maintaining business stability. Management must keep an eye on the budget, control costs, and ensure that revenues exceed expenditures, so that certain employers are profitable and can continue to grow and develop.

1. GOALS OF MANAGEMENT IN TOURISM

From the aspect of management in tourism, a definition that is comprehensive enough and adapted to the requirements of the modern environment, management implies the process of working with the help and in cooperation with other people, in order to effectively achieve organizational goals, with the efficient use of limited resources in the conditions of a changing

environment (Wartzman, 2010). Based on the analysis of this definition, it can be concluded that management consists of four key elements:

1. organizational goals - desired states that should be achieved, or the final starting point of all actions; organizations as well as individuals are much more successful if their activities are guided and directed towards challenging, but still achievable goals; organizational goals give purpose and directives to the management process and at the same time serve as a benchmark for measuring performance;

2. joint action - in management, as a social process, in order to achieve defined goals, it is necessary to appoint the right person, in the right place, at the right time, which is why the activities of recruiting, training, motivating and leading people have an important place in this process ;

3. balancing effectiveness and efficiency - effectiveness shows the extent to which defined goals have been achieved, but in conditions of limited resources it is not sufficient for good management; an additional requirement that introduces the concept of efficiency is to achieve goals with minimal use of resources. In order to achieve a successful organization, managers should constantly balance the relationship between effectiveness and efficiency;

4. limited resources - special attention in the management process is devoted to the rational use of scarce resources, and this indicates a close connection with economics, which is why management is often labeled as "applied" economics.

1.1. Concept, definition and content of strategic management in tourism

Strategic management is a leadership process that involves the organization's involvement in the development of strategic plans and their further

implementation. Strategy is one of the most frequently used words in the manager's vocabulary.

It represents a relatively new concept, which began to be used in business theory and practice at the end of the fifties of the last century. Strategy is a word of Greek origin (strategos = military leader) and is borrowed from military terminology ("skill of the general"), and it denotes a branch of war military skill, which deals with the application and use of the armed forces as a whole on the battlefield, in order to achieve the war objective.

The business of the company takes place in a "war environment" in conditions that are similar to a state of war and that require a constant struggle to achieve some goal. The "war environment" is represented by the market, where there is a constant struggle for survival and gaining a competitive advantage, in order to win the trust of consumers, that is, tourists.

The business strategy includes the determination of different ways (ways) to achieve the mission and goals of the company, that is, the organization in the tourism industry in a broader sense. In this sense, strategy is the science and skill of using ways to achieve goals, and strategy represents a company's rational response to events in the environment in which it performs its business activity. It is oriented towards the choice of the area of business activity and the allocation of resources, in order to create and maintain the competitive advantage of the company in the environment. The analytical part of the decision-making process on the ways (paths) of achieving the company's development goals is called strategy formulation, and the process in which managers jointly formulate a strategy is strategic planning.

Figure 1. Steps of strategic management in tourism

Izvor: <https://doi.org/IgorPekarevic/strategijski-menadzment-16280484>

2. SPECIFICITY OF TOURISM MANAGER

Business and work in tourism can be characterized as complex and difficult since the establishment of tourism as an economic activity, its expansion to the present day. Here, first of all, the needs and requirements of the users of tourist services, i.e. tourist products, should be taken into account. Among other things, the working hours should be adapted to their requirements, and that is why the working hours of managers in tourism go beyond the usual framework (in addition to working at night, on holidays and on Sundays). A modern tourism manager should have the same abilities as any other manager in tertiary economic activities, but also certain specificities:

- a) Good knowledge of tourist activity - knowledge of opportunities in international and domestic tourism, especially in the conditions of an increasingly globalized and regionalized tourist market;
- b) analytical skills - the ability to solve everyday management problems based on the analysis of facts and numerical analysis (for this, it is necessary to have

a good knowledge of past and current indicators of productivity and efficiency of tourist facilities, but also of the company as a whole, especially analyzing financial data);

c) creativity and determination - for tourism, especially the hotel industry, there are no pre-defined standard recipes that guarantee high efficiency and effectiveness of business, that is why success in tourism is the result of sensitive decisions based on imaginative and innovative management techniques (this is also the main reason why a tourism manager should be creative and able to generate and perceive new ideas and solutions);

d) a manager in tourism should be an idea and a good analyst of the environment, processes in society, requires the user of tourist services;

e) determination implies a person of action who makes important decisions very quickly (must quickly judge and take actions before direct competitors), but also manages time, because better decisions are made if there is more available time;

f) rapid changes in the tourist market and the behavior of tourists force the tourism manager to make decisions quickly, safely and correctly - flexibility;

g) the ability to adapt to changing conditions in the environment;

h) continuity in adapting to rapid changes in trends, styles and preferences of tourists;

i) showing desire and enthusiasm to do what is necessary to complete the job;

j) possessing creative abilities and taking original actions (without waiting for suggestions to do something like that);

k) consideration of a large number of elements in the decision-making process (eg number of tourists and volume of tourist traffic, realized profit, equipment of facilities, opportunities for undertaking actions, etc.).

2.1. Modern tourism

Fashion tourism is a dynamic industry that is constantly evolving to meet the changing needs of the modern traveler. One of the key trends in modern tourism is the personalization of the experience, which means that travelers are increasingly looking for customized and authentic experiences. In addition, technology is playing a big role in the transformation of tourism, from booking accommodation through mobile apps, to virtual tours that allow travelers to explore destinations before they get there. Sustainability is also a key factor in modern tourism, as travelers are increasingly looking for destinations and operators that promote responsible travel and the preservation of natural and cultural resources. In addition, trends such as community-based tourism and wellness tourism are also gaining popularity, as travelers seek experiences that have a positive impact on their health and well-being. All in all, modern tourism is diverse and adaptable, reflecting a wide range of interests and values of modern travelers.

Figure 2. Eras of modern tourism

Sources: <https://doi.org/@AIRCQORR/modern-tourism>

2.2. Modern management

The history of modern management begins with the beginning of the industrial revolution in the 18th and 19th centuries, when factories began to appear in greater numbers. At that time, management was mostly rudimentary and focused on the supervision and control of workers.

During the 19th and early 20th centuries, individuals such as Frederick Taylor, Henry Ford and Max Weber founded classical management theories. Taylor developed the principle of scientific management, which emphasized the rationalization of work through precise measurement and analysis of business processes. Henry Ford contributed to the mass production of cars, using the conveyor belt system, which resulted in greater production efficiency.

Meanwhile, Max Weber developed the concept of bureaucracy (Weber, 1982), as an ideal management system, which relied on clearly defined rules, hierarchy and formalization of processes. During the mid-20th century, management developed into Douglas McGregor's Theory X and Theory Y, which explored different approaches to managing employees. Motivational theories also emerged, such as Abraham Maslow's hierarchy of needs theory and Victor Vroom's expectancy theory of motivation.

Later, other approaches to management emerged, such as contingency theory, systems approach theory, and quality management theory. In addition, the development of information technologies has led to the increasing use of IT systems in management, facilitating the management of data and processes.

In the 21st century, modern management relies more and more on agile and flexible approaches, as well as on innovations in technology. The emphasis is on adaptation to changing circumstances, change management and continuous learning and improvement. Sustainability and responsibility are also becoming increasingly important aspects of modern management, given the growing awareness of the impact of organizations on society and the environment.

Management includes a large number of interconnected functions, which are present in all organizations and at all organizational levels. As a process, management in the company is focused on setting and realizing goals. The key determinants of the management process are: decision-making, influence, communication, coordination and connection. The main goals of the managerial process are related to the efficiency and effectiveness of the organization. A modern company, with numerous challenges and processes of change, could hardly survive and develop without management. Today, management deals mainly with people and their relationships in the organization.

Modern management emphasizes the importance of employees in the organization, their knowledge and abilities, leadership styles, unlike the earlier stages of management, which focused on strategies, company structure, company size and technology. New stages in the development of management followed the development of the company and the formation of new systems, processes and organizational structures.

One of the main problems facing modern management is how to best use company resources in a changing and turbulent environment. The optimal combination of available resources and their best use is one of the most difficult problems facing company management in this century. In solving these problems, there is no single management practice, which would be universally applicable to all types and types of companies (in this respect, there are significant differences in practice).

In modern management, the emphasis is on adaptability and continuous improvement, with the use of modern tools and techniques such as data analytics, artificial intelligence and digital tools. The development of leadership and teamwork skills is also important, in order to achieve optimal

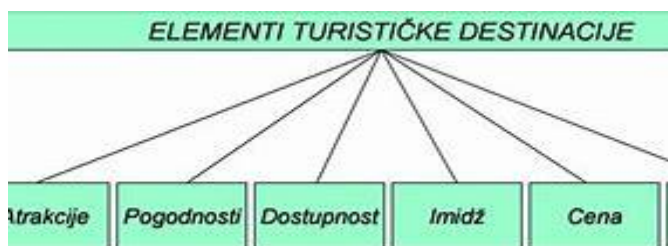
results. All this contributes to the efficient management of organizations in today's dynamic business environment.

2.3. The reciprocal effect of modern management on the development of tourism in the world

2.3.1. Marketing of the tourist destination

Trends in tourist demand, fierce competition between tourist destinations, technological innovations, environmental pressures and other significant factors in the tourist environment impose the need to think about and find a more effective way of managing a tourist destination than the existing one. According to the opinion of many authors, tourist destinations can overcome the strategic challenges present in the traditional way of management by adopting a marketing approach in management. Through the analysis of numerous theoretical discussions and research in the field of tourism destination marketing, it was observed that only some of its determinants are processed and mostly individually, i.e. that there is no comprehensive and systematic approach to their review and processing. *Therefore, this scientific monograph deals with the phenomenology of tourism, marketing in tourism, tourist destination, marketing of a tourist destination, marketing management of a tourist destination and marketing of a tourist destination in the function of its sustainable development.*

Figure 3. Elements of a tourist destination that are related to the marketing requirements of tourism

2.3.2. Human resources

One of the primary goals of the economic policy of the Government of all countries is to achieve a satisfactory employment rate for the population. The tourism sector can appear as the basis for a large number of jobs, both in the public and private sectors of the economy, through the employment of the able-bodied population. This should be viewed through the role of human labor in the activities that make up the tourism economy, as well as the activities of the tertiary sector of the economy, which includes the employment of the population in general.

The basic key to greater employment of the population in the tourism industry certainly exists in the increased tourist traffic and consumption of foreign and domestic tourists. Also, the increase in traffic and consumption conditions the increased number of employees in non-economic activities, which directly participate in meeting the needs of tourists.

Despite the fact that most jobs in tourism are of a seasonal nature, tourism in many countries is of particular importance, because there are no other opportunities for employment in other sectors of the economy. Employment created by tourism can be direct and indirect. Direct employment includes jobs conditioned by the specific need to supply and provide services to tourists.

These are jobs in the tourism industry that directly meet needs. Such are jobs in the hospitality industry with the hotel and restaurant sectors, jobs in travel agencies and travel organizers, jobs in transport that makes its capacities available to tourists such as air, rail, road and ship transport; then jobs in various cultural institutions, guest animator jobs, various receptive guides and translation services and a wide range of other jobs.

Indirect employment includes all those jobs in other economic activities that directly supply the tourism industry. Such jobs would relate to the sectors of agriculture, construction, metallurgy and many other activities.

2.3.3. Financial aspects - balance sheet

The balance sheet is a financial report, which shows the financial condition, i.e. the value of assets and sources of assets of the company on a certain day. Assets that can easily or in the near future be converted into cash or money are called current or current assets.

Cash, securities, accounts receivable and inventory are current assets. It is expected that all the listed forms of current assets can be converted into cash within a period of up to one year. Another type of asset is a fixed or permanent asset, which in the business process cannot be converted into cash immediately or within a year, or during one accounting period, but cash is generated by the use or use of this asset in the business. Fixed assets are of a tangible nature, such as equipment or a factory, or intangible, such as a patent, conceptual design, computer project, etc. The balance sheet is presented through the company's assets and liabilities (sources of the company's assets). *The total amount of property-assets is equal to sources of capital-liabilities.*

2.3.4. Technological innovations

In the context of tourism, modern management relies on technological innovation to improve the passenger experience and the efficiency of operations. For example, the use of digital platforms for booking accommodation, such as Booking.com or Airbnb, allows travelers to easily find and book accommodation according to their preferences, while helping hotels and other accommodation facilities to better manage their capacities and revenues.

Also, technological innovations such as mobile applications for tourists enable personalized recommendations, navigation and information about destinations, which contributes to a better experience for travelers and increases their satisfaction. In addition, the use of data analytics allows tourism operators to better understand the needs and preferences of travelers, adjust their offers and marketing strategies, and optimize operational processes.

Technological innovation also allows the tourism industry to adapt to new trends and market demands, such as sustainability, digitalization and virtual experience. For example, virtual tours and augmented reality allow travelers to explore destinations remotely, before they get there, which can help inform travel decisions and generate interest in specific destinations.

2.3.5. Crisis management

Modern management in tourism relies on strategic planning and risk management, in order to identify potential sources of crises and develop appropriate plans for their management. This may include analyzing possible threats, such as natural disasters, political instability, disease outbreaks or terrorist attacks.

Also, tourism management relies more and more on the use of technology to effectively communicate with guests and provide information during crisis situations. Mobile apps, social networks and other digital platforms enable the rapid distribution of important notifications and instructions, thereby increasing transparency and facilitating decision-making for guests.

In addition, tourism management promotes sustainability and responsibility as key principles of crisis management. This means that when responding to crises, care is taken to protect natural and cultural resources, as well as the

well-being of local communities, in order to minimize the negative impact of the crisis on the destination and its inhabitants.

CONCLUSION

Strategic management in tourism is a fundamental discipline that shapes the way to the prosperity of destinations. This practice not only implies setting goals and strategies, but also continuous adaptation to changes in the environment. Understanding the market, identifying competitive advantages and flexibility in solving challenges are the key elements that determine the success of management in tourism.

The specificities of managers in tourism are reflected in their need for multidisciplinary knowledge and the ability to manage various challenges. From market analysis and human resource management, to crisis management and sustainability, tourism managers must combine a wide range of skills to successfully guide a destination towards its goals.

In modern tourism, the reciprocal effect of modern management on the development of tourism is evident in a number of aspects. Using innovative marketing strategies, effective financial management, applying technological innovations and providing effective crisis management are just some of the ways in which managers influence the development of tourism.

Marketing strategies are crucial for promoting tourist destinations and attracting visitors. Through smart positioning, branding and the use of digital tools, managers can create attractive and competitive tourism products that meet the needs of modern travelers.

Financial management is necessary to maintain the stability and sustainability of tourist destinations. Monitoring the balance sheet and performance allows

managers to make informed decisions about resource allocation and investments that will support the long-term development of the destination.

Through effective crisis management, managers in tourism ensure the coordinated action of all relevant actors, transparent communication with guests and the public, as well as timely decision-making aimed at protecting the interests of all involved parties. In addition to reactive measures, continuous improvement of crisis management plans through evaluation and learning from previous experiences is also important.

References

Sources from books:

1. Acin-Singulinski, S., Marketing prognoza i ponašanje potrošača u kupovini, Nova trgovina, Beograd, br. 1-2/1993., <https://doi.orgUS-Strategijskimenadymmentuturizmu-2020-Biblioteka.pdf>
2. Ackoff, R.L., Creating the corporate future, John Wiley and Sons, New York, 1981. <https://doi.orgUS-Strategijskimenadymmentuturizmu-2020-Biblioteka.pdf>
3. Adižes, I., Dijagnoza stilova upravljanja, Prometej-Agora, Novi Sad-Beograd, 1994. <https://doi.orgUS-Strategijskimenadymmentuturizmu-2020-Biblioteka.pdf>
4. Adizes, I., Kako riješiti krizu upravljanja, prevod s engleskog, Globus, Zagreb, 1989. <https://doi.orgUS-Strategijskimenadymmentuturizmu-2020-Biblioteka.pdf>
5. Agenda 21 za turističku privredu, prevod, Turistička organizacija Srbije, Beograd, 2000. <https://doi.orgUS-Strategijskimenadymmentuturizmu-2020-Biblioteka.pdf>
6. Agor, W.H., Logic of Intuition: How Top Executives Make Important Decisions, Organizational Dynamics 14 (zima), 1996, <https://doi.orgUS-Strategijskimenadymmentuturizmu-2020-Biblioteka.pdf>
7. Ahmetović-Tomka, D., Turistička promocija kulturnih dobara, Zbornik radova: "Turistički potencijali Jugoslavije", Institut za geografiju, Novi Sad, 15-16. novembar, 1996., <https://doi.orgUS-Strategijskimenadymmentuturizmu-2020-Biblioteka.pdf>

8. Ahmetović-Tomka,D.,Turizam u zaštićenoj prirodi, Novi Sad 1995.god.
<https://doi.org/10.2478/9783708916280-16280484>

Image sources:

1. <https://doi.org/10.2478/9783708916280-16280484>
2. <https://doi.org/10.2478/9783708916280-16280484>
3. <https://doi.org/10.2478/9783708916280-16280484>

DIALOGU DHE KOMUNIKIMI NDËRFETAR NË EPOKËN E DIGJITALIZIMIT

Prof.Ass.Dr. Rexhep SUMA-Fakulteti i Studimeve Islame, Prishtinë)

ABSTRACT

Punimi shkencor që po paraqes, vë në pah lidhjen e fuqishme që kanë bashkë komunikimi ndërkulturor dhe ndërfetar me psikologjinë kombëtare të popullit tonë shqiptar, traditave, vlerave, mendësinë dhe besimet fetar. Epoka e medieve digjitale që po e jetojmë, përçonë mesazhin e nevojës së dialogut ndërfetar, mes popujve ballkanik, ku nxjerr në pah pikëpamjen tolerante nga këndi i përvojës së dialogut, harmonisë, tolerancës mes shqiptarëve. Afirmimin i personaliteteve shqiptare-islame të cilat ndikuan në ndërtimin e bashkëjetesës dhe dialogut ndërfetar në frymën e integriteteve Evropiane. Dialogu dhe komunikimi ndërfetar në kohën e epokës së digjitalizimit ka pësuar ndryshime thelbësore dhe sfida të reja. Në një kohë kur teknologjia ka hyrë në jetën tonë në mënyra të paparashikuara, feja dhe besimi po kuptohen me këtë realitet të ri. Një ndryshim i madh është qasja në informacion dhe komunikim që teknologjia e internetit dhe rrjetet sociale ofrojnë. Tani, njerëzit mund të komunikojnë me njëri-tjetrin, të shkëmbejnë idetë dhe të bëjnë diskutime fetare në mënyra që nuk ishin të mundshme më parë. Në kohën e sotme, feja është e pranishme në rrjetet sociale, forume online dhe blogje, ku besimtarët mund të ndajnë përvojat e tyre, të diskutojnë për temat fetare, dhe të bëjnë pyetje të ndryshme. Megjithatë, kjo sjellë edhe sfida të reja. Njerëzit mund të përballen me informacion të pavërtetë që mund të sjellë përçarje dhe konflikt mes besimtarëve. Në këtë epokë nevojitet një qasje e arsyeshme dhe e kujdesshme për të ruajtur një dialog të hapur dhe të ndërgjegjshëm në tema fetare. Transformimi dixhital jep mundësinë për fenë të arrijë një bazë më të gjerë të njerëzve në mënyra të ndryshme, por në të njëjtën kohë paraqet sfida të reja si besueshmëria e informacionit dhe ndikimi i izolimit shoqëror.

Fjalë kyçe: dialog ndërfetar, komunikimi, predikim, paqe, tolerancë.

1.1 Hyrje

Në epokën posmoderne në të cilën po jetojmë dialogu ndërfaqetar është një proces i rëndësishëm i komunikimit në mes të pjesëtarëve të besimeve të ndryshme për të ndarë pikëpamjet, për të kuptuar njëri-tjetrin dhe për të promovuar harmoninë dhe respektin ndaj harmonisë dhe diversitetit fetar. Dialogu ndërfaqetar është një proces i shumëvlefshëm dhe i rëndësishëm për të krijuar bashkëkuptim dhe respekt ndërmjet pjesëmarrësve të ndryshëm fetarë. Në këtë mënyrë, njerëzit mund të shkëmbejnë pikëpamje, të diskutojnë çështje të rëndësishme dhe të zgjidhin dallimet në një mënyrë paqësore dhe konstruktive. Përvoja e dialogut ndërfaqetar mund të promovojë tolerancën, bashkëpunimin dhe mirëkuptimin e ndryshmeve fetare dhe kulturore. Duke u mbështetur mbi një sërë studimesh të autorëve të huaj dhe vendës të cilët kanë studiuar këtë fenomen rezulton se dialogu dhe komunikimi ndërfaqetar në epokën e digjitalizimit. Për të adresuar këto sfida, është e rëndësishme që media ka treguar tendencë për ndikimin e saj në opinionin publik dhe për të ndërmarrë masa për të promovuar dialogun ndërfaqetar e raportim objektiv dhe i përgjegjshëm mbi çështjet fetare dhe kjo mund të shtyjë drejtë një përqendrim të raporteve fetare mes shoqërisë sonë shqiptare. Dialogu ndërfaqetar ka një rëndësi të jashtëzakonshme për shoqëritë moderne dhe për jetën fetare. Disa nga arsyet kryesore që dialogu ka rëndësi shoqërore është fakti se ai promovon mirëkuptimin, përmirëson paqen dhe stabilitetin, forcon bashkëpunimin, zhvillon respektin dhe tolerancën, kontribon në zgjidhjen e çështjeve të përbashkëta, ku nëpërmjet dialogut ndërfaqetar, pjesëmarrësit mund të adresojnë çështje të përbashkëta, siç janë drejtësia sociale, paqja, dhe drejtësi i nevojave të përbashkëta njerëzore. Po ashtu ai promovon bashkëpunimin në arsimin dhe shëndetësinë ku mund të ndihmojë në zhvillimin e programeve arsimore dhe shëndetësore që respektojnë dhe shërbejnë të gjitha besimet fetare. Nuk mbetet anash edhe fakti se dialogu ndërfaqetar në kohën e digjitalizimit shpërndan mesazhe të pazëmëruara ku ka potencialin për të shpërndarë mesazhe të pa zemëruara dhe të paqësorë për të luftuar stereotipet dhe ekstremizmin.

Për këto arsye dhe shumë të tjera, dialogu ndërfaqetar shpesh shihet si një mjedis i rëndësishëm për të promovuar paqen, bashkëjetesën dhe respektin në një shoqëri të ndryshme fetare.

1.2 Metodologjia

Në këtë punim shkencor është përdorur metodën e analizës teorike, analiza e përmbajtjes, metoda e krahasimit, metoda e deskriptimit, Analiza cilësore mbështetet kryesisht mbi vlerësimin e përmbajtjeve të ndryshme mediatike

përmes vëzhgimit, si edhe në një numër të gjerë studiuesish që kanë trajtuar këtë temë nga autorë vendas dhe të huaj.

1.3 Hipoteza

Media duhet të punojë për të prezantuar diversitetin fetar në një mënyrë të drejtë dhe të respektueshme, duke siguruar që të gjitha pikëpamjet të jenë të përfaqësuara dhe të dëgjuara në mënyrë të barabartë. Gjithashtu, pjesëmarrësit në dialogun fetar duhet të jenë të hapur dhe të gatshëm për të ndërtuar marrëdhënie të ndërgjegjshme dhe konstruktive me media, duke ndihmuar në promovimin e mirëkuptimit dhe bashkëpunimit në të gjithë shoqërinë.

Kështu hipoteza që ngris në këtë hulumtim është:

- Mos raportimi dhe mos ofrimi i hapësirës së barabartë si dhe mos balancimi i mbulushmërisë mediale përshkallëzon dialogun e mirëfilltë ndërfaqetar.

Pyetjet kërkimore:

- Pse ky dialog është i rëndësishëm në epokën e digjitalizimit?
- Si mund të organizohet dhe cili do të jetë qëllimi tij?
- Cilët janë partnerët kryesorë në këtë dialog?
- Çfarë rezultatesh mund të priten nga ai?

Përkundër sfidave, digjitalizimi mund të jetë një mjet fuqishëm për të përforcuar dialogun ndërfaqetar nëse përdoret në mënyrë të qëllimshme dhe me kujdes për të promovuar respektin, tolerancën dhe bashkëpunimin ndërmjet komuniteteve fetare. Fillimisht është tejet me rëndësi për komunitetin shkencor të bëjmë një sqarim se çfarë kuptojmë me dialog ndërfaqetar? Në kontekstin literal, fjala dialog nënkupton bashkë-bisedimin mes dy ose me shumë personave. Dialogu mund të zhvillohet midis njerëzve që ndajnë të njëjtin mendim por dhe midis atyre që ndajnë mendime të ndryshme nga njëri-tjetri. Sipas studiuesve të shumtë mbi dialogun ndërfaqetar, forma më ideale e këtij procesi është ajo e bashkëbisedimit. Karakterizuesi kryesor gjatë të gjitha aktiviteteve të dialogut padyshim duhet të jetë fryma konstruktive dhe ambienti miqësor.⁹⁴ Ndërsa në këndvështrimin fetar, nocioni dialog nënkupton bashkëbisedimin me tolerancë e mirëkuptim rreth një teme të caktuar -tema që kanë lidhjen me besimin- midis njerëzve me përkatësi të ndryshme fetare,

⁹⁴ Cornille, C.(2013), “*Conditions for Inter-religious dialogue*”, The Wiley-Blackwell companion to Interreligious Dialogue, ed. Catherine Cornille, John Wiley & Sons, Oxford, f.20.

etnike apo racore. Dialogu nuk bëhet me qëllim imponimin e eksperiencave ose bindjeve fetare palës tjetër por me qëllimin për të mësuar apo kuptuar njëri-tjetrin.⁹⁵

1.4 Dialogu proces i vështirë dhe me sfida

Dialogu nderfetar, në vetvete ishte një proces shumë i vështirë dhe i ndërlikuar. Kjo, për vetë faktin se feja është një ndër elementet më personale të njeriut.⁹⁶ Në këtë kontekst, bumi elektronik dhe mediatik që ka ndodhur dhe po e përjetojmë, digjitalizimi të dhënave dhe komunikimit planetar ka ndryshuar qasjen tonë në dialogun nderfetar në mënyra të ndryshme:

Mundësitë për lidhje globale: Teknologjia ka hapur rrugën për lidhje më të thella dhe më të shpejta mes komuniteteve fetare nga e gjithë bota. Njerëzit mund të shkëmbejnë ide, përvoja dhe praktika fetare nëpërmjet platformave online dhe rrjeteve sociale.

Diskutimi dhe dialogu online: Rrjetet sociale dhe forumet online ofrojnë hapësira të mëdha për diskutimin e çështjeve fetare dhe për dialogun midis pjesëtarëve të besimeve të ndryshme. Kjo mund të shërbejë si një mënyrë për të zgjeruar tolerancën dhe për të kuptuar pikëpamjet e ndryshme fetare.

Rritja e dijes dhe edukimit: Teknologjia mund të shërbejë si një mjet për të rritur dijen dhe edukimin fetar. Njerëzit mund të hulumtojnë dhe të studiojnë më shumë rreth besimeve të tyre dhe të besimeve të tjera në mënyrë të lehtë dhe të qasshme.

Njoftimi dhe informacioni: Platformat online ofrojnë një mënyrë të shpejtë dhe të lehtë për të marrë njoftime rreth ngjarjeve fetare, aktiviteteve dhe lajmeve nga komunitetet fetare lokale dhe globale.

Sipas peshkopit Hilarion Alfeyev, Marreveshja Kushtetuese Evropiane thërret për një dialog të hapur, transparent dhe të rregullt me kishat dhe bashkësitë fetare, sikurse edhe me organizatat filozofike dhe jo konfesionale (neni I-52). Është e rëndësishme që, pavarësisht nga "jo"-ja e francezëve dhe gjermanëve ndaj marrëveshjes kushtetuese dhe pasigurisë rreth të ardhmes së saj, dispozitat rreth dialogut me kishat dhe organizatat fetare që qëndrojnë dhe konkretizohen në çdo dokument legjislativ, i cili mund eventualisht të zëvendësojë Marrëveshjen Kushtetuese.

1. Debati i sotëm intelektual evropian karakterizohet nga kundërshtimi i dy sistemeve vlerash të ndryshme: njeri që bazohet mbi teoritë antropologjike të trashëguara që nga Epoka e Rilindjes Evropiane (Renesances) dhe tjetri, i

⁹⁵ Köylü, M. (2001), *Dinler Arasi Dyalog*, İnsan yayainlari, İstanbul, f.17.

⁹⁶ Caka, E. (2015), *Dialogu nderfetar një qasje teoriko-praktike dhe realiteti shqiptar*, Vest Print, Tiranë, f.78.

bazuar në botëkuptimin tradicional fetar. Kjo shpesh karakterizohet si përleshje mes humanizmit liberal të bazuar mbi diturinë shkencore, nga njëra anë dhe spekulimeve teologjike dhe metafizike të së kaluarës, në anën tjetër. Në realitet, megjithatë, ne, sot, po ballafaqohemi me dy versione krejtësisht të kundërta të humanizmit; njëri buron nga bindjet ateiste dhe tjetri i frymëzuar nga besimi dhe i shtyrë nga vlerat shpirtërore. Në të vërtetë, feja nuk i përket ekskluzivisht sferës të kaluarës, përkundrazi, ajo është forcë thelbësore shpirtërore, që frymëzon miliona njerëz të së tashmes.

2. Dialogu mes fesë dhe humanizmit liberal, nuk zhvillohet rreth teologjisë ose besimeve fetare. Përkundrazi, ishte një dialog antropologjik, subjekti kryesor i se cilit ishte fati i njerëzimit.

3. Ka shumë shembuj konkrete të mospajtimit të habitshme mes sekularizmit modern dhe pozicioneve fetare tradicionale mbi çështjet etike. Feja, në veçanti, insiston në integritetin e martesës, mbi mëkatën e lidhjeve brenda se njëjtës gjini, mbi papranueshmërinë e ndërprerjes artificiale të jetës humane, qoftë abortimi, eutanazia, etj. Sekularizmi nga ana tjetër, lufton për të drejtat seksuale të pakicave dhe mbështet idenë se jeta e njeriut mund të ndërpritet artificialisht. Nëse kësi lloj normash, apo të ngjashme, deklarohen si universale dhe u imponohen tërësisht dhe totalisht të gjithë banorëve të Bashkimit Evropian, rrezikohet të krijohet një Evropë, e cila kurrë nuk do të bëhet shtëpi e vërtetë për ata miliona njerëz, sistemi i verave dhe standardet e sjelljeve të cilëve janë të motivuara fetarisht.⁹⁷

Varshmëria e njeriut modern nga mjetet e komunikimit masiv në shoqëritë demokratike, po edhe në të tjerat është rritur deri në përmasa kritike. Shpeshherë njeriu nuk është i aftë të mendojë dhe të veprojë pa sugjerimin e mas-medies: ekzistenca e tij varet nga ato urdhëresa elementare, kështu që futja e çfarëdo dykuptimësie të vetëdijshme, e çfarëdo sugjerimi për anulimin e vendimit për një kohë të pacaktuar të introspektimit dhe analizës, do të kishte pasoja katastrofike. "Për të qenë më e plotë fotografia e mjerimit të njeriut modern, fotografia që sugjerojnë potencialet "apokaliptike" të mas medieve, kësaj që u theksua i duhet shtuar edhe fakti se mas mediet kushtëzojnë jo vetëm strukturën e tij psikike, po edhe sjelljen e tij fizike."⁹⁸

E shqyer ndërmjet ndarjeve të veta dhe ëndrrës së saj për unitet, bota më e padëshifrueshme se kurrë, pre e diktaturave dhe terrorizmit, nuk pret më nga teknika apo ekonomia, por vetëm nga urtësia e politikanëve, që këta të pajtojnë kërkesat e kulturave të veçanta, rajonale, etnike apo fetare, me ato të

⁹⁷ Kruja, G.(2023), Historia e dialogut ndërfetar marrëdhëniet mes myslimanëve dhe të krishterëve, Prizmi, Tiranë, f, 38-39.

⁹⁸ Bardhi I. (2006), "Karikatura e Karikaturës", Dituria Islame, mars. nr. 20. Prishtinë, f.13.

universalizmit të të drejtave të shenjta dhe të patjetërsueshme të qenies njerëzore.⁹⁹

1.5 Sfidat e digjitalizimit të cilat mund të ndikojnë në dialogun ndërfaqetor:

Megjithatë, ka edhe sfida të cilat lidhen me digjitalizimin të cilat mund të ndikojnë në dialogun ndërfaqetor:

Polarizimi dhe konflikti: Rrjetet sociale janë shpesh vendet e polarizimit dhe konfliktit, ku pikëpamjet e ndryshme fetare mund të përplasen dhe të ndikojnë në tensione dhe konflikte.

Mungesa e komunikimit të fytyrës me fytyrë: Nëpërmjet komunikimit online, humbet ndjenja e kontaktit njerëzor të drejtpërdrejtë, e cila është e rëndësishme për të kuptuar në mënyrë të plotë emocionet dhe ndjenjat e njëri-tjetrit.

Siguria dhe besueshmëria në internet: Në një mjedis të hapur si interneti, ka rrezik që informacioni i rreme ose i manipuluar të përhapet, duke sjellë ndikime negative në dialogun ndërfaqetor.

1.6 As shkenca s'mund të strehohet te religjioni, as qytetërimi të kthehet te familja klasike.

Brenda qytetërimit, pa dalë nga ai, nuk shihen kurrfarë forcash që do t'u kundërvihen të gjitha këtyre dukurive. Për më tepër, në shkallën e vlerave që qytetërimi njih, nuk gjendet asnjë argument për t'u theksuar kundër /të këqijave që i shkaktoi shkenca e papërgjegjshme dhe të tjerat nga kriza e moralit, sikurse janë/ vërshimi i shundit, pornografisë, alkoolit, etj. Kjo është po ajo ndjenjë e pafuqisë dhe rezignimit që ndihet në qëndrimin e kriminologëve amerikanë para ardhjes së baticës së kriminalitetit. Në të vërtetë, kjo është pafuqia e shkencës kundër ligësive, të cilat përveç dimensionit shoqëror kanë edhe atë moral. Mohimi i qytetërimit s'është i mundshëm nga vetë ai, por nga jashtë, pra nga kultura. Edukata religjioze - etike dhe familja paraqesin sheshazi shtegdalje. Mirëpo, as shkenca s'mund të strehohet te religjioni, as qytetërimi të kthehet te familja klasike. Nga aspekti i qytetërimit, rrethi është mbyllur.¹⁰⁰

Ne s'duhet ta nënvleftësojmë edhe ndikimin e fuqisë së panadershëme dhe mbizotërimin në krijimin e këtyre kufijve. Zhvillimi i hershëm modern i kulturave kombëtare evropiane ka qenë i lidhur fort me identitetet fetare të njerëzve. Këtë lidhje mund ta ilustrojmë mendëthurjen e identitetit luterian me atë suedez, të identitetit katolik me atë irlandez, të identitetit anglikan me atë anglez. Ndonëse në dekadat e fundit shtetet kombëtare e patën eliminuar

⁹⁹ Balle, F.(2011), *Mediat & shoqëritë*, përkthim grup autorësh, bot. 15 botimet Papyrus, Tiranë,f.441.

¹⁰⁰ Izetbegović, A.(1993), *Islami ndërmjet lindjes dhe perëndimit*, Logos-A, Shkup,f.58.

përcaktimin “e shtetit” ose “të kishës bazë, supozime të shumta të mishëruara thellë në fetë kombëtare kanë mbetur në kuadër të ligjit, të politikës publike (siç janë të ardhurat vjetore prej taksve), në mbarështrimet institucionale (si ato në shkolla) si dhe në të kuptuarit e natyrës së autoritetit “shekullar”¹⁰¹ Respektimi i të drejtës fetare është e garantuar me ligj, ”Nëse jeni pjesëtar i një komuniteti në Kosovë, ju keni të drejta kushtetuese për ta shprehur, mbajtur dhe zhvilluar më tej kulturën dhe traditat tuaja. Ju gjithashtu keni të drejtë të administroni zhvillimet tuaja kulturore¹⁰²

1.7 Mediet digjitale kanë ndryshuar mënyrën e komunikimit në kuadër të dialogut ndërfaqet

Dialogu dhe komunikimi ndërfaqet në epokën e digjitalizimit është një temë e rëndësishme dhe komplekse. Digjitalizimi ka ndryshuar mënyrën si njerëzit komunikojnë dhe lidhen me njëri-tjetrin në shumë aspekte, përfshirë edhe sferën fetare. Media luan një rol të rëndësishëm në ndërtimin e dialogut ndërfaqet. Ajo është një kanal i rëndësishëm për të ndarë informacion, për të prezantuar pikëpamjet e ndryshme dhe për të promovuar respektin ndaj diversitetit fetar. Disa mënyra se si media ndikon në dialogun ndërfaqet janë: *Fleksibiliteti i informacionit fetar*: Digjitalizimi ka bërë të mundur që informacioni fetar të jetë më i lehtësisë i qasshëm për të gjithë. Njerëzit mund të gjejnë më lehtë tekste fetare, materialet mësimore, katekizma, dhe studime teologjike në internet.

Komunikimi virtual dhe adhurimi: Nëpërmjet teknologjisë, njerëzit mund të lidhen me ritet fetare edhe në distancë, duke përdorur platforma online për adhurim, lutje të përbashkëta, ose për të dëgjuar predikimet e tyre të preferuara.

Komunitetet fetare në rrjetet sociale: Komunitetet fetare janë aktivë gjithashtu në rrjetet sociale. Njerëzit bashkohen në grupe, faqe dhe forume për të diskutuar tema fetare, ndarë përvoja personale dhe për të gjetur mbështetje dhe frymëzim.

Diskutimi i çështjeve fetare: Nëpërmjet platformave online, diskutimi i çështjeve fetare ka shtrirë qasjen për të shprehur dhe dëgjuar pikëpamjet e ndryshme. Kjo mund të sjellë edhe konflikte nëse nuk menaxhohet mirë.

Edukimi fetar: Platformat digjitale ofrojnë mundësi për edukim fetar në mënyra të ndryshme, përmes video mësimore, seminareve online, dhe kurseve të specializuara.

¹⁰¹ McGuire, M(2007), Religion: *The Social Context (Religjioni: konteksti shoqëror)*, përktheu nga anglishtja dr. Ali Pajaziti, Logos-A, Shkup, f. 476.

¹⁰²(Kushtetuta, Neni 59.1; Ligji për Komunitetet, Neni 5.1.

Në të njëjtën kohë, dixhitalizimi sjell edhe sfida dhe dilema për komunikimin ndërfetar, përfshirë:

Humbja e kontaktit njerëzor: Komunikimi virtual mund të sjellë humbjen e ndjesisë së bashkëndarjes fizike dhe të kontaktit njerëzor, të cilat janë thelbësore për shumë besimtarë. Besueshmëria dhe siguria në internet: Në një mjedis ku informacioni është i lirshëm, është e rëndësishme të vëmendim kontekstin dhe burimin e informacionit fetar për të parandaluar përhapjen e informacioneve të rreme dhe të rrezikshme.

Konfliktet dhe polarizimi: Rrjetet sociale dhe platformat online janë shpesh vendi i polarizimit dhe konflikteve, dhe kjo mund të ndikojë edhe në komunikimin ndërfetar. Mungesa e interpretimit të plotë: Komunikimi dixhital mund të kufizojë aftësinë për të kuptuar në mënyrë të plotë emocionet dhe tonin e një diskutimi, duke sjellë mundësi për përçarje. Ndërsa digjitalizimi sjell sfida dhe mundësi të reja për dialogun dhe komunikimin ndërfetar, është e rëndësishme që komunitetet fetare të adaptohen dhe të përdorin teknologjinë në mënyrë që të përforcojnë lidhjet dhe të promovojnë bashkëpunimin dhe respektin ndaj ndryshimeve të besimeve dhe kulturave.

1.8 Kompleksiteti modern

Kompleksiteti modern i ndryshimit të natyrës të së vërtetës reflektohet në ndryshimin e numrit të audiencës. Kur një profesion merr përsipër përgjegjësinë e botimit dhe transmetimit të së vërtetës, faktet, që në bisedat dypalëshe janë më se evidente, bëhen subjekt i interpretimeve të shumëllojshme, produkt i ndryshimeve kulturore dhe vendndodhjeve gjeografike të shikuesve dhe lexuesve të ndryshëm. Ideja e te qenit lehtësisht të pranueshme, tani duhet të kalojë nëpër sitën e debatit të hapur. Tërësia e konceptit të raportimit të së vërtetës, behet jo vetëm çështje karakteri të mirë e të moralshëm, por diçka që kërkon njohuri mbi njohjen e së vërtetës dhe paraqitjes së saj, të paktën në mënyrën sa më pak të shformuar që të jetë e mundur.¹⁰³

Polarizimi dhe përçarja: Në disa raste, media mund të përforcojë polarizimin dhe përçarjen mes komuniteteve fetare duke paraqitur informacion të pristrukturuar ose duke pasqyruar një pikëpamje të vetme.

Sensacionalizmi dhe stereotipet: Media mund të shpërndajë stereotipe të padrejta dhe të përforcojë perceptimet negative ndaj disa komuniteteve fetare, duke krijuar barrierat për dialogun dhe bashkëpunimin.

¹⁰³ Pattersen, P.& Wilkins, L.(2009), Etika në media çështje dhe raste, përkthyes: Valbona Nathanailli, Viola Gjylbegaj dhe Blendi Lami, UFO Press, Tiranë,f.27

Manipulimi i informacionit: Në disa raste, media mund të manipulojë informacionin për të përfituar audiencë, duke sjellë ndikime negative në dialogun ndërfaqetor.

Për të përforcuar dialogun ndërfaqetor përmes mediave, është e rëndësishme që gazetarët dhe producentët të kenë ndërgjegjësi të lartë për ndikimin e tyre në opinionin publik dhe për të përballuar çdo përçarje ose stereotip që mund të paraqitet në raportimin e tyre. Në të njëjtën kohë, pjesëmarrësve në dialogun ndërfaqetor u kërkohet që të kenë një qasje të hapur dhe të respektueshme ndaj pikëpamjeve të tjera, duke u përpjekur për të kuptuar dhe për të promovuar mirëkuptimin ndërmjet komuniteteve fetare të ndryshme.

Veçanërisht sot, kur mediat dixhitale po përshpejtojnë në mënyrë dramatike proceset e marrjes në konsideratë të kulturave të tjera, po vërejmë një shkëmbim të shpejtë kulturor që në disa raste përshkruhet si hibridizim kulturor dhe krijim i "kulturave të treta". ("kultura e tretë" përfaqëson një përzierje të elementeve nga dy ose më shumë kultura dhe janë në kontakt me njëra-tjetrën. Këto realitete bashkëkohore të hibridizimit kulturor përforcon argumentin e Medgley, edhe pse mediat dixhitale na ballafaqonte me një gamë të madhe gati të pakalueshme të diversitetit kulturor, i cili nxiti shumë tërheqjen nga relativizmi etik. Megjithatë, edhe pse relativizmi etik na çon në izolim moral dhe mbase edhe në një paralizë të gjykimit moral, këto rezultate logjike fashiten prej asaj që bëjmë sot në botën moderne: ne vlerësojmë dhe gjykojmë ato elemente të normave, besimeve apo praktikave kulturore të ndryshme nga tonat, me synimin për t'i pranuar apo refuzuar ato.¹⁰⁴

Interneti gëzon forcën tërheqëse të së resë. Por, gjithnjë sipas Volltonit, një pjesë e shpresave që i kanë varur te ai, mbështeten në pohimin e pabazuar, se arrijtjet teknike, siç është, do të zgjidhin të gjitha vështirësitë, duke përfshirë edhe fushën e kulturës e të komunikimit. Interneti, pa dyshim, ka pasur rritje të shënuar: ai merr pjesë në shpejtësinë e habitshme që ka njohur evoluimi i qytetërimeve bashkëkohëse. Megjithatë, ende është larg që të prekë në mbarë botën po aq njerez sa televizioni, radioja ose telefoni. Prandaj e kemi të vështirë të përcaktojmë që sot ndikimin e tij, për kohën kur të ketë arritur pjekurinë e vet.¹⁰⁵

1.9 Rruajtja e identiteteve në hijën e dialogut ndërfaqetor

¹⁰⁴ Ess, Charles. (2013), Digital Media Ethics, Polity Pr; 2nd edition, p.153.

¹⁰⁵ Baylon, Ch. & Mignot, X.(2004), përktheu nga frëngjishtja Xhevat Lloshi, Komunikimi, Logos-A, Shkup, f.315.

Dialogu ndërftar e ndërkulturor, vetëm kontribuon drejt mirëkuptimit të faktit se pavarësisht veçantive tona, ndajmë vlera pozitive dhe ballafaqohemi me sfida të ngjashme. Para fundit të Dekadës së KB-së për dialog midis civilizimeve, dhe Dekadës për kulturën e paqes, në kushte kur procesi i globalizmit gjithsesi se na bashkon, me rëndësi esenciale është që të mos lejojmë që religjioni dhe kultura të shndërrohen në forca që çojnë drejt konflikteve dhe ndarjeve. Megjithatë, shoqëria e sotme shqiptare, sikurse edhe në periudha të tjera të evoluimit të brendshëm të saj, krahas unitetit shpirtëror të formuar përgjatë historisë, shpreh edhe një larmi të pasur nënkulturash, domethënë nuancime identiteti kulturor, dallime të spikatura brenda të njëjtit identitet kulturor kombëtar.¹⁰⁶

Meqë burimet ekonomike, teknologjike dhe financiare nuk janë të shpërndara në mënyrë të barabartë rreth botës, disa grupe etnike, kulturore dhe kombëtare përballen, me më shumë vështirësi në ruajtjen e identiteteve dhe traditave të tyre. Për rrjedhojë, për të kuptuar problemet rreth imperializmit kulturor, është e rëndësishme të analizojmë ndikimin e kulturës popullore amerikane. Nuk ka mënyra të lehta për të marrë ndikimin e kulturës popullore, por duhet të jemi në ndjeshëm ndaj ndikimeve të saj në komunikimin ndërkulturorë. Shumë grupe kulturore përreth botës shqetësohen rreth ndikimit të imperializmit kulturor. Qeveria e Kebekut, për shembull, është e shqetësuar për efektet e medieve në gjuhën angleze mbi gjuhën dhe kulturën franko-kanadeze. Francezët kanë shprehur gjithashtu shqetësim rreth dominimit të kulturës popullore të SHBA-së dhe ndikimit të saj në shoqërinë franceze. Imazhet e prodhuara nga industritë e kulturës siç janë filmi dhe televizioni na mundësojnë “udhëtimin” në shumë vende të botës. Kultura popullore gjithashtu na ndihmon të mësojmë rreth grupeve të tjera kulturore.

Ne priremi të mbështetemi më fuqimisht në imazhet e medias të grupeve kulturore për të cilat kemi pak apo pothuajse aspak përvojë personale, por në këtë rast stereotipizimi mund të përbëjë një problem. Një pjesë e madhe e kulturës popullore prodhohet në SHBA dhe qarkullon në të gjithë globin. Mungesa e ekuilibrit të shkëmbimit midis kulturës popullore amerikane dhe teksteve të tjera të kulturës popullore, ka ngritur shqetësime rreth imperializmit kulturorë.¹⁰⁷

Identiteti ynë kombëtarë ndikon me siguri mbi natyrën se si ne e shohim botën dhe komunikojmë me njerëz të kombësive tjera. Ashtu sikurse njëri prej

¹⁰⁶ Fuga, A. & Dervishi, Z.(2010), Ndërmjet fshatit dhe qytetërimit global, Dudaj, Tiranë, f.219.

¹⁰⁷ Martin, J. & Nakayam, Th.(2010), *Hyrje në komunikim ndërkulturor*, përkthyer nga Elena Bozheku, UET Press, Tiranë, f.229- 231

studenteve tanë nënvizoi: Sa më shumë zgjeroj horizontin kulturor, aq më i mrekulluar jam nga mënyra se si e shikoj jetën si rezultat i të qenurit amerikan. Ka kaq shumë gjëra që ne i marrim të mirëqena, si mënyra e vetme për të bërë diçka apo për të menduar, ashtu si i gjithë ajo që ka të bëjë me individualizmin dhe sjelljet, vlerat e lidhura me të. Ka kaq tipa njerëzish dhe personalitetesh që nuk i kisha imagjinuar kurrë më parë.¹⁰⁸

Nganjëherë media shndërrohet edhe në mjet dhune. Publikimi i 12 karikaturave të Profetit Muhamed a.s., nga e përditshmja daneze “Jyllands – Posten” më 30 shtator të vitit 2005 ka nxitur dhe ka provokuar miliona opinione të botës islame dhe më gjerë. Mbase vetë qëllimi i gazetës ka qenë rritja e tirazhit të lexueshmërisë që në thithë sa më shumë reklama dhe publicitet. ”Se amullia e botës lindore muslimane ka marrë edhe trajta të tragjedi-komedisë si te tregtari i flamujve i Koliqit, dëshmon edhe lajmin se në Egjipt është rritur shitja e flamujve danez të cilët muslimanët i blejnë për t’i djegur. Një dalldi për t’u vajtuar”.¹⁰⁹

Në epoka të shkuara, Eco, vërtetoi s’çdo komunikim i drejtohej një marrësi të përcaktuar mirë, kodet interpretuese të të cilit përkonin me ato të dërguesit. Çdo keqkuptim karakterizohej si “dekodifikim rravgues”, që rrallë përjashtonte rregullat kulturore të pranuar nga të gjithë. Ndërsa në shoqërinë e masave, ku publiku është me përkufizim i vagullt dhe i diferencuar, dekodifikimi rravgues bëhet normë. Lind, kështu, nevoja e një studimi semiologjik, që të kontrollojë flukset e komunikimit dhe që të pajiset me mjetet e nevojshme të analizës, për të kuptuar procedurat e dekodifikimit rravgues (dhe , po të doni, edhe për shmangur shfaqjen e saj në të ardhmen). Kjo parakupton, duke e krahasuar me çdo hetim sociologjik apo vlerësim estetik, analizën e strukturave komunikuese që TV-ja vë në jetë, pra të kodeve paraprake të dërguesit, të formës që ka marrë mesazhi dhe kodeve të përdorura nga marrësi.¹¹⁰

1.10 Ndër religjioziteti dhe dialogu ndërkulturorë

Çështja e dialogut fetar mbetet e vetmja rrugë që të arrihet dhe mbështetet mirëkuptimi në mes grupeve konfliktuoze. Dialogu mund të zhvillohet midis tre lloj grupeve. E para grupet politike; 2) grupet fetare dhe 3) mbështetësit grupeve politike dhe fetare. Sigurisht që gjithashtu ka edhe dallime mes nivelit

¹⁰⁸ Martin, J. & Nakayam, Th.(2010), *Hyrje në komunikim ndërkulturor*, përkthyer nga Elena Bozheku, UET Press, Tiranë, f.124.

¹⁰⁹ Ibrahim, Z.(2006), “*Karikaturimi i Lirisë*”, Gazeta Besa, shkurt, f. 15. nr 19 viti i 2.

¹¹⁰ Marrone, G.(2008), *Corpi sociali, Trupat shoqërorë proceset komunikuese dhe semiotika e tekstit*, përkthyer nga Dhurata Shehri dhe Persida Asllani, shtypur Guttenberg, Tiranë, f.74.

të dialogut dhe procesit gjithëpërfshirës që dialogu i involvon të gjitha këtë nivel. Ai mund të vendoset në nivelin e liderëve politik apo fetarë, apo në nivelin e intelektualëve nga grupe të ndryshme, por edhe të masës. Natyra e dialogut ndryshon varësisht prej niveleve, si psh në nivelin intelektual kërkon dhe është më analizues, më detajues për ngjarjet dhe kuptimin e natyrës së forcës që është involvuar në mbështetjen e konfliktit. Në këtë nivel të dialogimit gjithashtu duhet që të bëhet strategjia e promovimit të ndërreligjiozitetit dhe harmonisë ndërkulturore. Efekti i rigjallërimit fetar në të drejta njerëzore dhe në drejtësinë shoqërore universale. Institucionet fetare kanë bërë sigurisht shumë deklarata mbi të drejtat e njeriut dhe drejtësinë shoqërore.¹¹¹ Asgar Ali Engineer në shkrimin e tij “On religious and intercultural dialogue”, veçon disa rregulla që mendon se janë një ndihmes e madhe në rezultatin e një dialogu. Rregullat vijuese do të ishin një ndihmë e madhe për të ndihmuar dialogun ndërfetarë janë:

- 1) Palët që përfshihen në dialog duhet të jenë të brumosur fort në traditën e tyre dhe duhet të kenë besim dhe bindje të brendshme. Kjo është bindja e vërtet dhe është një themel i fortë për dialog.
- 2) Në dialog ndërfetar assesi të mos të zhvillohen polemika, ngase stili polemizues është antitezë e dialogut ngase polemika shtyn dialogun në kahe të gabuar dhe mos kuptimin e palëve.
- 3) Dialogu ndërfetar nuk duhet të zhvillohet vetëm për të kuptuar tjetrin por edhe duhet të respektoj integritetin e tij. Çdo dialog që nuk përmban respekt për integritetin dhe bindjet e tjetrit është i prirur të dështoj.
- 4) Ideja e dialogut duhet të jetë në funksion të shpjegimit të pikëpamjeve e jo të shndërrohet në një pikëpamje, sepse për ndryshe një përpjekje e vogël tjetër do të dëmtonte dhe shembte frymën e dialogut dhe kjo poashtu do të çonte në pakënaqësi mes palëve dialoguese.
- 5) Palët në dialog ndërfetar poashtu duhet të kenë parasysh diversitetin si një bazë qenësore e jetës. Pa diversitet jeta kalon në monotoni dhe do ta humbte bukurin e saj. Nga ana tjetër edhe Kurani jo vetëm që e njeh diversitetin por edhe e legjitimon atë. Kjo është dëshira e Allahut xh.sh, që tek njerëzit të ketë diversitet. “Ne edhe ty (Muhamed) ta zbritëm librin (Kuranin) e vërtetë që është vërtetues i librave të mëparshëm dhe garantues i tyre. Gjyko, pra, mes tyre me atë që Allahu e zbriti, e mos pëlqe epshet e tyre e të largohesh nga e vërteta që të erdhi. Për secilin prej jush, Ne caktoam ligj e program (të posaçëm në çështje e të veprimi). Sikur të donte Allahu, do t’ju bënte një

¹¹¹Temimi, A.& Esposito, J.(2010), *Islam and secularism in the Middle East*, përktheu nga anglishtja Bujar Hoxha, Logos –A, Shkup, f,110.

popull (në fe e shariat), por deshi t'ju sprovtojë në atë që iu dha juve, andaj ju (besimtarë) përpiku për punë të mira. Kthimi i të gjithë juve është te Allahu, e ai do t'ju njoftojë me atë që kundërshtoheshi. (*El Maide*, 48). Poashtu thotë “Secili (popull) ka një anë, të cilës ai i kthehet, ju shpejtoni kah punët e mbara, kudo që të jeni Allahu ka për t'ju tubuar të gjithëve, Allahu ka fuqi për çdo send”.(*El Bekare*, 148). Mungesa e diversitetit dhe zbatimit të një sistemi ideologjik në fund të fundit mund të shpie drejt fashizmit dhe autoritarizmit.

6) Një gjë duhet kuptuar mirë, dallimin mes dialogut dhe monologut për të pasur një dialog efektiv. Sepse dëshira për të dominuar dialogun shpie në monolog. Secilës palë në dialog duhet të ketë hapësirë të barabartë për të prezantuar pikëpamjet e vet. Dialogu mund të marr kuptimin e saktë vetëm atëherë kur bëhet në frymën e vërtet demokratike duke respektuar, njohur të drejtat e të gjithë pjesëmarrësve në dialog

8) Në fund duhet të kuptojmë se realizimi i një dialogu ndërfaqës efektiv është i mundur jo vetëm atëherë arrijmë të dëgjojmë këndvështrimin e tjetrit por të kuptohet dhe vlerësohet saktë në kontekstin e dhënë.

REZYME

Për fund media mund të jetë një agjensë efektin vë afimin dhe dhënien e hapësirës për dialog ndërfaqës i cili konsiston në ngritjen e bashkëjetesës dhe harmonisë e tolerancës mes kulturave e feve të ndryshme. Bashkërisht mund ta përballojnë çdo problem, çdo sfidë e çfarëdo rrafshi qoftë. Ky është dialogu real i jetës, dialog që paraqet jetës të përbashkët ku mjetet e komunikimit masiv do të fokusoheshin në respektim dhe mbjelljen e dashurisë , respektin dhe avancimin e së drejtës qytetare për njerëzit e një vendi.

Mbështetur në shtjellimin dhe analizën e mësipërme të këtij studimi ku studiues vendas dhe të huaj analizojnë në mënyrë të detajuar qasjen medias drejt dialogut ndërfaqës në epokën e digjitalizimit e kombinuar por vëzhgimeve të vazhdueshme të mediave dixhitale, arrijmë në përfundimin se media me përmbajtje shqiptare ofron publikut një material që mund të luhas rrugën e dialogut, harmonisë dhe tolerancës si tepër të nevojshme për kombin tonë dhe qenien tonë shqiptare.

Konkluzione

1. Feja, [kultura dhe mediet të mos shndërrohen në forca që çojnë drejt konflikteve dhe ndarjeve](#).
2. Dialogu ndërfetar dhe ndërkulturor, vetëm kontribuon drejt mirëkuptimit të faktit se pavarësisht veçantive tona, ndajmë vlera pozitive dhe ballafaqohemi me sfida të ngjashme"
3. Mediet forcojnë ndikimin e religjionit dhe kulturës që të kenë një lidhje të pashkëputshme mes popujve.
4. Luajtja e një roli tepër aktiv dhe efektiv që mos të lejohet ndarja e botës në mes “Perëndimit dhe të tjerët”, ashtu siç ka bërë Samuel Huntigtoni në librin e tij “The Clash of Civilizations” (Përplasja e qytetërimeve).
5. Mediet mund të ndikojnë në përmirësimin e jetës së njerëzve dhe në vendosjen e paqes dhe sigurisë. Ata mund të ngrenë lart moralin dhe spiritualitetin në mesin e njerëzve dhe t'i kënaqin njerëzit.

Bibliography

1. Alija Izetbegović, Islami ndërmjet lindjes dhe perëndimit, Logos-A, Shkup,1993.
2. Artan Fuga & Zyhdi Dervishi, Ndërmjet fshatit dhe qytetërimit global, Dudaj, Tiranë, 2010.
3. Azzam Temimi & Xhon L. Esposito, *Islam and secularism in the Middle East*, përktheu nga anglishtja Bujar Hoxha, Logos –A, Shkup, 2010.
4. Catherine Cornille, “*Conditions for Inter-religious dialogue*”, The wiley-Blackwel companion to Interreligious Dialogue, ed. Catherine Cornille, John Wiley & Sons, Oxford, 2013.
5. Christian Baylon & Xavier Mignot, përktheu nga frëngjishtja Xhevat Lloshi, Komunikimi,Logos-A, Shkup,2004.
6. Eduart Caka, Dialogu ndërjetar një qasje teoriko-praktike dhe realiteti shqiptar, Vest Print, Tiranë,2015.
7. Ess, Charles. Digital Media Ethics, Polity Pr; 2nd edition (January 1, 2013). Francis Balle, *Mediat & shoqëritë*, përkthim grup autorësh, bot. 15 botimet Papyrus, Tiranë, 2011.
8. Genti Kruja, Historia e dialogut ndërjetar marrëdhëniet mes myslimanëve dhe të krishterëve, Prizmi,Tiranë, 2023.
9. Gianfranco Marrone, Corpi sociali, *Trupat shoqërorë proceset komunikuese dhe semiotika e tekstit*, përkthyer nga Dhurata Shehri dhe Persida Asllani, shtypur Guttenberg, Tiranë, 2008.
10. Ismail Bardhi, ”*Karikatura e Karikaturës*”, Dituria Islame, mars. nr. 20. Prishtinë, 2006.
11. Judith N. Martin, Thomas K. Nakayama, *Hyrje në komunikim ndëlkulturor*,përkthyer nga Elena Bozheku, UET Press, Tiranë, 2010.
12. Meredith B. McGuire, Religion: *The Social Context (Religjioni: konteksti shoqëror)*, përktheu nga anglishtja dr. Ali Pajaziti,Logos-A, Shkup, 2007.
13. [Mustafa Köylü](#), Dinler Arasi Diyalog, İnsan yayainlari, İstanbul, 2001.
14. Philip Pattersen & Lee Wilkins, Etika në media çështje dhe raste, përkthyes: Valbona Nathanaili, Viola Gjylbegaj dhe Blendi Lami, UFO Press, Tiranë,2009.
15. Pronësia e Medias dhe ndikimi i saj në pluralizmin dhe pavarësinë e medias, përkthim.edicion elektronik,botues: Instituti Shqiptar i Medias, Tiranë, 2004.
16. Zekirija Ibrahimimi “*Karikaturimi i Lirisë* “, Gazeta Besa, nr 19 viti i 2, shkurt 2006.

ROLI I TEKNOLOGJISË NË SISTEMIN ARSIMOR **THE ROLE OF TECHNOLOGY IN THE EDUCATION SYSTEM**

Doktorant Liridonë **BISLIMI**- Universiteti “Shën Qirili dhe Metodi”
Fakulteti Pedagogjik “Shën Klimenti i Ohrit”

dona.bislimi02@hotmail.com

ABSTRACT

The use of technology in all life processes has returned and has become a vital necessity worldwide. Even in education, as in every field of life, ICT has brought a radical turn in the development of learning culture, making knowledge more accessible to all students. Technology, as a functional skill of digital literacy, promotes and develops in students a number of other skills, such as: mathematical skills, communication skills, management skills, critical thinking and problem-solving skills, working skills in a group, ability to use a variety of resources, etc. But the disturbing phenomenon is that technology is largely being misused by students, staying for hours near the computer and using different games (Shehu, 2020). According to Shehu (2020), technology has greatly facilitated our daily life as well as in the field of education, in learning and acquiring foreign languages. The use of multimedia, the application of information and communication technology (ICT) in language acquisition has changed the dynamics of life nowadays, especially in the field of education. The innovative approach to the information system results in the creation of connections between different languages and cultures. Learning through the Internet, as well as advanced technology, gives space to pupils and students in the acquisition and use of various language resources.

ABSTRACTI

Përdorimi i teknologjisë në të gjitha proceset jetësore është kthyer dhe është bërë një domosdoshmëri jetike në mbarë botën. Edhe në arsim, si në çdo fushë të jetës, TIK-u ka sjellë një kthesë rrënjësore në zhvillimin e kulturës së të nxënës, duke i bërë njohuritë më të qasshme për të gjithë nxënësit. Teknologjia, si aftësi funksionale e shkrim-leximit digjital, nxitë dhe zhvillon te nxënësit një sërë aftësish të tjera, të tilla si: aftësi matematikore, aftësi komunikuese, aftësi menaxhuese, aftësi të menduarit kritik dhe të zgjidhjes së problemeve, aftësi për të punuar në grup, aftësi për të përdorur shumëllojshmëri burimesh etj. Mirëpo dukuri shqetësuese është se teknologjia në masë të madhe po keqpërdoret nga nxënësit, duke qëndruar orë të tëra pranë kompjuterit dhe duke e përdorur lojëra të ndryshme (Shehu, 2020). Sipas Shehu (2020), teknologjia ka lehtësuar shumë përditshmërinë tonë ashtu edhe në fushën e arsimit, në mësimin dhe përvetësimin e gjuhëve të huaja. Përdorimi multimedial, aplikimi i teknologjisë së informacionit dhe komunikimit (TIK) në përvetësimin e gjuhëve ka ndryshuar dinamikën e jetës në ditët e sotme, sidomos në fushën e arsimit. Qasja innovative në sistemin e informacionit rezulton në krijimin e lidhjeve ndërmjet gjuhëve dhe kulturave të ndryshme. Mësimi përmes internetit, si dhe teknologjia e

avancuar i jep hapësirë nxënësve, studenteve në përvetësimin dhe shfrytëzimin e resurseve të shumëllojshme gjuhësore.

Roli i teknologjisë në mësimdhënie në Kosovë

Teknologjia arsimore është një metodë sistematike dhe e strukturuar e zbatimit të teknologjisë moderne për të rritur produktivitetin arsimor. Është një metodë gjithëpërfshirëse për të konceptuar zbatimin dhe vlerësimin e procedurave mësimore, leximin, stërvitjen dhe ndihmën për zbatimin e metodave të reja të mësimdhënies. Kërkon burime mësimore, strategji dhe organizim në lidhje me punën, veprime të të gjithë anëtarëve në fazën arsimore. Teknologjia arsimore nuk ka ende asnjë fjalë të vetme. Vende të ndryshme përdorin fjalë dhe sinonime të ndryshme duke përfshirë teknologjinë arsimore, objektet arsimore, teknologjinë e mësimdhënies etj. Variacionet terminologjike ekzistojnë kryesisht në bazë të afrimit të veçorive mekanike dhe përdorimit të pajisjeve të reja, dhe jo përdorimit të tyre të drejtpërdrejtë në arsim.

Ka pikëpamje të ndryshme mes mësimdhënësve në shkencat sociale dhe teknike. Aplikimi i teknologjive arsimore kërkonte gjithashtu ekspertizë nga shumë fusha: pedagogji, psikologji, didaktikë, informatikë etj. Për shkak të kësaj shumëllojshmërie, teknologjia arsimore shpesh ka perceptime të ndryshme, ku secili autor përshkruan përkufizimin e teknologjisë arsimore sipas nevojave të tyre. Teknologjia arsimore gjithashtu nuk zbatohet mjaftueshëm, kryesisht për shkak të mungesës së financimit të nevojshëm të instituteve arsimore. Për shkak të përcaktimeve të mësipërme, teknologjia arsimore është një term shumë përshkruar. Zbatohet për përdorimin e teknikave shkencore për punën e tij pasi të jetë strukturuar e gjithë faza e mësimdhënies. Ofron një mënyrë për të përmirësuar sistemet e të mësuarit dhe të mësimdhënies.

Teknologjia arsimore është e lidhur me pothuajse të gjitha proceset e mësimdhënies, të nxënësve, trajnimit si njohja e qëllimeve arsimore, përgatitja e mjedisit mësimor, trajnimi i burimeve mësimore dhe materialeve arsimore, zgjedhja e strategjive të të nxënësve, si dhe strategjitë e mësimdhënies dhe kontributi në proceset e mësimdhënies dhe të nxënësve. Teknologjia arsimore sot ka një koncept mjaft të madh. Tani ideja e teknologjisë arsimore po përdoret për të rritur efektivitetin e studimit dhe mësimdhënies duke përdorur procese, strategji, menaxhim të kohës, uljen e kostos dhe barrierave gjeografike. Për të përgatitur, koordinuar, inkurajuar dhe monitoruar sistemet teknologjike dhe mësimore, teknologjia e arsimit sipas disa mësimdhënësve quhet një veprimtari strukturore dhe shkencore. Bazuar në argumentin e mësipërm,

teknologjia arsimore mund të përkufizohet si: një metodologji teknike e mësimdhënies, e cila synon të thjeshtojë vazhdimisht rolin e mësuesve në mjedisin modern të nxënies në një platformë teknologjike ku mësimdhënësi takohet me nxënësit (Haxhijaj, 2023). Aspektet psikologjike priren të jenë shumë të dobishme. Edukimi dhe përgatitja e mësuesve janë komponentët thelbësorë të arsimit. mësimdhënësit do të provojnë të jenë një përparim në teknologjinë arsimore nëse ofrohet një përgatitje e mirëstrukturuar. Këta mësimdhënës do të operojnë në klasë, duke përdorur qasje të ndryshme të teknologjisë arsimore si përdorimi i makinerive, pajisjeve dhe mjeteve si kompjuterët, projektorët dhe tabelat e bardha digjitale për të siguruar që qëllimet mësimore janë përbushur. Ky eksperiment i ri do të sigurojë udhëheqje dhe udhëzime të suksesshme. Kjo është epoka e teknologjisë së informacionit. Zbatimi i shkencës dhe teknologjisë është i dukshëm në jetën tonë të përditshme.

Shkenca dhe teknologjia kanë çuar në efikasitetin, zhvillimin dhe përsosjen e proceseve dhe mallrave të punës njerëzore. Në rastin e instituteve arsimore, teknologjia e bën të lehtë shikimin dhe procedurën ndërvepruese me më pak kohë. Në një kontekst më të gjerë, teknologjia arsimore përfshinë krijimin, zbatimin dhe vlerësimin e programeve, teknikave dhe mjeteve ndihmëse të mësimdhënies, kurrikulës dhe trajnimit. Teknologjia në arsim është një analizë

e aplikuar ose realiste e krijuar për të optimizuar rezultatet arsimore duke monitoruar variabla të ndryshëm si qëllimet arsimore, përmbajtja, atmosfera për të mësuar, materiali mësimor, aktiviteti nxënës- mësimdhënës dhe ndërveprimet mes nxënësve dhe mësimdhënësve. Kërkohej të trajtohet se si hardueri dhe softueri mund të përdoren për të dhënë procesin mësimor më të besueshëm dhe efektiv (H. Egzon, 2023). Teknologjia e edukimit mbulon qëllimet mësimore, mbledhjen dhe përdorimin e mediave dhe metodave, përdorimin e burimeve dhe vlerësimin. Shtrirja e teknologjisë arsimore mund të ndahet në tre kategori:

Teknologji Arsimore dhe Testim Arsimor (provime online, vlerësime, vlerësime nga kolegët etj.)

Teknologjia arsimore dhe procedurat akademike (zhvillimi i përmbajtjes, trajnimi i mësuesve dhe zhvillimin profesional, zhvillimin e strategjive të mësimdhënies dhe të nxënësve etj.)

Procedurat e Teknologjisë Arsimore dhe Administrimit Arsimor (Zbatoni teknologjinë për administrimin e arsimit të përgjithshëm)

Teknologjia ka thjeshtuar procesin e mësimdhënies dhe ka ulur barrën e mësuesve për t'u dhënë nxënësve njohuritë.

Për më tepër, është vërtetuar se përdorimi i teknologjive moderne rritë interesin e fëmijëve për kurrikulën (Haxhijaj, 2023). Qëllimi i arsimit është t'u sigurojë studentëve njohuritë e nevojshme që ata do të jenë në gjendje t'i zbatojnë në jetën e përditshme, dhe në karrierën e tyre të ardhshme. Për këtë arsye, mësimdhënia duhet të ndjekë trendet moderne në mënyrë që institucionet arsimore të mund t'u ofrojnë studentëve njohuri të zbatueshme dhe aktuale. Për të arritur këtë qëllim, është i nevojshëm modernizimi i shkollave dhe rritja e mbështetjes në teknologji në arsim. Mësimdhënësit përballen me sfida të mëdha – ata duhet të fusin teknologjinë në arsim në një mënyrë që do të përmirësojë praktikën dhe metodat e tyre të mësimdhënies.

Për të futur me sukses teknologjinë në arsim duhet të plotësohen disa kërkesa:

Arsimimi i mësimdhënësve

Modernizimi i kurrikulës

Pajisja e klasës

Sigurimi i pajisjeve për çdo nxënës

Teknologjia në arsim ka sjellë një revolucion të vërtetë në qasjen tonë ndaj të mësuarit. Çdo moshë dhe fazë e zhvillimit teknologjik ka sjellë disa ndryshime në mënyrën e transferimit të njohurive. Dhe ashtu si dikur përdornim gramafonë dhe projektorë, në ditët e sotme, ne përdorim kompjuterë, telefona celularë, komplete VR, robotë dhe pajisje të tjera. Arsimi në shekullin 21 është i lidhur pazgjidhshmërisht me përparimet teknologjike, prandaj shumica e

institucioneve po punojnë shumë për modernizimin e shkollave të tyre. Edhe pse disa ishin skeptikë për teknologjinë, duke besuar se do të ishte thjesht një shpërqendrim në mësimdhënie, ajo vërtetoi të kundërtën. Shumë leksione u bënë më interesante nëpërmjet përdorimit të teknologjisë. Nxënësit tani janë më aktivë në klasë, kështu që në vend që të dëgjojnë në mënyrë pasive, ata marrin pjesë aktive në mësim.

Kjo është veçanërisht e dukshme në lëndët tradicionale ku dikush nuk do të priste të gjente teknologji. Kështu, për shembull, orët e historisë ose të artit tani janë shumë më tërheqëse, sepse nxënësit kanë akses në video materiale, fotografi, madje edhe video lojëra që lidhen me mësimet e caktuara. E thënë thjesht, fëmijët janë mësuar me teknologjitë moderne, ndaj afrimi i mësimëve në këtë mënyrë i ndihmon shumë fëmijët t'i zotërojnë ato. Mësimdhënësit në ditët e sotme janë të vetëdijshëm se çdo nxënës është një individ unik me nevojat e veçanta që kërkojnë një qasje të veçantë ndaj të mësuarit. Fëmijët tani inkurajohen që të përshtatin mësimin me nevojat e tyre, duke përdorur të gjitha avantazhet e teknologjisë (Haxhijaj, 2023). Në të kaluarën, fëmijët shkarravinin dhe zhvarrisnin fshehurazi në klasë, por sot e dimë se është e dobishme në shumë mënyra. Fëmijët tani inkurajohen të bëjnë skica ose tabela dhe infografikë duke përdorur një stilolaps digjital. Në këtë mënyrë, fëmijët mund ta ndjekin mësimin në mënyrën më të përshtatshme për ta, gjë që lehtëson shumë përvetësimin e njohurive të reja.

Përveç kësaj, është më e lehtë për mësuesit të njohin potencialin e studentëve dhe të planifikojnë mësimet e tyre në përputhje me rrethanat. Qasja tradicionale ndaj arsimit përfshinte mbajtjen e një regjistri të klasës dhe marrjen e shënimeve të shkurtra për studentët. Zhvillimi profesional i mësimdhënësve është lehtësuar shumë nga futja e mjeteve moderne të komunikimit. Seminarët dhe kurset dikur ishin një shpenzim i madh financiar për shkollat dhe mësimdhënësit. Megjithatë, kur programet e zhvillimit profesional u bënë të disponueshme online, ato gjithashtu u bënë shumë më të lira, sepse mësuesit mund të ndiqnin ligjëratat online dhe i gjithë procesi ishte shumë më efikas. Zhvillimi profesional i mësuesve është lehtësuar shumë nga futja e mjeteve moderne të komunikimit. Seminarët dhe kurset dikur ishin një shpenzim i madh financiar për shkollat dhe mësimdhënësit. Megjithatë, kur programet e zhvillimit profesional u bënë të disponueshme online, ato gjithashtu u bënë shumë më të lira, sepse mësuesit mund të ndiqnin ligjëratat online dhe i gjithë procesi ishte shumë më efikas. Në këtë mënyrë digjitalizimi në arsim do të përshpejtohet, sepse gjithnjë e më shumë mësimdhënësit do të kenë mundësinë të marrin njohuri të reja dhe të zotërojnë bazat e teknologjisë

në arsim. Natyrisht, studentët do të përfitojnë më shumë, sepse sistemi i përmirësuar do të prodhojë mësues të trajnuar më mirë, të cilët do të jenë në gjendje të transferojnë njohuritë në mënyrë moderne dhe efikase. Së fundi, shkollat do të prodhojnë individë më të pjekur dhe të aftë, të gatshëm për të zbatuar njohuritë që kanë marrë në praktikë. Megjithatë, për ta arritur këtë, ne duhet të përmirësojmë vazhdimisht trajnimin e mësimeve dhe shkollimin teknologjik (Haxhijaj, 2023).

Përfundimi

Nga shqyrtimi i literaturës kemi arritur të bëjmë disa konkluzione dhe disa rekomandime, të cilat mendoj se do të përmbledhin punën time në këtë punim. Duke u nisur nga ajo se çka u tha në kapitujt më lart dhe studiuesit si: Rodinandze (2012), Alsaleem (2014), Peregoy (2012), Warschauer (2000a), Arifah (2014) etj. hulumtuan tema për ndikimin e teknologjisë në mësimin e gjuhës angleze të cilët konkluduan se, përdorimi i teknologjisë për të mësuar një gjuhë të dytë është bërë një domosdoshmëri e vërtetë, po ashtu po bëhet gjithnjë e më shumë e rëndësishme dhe e pazëvendësueshme sidomos në mësimdhënien dhe mësimnxënien e gjuhës.

Literatura:

- A. C. (2014, 11 22). *Role of technology in language learning*. American Council on The Teaching of Foreign Languages (ACTFL).
- Alsaleem, B. I. (2014). *The effect of "WhatsApp" electronic dialogue journaling on improving writing vocabulary word choice and voice of EFL undergraduate Saudi Students*. 21st Century Academic Forum Conference Proceedings, (p.http://www.readwritethink.org/lesson_images/lesson782/Rubric.pdf).
- Arnó, E. (2012). *The role of technology in teaching languages for specific purposes courses*. *The Modern Language Journal*.
- Bárcena, E. R. (2014). *Languages for specific purposes in the digital era*.
- Basheer, B. (2013). *The impact of Using Technology in teaching English as a Second Language*. *English Language and Literature Studies*, 111-116.
- Baytak, A. T. (2011). *Experiencing technology integration in education: children's perceptions*. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 139-151.
- Becker, H. J. (2000). *Findings from the teaching, learning, and computing survey*. *Education Policy Analysis Archives*.
- Carrier, M. D. (2017). *Digital Language Learning and Teaching: Research, Theory, and Practice*. Chomsky, N. (1959). *A review of BF Skinner's verbal behavior*. *Language*, 26-58.

- Cook, V. (2008b). *General models of L2 learning. Second language learning and language teaching*, 214- 234.
- Cook, V. (2008c). *Second language learning and language teaching styles. Second language learning and language teaching*, 235-272.
- Costley, K. C. (2014). *The positive effects of technology on teaching and student learning*.
- Cutter, M. (2015). *Using Technology with English Language Learners in the Classroom. Education Masters*
- Dudeney, G. H. (2007). *How to teach English with technology. Pearson Education Limited*.

THE IMPORTANCE OF FINE ART AND THE INTEGRATION OF TECHNOLOGY TO STUDENTS DURING THE PRIMARY SCHOOL

Saranda **kika BAHTIRI**-University “Isa Boletini” in Mitrovica

ABSTRACT

The importance of visual art in primary schools is fundamental, considering that it is a subject that has curricular connections with almost all other subjects that the student learns at school. Also, based on the curricular documents in Kosovo, on which the curriculum operates and is supported, strongly strengthen the inclusion of art during the learning process and the creation of cross-curricular correlation with this subject. Figurative art can also be explained by including technology as an opportunity to widen and visualization of different working techniques.

Based on the above explanation, the present research relies on these research questions: What is the importance of fine art and the integration of technology? How much do they apply fine art subjects in the classroom and do they reinforce it with informative videos? Do the students think that their teachers are sufficiently prepared to teach them how to develop their skills in the subject of fine arts? For the collection of data, the electronic questionnaire for the field of art, published by the Irish National Teachers Organization, was used, and the students of seven elementary schools in the municipality of Mitrovica were part of the research.

From the obtained results we can conclude that the students have affirmed that they have knowledge about art, and its importance and that they like art, but based on the analysis made through the SPSS statistical program, the teachers do not pay importance to this subject, even the students apply the fine art subject with the teacher's instructions in a very high percentage only at home (N=50→71.43%). On the other hand, technology is an element that needs much more integration.

Keywords: fine art, students, primary school

1. Introduction

Now we are living in the world of technology. Every day more people are becoming more engaged with technology with all its ways of integration. This is also confirmed by various research, which emphasizes that digital culture is becoming a priority in people's lives, including art (Bakhat, Kuralay, Akmaral, Nebessayeva, & Miyat, 2021). The priority that technology has taken today is also accompanied by many advantages and shortcomings, therefore at the school level, technology must be applied qualitatively for students. On the other hand, we have art, if we positively use technology, of course, we will increase the students' abilities to understand art in an adequate way. In other words, technology is holding the education system, and the social system, and all those are helping in particular changes in the field of education, for a positive matter, including art and its forms (Tetikci, Erim, & Halaclar, 2021). Since some of the students manifest difficulties in understanding and making art, using technology will be a good way, so through technology, students will understand the broad structures of art and will be more sensitive while reading artistic features and other important elements that have to do with evaluating and doing art (Ozkaplan, 2009). Nowadays we can say that it is changing the way we are making art or how teachers are instructing their students to make works of art or to know how to appreciate art in general. There can be different combinations within different subjects like art, music, and technology, and all of those can have an impact on each other for better results (Bakhat, Kuralay, Akmaral, Nebessayeva, & Miyat, 2021). So, making art and orienting students on making good art, and creating good practises to students, deal with higher creativity of the teacher, especially in cases when integrated technology is present too. Based on Dolunay (2016) the thing that makes art more privileged is the “creative activities”, so there is a high responsibility to teachers to be well-prepared.

The methodology to be used and the work techniques also have a special importance in the application of art and the integration of technology. Teachers must be able to use certain methods, techniques, and technology that will be under the content of the teaching unit on the subject of art. If the choice that the teachers make is wrong, then the information is likely to be received or perceived by the students in a wrong way. Students need to feel valued for their art, not all students have a natural talent for art, but with the integration of technology as an asset, even students who have such difficulties have a greater opportunity to explore their skills in the field of fine art, as a very common nowadays field.

1.1 Art and Technology

Technology in school can be applied in different forms, in the field of art it can be applied as an asset to improve understanding and information to students. The idea of integrating technology into art is about redeveloping traditional artistic tools and emerging new tools provided by digital technology, and in this way increases artistic creativity in students (Mohammed Ahmed, 2024). Technology is allowing students to work without a pen, and on the other hand, it is saving students time. In this context, students can use technology to make fine art experiments, design, try different ideas and compare them, and increase their critical art thinking. Based on Killian (2018) perspective, integrating technology is very important because it creates opportunities for students to be more engaged, personalized, and have effective learning experiences. Also, the relationship between art and technology can be considered a historically fruitful element, and today learning technologies are inventing the content world and expanding the dimensions of learning beyond existing classroom models (Wilks, Cutcher, and Wilks, 2015). In other words, we are talking about a visual application of

art, where students can draw paint, or design, test different ideas, and visualize all of this through different computer programs or the application of technology in general. This is a great opportunity because we have many students who like good art but are unable to produce art, in other words, they can criticize good art but do not have the ability to produce art using a pencil or the traditional way of application. of art.

So often students find the subject of fine arts very difficult, so through different ways of technology, all the students will feel involved in the process of learning and doing or practicing art. Students will feel engaged, and “in all likelihood, it is no longer possible to merely treat artistic sensibility as a frill or add-on in the development and creation of all forms” (Gouzouasis, 2006, p. 6).

Another way that can be applied and which has a great impact on the promotion and distribution of art is also the use of visual classes to distribute different works of art or exhibitions. Such a form would be very beneficial for the students as well since it would give them the opportunity to distribute their art without spending money. In other words, technology is to be used as an educational asset, the purpose of which is to build for Internet-as-gallery (Wilks, Lasczik, & Wilks, 2012). In addition, we have the advantage of integrating different applications that will help students to model in different formats. There can be 3D applications that will help with modeling methods and can be used in different stages of children’s learning art (Karaglo & Guler, 2023). So there should be created some flexibilities for teachers, so, through technology, they can reach different types of learners and assess students’ understanding of multiple means (Alawad, 2013). Also, teachers can use technology to develop their students’ art education by technology, and in this way students to participate in current digital, and global culture (Morland, 2014). Based on Munteanu et al., (2014, p. 247), all the art and its integrated

modals “will generate ways of symbolization, perception, and thinking, but also conceptions regarding the value, cause-effect relations, through people interactions”.

2. Method

This is a descriptive method research paper, and for the collection of data, the electronic questionnaire for the field of art, published by the Irish National Teachers Organization, was used, and the students of seven elementary schools in the municipality of Mitrovica were part of the research.

The research questions of the present paper are:

What is the importance of fine art and the integration of technology?

How much do they apply fine art subjects in the classroom and do they reinforce it with informative videos?

Do the students think that their teachers are sufficiently prepared to teach them how to develop their skills in the subject of fine arts?

Participants

The participants of this research are the students of schools in the municipality of Mitrovica. From all the schools that the municipality of Mitrovica has, ten schools have been selected, seven of which are in urban areas.

Table 1.

Participated children as per schools the attend

Schools	No.
SHFMU “Abdullah Shabani”	10
SHFMU “Musa Hoti”	10
SHFMU ”Eqrem Qabej,	10

SHFMU “Ismail Qemali”	10
SHFMU “Andon Zako Çajupi”	10
SHFMU “Migjeni”	10
SHFMU “Bedri Gjinaj”	10
Total	70

Table 2 presents the gender of participating students in the survey, where 60% of them are female, and 40% male.

Table 2.

Gender of participants

Gender	No.	%
Female	42	60.0
Male	28	40.0
Total	70	100.0

How were data collected?

During this research, data were collected from seven schools in the municipality of Mitrovica.

It took me five days to complete these questionnaires. The progress of the realization of the questionnaire was made through the physical form. Communication with teachers and students is in physical form. The analysis of these data was done with the SPSS program (Statistical Package for Social Sciences) through descriptive analysis.

Ethical aspect

In this research paper, research ethics have been respected, and everything has been very transparent. Initially, the parents of the children were informed by the teacher that their children would complete a questionnaire that would last about 35 minutes. The data received by the students were not used for any other research, only for the present research paper. The questionnaire was anonymous and the privacy of each of the students who were part of the research was preserved. In the other case, 6 children did not want to fill out the questionnaire and of course, such a request was respected.

3. Results

Initially, the students were asked if they have fine art classes, and 70 of the students answered that they do. The students also answered the questions about whether they liked the art class, where 92.86% of the students, or 65 of them said yes, while 7.14%, or 5 students said that you don't like it. The students were asked if the art class meets their expectations, where 55.71% said it meets their expectations a lot, 34.29% said it meets them a little and 10% said it does not meet them at all. The results of the question of whether your teacher engages you during the fine arts class to make drawings 80% of the students said that they do, while 20% of them said that they are not engaged in the fine arts class. Looking at the results, it turns out that the students practice more tasks from the figurative art at home than at school, respectively 71.43% (N=50) at home and only 28.57% (N=20) in class. The students were asked if they are always evaluated with the highest grade in the subject of fine arts, 82.85% or 65 students said yes, while 17.15% or 5 students answered no. Also, the students were asked if there is a need to increase the hours of fine art

education in your class, 78.57% or 55 students said yes, while 21.43%, or 15 students answered no.

4. Discussion and conclusion

The thing about which we wanted to get information is to understand whether the subject of art is kept or held in the classroom or not. The purpose of such a question has come as a result of general information where the students have repeatedly stated that in the subject of fine arts, they take the subject of language or mathematics, respectively subjects which they consider as more important. However, based on the data of this research, all the participants affirmed that they held the subject of figurative art. This is a great advantage since it is an indicator that explains the inclusion of this subject. In other words, elementary school teachers are including and respecting it as a subject. Also, this one replies to the first research question.

Regarding the second research question that is: How much do they apply fine art subjects in the classroom and do they reinforce it with informative videos? From the data obtained, namely the students' answers, the teachers did not apply such methods, in fact, there was a very small percentage of students (N=11) who affirmed that their teacher had ever applied the integration of technology until they had learned something new. Teachers in this specific case have applied technology in cases where they lectured on historical monuments or art history in general.

Do the students think that their teachers are sufficiently prepared to teach them how to develop their skills in the subject of fine arts? This is another research question for which the students have claimed that their teacher is very prepared to teach them, but most of the time his concentration is on the students who already have talent in the subject of art.

Another challenge that has been researched is the preference that students have towards the subject of art, do students like this subject or not. From the received results where 92.86% of the students, or 65 of them said yes, while 7.14% or 5 students said that you don't like it, which means that we have a very large percentage of students who like the subjects of art and as such it means that it is much easier for teachers to work since they have a very large percentage of students who love this subject.

The students were asked if the art class meets their expectations, where 55.71% said it meets their expectations a lot, 34.29% said it meets them a little and 10% said it does not meet them at all. Students usually create certain expectations from their teachers, these expectations often have to do with the need these students feel to improve at a certain point. In the current research, we can say that we have a satisfactory percentage of students who affirmed that their teacher meets their needs, while 34.29% of students affirmed that the teacher meets a little of their expectations, however, we have 10% of students who have affirmed that the teacher does not fulfill their expectations, therefore, in a mixture of results, we can conclude that the teacher does not dare to make differences, students should feel included in the subject of art and feel valued during the realization of this subject, too.

The results of the question of whether your teacher engages you during the fine arts class to make drawings 80% of the students said that they do, while 20% of them said that they are not engaged in the fine arts class, from this, we can understand that the main element of the Curriculum in our country is not included, which is equality and inclusiveness among students. When we say that 20% of students are not included, it means that we are talking about a very large percentage that cannot be in the classroom during elementary school. Art can have different explanations and can be recreated in different forms, therefore art teachers have an obligation to motivate their students, involve

them, and make them believe in the positive results they can achieve. In such a case, with such a high percentage, the integration of technology would be a very favourable solution for students to understand the essence of art.

As per the obtained results, students practice more tasks from the figurative art at home than at school, respectively 71.43% (N=50) at home and only 28.57% (N=20) in class. This is a clear explanation of the reality of the realization of art in the classroom by the teachers. Teachers continue not to pay attention to such a subject, therefore most of the tasks that should actually be done in the classroom are being done at home. On the other hand, we are also dealing with a professional scandal that is coming from the teachers, they are not performing their duties in the subject of art with precision. Therefore, the trend must be changed, art is everywhere around us and students from elementary school must learn to be critical of beauty.

The students were asked if they are always evaluated with the highest grade in the subject of fine arts, 82.85% or 65 students said yes, while 17.15% or 5 students answered no. Very often, teachers' evaluations for students in the subject of fine art are based on the general success of the student, which means that there is a potential risk that the grade in the subject of art is not real, such a thing has also been proven the answers given by the students. Also, the students were asked if there is a need to increase the hours of fine art education in your class, 78.57% or 55 students said yes, while 21.43%, or 15 students answered no. The last question raised is related to the previous questions, in which case we have a very large number of students who love art and as such want to increase its hours even more. On the other hand, we have a relatively small percentage of students who do not want to increase the hours in this subject.

As a conclusion of this research paper, we can say that based on the literature and based on the answers we received from the students, we can affirm that

there is an urgent need for the subject of fine arts to have proper training from the teacher and to be respected its schedule or add hours to learn the art. Art surrounds us and is very important, everything has to do with art, therefore aesthetics or beauty should be taught to students very early. Technology is a facilitating instrument for teachers, therefore teachers should consider it as a very good opportunity to improve their speeches by using technology. The integration or use of different computer or software programs will help in the complete understanding of the students for fine art and other forms of art.

References

- Alawad, A. (2013). Technologies in the art classroom: Using technologies in art classrooms to overcome cultural limitations to support teaching and learning. *Journal of Fine and Studio Art*, 3(1), pp. 1 – 4.
- Bakhat, B., Kuralay, B., Akmaral, S., Nebessayeva, Z. O., & Miyat, D. (2021). Examination of the research on the use of technology by fine arts teachers. *World Journal on Educational Technology Current Issues*, 13(1), pp. 68 – 81. DOI: 10.18844/wjet.v13i1.5413
- Dolunay, A. (2016). Teknolojinin gorsel sanatlar ve sanat egitimine katkisi. *Journal of International Social Research*, 9(42), pp. 1208 – 1215. DOI: 10.17719/jisr.20164216230
- Gouzouasis, P. (2006). Technology as art-based education: Does the desktop reflect the arts? *Art Education Policy Review*, 107(5), pp. 3 – 9. DOI: 10.3200/AEPR.107.5.3-9
- Karaglu, A., & Guler, E. (2023). Reading artwork with 3D in painting. *Art Time*, 4(1), pp. 1 – 9. DOI: 10.5152/ArtTime.2023.1178886

- Killian, J. (2018). *Child development and art education: A review of current research and best practices*. (2nd ed.)
- Mohammed Ahmed, O. M. (2024). Technologies in teaching and learning at fine art studios. *Innovations Journal of Humanities and Social Studies*, (2), pp. 1 – 13. DOI: 10.61856/v2ispc..264
- Munteanum L. H., Gorghiu, G., & Gorghiu, L. M. (2014). The role of new technologies fir enhancing teaching and learning in arts education. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 122, pp. 245 – 249. DOI: 10.1016/j.sbspro.2014.01.1336
- Morland, C. A. (2014). *The increasing importance of technology and digital media in the art classroom*. Hollins University. Roanoke, Virginia
- Ozkaplan, O. (2009). *Today's painting art and technology*. Dokuz Eylel Universitesi
- Tetikci, I., Erim, G., & Halaclar, B. B. (2021). The place and effects of technology in the fine arts course. *European Journal of Education Research*, 10(3), pp/ 1089 – 1100. DOI: 10.12973/eu-jer.10.3.1089
- Wilks, J., Cuther, A., & Wilks, S. (2015). Digital technology in the fine arts classroom: An (un)easy partnership. *Studies in Art Education*, 54(1), pp. 54 – 65. DOI: 10.1080/00393541.2012.11518879

ULOGA ODNOSA S JAVNOŠĆU U IZGRADNJI IMIDŽA I DRUŠTVENO ODGOVORNOG POSLOVANJA: ANALIZA I IMPLIKACIJE

Semija MEDUNJANIN,- Haxhi Zeka University / Msc.
semija.medunjanin@unhz.eu

Abstrakt:

Ovaj rad istražuje ulogu odnosa s javnošću u formiranju imidža korporacija i njihovu integraciju u praksu društveno odgovornog poslovanja. Poseban fokus je na razumijevanju doprinosa ovih procesa u postizanju konkurentske prednosti i ostvarivanju ciljeva koji prevazilaze ekonomsku dobit, te na utjecaju na zadovoljstvo i motivaciju zaposlenika. Raspravlja se o važnosti odnosa s javnošću u oblikovanju pozitivnog imidža kompanije i primjeni društveno odgovornih praksi. Metodologija ovog istraživanja bazira se na kvalitativnom pristupu, s fokusom na analizi sadržaja komunikacijskih materijala i praksi društveno odgovornog poslovanja korporacija. Podaci su sistematično prikupljeni putem analize relevantnih dokumenata, kao što su javni izvještaji, web stranice kompanija, društveni mediji i ostali dostupni izvori informacija. Analitički proces uključuje identifikaciju ključnih tema i elemenata te njihovu interpretaciju s ciljem razumijevanja utjecaja odnosa s javnošću na imidž kompanije. Validacija rezultata provodi se putem kritičke refleksije i diskusije unutar istraživačkog tima radi osiguranja pouzdanosti i valjanosti dobivenih zaključaka. Rezultati istraživanja pokazuju značajnu ulogu aktivnosti odnosa s javnošću i praksi društveno odgovornog poslovanja u oblikovanju percepcije javnosti o kompaniji, naglašavajući njihovu neophodnost za postizanje konkurentske prednosti u današnjem globalnom poslovnom okruženju. Identificirani su ključni elementi uspješne komunikacijske strategije i prakse društveno odgovornog poslovanja koji doprinose formiranju pozitivnog imidža korporacije. Na temelju provedene analize, zaključujemo da su odnosi s javnošću ključni za oblikovanje pozitivnog imidža kompanije i promociju društveno odgovornog poslovanja. Kompanije koje uspješno njeguju ove odnose i implementiraju društveno odgovorne prakse imaju veće izgleda za dugoročni uspjeh i održivost na tržištu. Stoga, razumijevanje i primjena principa poslovne etike, kao i kontinuirano ulaganje u odnose s javnošću i društveno odgovorno

poslovanje, ključni su za postizanje poslovnih ciljeva koji nadilaze isključivo ekonomsku dobit.

Ključne riječi: *poslovna etika, društveno odgovorno poslovanje, imidž, odnosi s javnošću, komunikacijske strategije*

1.UVOD

Do prije nekoliko godina kompanije su svoje poslovanje usmjeravale isključivo na profit, koji je bio glavni cilj svakog poduzeća. Profitabilnost kompanije, između ostalog, ovisi i o pravilnom pristupu odnosno pozicioniranju na tržištu. Pored postizanja profitabilnosti, kompanije danas imaju zadatak da se pridržavaju osnovnih društvenih i moralnih normi. Kako bi povećali prodaju i poboljšali imidž, poduzeća daju do znanja potencijalnim kupcima (potrošačima) informaciju da postoje, aktiviraju ih na misao o njima i prezentiraju im se u kratkim crtama, ističući pritom svoje prednosti i koristi.

Globalno promatrajući, etika postaje nezaobilazan dio poslovne prakse i preduvjet za ostvarivanje uspješnosti poslovanja. Etičnost u privredi obezbjeđuje sigurnost i dugoročno poslovanje i u tom smislu postaje sve više obaveza, a sve manje dilema. Tradicionalna uloga kompanija se mijenja iz dana u dan, a akcenat je na društveno odgovorno poslovanje zasnovano na osnovnim etičkim principima.

Ako je poslovna etika regulirana zakonskim i drugim propisima, mnogi lični, ekonomski i statusni interesi često krše određena pravila, što rezultira trenutnom dobiti, ali se kao rezultat toga gubi trajna reputacija i ugled. Kao rezultat poslovne etike, kompanije ili organizacije razvijaju vlastiti etički kodeks ponašanja i poslovanja koji primjenjuju u svakodnevnom poslovanju.

Etički kodeks je skup pravila i standarda ponašanja kojih se zaposleni moraju pridržavati, a oni su od velikog značaja za poslovanje jer će svaka kompanija koja etički posluje biti prepoznata kao poželjan partner potrošačima i poslovnim subjektima i shvaćena kao društveno odgovorna kompanija.

Metodološki pristup ovog istraživanja implicira sistematičnu analizu raznolikih dostupnih podataka, uključujući akademske radove, javne izvještaje, web stranice kompanija, te ostale izvore informacija.

Sekundarni podaci i analitički okvir za istraživanje uzročno-posljedičnih odnosa čine osnovu metodološkog pristupa. Posebno se ističe važnost kvalitativnih metoda, što potvrđuju Džogović i Bajrami (2023), navodeći njihovu sposobnost ne samo da prodube razumijevanje istraživača o promatranom fenomenu, već i da otvore potpuno nove perspektive. Drugim riječima, “kvalitativna analiza razjašnjava aspekte skrivene unutar subjektivnih iskustava koji ostaju izvan

dosega kroz alternativne metodologije.” (Dzogović & Bajrami, 2023:159) Ovo duboko razumijevanje ključno je u PR analizi jer kvalitativni uvidi mogu otkriti dinamiku koja je često skrivena u kvantitativnim analizama.

U okviru ove studije, glavno istraživačko pitanje usmjereno je na analizu uloge odnosa s javnošću u formiranju imidža korporacija i primjene praksi društveno odgovornog poslovanja. Kroz ovaj pristup, istraživanje će doprinijeti boljem razumijevanju mehanizama koji leže u osnovi uspješnosti ovih procesa te njihovoj važnosti u postizanju konkurentske prednosti i ostvarivanju ciljeva koji nadilaze ekonomsku dobit.

2. VAŽNOST ODNOSA S JAVNOŠĆU U OBLIKOVANJU KORPORATIVNOG IMIDŽA

Kada kažemo javnost, mislimo na pojedince ili grupe koje svojim djelovanjem mogu utjecati na organizaciju. Javnosti mogu biti mediji, klijenti ili korisnici usluga, zaposlenici, poslovni partneri i dobavljači, državne institucije i lokalna zajednica.

„Odnosi s javnošću su društvena nauka koja analizira trendove, predviđa njihove posljedice, savjetuje menadžere i provodi planirane akcijske programe u svrhu služenja organizacionom i javnom interesu. Praktičari za odnose s javnošću planiraju, uspostavljaju i održavaju dobru reputaciju i međusobno razumijevanje između organizacije i svoju javnost.” (Šutalo, 2017)

Osnovna uloga odnosa s javnošću jeste da na primjeren način pripremaju i osiguraju objavljivanje određenih informacija o organizaciji. (Šutalo, 2017)

Edward L. Bernays smatra se osnivačem savremenih odnosa s javnošću. (Bernays, 2004)

On je istakao tri glavna elementa odnosa s javnošću stara skoro koliko i samo društvo, a to su informisanje, ubjeđivanje i povezivanje ljudi jednih sa drugima.

Prema autoru Najilu Kurtiću, (2016) “odnosi s javnošću mogu se definirati kao: „planska, uporna, etički korektna komunikacija savremenih društvenih struktura sa internim i eksternim dionicima s ciljem da se predstave i nametnu kao vjerodostojni, relevantni i odgovorni partneri i korisni članovi društva. Zajednice, čije su težnje za prirodnim, ekonomskim, kulturnim i drugim resursima zajednice, odnosno društva, vrijedne podrške u obostranom interesu.” (Kurtić, 2016)

Hrvatski stručnjak za odnose s javnošću, Tomić (2008), kaže da je to "proces komuniciranja organizacije sa svojom internom i eksternom javnošću u cilju

međusobnog razumijevanja, izgradnje društvene odgovornosti i ostvarivanja zajedničkih interesa". (Tomić, 2008)

Kao poseban dio promotivnog miksa, odnosi s javnošću imaju vrlo važan utjecaj na širu javnost koja uključuje ne samo potrošače već i cjelokupno okruženje sa svim interesnim grupama, konkurencijom, medijima, pa i samu državu. (Miroslavljević, 2008)

Odnosi s javnošću podrazumijevaju pokrivenost, komunikaciju, informisanje, imidž i događaje. Uspjeh korporacije ovisi o odnosu koji ostvaruje s dionicima, a te je odnose moguće osnažiti definiranjem vlastite vizije, misije i vrijednosti, izgradnjom korporativne kulture, djelovanjem u skladu s njom te učenjem na temelju povratnih informacija koje kompanija dobiva od svojih javnosti. U tom segmentu poslovanja odnosi s javnošću, kao menadžerska funkcija, ispunjavaju svoju svrhu te nalaze svoju pozitivnu primjenu. (Skoko, 2014)

Prema njemačkom priručniku o odnosima s javnošću, oni se najjednostavnije mogu definirati kao komunikacija kompanije sa svojom javnošću, odnosno "rad u javnosti, rad za javnost i rad s javnošću" sa definisanim komunikacijskim ciljevima koji teže izgraditi međusobno razumijevanje i povjerenje. (Skoko, 2006)

Uspjeh i dugoročni opstanak na tržištu ovisi o tome koliko uspješno kompanije vode odnose s javnošću. Havel je naveo važnost svih vrijednosti koje se često ne sreću u politici, a to su kurtoazija, dobar ukus, inteligencija, pristojnost i prije svega odgovornost, a to su vrijednosti koje nalaze svoje mjesto u odnosima s javnošću. (Blac, 1995)

Odnosi s javnošću kompanija se grade sticanjem povjerenja, poštovanjem želja i potreba potrošača, dobavljača i partnera, kao i dobrim kvalitetom proizvoda i usluga. Stvaranjem veze sa partnerima ali i primjenom društvene odgovornosti u poslovanju u dobavljačkom lancu, kao rezultat može imati povoljne cijene, poštovanje rokova proizvodnje i nabavke kvalitetnih proizvoda i usluga. Odnosi s javnošću mogu se opisati riječima: ugled, percepcija, kredibilitet, povjerenje, dogovor i međusobno razumijevanje zasnovano na istinitim i sveobuhvatnim informacijama.

Objekt imidža je kompanija jer ista pokušava da utječe na stvaranje slike, namjerno ugrađujući odgovore na pitanje: šta je ona zapravo i kako želi da bude viđena. (Kurtić, 2016) Odnosi s javnošću su specifična funkcija menadžmenta kroz koju se ostvaruju, uspostavljaju i održavaju međusobni

odnosi i razumijevanje, povjerenje i saradnja između organizacije i ciljnih grupa organizacije. (Hornik, 1980)

Brend je nematerijalna imovina kompanije koja igra važnu ulogu u njenoj uspješnosti. U literaturi se mogu pronaći različite definicije o brendu. Prema Dejvidu Ejkeru, brend predstavlja ime, simbol, pojam ili neke druge karakteristike koje identifikuju proizvod ili uslugu poslodavca i razlikuju ih od konkurentskih. Može se reći da je brend obećanje potrošačima da će kvalitet koji nude ispuniti njihova očekivanja. (Arsić, 2012)

Prema Kesiću, imidž se može definisati kao „kognitivna slika kompanije, proizvoda, osobe, procesa ili situacije koju je pojedinac formirao na osnovu svih prethodnih iskustava, stavova, mišljenja i ideja koje su manje-više usklađene sa stvarnim karakteristikama. (Kesić, 2003)

3. ULOGA KOMUNIKACIJE U ODNOSIMA S JAVNOŠĆU

Sposobnost kompanije da komunicira sa svojim dionicima, klijentima, zaposlenicima i širom javnošću ima izravan utjecaj na percepciju njenog imidža.

3.1. Odnos kompanije s vlastima

Osim što se često pogrešno tumače, mnogi ljudi odnose s javnošću zamišljaju kao komunikaciju samo sa vanjskom javnošću. Takva percepcija je pogrešna, jer osnovu svake kompanije ili organizacije čine ljudi, odnosno njena interna javnost, a sama organizacija ili kompanija ulaže i treba uložiti dosta truda u izgradnju odnosa sa svojom javnošću.

Komunikacijski odnosi sa vlastima su veoma važni za svaku veliku kompaniju, dio javnih poslova je korištenje različitih instrumenata, kao što je direktno i indirektno lobiranje. Svaka organizacija, pored tržišta zavisi i od svojih javnih institucija koje daju dozvole za rad, proglašavaju zakone ili regulišu kretanja na tržištu.

Kada govorimo o odnosima sa državom, vrlo je važno napomenuti da bez usklađivanja odnosa sa vladom nije moguće vršiti izvoz robe. Postoje uslovi koji se moraju ispuniti kada je u pitanju međunarodna trgovina.

Prema Tomiću: “Interni odnosi s javnošću pridonose jačanju osjećaja zajedničke pripadnosti među članovima neke organizacije, kao i boljoj identifikaciji s ciljevima organizacije”. (Tomić, 2008)

U odnos s javnošću je potrebno svrstati i odnos s lokalnom zajednicom. Ovisno od tačke gledišta, pojam lokalna zajednica se može definirati na nekoliko načina. Gledano kao sociološki pojam, ona predstavlja ljude koji

žive na određenom prostoru u skladu sa kulturnim i tradicionalnim vrijednostima. Kao teritorijalno područje, lokalna zajednica zauzima određenu površinu. Institucionalno se lokalna zajednica može posmatrati kao sistem lokalnih samouprava. Ukratko, lokalnu zajednicu čine ljudi koji žive na određenom prostoru, imaju zajedničke potrebe i određeni su kulturnim i tradicionalnim vrijednostima.

3.2. Odnos kompanije prema zaposlenima

Povjerenje zaposlenih je jedan od nematerijalnih elemenata na radnom mjestu koji mogu imati dalekosežan utjecaj na sve, od fluktuacije osoblja i produktivnosti do finansijskog učinka ili čak mnogo više. To je također nešto što se mora zaraditi, a kad se izgubi, može biti vrlo teško popraviti.

Sposobnost kompanije da razvije pozitivan i podržavajući odnos prema svojim zaposlenima ne samo da poboljšava radnu atmosferu i zadovoljstvo zaposlenih, nego i doprinosi povećanju produktivnosti i stvaranju konkurentne prednosti na tržištu.

Zaposlenici unutar organizacije se smatraju njenom glavnim imovinom jer isti ostvaruju rezultate i predstavljaju je na tržišnoj sceni. Iz tog razloga organizacije nebi trebale zanemarivati njihova očekivanja radi izbjegavanja negativnog ugleda ili nestabilnog poslovanja.

Zaposleni vrlo često ne vole promjene u radnom okruženju na koje su već navikli. Jedan od najjačih alata svakog menadžera koji želi uvesti promjene jesu konsultacije i uključivanje njihovog osoblja, odnosno dogovor.

Uključivanje zaposlenih u oblikovanje promjena ne samo da povećava njihovu uključenost, podršku i zagovaranje, već ulijeva povjerenje i u organizaciju i u menadžment jer zaposlenici smatraju da se njihovi stavovi i potrebe uzimaju u obzir.

Za menadžere kompanije vrlo je važno je da osoblje osjeća da može doći i prihvatiti odgovornost za vlastite greške, bez straha da će se suočiti sa ozbiljnim posljedicama ili čak izgubiti posao.

Prepoznavanje vrijednih zaposlenika često je podcjenjivan čin koji ima značajan utjecaj na angažman, motivaciju, zadovoljstvo i produktivnost istih. Motivacija ima veliki utjecaj na zalaganje i učinak zaposlenih, pa samim tim i na produktivnost. Pod motivom se najčešće podrazumijeva unutrašnji faktor koji podstiče, usmjerava i integriše ponašanje čovjeka. Jedna od teorija motivacije koja se najčešće spominje je teorija hijerarhije potreba Abrahama

Maslowa. Zaključio je da kada je jedna grupa potreba zadovoljena, ona prestaje da bude motivator

3.3. Interakcija između kompanije i korisnika: Analiza dinamike odnosa

Ako promatramo sa aspekta preduzetništva, javnost predstavlja grupu koja ima stvarne ili potencijalne interese za uspešnu organizaciju ili koja ima moć da utječe na uspjeh organizacije i na postizanje njenog cilja. Kada je u pitanju javnost, mogu se uočiti tri važne odrednice, a to su publika, javno mnijenje i proces komunikacije.

Publika predstavlja grupu ljudi kojima je zajedničko prihvatanje poruka preko medija, a koji se odnosi na primaocce poruke, čitaocce, slušaocce ili gledaocce preko kojih se ostvaruje komunikacijski proces.

Što se javnog mnijenja tiče, ono je oblik kolektivnog stava u odnosu na društvenu situaciju, događaj ili osobu. Savremene teorije društva ne pridaju veliki značaj javnom mnjenju, jer u savremenim sistemima društvene komunikacije postoji veliki broj posrednika.

Treći element u ovom sistemu je komunikacija, koja je osnovni sadržaj koji se pojavljuje među učesnicima komunikacijskog procesa.

Može se reći da je ovo oblik komunikacije koji nastoji zadovoljiti potrebe i želje kupaca i drugih dionika, doprinijeti imidžu kompanije i jačanju ugleda kompanije u široj javnosti, kao i jačanju i unapređenju odnosa organizacije sa okolinom. (Blac, 1997)

3.4. Publicitet

Definira se kao: „Komunikacija o proizvodu ili organizaciji koja se postiže plasiranjem vijesti o njima bez direktnog plaćanja za vrijeme ili prostor.” (Babin, 2021)

Publicitet, kao promotivna aktivnost, uglavnom uključuje zahtjeve za proizvode, usluge ili organizaciju poslovanja, tako da se važne komercijalne informacije mogu poslati medijskim izvorima (štampa) ili izvršiti adekvatnu prezentaciju putem radija, televizije ili drugih oblika prezentacije.

Prema Kotleru, ekonomskim publicitetom podrazumijeva se davanje izdavačkog prostora za razliku od plaćenog prostora u svim medijima, koje kupci za preduzeće čitaju, gledaju ili slušaju kako bi utjecali na ostvarivanje prodajnih ciljeva. Rezultati publiciteta, u uslovima savremenog poslovanja, u nekim slučajevima mogu biti spektakularni. Publicitet se koristi za promociju brenda proizvoda, ljudi, mjesta, ideja i drugih aktivnosti preduzeća.

Kompanija također koristi publicitet da skrene pažnju na nove proizvode ili da se suprotstavi lošoj reputaciji kompanije ili proizvoda iz proizvodnog asortimana. Publicitet koristi sredstva javnog informisanja da privuče pažnju i informiše ciljnu javnost o organizaciji, proizvodu, usluzi ili potrebama koje ne finansira kompanija. Manifestira se kao vijest ili događaj. Uživa više povjerenja od plaćenih poruka jer se čini vjerodostojnim. Nedostatak kompanije je što ne može utjecati na sadržaj informacija koje se plasiraju na tržište.

3.5. Društvene mreže

Pojam društveni mediji obuhvata sve vrste onlajn tehnoloških alata koji omogućuju ljudima lakšu komunikaciju i razmjenu sadržaja putem interneta. To su, na primjer, časopisi, forumi, blogovi, mikroblogovi, fotografije, audio i video zapisi te stranice za društveno označavanje.

Pored društvene i javne obaveze, kao i obaveze medija da kreiraju javno mnijenje, važan zadatak je i stvaranje što bolje saradnje i povezanosti organizacije sa masovnim medijima. Primarni uslov za organizovanje kvalitetnih odnosa sa medijima je postojanje medijske liste koja sadrži spisak svih važnih medijskih kuća, kao i kontakt podatke o novinarima i urednicima koji su zaduženi za praćenje pojedinih oblasti. Društvene mreže služe da se preko njih informiše javnost o aktivnostima koje organizacija provodi.

Pribor za medije, saopštenja za javnost, postavljanje intervju a i objavljivanje informacija o njihovim organizacijama su sve odgovornosti osoblja za odnose s medijima. (InfoRefuge)

Novinari i mediji ogromnu većinu informacija o organizacijama dobijaju za vijesti kroz rad osoblja za odnose s medijima. Oni su čuvari informacija o organizaciji za koju rade. Odnosi s medijima su važan dio svake organizacije. Da bi poruka bila uspješna do mjere da privuče pažnju i preraste u želju, potrebno ju je pažljivo kreirati. Savremeni mediji zasnovani na internetu, uveli su novu okolnost kada je u pitanju komunikacija. To je dvosmjerna metoda komunikacije. Ovaj oblik komunikacije je uveliko utjecao na promjene u komunikaciji sa javnošću. Bez obzira da li se radi e-mailu, o web stranicama, portalima ili društvenim mrežama, činjenica je da su savremeni mediji komunikaciju podigli na jedan veći i savremeniji nivo jer je ona putem ovih medija neprekidna, stalno postoji i stalno se razvija.

Osim toga, sve informacije o organizaciji šire se velikom brzinom i organizacije bi trebale biti vrlo oprezne jer im se reputacija može vrlo brzo

uništiti pogrešnom komunikacijom putem elektronskih medija. Istraživanjem se dokazalo da društveni mediji u savremenim uslovima poslovanja imaju najveći uticaj na komunikaciju organizacija sa javnošću. Također, društveni mediji su prepoznati kao najmoćniji medij u poslovnoj praksi, iako u organizacijama još uvijek nema dovoljno razumijevanja o tome kako društveni mediji mogu pomoći organizacijama. (Parveen, 2012)

3.6. Saopštenja za javnost

Saopštenja za javnost predstavljaju vid poruke kojom se organizacija organizacija obraća javnosti. Izjava se koristi i u slučaju kada je potrebno da se izbjegnu različita tumačenja odnosa prema problemu. To može biti formulisanje stava, komentar ili odgovor javnosti na neka otvorena pitanja.

Način komunikacije treba da bude interesantan, da sadrži novosti i naravno da sadrži neku novinu zbog čega je i napisan. Veoma je važno da objava bude kratka, jasna, informativna i atraktivna. (Tucaković, 2004)

Oglašavanje se često opisuje kao sekundarni marketinški alat. Međutim, može obaviti vrlo vrijednu aktivnost za dostavljanje mišljenja, uz samo male troškove. Ako kompanija pripremi zanimljiv izvještaj, to mogu prihvatiti svi mediji, koji bi, ako bismo ga predali kao ekonomsku propagandu, bili veoma skupi.

3.7. Propaganda

Jedno od najčešćih nepravilnih shvatanja jeste ono prema kojem se odnosi s javnošću upoređuju s propagandom. “Ekonomska propaganda je plaćeni oblik bezlične komunikacije o kompaniji i njenim proizvodima, koja se prenosi do ciljanog segmenta putem masovnih komunikacijskih medija kao što su televizija, radio, novine, časopisi, sajmovi.” Salai, 2007)

Praktično gledano, propaganda predstavlja svjesnu, plansku komunikaciju koja ima za cilj mijenjanje i modeliranje mišljenja, stavova i ponašanja ljudi ili društvenih grupa u skladu sa interesima ili idejama onoga ko provodi i realizuje propagandu, a koja realizuje se prema unapred zadatom cilju. (Tucaković, 2004)

Po Tomiću, propaganda je otvoreno širenje informacija koje se smatraju istinitima. “Mi ne tražimo istinu, nego veliki utjecaj proizvoda. Propaganda prestaje biti djelotvorna kada postane očigledna. Što je laž veća, lakše prolazi.” (Tomić, 2008)

4. ULOGA ZAPOSLENIH U IZGRADNJI IMIDŽA

Svojim aktivnostima koje obavljaju, kroz časopise, članke u novinama ili na internet portalima, odnosi s javnošću utječu na povjerenje javnosti i pozitivan imidž kompanije. Prilikom kreiranja imidža, kao i kod svakog drugog posla, potrebno je znati ko je naručilac, a ko izvršilac posla. Za taj posao su zaduženi menadžeri, odnosno ljudi angažovani izvana. (Gligorić, 2008)

Važnost odnosa s javnošću ogleda se u edukaciji i informisanju publike o doprinosima kompanije ili organizacije, odnosno o sprovođenju društveno odgovornog poslovanja jer podiže prepoznatljivost i stvara pozitivnu sliku koja ga čini relevantnijim u očima javnosti.

U procesu kreiranja korporativnog identiteta, imidža i reputacije zaposleni imaju glavnu ulogu. Ukoliko ponašanje zaposlenih ne odgovara očekivanjima potrošača stvorenim na osnovu korporativnih promotivnih aktivnosti, narušava se imidž i reputacija. Okruženje uvijek više vjeruje ponašanju i riječima zaposlenih nego onome što korporacija govori u svojim promotivnim kampanjama, a radnici su uvijek najveći i najbolji ambasadori kompanije, ne samo kada je riječ o prodaji proizvoda ili usluga koje nudi, već i kada je riječ o njihovom zapošljavanju. Podrazumijeva se da prilikom konkurisanja za posao u nekoj kompaniji uvijek gledamo sajtove i forume da bismo se informisali o tom poslu, ili tražimo mišljenje od nekoga ko je već radio ili radi tamo.

Stoga, usklađivanje onoga što kompanija plasira javnosti kao ono što jeste sa onim što zaista jeste dovodi do povećanja profita i poslovanja, ali i do privlačenja radnika, za koje znamo da su njen najvažniji resurs. (Šahinović, 2021)

ZAKLJUČAK

U zaključku, istraživanje je pokazalo da implementacija programa etike i usklađenosti ima direktan utjecaj na brojne nefinansijske pokazatelje u poslovanju. Produktivnost i lojalnost zaposlenika, inovativnost, efikasnost internih procesa, zadovoljstvo kupaca te društveno odgovorno poslovanje, sve su to aspekti koji se poboljšavaju kroz etičko vođenje poslovanja. Menadžment ima ključnu ulogu u definiranju vrijednosti, stvaranju poticajnog radnog okruženja i poštovanju zakona, čime se osigurava pozitivan organizacijski život. Povećanje etičkih standarda poslovanja ne samo da donosi moralne prednosti, već i konkretnu poslovnu korist, uključujući veću uspješnost i konkurentnost na tržištu.

U današnjem kontekstu korporativnih izazova, očuvanje imidža postaje kritično. Odjel za odnose s javnošću ima ključnu ulogu u tome, promovirajući pozitivne odnose s lokalnom zajednicom i usklađujući komunikaciju s različitim interesnim grupama. Implementacija etičkih načela ne samo da postavlja standarde za poslovnu strategiju, već i doprinosi vidljivosti i uspjehu organizacije.

Nedostatak stručnih kadrova može značajno utjecati na kvalitetu poslovanja organizacije. Edukacija zaposlenika o etičkim principima doprinosi razvoju svijesti i predanosti, što je ključno za održavanje integriteta poslovanja. Analiza komunikacijskih aktivnosti otkriva proaktivni pristup medijima, dok se kroz strategije društveno odgovornog poslovanja komunicira kontinuirano. Pozitivna prisutnost u medijima, kao i promoviranje društveno odgovornih inicijativa, ključni su za izgradnju slike kompanije. Sudjelovanje u organizacijama koje promoviraju društvenu odgovornost, briga za zaposlenike te poštovanje ravnopravnosti spolova dodatno jača pozitivan imidž organizacije u javnosti.

REFERENCE

1. Aršić, S. (2012). *Pozicioniranje brenda u svesti potrošača*. Singidunum.
2. Babin, B. J. (2012). *Ponašanje potrošača*. Data Status.
3. Bernays, E. L. (2004). *Enciklopedija svjetske biografije* (2nd ed., Vol. 2). Gale. Retrieved April 19, 2024, from <https://www.greelane.com/bs/humanističke-nauke/istorija-i-kultura/edward-bernays-4685459>
4. Blac, S. (1995). *Public Relations* (4th ed.). Routledge.
5. Blac, S. (1997). *Odnosi s javnošću*. Clio.
6. Dzogovic, S. A., & Bajrami, V. (2023). *Qualitative Research Methods in Science and Higher Education*. Human Research in Rehabilitation, 13(1), 156-166. <https://doi.org/10.2232/996X/2232-9935>.
7. Gligorić, T. (2008). *Odnosi s javnošću*. Prometej.
8. Hornik, J. (1980). *Comparative evaluation of international vs national advertising*. Columbia Journal of World Business.
9. InfoRefuge. (n.d.). *History of Public Relations*. Retrieved April 17, 2024, from <https://inforefuge.com/history-of-public-relations>
10. Kesić, T. (2003). *Integrirana marketinška komunikacija*. Opinio.
11. Kurtić, N. (2016). *Odnosi s javnošću*. University Press Sarajevo.
12. Miroslavljević, M. (2008). *Odnosi s javnošću*. Banja Luka College.
13. Parveen, F. (2012). *Impact of social media usage on organizations*. Pacific Asia Conference on Information System.
14. Šahinović, M. (2021). *Uloga odnosa s javnošću u izgradnji imidža kompanije*. Fakultet političkih nauka u Sarajevu.
15. Salai, S. (2007). *Marketing komuniciranje*. Ekonomski fakultet Subotica.
16. Skoko, B. (2006). *Priručnik za razumijevanje odnosa s javnošću*. Millenium promocija.
17. Skoko, B. (2014). *Odnosi s javnošću u funkciji društveno odgovornog poslovanja*. *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta*.
18. Šutalo, V. (2017). *Odnosi s javnošću*. Visoka poslovna škola.
19. Tomić, Z. (2008). *Odnosi s javnošću: teorija i praksa*. Synopsis.
20. Tucaković, Š. (2004). *Leksikon mas-medija*. Prosperitet

UTICAJ KOMUNIKACIJE KAO INSTRUMENTA INTERNOG MARKETINGA NA ZADOVOLJSTVO ZAPOSLENIH U HOTELIJERSTVU CRNE GORE

Klara DJUROVIC

APSTRAKT

Cilj ovoga istraživanja je ustanoviti uticaj komunikacije kao instrumenta internog marketinga na zadovoljstvo poslom, u hotelijerstvu Crne Gore. Uzorak u ovome istraživanju je slučajni i čini ga 61 ispitanik odnosno zaposleni, u sektoru hotelijerstva, koji žive i rade u sva tri regiona Crne Gore. Tehnika prikupljanja podataka, koja je korišćena u ovome istraživanju, je upitnik koji sadrži socio-demografska pitanja kao i pitanja koja se odnose na kvalitet komunikacije, pitanja koja se odnose na materijalne i nematerijalne nagrade kao i skalu koja mjeri nivo zadovoljstva poslom.

Istraživanje je ukazalo na to da kvalitet interne komunikacije, kao instrument internog marketinga, ne utiče značajno na zadovoljstvom poslom u hotelijerstvu, Crne Gore. Takođe, ovo istraživanje ukazalo je na to da je zadovoljstvo poslom povezano sa dobijanjem materijalnih nagrada kao i to da je veličina plate povezana sa zadovoljstvom na poslu, kod zaposlenih u hotelijerstvu, u Crnoj Gori.

Ključne riječi: uzorak, interna komunikacija, hotelijerstvo, zadovoljstvo poslom, materijalne nagrade, mjesečna novčana nadoknada

ABSTRACT

The goal of this research is to establish the impact of communication as an internal marketing tool on job satisfaction in the hotel industry of Montenegro. The sample in this research is random and consists of 61 respondents, ie employees, in the hotel sector, who live and work in all three regions of Montenegro. The data collection technique, which was used in this research, is a questionnaire that contains socio-demographic questions as well as questions related to the quality of communication, questions related to material and non-material rewards as well as a scale that measures the level of job satisfaction.

The research indicated that the quality of internal communication, as an instrument of internal marketing, does not significantly affect job satisfaction in the hotel industry, Montenegro. Also, this research indicated that job satisfaction is related to receiving material rewards, as well as that the size of the salary is related to job satisfaction, among employees in the hotel industry, in Montenegro.

Keywords: sample, internal communication, hotel industry, job satisfaction, material rewards, monthly compensation.

Uvod

Uz brojne doprinose i razvoj nauke kao i tehnologije, javila se potreba i za unapređivanjem poslovanja kompanija kako bi na tržištu bile konkurentne¹¹². Stoga kao jedan od načina u borbi za konkurentsku prednost kompanija unutar kompanija počinje da se razvija interni marketing¹¹³. Ovaj rad je nastao kao rezultat dosadašnjeg rada i interesovanja autora iz oblasti internoga marketinga. Interni marketing osim što je aktuelna tema, ima neosporno važnu ulogu u organizacijama, a ima i mogućnost dodatnoga razvoja. Cilj ovoga rada je da se ispita uticaj komunikacije kao instrumenta internog marketinga na zadovoljstvo zaposlenih u hotelijerstvu odnosno da li interna komunikacija značajno utiče na nivo zadovoljstva poslom kod zaposlenih u hotelijerstvu Crne Gore. Svrha pisanja rada i istraživanja je da se stekne uvid u kvalitet komunikacije u hotelijerstvu kako bi se moglo raditi na poboljšanju iste. Ukoliko osoblje nije zadovoljno poslom nezadovoljstvo će prenijeti i na korisnike odnosno na potrošače i neće se ispunjavati radni zadaci posvećeno od strane zaposlenih. Postoje dva suprotna ekstrema koji se javljaju kao problem interne komunikacije, a to su manjak informacija i previše informacija, što ujedno predstavlja i problem istraživanja kao i činjenica da se nezadovoljstvo koje osjećaju zaposleni prenosi i na potrošače. Struktura rada prati metodu lijevka; od opšteg se ide ka detaljnijem. U prvome dijelu rada predstavljen je cilj i predmet istraživanja kao i obrazloženje sadržaja rada. U prvome dijelu rada autor se poziva na dosadašnja istraživanja i teorije koje su vezane za temu ovoga rada. Drugi dio rada se odnosi na metodologiju odnosno opisuje tehniku upitnik i uzorak koji čini istraživanje. Na osnovu obrade i analize rezultata ovog istraživanja omogućava se razumijevanje interne komunikacije s aspekta zadovoljstva zaposlenih u sektoru hotelijerstva, u sva tri regiona Crne Gore. Glavnom hipotezom, koja usmjera istraživanje, pretpostavlja se da dobra interna komunikacija, kao instrument internog marketinga, značajno utiče na zadovoljstvo zaposlenih u hotelijerstvu, u Crnoj Gori. Nakon testiranja hipoteze/a slijede implikacije istraživanja. Treći dio rada se bavi perspektivama primjene interne komunikacije u ostvarivanju zadovoljstva zaposlenih u hotelijerstvu. Zatim, predstavljeni su najznačajniji

¹¹²Stanković, Lj., Đukić, S., *Marketing*, Ekonomski fakultet, Niš, 2009, str. 14.

¹¹³Knežević, M., Škorić, J., Mijatov, M.: Značaj inturizma i hotelijerstva, *Marketing*, Vol. 51, No.2, 2020, str. 131-140.

zaključci istraživanja. Nakon zaključka predstavljena je relevantna literatura koja je korišćena za pisanje samoga rada.

1. Uloga internog marketinga u u zadovoljstvu zaposlenih u hotelijerstvu

1.1 Koncept internog marketinga

Interni marketing se definiše kao dio holističkog upravljanja mnogim funkcijama u preduzeću¹¹⁴. Zaposlenima na svim nivoima osigura se da shvate i dožive poslovanje preduzeća i sve aktivnosti koje podstiču svijest o značenju potrošača. Svi zaposleni su motivisani i pripremljeni na ponašanje koje je orijentisano prema potrošačima. Interni marketing predstavlja filozofiju koja se fokusira i koordinira aktivnostima, uključujući kako interne i tako i eksterne odnose, mrežu interakcije i saradnje – ispitivanjem svih aktivnosti koje se koriste kako bi se zadovoljile potrebe potrošača. Primarni cilj internog marketinga, je da se kroz zadovoljstvo zaposlenih poslom i njihove posvećenosti organizaciji doprinosi boljim performansama, koje pozitivno utiču na kvalitet usluga organizacije, što dovodi do zadovoljstva potrošača/klijenata. Za ostvarivanje navedenoga cilja, neophodno je da interni marketing bude umjeren na kvalitetnu dvosmjernu komunikaciju između zaposlenih i menadžmenta. Jedan o ključnih zadataka menadžera jeste svakako podsticanje lojalnosti zaposlenih i njihovo efektivno zadržavanje¹¹⁵.

1.2 Elementi internog marketing miksa

Osnovni alat menadžmenta kompanije, u procesu zadovoljenja odnosno motivisanja zaposlenih, a u cilju postizanja što boljeg kvaliteta usluge čine elementi marketing miksa, i to: strateške nagrade, interna komunikacija, interna kordinacija, edukacija i trening zaposlenih, organizaciona struktura, senior rukovodstvo, fizičko okruženje, izbor budućih zaposlenih, sistem motivacije, ojačavanje, procesne promjene¹¹⁶. Svaki od navedenih elemenata

¹¹⁴Isto, str. 131-140.

¹¹⁵Štekl, R., Katavić, I., Vukić, D.:Uticaj interne komunikacije na zadovoljstvo zaposlenika na primjeru odbrane gradske uprave. *Obrazovanje za preduzetništvo*, Vol.12, No.1, 2022, str. 144-166.

¹¹⁶Milanović, V., Matić, A., Juričić, A.:Uticaj zelene interne komunikacije na zadovoljstvo zaposlenih, *Journal of Economics, Managament, and Informatics*, Vol.13, No.2, 2020, str. 83-90.

internog marketinga je podložan kontroli, a povezan je i sa performansama organizacije. Ipak, neophodno ih je pravilno primjenjivati kako željeni rezultati ne bi izostali. Tržišna orijentacija i zadovoljstvo zaposlenih predstavljeni su i kao instrumenti koji su posrednici između internog marketinga miksa i performanski organizacije.¹¹⁷ Iako je fokus internog marketinga na odnosima unutar kompanije, odnosno u ovome slučaju hotelijerstva, nemoguće je posmatrati ga izolovano od eksternoga okruženja, jer eksterni faktori utiču na interno okruženje¹¹⁸. Interni marketing miksa podrazumijeva kombinaciju određenih elemenata koji se koriste za dostizanje organizacionih ciljeva i zadovoljenje potreba i želja kupaca. Proizvod internog marketing miksa čine: poslovi, okruženje u kojem se poslovi odvijaju, autoritet, prava i odgovornosti zaposlenog, resursi sa kojim zaposleni raspolaže, procesi oblikovanja unutar organizacije, operativni aspekti¹¹⁹.

1.3 Aktivnosti internog marketinga

Razvijanje samoga kriterijuma odabira strategije internoga marketinga uključuje tri faze: stvaranje poslovnoga okruženja koje unapređuje sigurnost zaposlenih, dizajniranje organizacione strukture i linija komunikacije, kao i jasna vizija interne organizacije od strane top menadžmenta.¹²⁰ Razvoj timskoga duha je od posebne važnosti, jer stvara osjećaj jedinstva i pripadnosti grupi odnosno kompaniji u kojoj zaposleni rade. Obrazovanjem osoblja, stiču se određene vještine i znanja, obavljaju se performanse znatno bolje, edukacija smanjuje i mogućnost lošeg poslovanja i omogućava zaposlenima da budu spremniji na promjene koje su neminovne u vijeku koji karakterišu brze promjene. Upotreba tehnologije važna je zbog ostvarivanja, ostavre postavljene ciljeve. S obzirom na to da radna motivacija zaposlenih utiče na njihovu produktivnost, jedan od zadataka menadžmeta je da kontroliše motivisanje zaposlenih za dostizanje organizacionih ciljeva. Motivacija se može postići materijalnim i nematerijalnim nagrađivanjem. Presudnu ulogu u motivisanju zaposlenih imaju menadžeri, zato je jako važno da menadžeri budu sposobni da analiziraju okruženje u kojem se nalaze zaposleni ali i da

¹¹⁷Isto str. 83-90.

¹¹⁸Milanović, T., Cvijanović J., Lazić, J.:Organizaciona kultura i promene, *Industrija*, Vol.1, No.3, 2010, str. 59-77.

¹¹⁹12.Milanović, V., Radičević, T.:Odnosi između zadovoljstva komunikacijom, zadovoljstva poslom i postignuća na poslu – pregled važnijih empirijskih istraživanja od 1970. godine, *CM:Communication and Media*, Vol.14, No.46, 2019, str. 89-118.

¹²⁰Milanović,V., Radičević, T., *Odnos između zadovoljstva poslom i postignuća na poslu-pregled empirijskih istraživanja od 1970. godine...*, op.cit. str. 89-118.

budu dovoljno emocionalno inteligentni da osjete svoje zaposlene i da znaju koji je pravi način da motivišu različite ljude odnosno zaposlene za rad¹²¹.

1.4 Uticaj interne komunikacije na zadovoljstvo zaposlenih

Razumijevanje pitanja zadovoljstva poslom je od suštinskog značaja i za dizajniranje radnog mjesta, organizacione kulture i klime, sistema nagrađivanja, sistema napredovanja, kao i stil rukovođenja, a mjerenje zadovoljstva poslom predstavlja i ključni uslov postizanja ciljeva kvaliteta uspjeha i put ka poslovnoj izvrsnosti¹²². Od interne komunikacije se očekuje da bude efektivna. Efektivna interna komunikacija podstiče i poboljšanje performansi i zadovoljstva zaposlenih, i povećava zadovoljstvo potrošača¹²³. Dobra interna komunikacija omogućava da se ostvari i konkurentska prednost. Interna komunikacija podrazumijeva komunikaciju između viših i nižih pozicija menadžmenta, menadžera i zaposlenih, kao i između samih zaposleni.¹²⁴ Rezultati istraživanja uticaja interne komunikacije na zadovoljstvo zaposlenih radnim mjestom koje su sproveli su Bolfek i saradnici ukazuju na to da zaposlenima često nedostaje povratna informacija o izvršenom poslu. Rezultati istraživanja koji su ranije sprovedeni na ovoj temi ukazuju na to da na zadovoljstvo poslom utiču povrate informacije o svom ličnom uspjehu. Komunikacijska klima kao dimenzija je u najvećoj mjeri povezana sa ukupnim zadovoljstvom poslom i komunikacijska klima nalazila se na prvom mjestu kao značajan faktor povezanosti zadovoljstva poslom i internom komunikacijom.¹²⁵ Problem u kompanijama, kao što su to istraživanja do sada i pokazala, predstavlja količina informacija kojima su zaposleni svakodnevno izloženi, nekada zaposleni nemaju povratnu informaciju o svojem radu, a nekada su i izloženi prevelikom broju informacija¹²⁶. Rezultati ranije sprovedenoga istraživanja ukazuju na to da lične povratne informacije najjače predviđaju zadovoljstvo prirodom

¹²¹Vrnašević, T., *Upravljanje zadovoljstvom klijenata*, Golden marketing, Zagreb, 2000, str. 96.

¹²²Tanasijević, Z.: *Zadovoljstvo poslom- ključni pokazatelj motivacije zaposlenih*, *Sociološka luča*, Vol.1, No.1, 2011, str. 116.

¹²³Zavišić, Ž., *Osnove Marketinga*, Udžbenik Visoke poslovne škole, Zagreb, 2017, str. 322.

¹²⁴Domazet, I.: *Uloga internog marketinga u unapređenju kvaliteta ljudskih resursa...*, op.cit. str. 260-279.

¹²⁵Domazet, I.: *Uloga internog marketinga u unapređenju kvaliteta ljudskih resursa...*, op.cit. str. 260-279.

¹²⁶15.Stojanović, J.: *Uloga interne komunikacije u kompaniji, Članci, rasprave, analize, prikazi*, Vol.1, No.2, 2015, str. 84-92.

posla.¹²⁷ Istraživanje koje je sprovedeno ukazuje na to da je jedan od ključnih problema koji se odnose na internu komunikaciju neprecizno i nejasno definisani korporativni ciljevi organizacije, nedostatak detaljnog opisa radnih mjesta kao sami sistem nagrađivanja¹²⁸. Sistem nagrađivanja je veoma važan element u motivisanju i guranju zaposlenih kako bi imali osjećaj zadovoljstva svojim radnim mjestom i podstiču zaposlene ka lojalnosti i posvećenosti u hotelskoj industriji¹²⁹. Prema ocjenama stručnjaka, interna komunikacija je značajnija i od spoljne komunikacije, zbog ostvarivanja ciljeva organizacije. Komunikacija unutar kompanije neupitno je daleko značajnija nego što joj se priznaje značaj uopšte od strane zaposlenih¹³⁰. Rezultati navedenoga istraživanja ukazuju na to da postoji pozitivna i statistički značajna veza između internog marketinga i zadovoljstva poslom od strane radnika¹³¹. Rezultati prethodnih istraživanja ukazuju i na to da je veza između komunikacije i postignuća okarakterisana kao iznad prosjeka, odnosno da u onim kompanijama u kojima postoji dobra interna komunikacija postoji i visok stepen zadovoljstva poslom¹³². Istraživanje koje je sprovedeno 2018. godine ukazuje na to da interna komunikacija ima pozitivan uticaj na učešće zaposlenih. Istraživanjem je utvrđen i pozitivan odnos između interne komunikacije i zadovoljstva poslom zaposlenih.¹³³ Zaposleni u organizacijama sa višim nivoom zadovoljstva su oni koji imaju bolju komunikaciju unutar organizacije, tj. komunikacija unutar kompanije ima ulogu intervenišuće varijable¹³⁴. Rezultati ranije sprovedenoga istraživanja

¹²⁷Nikolić, M., Vukonjanski, J., Nedeljković, M., Hadžić, O., & Terek, E.: The Impact of Internal Communication Satisfaction Dimensions on Job Satisfaction Dimensions and the Moderating Role of LMX. *Public Relations Review*, Vol. 39, No.5, 2013, str. 563–565.

¹²⁸Domazet, I.: *Uloga internog marketinga u unapređenju kvaliteta ljudskih resursa...*, op.cit. str. 260-279.

¹²⁹Al-Makhadmah, I.: The Relationship between Internal Marketing Practices and Job Satisfaction in Four and Five-Star Hotels in Dead Sea, Jordan, *European Journal of Business and Management*, Vol.7, No.35, 2015, str. 117-124.

¹³⁰Stojanović, J., *Uloga interne komunikacije u kompaniji...*, op.cit. str. 84-92.

¹³¹Marques, C., Leal, C., Marques, C., Cabral, B.: Internal marketing and job satisfaction in hotels in Via Costeira, Natal, Brazil, *Tourism & Management Studies*, Vol.14, No.1, 2018, str. 36-42.

¹³²Chen, N.: Internal/employee communication and organizational effectiveness: a study of Chinese corporations in transition. *Journal of Contemporary*, 2008, Vol.17, No.54, str. 167-189.

¹³³Kulacha W., Narkwatchara, P., Siripool, P. Vilailert, K.: Internal communication, employee participation, job satisfaction, and employee performance, *Atlantis press*, Vol.186, No.1, 2018, str. 124-128.

¹³⁴ Stojanović, J., *Uloga interne komunikacije u kompaniji...*, op.cit. str. 84-92.

ukazuju na to da organizaciona kultura utiče na komunikaciju unutar kompanije¹³⁵.

2. Primjena komunikacije kao instrumenta internog marketinga u hotelijerstvu

2.1 Metodološki okvir

Uzorak u ovome istraživanju čini 61 ispitanik, koji živi i radi u sva tri regiona Crne Gore i zaposleni su u sektoru hotelijerstva. Uzorak, u ovome istraživanju, je slučajni. Tehnika prikupljanja podatka je upitnik koji je distribuiran online putem, preko opcije GoogleDocs. Prvo je sprovedeno pilot istraživanje na uzorku od N=30, koji su činili zaposleni u hotelijerstvu. Nakon primjene kontrolnog upitnika ona pitanja koja se odnose na kvalitet interne komunikacije, su preformulisana, dok je skala zadovoljstva poslom, koja broji 36 stavki, bila razumljiva ispitanicima i nije bilo potrebe za korekcijom iste. Nakon formiranja upitnika za ovo istraživanje, za ciljnu grupu- zaposleni u hotelijerstvu Crne Gore, prosljeđen je upitnik. U opisu upitnika je postavljeno upustvo za izradu upitnika kao i obrazloženje koja je svrha upitnika. Vrijeme potrebno za popunjavanje upitnika bilo je približno 15 minuta. Skala zadovoljstva poslom koja je korištena prevedena je sa engleskog jezika na crnogorsko-srpski, bosanski, hrvatski jezik. Ona broji devet aspekata za procjenu stavova zaposlenih o poslu i aspektima posla odnosno broji 9 subskala. Koristi se zbirni format skale ocjenjivanja, u rasponu od „uopšte se ne slažem“ do „u potpunosti se slažem“. Stavke su napisane u oba smjera, tako da otprilike polovina mora biti rekodirati radi rezultata istraživanja. Job Satisfaction Scale (JSS) je standardizovana na uzorku od 3 148 ispitanika, u 19 uzoraka sa visokim Alfa kvocijentom koji koji iznosi 0,95¹³⁶, dok se pouzdanost pojedinih subskala kreće od Alfa kvocijent = 0,60 do 0,82. U upitniku je bilo potrebo rekodirati sledeće varijable. Stavke broj 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 19, 21, 23, 24, 26, 29, 31, 32, 34, 36 su rekodirane stoga su vrijednosti na Likertovoj skali.

Tabela 1. Prikaz socio-demografskih podataka iz istraživanja zaposlenih u hotelijerstvu, Crne Gore

¹³⁵Milanović, V., Radičević, T., *Odnos između zadovoljstva poslom i postignuća na poslu- pregled empirijskih istraživanja od 1970. godine...*, op.cit. str. 89-118.

¹³⁶Spector, P.E.: Measurement of human service staff satisfaction: Development of the Job Satisfaction Survey, *American Journal of Community Psychology*, Vol. 13, No 6, 1985, str. 91-98.

Pol (%)	Muški	57,4%	Radno mjesto koje zaposleni obavlja (%)
	Ženski	42,6%	
Nivo obrazovanja ispitanika %	Završena srednja trogodišnja škola	1,6%	
	Završena srednja četvorogodišnja škola	14,8%	Godine radnoga staža
	Završene osnovne trogodišnje studije	39,3%	
	Završene master/magistarske studije	13,1%	
Radna mjesečna zarada	Minimum	450eura	
	Maksimum	1500eura	
Region u kojem zaposleni rade (%)	Sjeverni region Crne Gore	23%	
	Južni region Crne Gore	19,7%	
	Centralni region Crne Gore	57,3%	

Izvor: Vlastita obrada

Iz navedenih rezultata uočava se da veći broj muške populacije radi u hotelijerstvu Crne Gore. Najveći broj ispitanika, koji su činili uzorak u ovome istraživanju, radi u centralnome regionu Crne Gore, a procentualno najviše zastupljeno radno mjesto koje ispitanici obavljaju jeste pozicija menadžera. Procentualno najviše zastupljen nivo obrazovanja u hotelijerstvu Crne Gore, u uzorku koji je činio ovo istraživanje, su završene osnovne trogodišnje studije. Prosječna zarada iznosi 704 eura, dok prosječne godine radnoga staža, zaposlenih u hotelijerstvu Crne Gore, iznosi 5,5 godina.

2.2 Hipoteze istraživanja

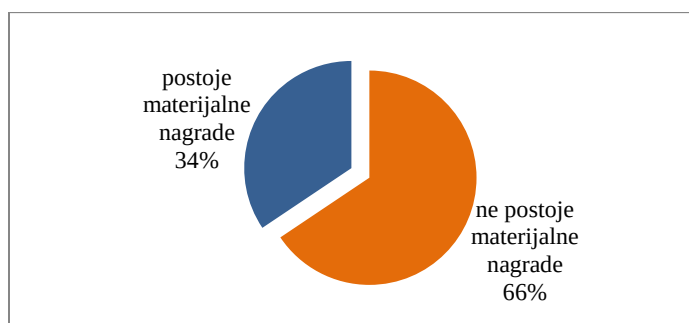
H0: Dobra interna komunikacija, kao instrument internog marketinga, značajno utiče na zadovoljstvo zaposlenih u hotelijerstvu, u Crnoj Gori
Pored osnovne hipoteze, istraživanje usmjeravaju u i dvije podhipoteze.

H1; Zaposleni koji imaju manje godina radnoga staža imaju izražen viši stepen zadovoljstva poslom, u hotelijerstvu u Crnoj Gori

H2; Nivo mjesečne novčane nadoknade zaposlenoga u značajnoj mjeri determiniše stepen zadovoljstva poslom zaposlenoga u hotelijerstvu, u Crnoj Gori

2.3 Rezultati istraživanja

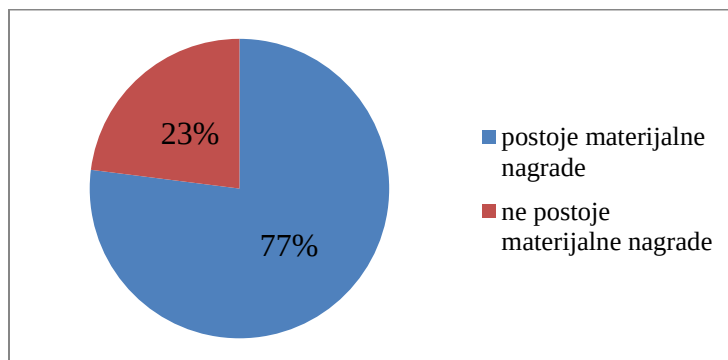
Korbahov alfa kvocijent pouzdanosti kod pozitivno i negativno konotiranih stavki je visok i iznosi 0,915.

Grafik 1. Procenat zastupljenosti nematerijalnih nagrada u hotelijerstvu Crne Gore

Izvor: Vlastita obrada

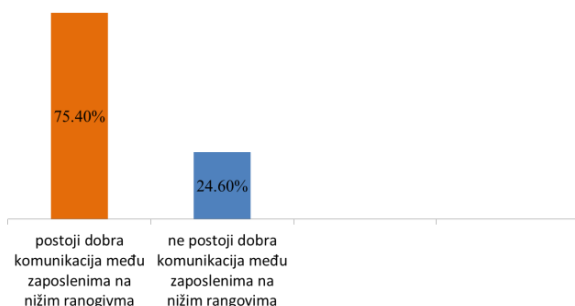
Rezultati istraživanja ukazuju na to da nematerijalne nagrade postoje u hotelijerstvu Crne Gore. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je najveći broj ispitanika koji rade u centralnome regionu naveo da u hotelima u kojima oni rade postoje nematerijalne nagrade (pohvale, priznanja, sertifikati, diplome).

Grafik 2. Procenat zastupljenosti materijalnih nagrada u hotelijerstvu Crne Gore.

Izvor: Vlastita obrada

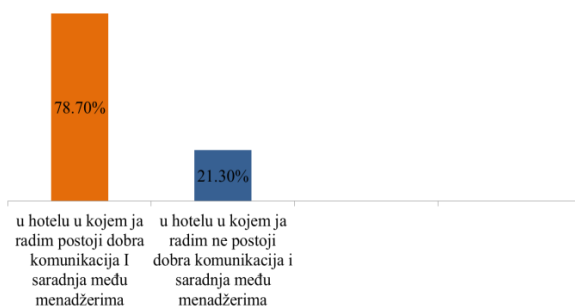
Iz rezultata istraživanja zaključuje se da materijalne nagrade postoje u hotelijerstvu u sva tri regiona Crne Gore. Vidljiva je i disproporcija u procentu materijalnih nagrada, jer najveći broj ispitanika iz centralnoga region navodi da nagrade postoje u hotelima u kojima su oni zaposleni.

Grafik 3. Kvalitet komunikacije među zaposlenima na nižim rangovima u hotelijerstvu Crne Gore.

Izvor: Vlastita obrada

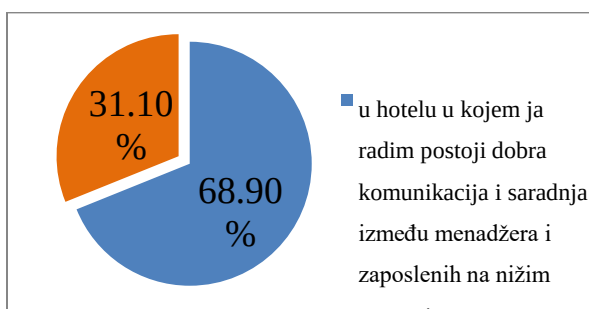
Iz rezultata istraživanja uočava se da postoji dobra međusobna komunikacija između zaposlenih na nižim rangovima, u hotelijerstvu.

Grafik 4. Kvalitet komunikacije i saradnje među menadžerima u hotelijerstvu Crne Gore

Izvor: Vlastita obrada

Rezultati istraživanja ukazuju na to da da postoji dobra saradnja i komunikacija u hotelijerstvu Crne Gore između menadžera, na svim nivoima.

Grafik 5. Kvalitet komunikacije i saradnje između menadžera i zaposlenih na nižim rangovima

Izvor: Vlastita obrada

Uočava se da postoji dobra komunikacija i saradnja između menadžera i zaposlenih na nižim rangovima, u hotelijerstvu Crne Gore. Kada je riječ o polu i stepenu zadovoljstva poslom, ne postoji statistički značajna razlika u odnosu na pol, kada je riječ o nivou zadovoljstva poslom ($N=61$, $F=0,735$, $Sig.=0,790$). Signifikatnost nije značajna. Rezultati istraživanja ukazuju na to da ne postoji statistički značajna razlika između nivoa obrazovanja i stepena zadovoljstva poslom ($N=61$, $Sig.=0,658$, $F=0,868$). Signifikantnost nije značajna. Rezultati istraživanja ukazuju na to da ne postoji statistički značajna razlika između radnoga mjesta na kojem su ispitanici zaposleni, bilo da je to radno mjesto na višem ili nižem nivou, u odnosu na nivo zadovoljstva poslom ($N=61$, $F=1,514$, $Sig.=0,193$). Signifikatnost nije značajna. Rezultati istraživanja ukazuju na to da ne postoji statistički značajna razlika između percipiranog kvaliteta komunikacije unutar hotelijerstva i radnoga mjesta koje obavlja zaposleni u hotelijerstvu ($N=61$, $F=1,878$, $Sig.=0,045$). Signifikatnost nije značajna.

2.4 Testiranje hipoteze/a

Slijedi potvrđivanje ili odbacivanje hipoteza i pohipoteza koje su usmjeravle ovo istraživanje.

H_0 : Dobra interna komunikacija, kao instrument internog marketinga, značajno utiče na zadovoljstvo zaposlenih u hotelijerstvu, u Crnoj Gori, nije potvrđena. Na osnovu rezultata istraživanja uočava se sledeće. Ne postoji statistički značajna razlika između nivoa zadovoljstva poslom i kvaliteta interne komunikacije ($N=61$, $F=3,318$, $Sig.=0,007$). Takođe, ne postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju nivo zadovoljstva poslom i uticaj dobre interne komunikacije i saradnje među menadžerima ($N=61$, $F=1,841$, $Sig.=$

0,099). Na osnovu rezultata istraživanja uviđa se da ne postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju uticaj interne komunikacije na zadovoljstvo poslom između zaposlenih i menadžmenta (N=61, F= 1,377, Sig.= 0, 255).

Tabela 3. Prikaz kvaliteta interne komunikacije i zadovoljstva poslom

	F	Sig.
U hotelu u kojem ispitanici rade postoji dobra komunikacija i saradnja među radnicima	3. 318	0,007
U hotelu u kojem ispitanici rade postoji dobra komunikacija i saradnja među menadžerima	1,841	0,099
U hotelu u kojem ispitanici rade postoji dobra komunikacija i saradnja među radnicima i menadžerima/nadređenima	1,377	0,255

Izvor: Vlastita obrada

Pored osnovne hipoteze, istraživanje su usmjeravale i dvije podhipoteze.

H1; Zaposleni koji imaju manje godina radnoga staža imaju izražen viši stepen zadovoljstva poslom, u hotelijerstvu u Crnoj Gori, nije potvrđena. Ne postoji statistički značajna razlika kada je u pitanju nivo zadovoljstva poslom i godine godine radnoga staža zaposlenih u hotelijersvu Crne Gore (N=61, F=2,090, Sig.=0,061).

H2; Nivo mjesečne novčane nadoknade zaposlenoga u značajnoj mjeri determiniše stepen zadovoljstva poslom u hotelijerstvu, u Crnoj Gori, je potvrđena. Odnosno postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti zadovoljstva poslom i novčane mjesečne nadoknade za rad (N=61, F=0,867, Sig.=0,000). Ovo istraživanje ukazlo je na to da materijalne nagrade značajno utiču na nivo zadovoljstva poslom u hotelijerstvu, u Crnoj Gori (N=61, F= 147,3, Sig.= 0,000).

2.5 Implikacije istraživanja

U istraživanju, utvrđena je statistički značajna razlika, na osnovu ANOVA metode, između stepena izraženosti zadovoljstva poslom i mjesečne novčane

nadoknade, zaposlenih u hotelijerstvu Crne Gore. Ukoliko je jedan zaposleni zadovoljan veličinom svoje plate onda ga to motiviše u radu, a motivisani zaposleni daje svoj puni potencijal prilikom obavljanja poslova koji su definisani radnim mjestom na kojem radi. U navedenom istraživanju utvrđena je statistički značajna razlika, na osnovu ANOVA metode, između stepena izraženosti zadovoljstva poslom i dobijanja materijalnih nagrada od strane hotela, u kojem zaposleni rade. Na osnovu rezultata istraživanja dobijeni su rezultati da postoje i materijalne i nematerijalne nagrade u hotelijerstvu Crne Gore. Nalazi ovoga istraživanja su konzistenti sa rezultatima istraživanja koji su sprovedeni koji ukazuju na to da je sistem nagrađivanja veoma važan element u motivisanju i guranju zaposlenih kako bi imali osjećaj zadovoljstva svojim radnim mjestom i podstiču zaposlene ka lojalnosti i posvećenosti u hotelskoj industriji¹³⁷. Pružanjem mogućnosti zaposlenima da dobiju materijalne nagrade, rukovodeći kadar hotelijerstva teži da motiviše svoje zaposlene, kao i to da podstaknu osjećaj vrijednosti kod zaposlenih. Rezultati ranijeg istraživanja ukazuju na to da je pronađena veza između zadovoljstva frakcija sa sigurnošću poslom i radnim učinkom kod zaposlenih u multikulturalnome okruženju.¹³⁸ Po Maslovljevoj hijerarhiji motiva potreba za uvažavanjem je jedna od pet grupa potreba¹³⁹. Ispitanici su prednost dali materijalnim nagradama kao i nivou plate što se može dijelom povezati i sa potrebom za sigurnošću, iz navedene hijerarhije, koja navodi da se sigurnost odnosi i na stalni posao odnosno ekonomiku sigurnost. Ovo istraživanje, korišćenjem metode ANOVA, ukazalo je na to da interna komunikacija, kao instrument internoga marketinga, ne utiče značajno na nivo zadovoljstva poslom, u hotelijerstvu Crne Gore. Dakle, dominantna hipoteza u ovome istraživanju nije potvrđena. Rezultati ovoga istraživanja nijesu konzistentni sa ranijim istraživanjima, koja su do sada sprovedena na istoj temi. Rezultati ranijeg istraživanja ukazali su na to da kada je sistem internog marketinga pravilno implementiran, to ima pozivitan uticaj na organizacionu posvećenost. Rezultati ranijeg istraživanja ukazuju na to da postoji pozitivna i statistički značajna veza između internog marketinga i zadovoljstva poslom od strane radnika¹⁴⁰. Iako je uzorak slučajni i reprezentativan, njega čini svega N=61 ispitanik. Osim navedenoga trebalo bi imati na umu i nalaze istraživanja koji ukazuju na to da je komunikacija unutar kompanije neupitno daleko

¹³⁷Al-Makhadmah, I., *The Relationship between Internal Marketing Practices and Job Satisfaction in Four and Five-Star Hotels in Dead Sea, Jordan*, op.cit. str. 117-124.

¹³⁸Milanović, V., Radičević, T., *Odnos između zadovoljstva poslom i postignuća na poslu-pregled empirijskih istraživanja od 1970. godine...*, op.cit. str. 89-118.

¹³⁹Trebješanin, Ž., *Psihologija ličnosti*, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010, str. 152.

¹⁴⁰Marques, C., Leal, C., Marques, C., Cabral, B., *Internal marketing and job satisfaction in hotels in Vila Costeira, Natal, Brazil...*, op.cit. str. 36-42.

značajnija nego što joj se priznaje značaj uopšte od strane zaposlenih¹⁴¹ Stoga bi se moglo i pretpostaviti da su ispitanici i u ovome istraživanju zanemarivali značaj interne komunikacije fokusirajući se na ostale stavke u upitniku. Rezultati ranijeg istraživanja, ukazali su na to da je komunikacijska klima kao dimenzija u najvećoj mjeri povezana sa ukupnim zadovoljstvom poslom i da se komunikacijska klima nalazi na prvom mjestu kao značajan faktor povezanosti zadovoljstva poslom i internom komunikacijom.¹⁴² Rezultati istraživanja ovoga istraživanja su ukazali, korišćenjem metode ANOVA, da godine radnoga staža ne utiču značajno na nivo zadovoljstva poslom, što može potvrđivati važnost veličine plate i postojanje materijalnih nagrada. Rezultati istraživanja, korišćenjem metode ANOVA, ukazuju na to da ne postoje razlike u odnosu na pol kada je riječ o nivou zadovoljstva poslom. Iako je uzorak u ovome istraživanju činilo više muškaraca, nego žena. Rezultati istraživanja su ukazali na to da nivo obrazovanja ne utiče značajno na zadovoljstvo poslom, korišćenjena je ANOVA metoda. Ovdje se sugerše na opreznost prilikom donošenja zaključaka zbog veličine uzorka N=61. Rezultati ovoga istraživanja ukazali su na to da pozicija koju zaposleni obavlja nije značajno povezana sa zadovoljstvom na poslu. Ispitanici su prioritet dali materijalnim nagradama i platama, o čemu je već i bilo riječi. Ovo istraživanje ukazalo je na to da socio-demografske karakteristike nisu prediktori zadovoljstva poslom. Uzimajući u obzir dobijene rezultate ovoga istraživanja i pozivajući se na ranija istraživanja, pretpostavlja se interesantnim da se ispita uticaj motivacije i stilova liderstva menadžera na zadovoljstvo poslom u sektoru hotelijerstva. Predlaže se da se ispita i doprinos organizacione kulture u hotelijerstvu Crne Gore.

3. Perspektive primjene interne komunikacije u ostvarivanju zadovoljstva zaposlenih u hotelijerstvu

Unapređenje interene komunikacije između ostaloga podrazumijeva dijagnostikovanje postojećeg stanja u sektroima, kao i sposobnost identifikacije smetnji. Eventualne smetnje bi mogle da budu i brže dijagnostikovane i riješene ukoliko bi se na primer uveli određeni softveri gdje bi svi zaposleni mogli da unose informacije odnosno poteškoće sa kojima su se susreli, prilikom obavljanja svojeg posla. Poseban akcenat se stvalja na protoku informacija od strane nadređenih kao i povratnih informacija za obavljeni posao, jer su prethodna istraživanja o kojima je bilo riječi, ukazala na nepovoljan uticaj prevelikoga broja informacija na zadovoljstvo poslom.

¹⁴¹Stojanović, J., *Uloga interne komunikacije u kompaniji...*, op.cit. str. 84-92.

¹⁴²Domazet, I.: *Uloga internog marketinga u unapređenju kvaliteta ljudskih resursa...*, op.cit. str. 260-279.

Jasno je da su generalno „smetnje“ potencijalni izvor nezadovoljstva zaposlenih, i ukoliko bi bile uspješno i precizno, blagovremeno riješene, ne bi negativno uticale na osjećaj zadovoljstva zaposlenih. Anonimni online upitnici bi imali svakako svoju primjenu u organizaciji. Njima bi se ispitivali stavovi i vrijednosti na različitim nivoima unutar organizacije. Tehnologija gotovo svugdje u hotelijerstvu ima mogućnost primjene. I onda kada se odnosi na poslove nižega ranga i na poslove višega ranga. Kada je riječ o rukovodećim i menadžerskim pozicijama, vjerovatno da će u doglednoj budućnosti postojati sistemi koji će moći da koridinišu rešavanje nekih problema unutar organizacija koji bi radili na principu logaritma gdje se unose podaci i dobija ishod-rešenje problema bilo koje vrste. Kada je riječ o obavljanju poslova konobarisanja ili recepcionerskih poslova, takođe se postavlja pitanje preuzimanja ovih poslova od strane robota.

Zaključak

U predmetnom istraživanju, na početku je izdvojena jedna dominantna hipoteza kao i dvije podhipoteze. Pretpostavljeno je da postoji povezanost između preciziranih socio-demografskih varijabli i zadovoljstva poslom u hotelijerstvu, u Crnoj Gori. Kako bi se bolje razumio kvalitet ovih veza korišćene su: ANOVA, krostabulacije i frekvencije. U ovome istraživanju korišćene su nezavisne varijable: pol, stepen obrazovanja, godine radnoga staža, regija u kojoj je ispitanik zaposlen, nivo radne mjesečne zarade, radno mjesto koje ispitanik pokriva u hotelijerstvu. Iako je ovo istraživanje ukazalo na to da dobra interna komunikacija u hotelijerstvu značajno ne utiče na nivo zadovoljstva poslom, trebalo bi imati i na umu uzorak koji je činio ovo istraživanje, N=61. Bez obzira na rezultat istraživanja, dobra interna komunikacija, u kompanijama, nije samo odraz uspješne politike i dobrih međuljudskih odnosa, već je to jedan od uslova dobrog funkcionisanja i stalnog razvitka organizacije. Ranija istraživanja ukazala su na neosporni značaj interne komunikacije u zadovoljstvu poslom zaposlenih kao i na njen veliki značaj u ostvarivanju ciljeva organizacije. Uočeni rezultati, u ovome istraživanju, su sledeći. Godine radnoga staža nisu povezane sa zadovoljstvom na poslu odnosno godine radnoga staža nemaju značajan uticaj na nivo zadovoljstva poslom u hotelijerstvu. Ovo istraživanje je ukazalo na to da nivo mjesečne novčane nadoknade zaposlenoga, kao i materijalne nagrade, u značajnoj mjeri detereminiše stepen zadovoljstva poslom u hotelijerstvu, u Crnoj Gori.

Implikacije za buduća istraživanja su da uzorak bude značajno veći. Predlaže se i ispitivanje uticaja motivacije i stilova liderstva menadžera na zadovoljstvo poslom, u sektoru hotelijerstva. Uzimajući u obzir značaj organizacione

kulture u organizacijama i njen uticaj na zadovoljstvo poslom, predlaže se da se ispita i doprinos iste u hotelijerstvu Crne Gore.

Literatura

Knjige:

1. Stanković, Lj., Đukić, S., *Marketing*, Ekonomski fakultet, Niš, 2009., str. 14.
2. Trebješanin, Ž., *Psihologija ličnosti*, Učiteljski fakultet Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2010, str. 152.

ON THE TEACHING OF THE STANDARD IN MOTHER LANGUAGE BOOKS IN AMU

Suela **PATOSHI**-Deputy director at the 9-year-old school "Fiqiri Kurti" Kavaje

ABSTRACT

An issue that has become worrisome today in our schools is the possessing of the standard, especially in written Albanian in various speeches to students. The concern relates to the finding that left much to be desired in the spelling of words in various languages. Incorrect use or avoidance of rate spelling are different types , but we will get specified to errors encountered mostly in the writings of pupils , exactly the wrong use of the vowel e- terminal.

Why is it so disturbing this problem ? Where do we recognize it? What are the causes that lead to wrong uses of standard or avoidance of rate spelling ? Does curricula and curriculums offer a clear picture of theoretical and practical criteria of good quality acquisition for a precise written Albanian language ?

Does the text of the Albanian language offer the possibility that the student year after year gain the skills needed for a precise written Albanian language ?

These questions such problematic that comes as a result from the recognition of the problematic situation regarding the possession of the standard written Albanian writings of the different school, homework, essays, exams, etc. , have oriented our paper.

Key words: teaching, standard, curriculum, spelling, phonics

ENTRY

The point of this work is to tell the formation of expressions in writing correctly and without mistakes needs not only knowledge of the standard structure of Albanian grammar, but also persistent and systematic work, this seen in different writings of students (home-work, class-work, written work) for grades 6,7,8 nd 9.

The process of standardization of a language, the writing norms take a central place, tending to them. The direct connection with possessing this norm and possessing the standard as a whole, we have seen in experience. The high and low performance of the writing norm is a teller of a competence with shortcomings and low of the standard as whole.

This problem we have evidenced in different works and written work of pupils. This work is focused and directed with chosen rules in the release of “Drejtshkrimi i gjuhës shqipe” in 1973, from which we have detached only the rules about the use of the –ë vowel in all the cases like down below:

- ❖ Vowel –ë prefix
- ❖ Vowel –ë post-emphasis
- ❖ Vowel –ë terminal

We will see how the albanian products from one school to another, from one class to another and from one pupil to the other will be offered. After presenting the factual material, written quantitative research of students, classification and analization of albanian facts we will try to achieve the planned expectations at the top of the beginning:

1. Keeping in mind the planning and the workload for spelling hours.
2. Reflecting on the information taken from the pupils work to encourage the right solutions.
3. Finding methods to direct the teaching of spelling towards improvement and adapting the reality of the new changes.
4. These expectations can lead us to improvement of this documented condition to emphasise more than what is given until now to spelling in a close connection with grammar and spelling the right way.

THE OBJECT OF WORK

1. To give a presentation of the given data in connection with possessing the standard Albanian in writings of the pupils in grades 6,7,8,9, and to create a clear idea for those.
2. To analyse the mistakes in the writings of the –ë vowel in three important cases of the usage of it.
3. To reflect on this data so that we can contribute and ask the right way for the reduction of the deviations.

Metodology

- ❖ Exploration: different writings of pupils of different classes (rural and urban) have been viewed.
- ❖ Classification: mistakes and avoidance of spelling that pupils have done for the –ë vowel have been classified by the certain rules of spelling in different writings of pupils in grades 6,7,8,9.

- ❖ Analytical: Mistakes in writings of pupils have been analyzed according to the rules of spelling.

I: Pedagogical view on standard Albanian in school lectures.

1.1 On writing according to the spelling norm

Writing not only is a means of communication but it is a process, in fact a long process that needs work. When you communicate through writing we have only one key element, words, a help to organise them in a logical way, punctuation, and also knowledge of spelling that definitely reinforce that expression: ***write clearly, beautifully and without any mistakes.***

In school writing is a necessity but also an internal need where the pupils write because *“they are forced to”* (home-work, writing works etc), but they often write started of desire. In all of the cases, it is important for pupils, to understand that the best way to learn the ability to write correctly, is by writing in the standard Albanian, where *the norms of spelling makes the direct reflection and the most emotional possession and the use of the standard as a system with the greatest functional extent in our society*¹⁴³. But the expressions of writing can't be learned fastly and easily.

*“Expressions of writing without mistakes are formed in a certain way almost unconsciously in a very young age”*¹⁴⁴, this coincides with the primary part of the 9-year. So if the pupil doesn't understand correctly and clearly these expressions in the early phases of tuition, he will have a lot of difficulties to correct the wrong expressions and to learn new ones.

The question is born: Why does this happen?

This is explained with the psychic features of the age, because at children mechanical memory prevails and this later is replaced with the logical one, where are the rules are learned with systematic work and deliberate effort. (citation from psychology)

Emphasising that embezzlement of the rules of spelling and their implementation in practise are not the same things. This is seen in different

¹⁴³ Toska.T, *“Shqipja standarde ne ligjerimet shkollore”* kumtese... cit,...pg.1

¹⁴⁴ Memushaj.R, *Standard Albanian, Si ta flasim dhe ta shkruajme*, Toena, Tirana 2005

writings of pupils, home-work, dictation, where the avoidance from the norms of spelling are a lot, especially in the writing of the –ë vowel.

We are giving examples of exercises and literary piece to understand how pupils write:

Example 1.

- □ *This year's winter was very long.*
- □ *When the little one learns faster. Even a small child has his rights*¹⁴⁵

Example 2.

□ *Daylight slowly dissipates. Water rests and sleeps again. Every now and then a fish and another, sound the water.*

Example 3.

When he woke up he heard the sound of the waves, but he didn't believe his ears. It seemed to him that he was in a dream. There was a lot of waves. He swam easily, easier than any other time.

Example 4

These are the tasks that good people have given me, because only they can set tasks. You have to have an idea of how art was valued at the time. If he could not solve then I will start to doubt.

From these examples we see pupils write with a lot of spelling mistakes, they don't write words with the ë vowel how they are supposed to. But we will see a lot more examples where this vowel not only is missing but it is also added, or if we have more problems with the usage of it that we will see later on.

1.2 Spelling classes in the curriculum "Albanian language 6,7,8,9", relevant objectives

A teacher in education is driven by goals, the planned objectives for each subject so that he needs to be prepared for an intensive and preview work. In education to put over objectives means to specify in what condition will the pupils learn, what facts, concepts, abilities and skills.

¹⁴⁵ Look "Gjuha Shqipe 6" Albas, Tiranë 2010... exercise 7 pg, 221

Precisely objectives are a guidance for the planning of learning together with *“the procedure of education, learning and evaluation constitute what today's methodology is called “the magical triangle”*¹⁴⁶.

To organize and to do this work with success, it is necessary that the teacher knows well the program of classes, to know in a deep way the requests of this program of each class, to rely on the spelling knowledge that the Albanian texts have, to study the additional Albanian materials for the problems that he will develop in class.

In the study plan of the Albanian language subject the place that the 6,7,8,9 grades hold for the spelling hours for all the learning structures is just like down below:

1. For the sixth grade, a total of 175 teaching hours, including 10 hours of orthography.
2. For the seventh grade, a total of 175 teaching hours, including 9 hours of orthography.
3. For the eighth grade, a total of 175 teaching hours, including 12 hours of orthography.
4. For the ninth grade, a total of 175 teaching hours, including 10 hours of orthography.

If we examine carefully, the hours allocated for orthography are not in a considerable number, but a attentive teacher can use a significant portion of the available hours from the free hour fund for various orthographic exercises or even dictations. What remains afterwards is the task of the students guided by their teachers.

I will specifically outline the specific objectives related to the student's writing for grades 6, 7, 8, and 9 of the 9-year cycle. These objectives include¹⁴⁷:

¹⁴⁶ Gjoci, P. “Metodologji e mesimdhenies” Rama, Graf.botimi i dytë, Elbasan, 2014

¹⁴⁷ The learning program for the “Albanian language” subject in 6,7,8 grade

- ❖ To correctly write words that have the vowel "ë" in different positions (in the body and at the end of the word) - Grade 6.
- ❖ To respect the rules of orthography and punctuation in various writings - Grade 7.
- ❖ To write the vowel "ë" correctly in the body of the word - Grade 8.

To write correctly the names ending in -ër, -ërr, -ël - Grade 8.

Meanwhile, the teaching objectives regarding the orthography of the vowel "ë" for grade 9 are more extensive since here the knowledge is expanded. They include¹⁴⁸:

- ❖ To write with the final vowel "ë" the names of females, males, surnames, and pronouns - Grade 9

To write correctly compound words where the second word starts with a vowel - Grade 9.

As evident from these objectives, knowledge about orthography is not presented here as discrete elements, as is the case in the lower cycle, where words are treated as isolated components. Instead, the objectives justify orthographic solutions based on the respective rules. It is understood that students not only acquire knowledge but also practice applying it to develop the necessary skills in adhering to each rule. This implies that for each orthographic solution, the student refers to the rule, verifying the answer. However, this process does not end there because gaining proficiency does not simply mean acquiring the right expressions but also using them appropriately in writing according to orthographic norms.

Theoretical Overview of the Relationship between Orthography and Standardization in the Albanian Language

¹⁴⁸ The learning program for the ‘‘Albanian language’’ subject for the 9 grade.

2.1 Principles Supporting Albanian Language Orthography

The significant role of Albanian orthographic rules in anchoring the standard is well known. However, mastering orthography does not imply mastery of other norms of the standard language, and orthographic rules cannot be assimilated independently of other norms. On the contrary, *‘orthography ultimately reflects what has been achieved in the phonetic, grammatical, and lexical structure of the standard language’*¹⁴⁹.

Another principle on which orthography relies is morphological, also known as morphematic, which requires maintaining the unity of morphemes in writing in all cases of their usage, regardless of phonetic changes.

Another foundational principle for orthography is the historical-traditional principle, implying the preservation of the traditional way of writing, even though pronunciation has diverged considerably. This means that words are no longer pronounced as they were written in the past.

Moreover, we cannot overlook the historical-traditional principle, as it is not only connected to the linguistic heritage from the past but also to the interaction between literary variants and different dialectal bases that have entered the standard language. Words and groups of words, whose orthography today cannot be included in the systemic general type, have been influenced by this interaction.

Thus, the application of the two principles (phonetic and morphological) for the same phonetic conditions and the same words during word formation appears in this case:

¹⁴⁹ A.Kostallari, the journalist tribute, 1974, nr.3, vep..of cit.Rami Memushaj. ‘‘Shqipja standarde, Sita flasim e ta shkruajme’’, Toena, Tirane 2003

a) Phonetic principle: "anë-i anshëm" (ë changes to 0).

b) Morphological principle: "anë-anëtar" (in contrast to the pronunciation)¹⁵⁰.

As we observed, the connections between these principles are very close and mutually supportive. The intersection of the phonetic and morphological principles is applied particularly in the orthographic rules provided for the vowel "ë." For example:

The replacement of the vowel "ë" with zero is seen in connection with the phonetic position of "ë" in the word (in pretonic and post-tonic positions). Therefore, for the replacement of the vowel "ë" with zero, orthography relies on the general literary pronunciation based on the phonetic principle.

In conclusion, orthography, supported by each of these principles, becomes simpler and more practical.

The causes that lead to the establishment or incorrect use of the orthographic norm.

The formation of stable orthographic expressions, as mentioned earlier, is a long and difficult process that requires planned and systematic work from both the teacher and the student, and it also requires time.

Despite the significant effort made in our schools for this purpose, weaknesses and shortcomings in the acquisition of spelling are also observed, especially in the use and writing of the letter "ë," where students make numerous mistakes. The causes of students' weaknesses in spelling are numerous and varied.

¹⁵⁰ The Academy of Science "Kongresi i Drejtshkrimit te gjuhes shqipe"
Tirane,1973,cit,pg,68

One of the reasons for incorrect use of the standard or deviations in the use of the letter "ë" is the predominance of the spoken (and heard) form of the word and word form over the written one. Thus, in writing, errors and deviations from the orthographic norm *"occur because the Albanian writer uses, during the mental and physical process of writing, the image or acoustic figure, and not the graphic image and figure of the word form"*.¹⁵¹

To understand the reasons for harmonizing pronunciation with writing in Albanian, one needs to look at the early stages of education, especially in the teaching of initial writing (using the alphabet). Thus, *"the formation of these expressions depends to a large extent on the ability of children of this age to photograph the word and memorize its forms."*¹⁵²

Therefore, the work of the Albanian language teacher should be significant from the first grade onward. Other causes of errors and deviations from the orthographic norm include:

- The level of the student's academic and cultural achievement.
- The social group to which the student belongs.
- The territory or region they come from.
- Family background, etc.

However, these causes are not the only ones, as one must also look at the incomplete work of the teacher. Such factors include:

- The absence of a comprehensive and scaled system for the entire work with spelling rules to identify and specify students' errors for each class.

¹⁵¹ Teuta Toska "Shqipja standarde ne ligjerimet shkollore" pg.1

¹⁵² Rami Memushaj, "Shqipja Standarde, Si ta flasim dhe ta shkruajme" cit. pg,49

- The lack of continuity and the failure to create a system of exercises based on previously acquired knowledge.
- The absence of criteria in the selection and use of diverse methods and forms for the presentation, reinforcement, and repetition of spelling rules.
- The individual work of students, the lack of willingness, and the careless completion of various tasks.

These are some of the reasons that lead to the incorrect use and establishment of the orthographic norm.

The reasons for the rootedness of such a self-tendency to harmonize pronunciation with writing certainly need to be sought in the early stages of education, especially in the teaching of initial writing (through the alphabet). In the monograph on alphabets in Albanian, authors Osmani and Kazazi refer to alphabets as *"carriers of the common alphabet, representatives of the norm of literary language."*¹⁵³ Kolë Xhumari, a well-known author of the primer text, while explaining the type of methods for teaching initial writing and reading, expresses: *"The Analytic-synthetic method, used in our country for 45 consecutive years for the teaching of reading and writing, relies on the phonetic values of the language, so the process of analysis and synthesis is done only through pronunciation and listening... And all of these (the process of analysis from the sentence to the sound) only through listening, clashes with the psychological characteristics of the child."*¹⁵⁴

Although we believe that the data is limited (for the scope of this research, the investigation of the orthographic norm requires a broader numerical and

¹⁵³ Shëfik Osmani, Njasi Kazazi, Abetaret Shqipe dhe trajektorja e tyre historiko-pedagogjike, Tirane, 2000 pg, 21

¹⁵⁴ Kolë Xhumari, Abetare-Libri i mesuesit për klasën e parë, Shtëpia Botuese e Librit Shkollor, Tiranë, 1995 pg, 12-13

geographical extension, according to us), initially, they are acceptable to present an overview of the state of mastery and use of the standard, the problems arising from this situation, the solutions that need to be encouraged, etc. From our perspective, this information will stimulate a future experiment with a broader scope, which will include data that differentiate the subject, his social group, the territory he comes from.

Presentation of numerical and statistical data regarding the establishment of the standard, the level of academic and cultural achievement, and material background.

4.1 Data from the sixth grades collected from schools in rural and urban areas regarding the use of the letter "ë."

In the following tables, we will provide data from the numbered texts for the sixth, seventh, eighth, and ninth grades collected from schools in rural and urban areas for the use of the letter "ë" in its unmodified form. N represents the number of elements after quantifying all the utterances of the classes: the number of spelling errors for each rule when a letter is missing, added, or replaced by another. The data is presented in percentages, comparing the total number of errors with the number of errors for each rule.

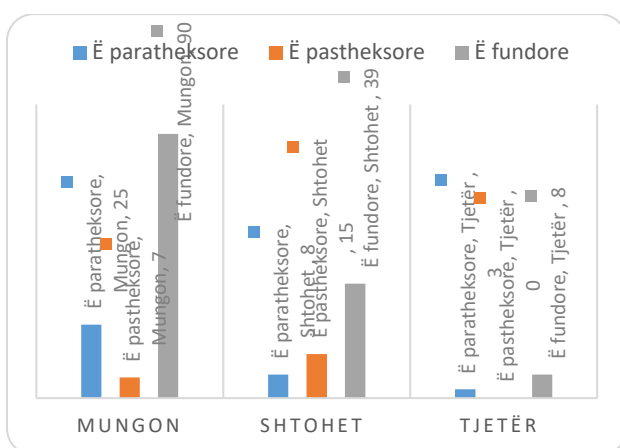
A- Data from the sixth grades collected from schools in rural areas:

sample = 30 subjects; N1 = 4571

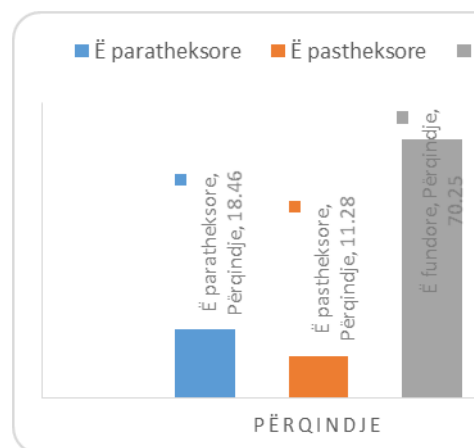
Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage
It is prepositional	25	8	3	36	18.46
It is post-emphatic	7	15		22	11.28
It's final	90	39	8	137	70.25

Total				195	

The calculation for the percentage for the preface is:
 $36195 \times 100 = 18.46$
 $19536 \times 100 = 18.46$.

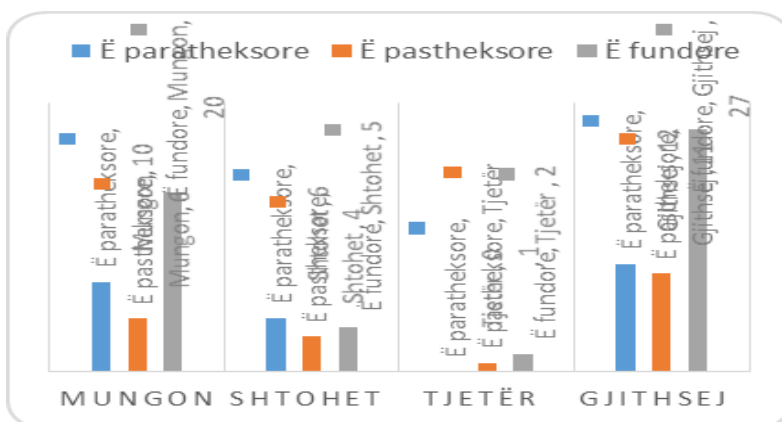

From the table data, the highest number of errors is related to the back vowel "ë" (70.25%), while errors with the front vowel "ë" are 18.46%, and incorrect writing of the diphthong "ë" accounts for 11.28%. The percentage of errors in the text is calculated as $1954571 \times 100 = 4.266\%$ and $4571195 \times 100 = 4.266\%$.

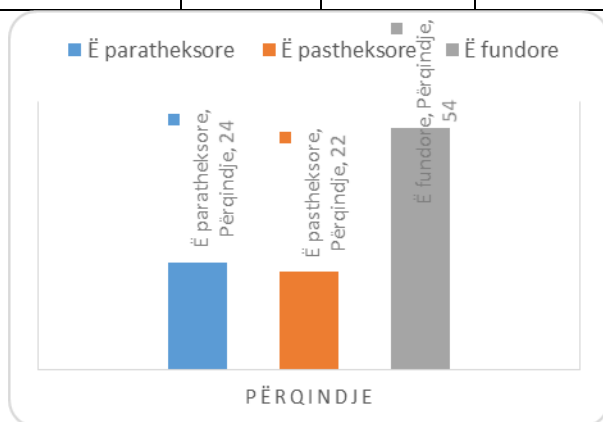

B- Data from the sixth-grade classes taken from schools in urban areas: sample size = 26 subjects; N1=3900 N1=3900.

Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage
It is prepositional	10	6		12	24
It is post-emphatic	6	4	1	11	22
It's final	20	5	2	27	54

Total				50	

From the table data, the highest number of errors is related to the back vowel "ë" (54%), while errors with the front vowel "ë" are 24%, and incorrect writing of the diphthong "ë" accounts for 22%. The percentage of errors in the text is calculated as $503900 \times 100 = 1.28\%$ $390050 \times 100 = 1.28\%$.

4.2 Seventh-grade data obtained from schools in rural and urban areas on the use of the vowel

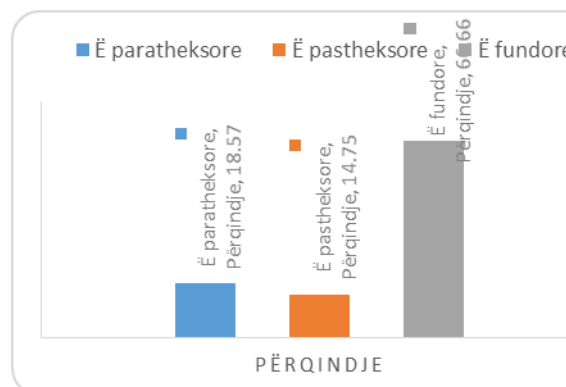
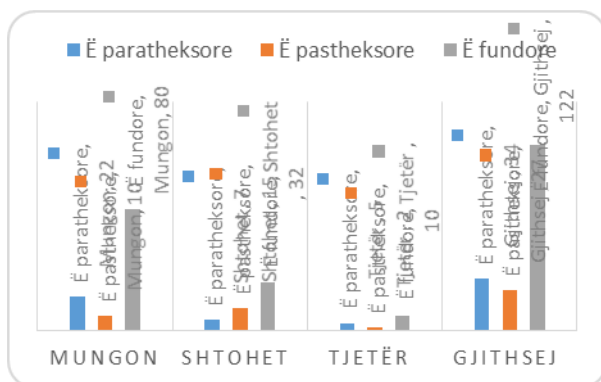
4.3 A- Data from seventh grades obtained from schools in rural areas: sample = 25 subjects; N1 =3800

Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage

It is prepositional	22	7	5	34	18.57
It is post-emphatic	10	15	2	27	14.75
It's final	80	32	10	122	66.66
Total				183	

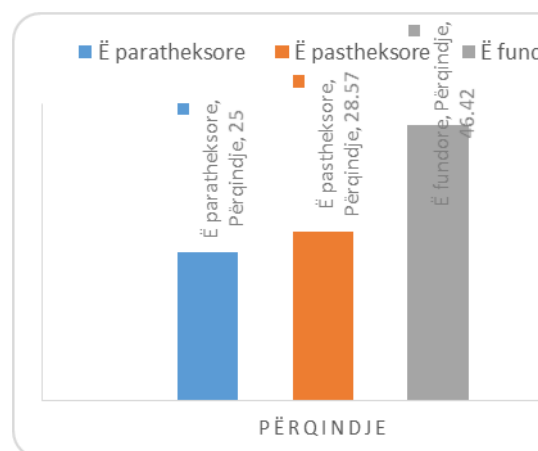
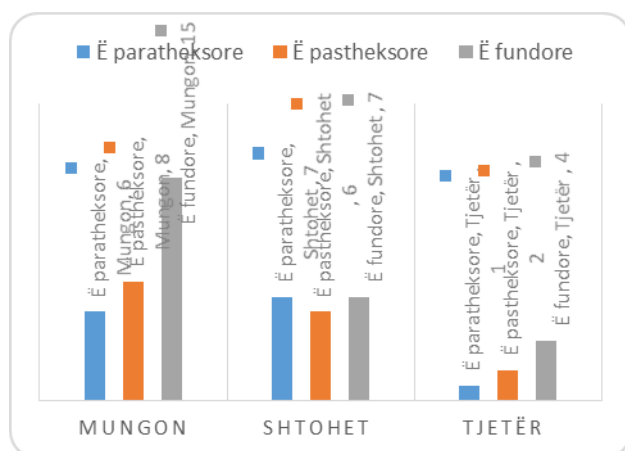
From the data in the table, the highest number of errors is related to the final vowel (66.66%), while the pre-accented errors are 18.57% and the wrong writing of the post-accented vowel is 14.75%. The percentage of errors in the text is = $183/3800 * 100 = 4.81\%$. B-Data from the seventh-grade classes taken from schools in urban areas: sample size = 29 subjects; N1=4847 N1=4847.

Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage
It is prepositional	6	7	1	14	25
It is post-emphatic	8	6	2	16	28.57143
It's final	15	7	4	26	46.42857
Total				56	

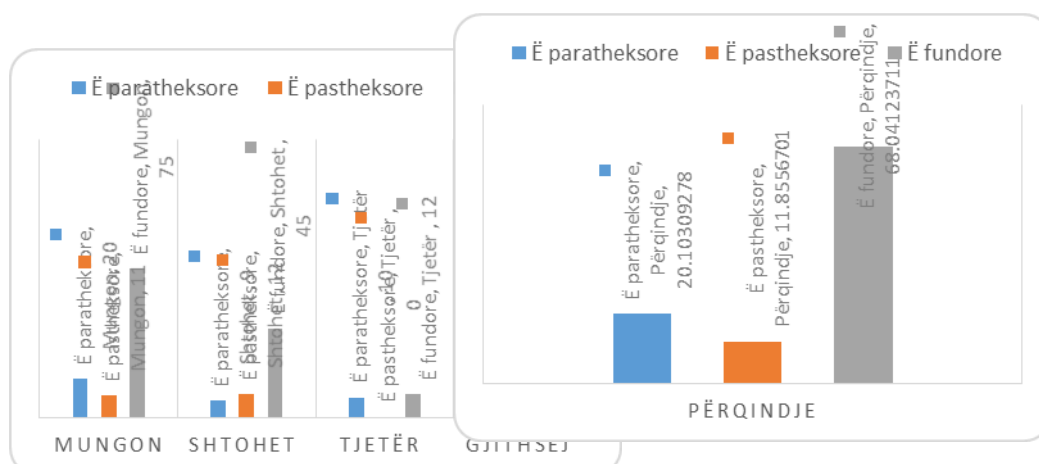

From the table data, the highest number of errors is related to the back vowel "ë" (46.42%), while errors with the front vowel "ë" are 25%, and incorrect writing of the diphthong "ë" accounts for 28.57%. The percentage of errors in the text is calculated as $564847 \times 100 = 1.155\%$ $484756 \times 100 = 1.155\%$.

4.3 Data from the eighth-grade classes taken from schools in rural and urban areas for the use of the vowel "ë".

**A- Data from the eighth-grade classes taken from schools in rural areas:
sample size = 32 subjects; N1=5340N1=5340**

Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage
It is prepositional	20	9	10	39	20.10309278
It is post-emphatic	11	12		23	11.8556701
It's final	75	45	12	132	68.04123711
Total				194	

From the table data, the highest number of errors is related to the letter "ë" fundore (68.04%), while errors with Ë pretheksore are 20.1%, and the incorrect writing of Ë pastheksore occupies 11.85%. The percentage of errors in the text is calculated as $194/5340 * 100 = 3.63\%$.

**B- Data from the ninth grades collected from schools in urban areas:
sample = 22 subjects; N1 = 2780**

Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage

It is prepositional	5	3	2	10	16.66667
It is post-emphatic	7	9	1	17	28.57
It's final	18	9	6	33	46.42
Total				60	

From the table data, the highest number of errors is related to the letter "ë" fundore (46.42%), while errors with Ë pretheksore are 16.66%, and the incorrect writing of Ë pastheksore occupies 28.57%. The percentage of errors in the text is calculated as $60/2780 * 100 = 2.158\%$.

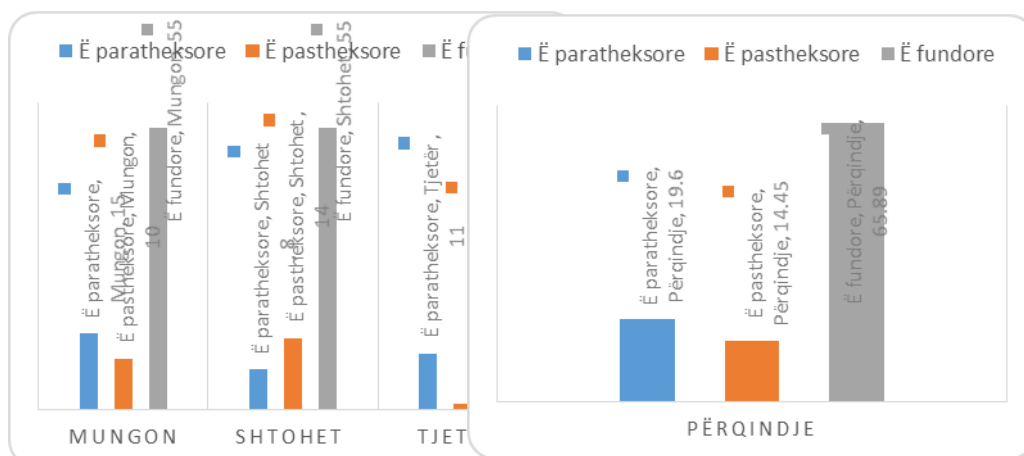
4.4 Data from the ninth grades collected from schools in rural and urban areas for the use of the letter "ë".

**A- Data from the ninth grades collected from schools in rural areas:
sample = 26 subjects; N1 = 2900**

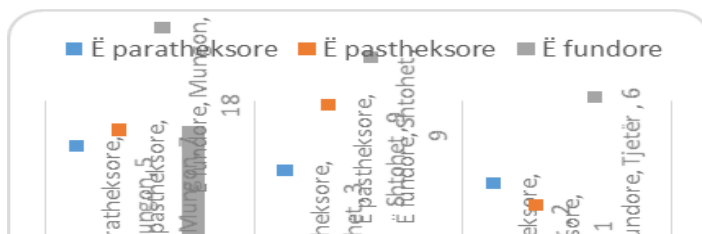
Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage
It is prepositional	15	8	11	34	19.65317919
It is post-emphatic	10	14	1	25	14.45086705
It's final	55	55	4	114	65.89595376
Total				173	

From the data in the table, the highest number of errors is related to the final vowel (65.89%), while the pre-accented errors are 19.6% and the wrong spelling of the post-accented vowel is 14.45%. The percentage of errors in the text is = $173/2900 * 100 = 5.96\%$.

B- Data from ninth grades obtained from schools in urban areas: sample = 30 subjects; N1 =3200

Rule	Missing	Added	Replaced	Total	Percentage
It is prepositional	3	3	2	8	13
It is post-emphatic	6	10	2	18	29

It's final	19	10	6	35	57
Total				61	

From the table data, the highest number of errors is related to the back vowel "ə" (57%), while errors with the front vowel "e" are 13%, and incorrect writing of the diphthong "e" accounts for 29%. The percentage of errors in the text is calculated as $613200 \times 100 = 1.9\%$ $320061 \times 100 = 1.9\%$.

❖ Study Results

Summary Mirror.

Champion (controlled text)	220
N (the number of qualified units in the text)	31338
The number of mistakes	973
The percentage of the mistakes	3.1

The percentage of error is found by dividing the number of errors by the number of ualified units in the texts. Summary according to the rules and in descending order

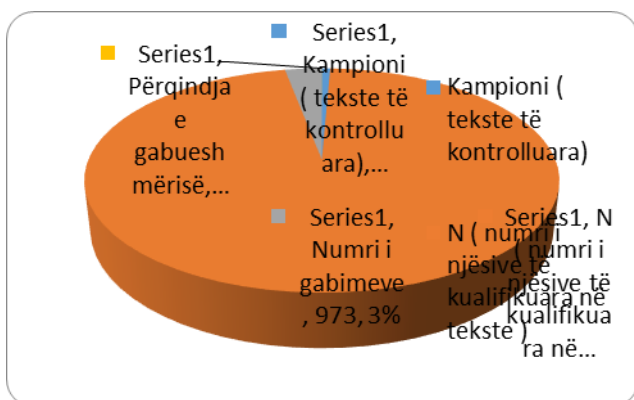
Rule	Number of mistakes	Percentage
It is prepositional	626	64.40
It is post-emphatic	187	19.2387
It's final	159	16.358

Conclusions and Recommendations

The content of this micro-thesis is composed of the review of written works (homework, essays, etc.) of students in grades 6, 7, 8, and 9, respectively, from urban and rural schools: 'Rilindja,' 'Mehmet Babamusta,' '28-Nëntori' in Vorrozen, 'Qamil Xhani' in Luzi i Vogël.

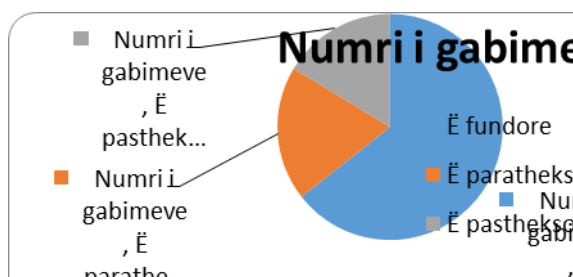
In the conclusions drawn from the study and analysis of the students' written speeches, we emphasize that our students write with many spelling errors, especially words and word forms that have the vowel "ë." This is because they do not give proper importance during spelling lessons, especially in village schools where regional dialect dominates the spoken language. The absence, addition, and indiscriminate use of other vowels instead of "ë" make the speeches not only grammatically incorrect but also unattractive in the precise articulation that students should have.

These deviations of the students are more evident in their written speeches, starting from what they hear and without considering the visual image of the word. In general, the objectives were clear, but the implementation by each teacher varies. Similarly, techniques and strategies are not lacking, but they need to be applied with precision.

I would propose that:

Firstly, spelling lessons be conducted as clearly and extensively as possible throughout the school year,

paying close attention to practical exercises (homework, writing assignments, essays).

Secondly, each student's writing assignment should be carefully and objectively corrected by teachers, highlighting the students' errors and providing rewriting sessions.

Thirdly, spelling rules should be taught not only theoretically but also until automatic expressions of standard Albanian writing are acquired.

Fourthly, more dictations, spelling exercises, and copies of passages should be developed to guide the student towards the final writing result according to spelling norms.

Lastly, successful correction of spelling errors results from the joint efforts of teachers and students.

BIBLIOGRAPHY

- Bardhyl Musai, ``Education-developmental psychology, learning, teaching'', Pegi, Tirana, 1999
- Spelling of the Albanian language, Academy of Sciences of the Republic of Albania, Institute of Linguistics and Literature, Tirana, 1973.
- Ferdinand de Sosyr, General Linguistics Course, translated by Prof. Dr. Rexhep Ismajli, Dituria, Tirana, 2002.
- ``Albanian language 6,7,8,9'', R. Petro, N. Pepivani, Sh. Vreto, A. Çerpja, Albas Publications, Tirana 2013...
- Kolë Jumari, Primer-Teacher's Book for the first grade, SHBLSH, Tirana, 1995.
- Congress of spelling of the Albanian language, Academy of Sciences of the Republic of Albania, Institute of Linguistics and Literature, Tirana, 1973.
- Pranvera Gjoci, ``Teaching Methodology'', Rama, second edition, Elbasan, 2014
- Rami Memushaj, Standard Albanian, How to speak and write it, Toena, Tirana, 2005
- Shezai Rrokaj, Issues of the Albanian language, "Two issues for the teaching of the Albanian language at school", Albatros, Tirana, 2007.
- Teuta Toska, Standard Albanian in school lectures, publication.

INTELIGJENCA ARTIFICIALE DHE SFIDAT PER SHOQERIN DHE ARSIMIN.

PRESPEKTIVAT EKONOMIKE SOCIALE LIGJORE TEKNOLOGJIKE.

Albana JEMINAJ

Ne dekadat e fundit inteligjenca artificiale IA ka shenuar nje zhvillim te shpejt kjo teknologji ka trasformuar menyren se si jetojme punojm dhe kominikojm ne shoqerin moderne .Sfidat qe ajo sjelle ne shoqerine moderne ndikimi IA eshte aq I ndjeshem dhe I gjere saqe mund te ndryshoje rrenjesisht menjehere sesi e shohim boten ne lidhje njerezore.

Nje nga aspektet IA eshte arsyja e saj per te analizuar dhe perpunuar te dhenat me shpejtesi te jashtezakoneshme IA eshte ne fushen e kerkimeve ne sistemint dhe kerkimeve online ky ndikim ka ber qe reklamat te jen te efekshme per audience .

Nje tjeter ndryshim I sistemit IA eshte kujdesi shendetesor I cili ka potencialin per te permisuar kujdesin e shendetit dhe te shpetoje jete .Ne boten e financave ai eshte perdorur me sukses per te parashikuar zhvillimet e tregjeve dhe te dhenat financiare dhe tregetare dhe kjo I jep investitoreve nje avantazhe komonikues ne treg megjithate IA ka disa cilesi eshte factor kryesor i cili mund te sjelle dhe humbjen e punes .Mendoje se sfidat ligjore jane rregullatore eshte thelbesore te zhvillohen korniza dhe rregullore te reja Ligjore per te adresuar ceshtjet unike qe dalin nga teknologjia duke perfshire dhe te drejtat e procesit intelektual sistemi ligjore duhet te per te mbajtur ritmin me perparimet teknologjike dhe per te mbrojtur te drejtat e secilit.Humbja e nje numeri te madhe te puneve tradicionale ne githcka nga arti te kujdesi shendetësor do te kompensohet pjesërisht nga krijimi i profesioneve te reja njerezore. Mjeket e pergjithshem te cilet fokusohen ne diagnostikimin e sëmundjeve te njohura dhe administrojne trajtime Te zakonishte ka mundesi te zevendesohen nga mjek& IA. Pos pikërisht për këtë, do te ket me shume para per te paguar mjeket njerez dhe asistentet e laboratorit/per te kryer kerkime te avancuara dhe per te krijuar mjekime te reja apo procedura kirurgjike te reja'?

IA mund te ndihmoje ne krijimin e punëve te reja per njerëzit ne një forme tjetër. Ne vend qe njerëzit te konkurrojne me IA, ata mund te fokusohen per te sherbyer dhe perdorur me te miren prej IA-së. Per shembull, zevendësimi i pilotëve njerez nga drone ka eliminuar disa pune, por ka krijuar mundësi te

reja te shumta ne mirembaje, kontrollin e telekomanduar, analizen e te dhenave dhe sigurine kompjuterike.

Forcave te armatosura te SHBA-se ju duhen tridhjetë njerez per të operuar secilin prej dronëve r apo Reaper pa ekuipazh që fluturon mbi Siri, nderkohe analizimi i te dhenave te mbledhura nga informacionet puneson te pakten tetedhjetë njerez me shume.

Ne vitin 2015 Forcave Ajrore te SHBA-se u mungonte trajnimi i mjaftueshem i njerezve per te plotësuar keto pozicione dhe kështu ata u perballen me një krize ironike ne drejtimin me njerez te avionëve te tyre robotel.

Nese vazhdon keshtu, tregu i punes ne vitin 2050 fare mire mund te karakterizohet nga bashkëpunimi njeri-IA he jo nga konkurrimi mes tyre. Pasi programi i shahut të IBM Deep Blue mundi Geri Kasparovin ne vitin 1997, njerezit nuk hoqen dore nga loja e shahut. Perkundrazi, fale trajnerëve IA mjeshterit e shahut jane bere me te zote se kurre dhe te pakten per pak kohe skuadra njerëz - IA te njohur si "centauret" i tejkaluan si njerezit ashtu edhe kompjuterat ne shah. IA ne mënyre te ngjashme mund te krijoje detektivet, bankieret dhe ushtaret me te mire ne histori.

Problem me pune te tilla, sidoqofte, qendron ne faktin se ato ndoshta do te kerkojne nivele te larta ekspertize dhe per pasoje nuk do të zgjidhe problemet e te papunëve te cilëve u mungone aftësite.

Thjeshte se sa ritrajnimi i njerëzve per te mbajtur vertet keto vende pune. Gjate valëve te para te automatizimit, njerëzit zakonisht mund të kalonin nga pune qe nuk kerkonin shume aftesi te një tjetër. Ne vitet 1920 një punetor ferme i mbetur pa pune per shkak të mekanizimit te agrikultures mund te pune ne ne uzine te prodhimit te traktoreve. Ne vitet 1980 një punetor nga uzina i mbetur pa pune mund te fillonte pune si arkëtar ne një supermarket.

Ndryshime të tilla ne vendet e punes ishin te mundshme, sepse kalimi nga ferma tek uzinat, te supermarketet nuk kerkonin shume ritrajnim.Por, ne vitet 2050, një arketar apo një punues tekstili, te cilët do t'i humbasin vendet e punes për shkak te krijimit te robotëve do ta kene shume te veshtire qe të punojne: si kerkues shkencore per semundjen e kancerit, si operatore droni, apo si pjese e skuadres bankiere njerëz-IA. Ata nuk do te jene te pajisur me aftësite e nevojshme. Ne Luften e Parë Boterore kishte kuptim dergimi i rekruteve qe nuk dinin te përdornin arme automatike sepse qellimi ishte qe mijera prej tyre të vdisnin. Aftesite e tyre individuale nuk kishin shume rendesi. Sot, pavarisht mungesave te operatorëve te dronëve dhe perpunuesve te dhenave, Forcat Ajrore te SHBA-se nuk do te deshironin qe t'i plotesonin vendet bosh me te papunet e Walmart-it. Nuk do t'ju pelqente nese një rekrut pa pervoje do te

ngatërronte një dasme afgane me një konference të nivelit të lartë të talebanëve.

Rrjedhimisht, pavaresisht shfaqes së shumë punëve të reja njerëzore, mund të mos jemi kurrë deshmistare të lindjes së një klase të re "te padobishmem". Ndoshta ne të vertetë mund të nxjerrim një pah me të keqen e të dy botëve, duke vuajtur ne të njëjtën kohë nga papunesia e lartë dhe një pakësim i punës të kualifikuar. Shumë njerëz ndoshta mund të mos kenë fatin e drejtuesve të qerreve të shekullit të nëntëmbëdhjetë - të cilët u nderruan me drejtues taksish - po atë të kuajve të shekullit të nëntëmbëdhjetë, të cilët dolen krejtësisht jashtë tregut të punës. Për më tepër, asnjë punë e mbetur njerëzore nuk do të jetë krejtësisht e mbrojtur nga kërcënimi i automatizimit të metejshëm, sepse të nxenit automatik dhe robotika do të vijojnë të lehtësohet. Një arkëtar i papunë 40-vjeçar i Walmart-it i cili përmes ndonjë përpjekjeje mbi njerëzore rishtrukturon veten perseri pas dhjetë vitesh si një pilot droni mund t'i duhet ta rishtrukturojë edhe njëherë veten dhjetë vite më pas, për shkak se deri atëherë dronet do të jenë automatizuar krejtësisht. Kjo luhet gjatë gjithashtu do të veshet me shumë organizimin e sindikatave apo sigurimin e të drejtave të punës. Tashmë sot, shumë punë të reja në ekonominë e avancuar përfshijnë punë të perkohshme të pambrojtura, profesionet e lira dhe performancat ose angazhimet afatshkurtra. Si do të unifikohet një profesion i cili mbin dhe zhduket brenda një dekade?

Po ashtu, skuadrat centaur njeri-kompjuter ka të ngjarë të karakterizohen nga një tërheqje litari e vazhdueshme mes njerëzve e kompjuterave, në vend që të bien dakord për një bashkëpunim të përbërë. Skuadrat e përbëra nga shumica njerëz - të tilla si Sherlock Holmes (Sherlock Holmes) dhe dr. Watson (Watson) - zakonisht krijojnë hierarki të përhershme dhe rutina që zgjasin me dekada. Por, një detektiv i cili bashkëpunon me sistemin kompjuterik Watson të IBM-së (i cili u bë i njohur pas fitores së kuizit televiziv në SHBA Jeopardy në vitin 2011) do të zbulojë se çdo gjë rutine është një ftesë për perçarje dhe do hierarki është një ftesë për revolucion. Ndihmësi i djeshëm mund të kthehet në drejtuesin e së nesërme dhe të gjithë protokollet në manualin do të duhej të rishikoheshin çdo vit.

Një shikim më nga afër në botën e shahut mund të tregojë se për ku janë drejtuar gjërat në terma afatgjatë. Është e vertetë se për shumë vite pas mposhtjes së Kasparovit nga Deep Blue, bashkëpunimi njeri-kompjuter lulezoi në shah. Megjithatë, gjatë viteve të fundit bashkëpunuesit e kanë humbur vlerën e tyre dhe së shpejti mund të behen krejtësisht të padobishëm. Me 7 dhjetor të vitit 2017 arrihem një kulm kritik, jo kur një kompjuter mposhti një njeri në shah - ky është lajm i vjetër - por kur programi AlphaZero i

Google-it mundi programin Stockfish 8. Stockfish 8 ishte kampion bote ne kompjuter ne shah per vitin 2016. Ai kishte akses në shekuj te tere pervojë njerëzore te mbledhur ne shah, po ashtu si edhe dekada përvojë kompjuterike. Ai ishte ne gjendje te llogariste 70 milione levizje shahu ne sekonde. Ne dallim me te AlphaZero performonte vetem 8000 llogaritje te viteve ne sekond krijuesit e tij njerezore .nuk i kishin mësuar as edhe ne strategji shahu - madje as edhe hapjet standarde. Madje, AlphaZero perdorte parimet më te fundit te te nxenit automatik per te mësuar shahun ne menyre autodidakte duke luajtur kunder vetes. Pavaresisht kesaj, nga njegjind lojërë ge i riu AlphaZero luajti kunder Stockfish, AlphaZero nuk mesoi asge nga asnje njeri dhe shume nga strategjite dhe levizjet e tij fituan njezete e tete dhe barazoi ne shtatedhjete e dy loje. Ai nuk humbi as edhe nje here. Perher isa AlphaZero nuk mesoi asgje nga askush, shume nga strategjite dhe levizjet e tij fituese dukeshin jo konvencionale per syrin e njeriut. Ato fare mire mund të konsiderohen krijuese, nese nuk duam te themi gjeniale.

A mund ta gjeni se sa kohe iu desh AlphaZero-s te mësonte shahun nga zeroja, te pergatitej per ndeshjen kunder Stokfish (Stockfish) dhe te zhvillonte instinktët e tij te gjeniut? Kater ore. Kjo nuk eshte diçka tipike. Per shekuj me radhe, shahu ishte konsideruar nje nga kurorezimet me te lavdishme te inteligjences njerezore. AlphaZero kaloi nga injoranca ne mjeshterine krijuese per vetem katër ore, pa ndihmen e asnje udhëzuesi njeri'.

AlphaZero nuk eshte i vetmi softer imagjinues që ekziston.

Shume programe tashme ne menyre rutine tejkalone lojtaret njerez te shahut jo vetem ne llogaritje te pastra, por madje edhe ne "krijimtari". Ne kampionatët e shahut, gjyqtaret monitorojne vazhdimisht lojtaret qe perpiqen te mashtrojne duke marre fshehtas ndihme nga kompjuterat. Nje nga menyrat per te dalluar mashtruesit ishte monitorimi i nivelit te shfaqjes se origjinalitetit te lojtarët. Nese ata bejne nje levizje inteligjente, shpesh gjyqtarët dyshojne se kjo nuk mund te jete nje lëvizje e mendjes njerezore - mund te jete nje levizje kompjuterike. Te pakten ne shah, krijimtaria tashme eshte nje shenje dalluese e kompjuterave dhe jo me e njerëzve! Keshtu qe, nese shahu eshte kanarina qe dallon rrezikun ne nje miniere qymyri, ne detyrimisht paralajmërohem i se kanarina do te ngordhe. Ajo qe po ndodh sot me skuadrat e shahut njerez-kompjuterat mund te ndodhe ne te ardhmen me skuadrat njerez-kompjuterat ne polici, mjekësi e gjithashtu edhe ne sistemet bankare. Per pasoje, krijimi i punëve te reja dhe ritrajnimi i njerëzve per t'u punësuar ne to nuk do te jetë nje perpjekje e menjehershme. Revolucioni i IA-se është një ngjarje e castit te ciles tregu I punes do te rikthehet ne nje ekuliber.

Por, ai do të jetë fillimi i një serie perçatjesh edhe me te medha. Edhe sot tashme shume pak punonjes presin te punojne ne te njejtën punepër gjate gjithë jetës së tyre.

Konkluzionet

Deri ne vitin 2050 nje klasë “te padobishem” mund te lindë jo thjesht vetëm nga mungesa absolute e punëve apo mungesa e nje arsimimi te pershtatshem, por gjithashtu edhe nga qendrueshmëria mendore e pamjaftueshme.

Duket qarte se pjesa me e madhe e ketyre jane thjesht spekulime. Ne momentin qe po shkruaj - fillimi i vitit 2018 - automatizimi kashkaterruar shume industri, por nuk ka sjelle papunesi masive.

Ne të vertete, ne shume vende, te tilla si SHBA-ja, papunësia eshte nenivelin me te ulet historik. Askush nuk mund ta dije me siguri cfare ndikimi do te kete te nxenit automatik dhe automatizimi ne profesione te ndryshme ne te ardhmen dhe është tej mase e vështire vlerësosh kohën se kur do te ndodhin ndryshime te tilla, veçanërisht kur ato varen nga vendime politike dhe tradita kulturore po sa edhe nga risi te medha thjesht teknologjike. Keshtu edhe pasi makinat automatike kane deshmuar se jane me të sigurta dhe më të lira se sa shoferët njerez, politikanet dhe konsumatorët mund te bllokojne padyshim ndryshimin per vite, e madje dekada. Sidoqofte, nuk mund te vetë kenaqemi. Eshte e rrezikshme thjesht te supozosh se do te shfaqen aq pune te reja sa për te kompensuar humbjet.

Fakti se kjo ka ndodhur gjate valëve të para të automatizimit ne menyre absolute nuk garanton se do te ndodhë përsëri ne rrethana krejt te ndryshme te shekullit te njezete e nje.

Ndarjet me te rendësishme sociale dhe politike jane aq alarmante saqë edhe mundësine e një papunësie sado të vogël duhet ta marrim seriozisht. Në shekullin e nëntëmbdhjete, Revolucioni Industrial krijoi

situata-te tilla dhe probleme te reja saqe asnje nga modelet ekzistuesesociale, ekonomike dhe politike nuk mund ti perballonin. Feudalizmi, monarkizmi dhe fete tradicionale nuk ishin të pergatitura për të

menaxhuar metropolet industriale, daljen jashte loje të miliona punëtorëve, apo natyrën glithnje ne ndryshim te ekonomise moderne. Për pasoje, njerëzimit iu desh te zhvillonte modele krejtësisht te reja

- demokracite liberale, diktaturat komuniste dhe regjimet fashiste -dhe u desh më shume' se një shekull luftërash të tmerrshme dhe revolucionesh per te eksperimentuar me keto modele, te ndarit e shapit nga sheqeri dhe venien ne zbatim te zgjedhjeve me te mira. Puna e femijëve ne minierat e qymyrit te Dikensit, Lufta e Pare Boterore dhe uria e Madhe ukrainase e viteve 1932-33 perbenin

vetem nje pjese te vogel te haraçit qe pagoi njerëzimi. Sfidat qe i paraqitet njerëzimit ne shekullin e njëzetë e nje nga teknologjia e informacionit dhe bioteknologjia është ndoshta shume

më e madhe se sa sfidat e paraqitura ne epokat e me parshme nga motorët me avull, hekurudhat dhe elektriciteti. Dhe duke u nisur nga fuqia e pamate shkatërruese e qyteterimit tone, nuk mund të

perballojme me modele te deshtuara, luftera boterore dhe revolucione te pergjakshme. Kete here, modelet e deshtuara mund te rezultojne ne luftëra nukleare , makabritete te ndërtuara gjenetikisht, shkatërrim tërësor te biosferes. Per pasoje, duhet te veprojme më mire se c'kemi bere ne perballjen me Revolucionin Industrial.

Perfundimet

Megjithate edhe sikur te kete mjaftueshem ndihme nga qeverite nuk eshte aspak e qarte nëse miliarda njerez do te mund te rishpikin ne menyre te vazhdueshme pa humbur ekuilibrin mendor. Keshtu që

nëse pavarësisht perpjekjeve tona nje perqindje e konsiderueshme e njerëzve do të dalin jashte tregut te punës, do të na duhet të hulumtojme për modele të reja për shoqëritë post-pune, ekonomite post-punë dhe politikat post-pune. Hapi i parë është te pranosh ndershterisht se modelet shoqërore, ekonomike dhe politike qe kemi trashëguar shkuara jane te papershtatshme për t'u perballur me sfida të tilla. Le të marrim si shembull, komunizmin. Teksa automatizimi kërcënon te shkunde nga themelet sistemin kapitalist, dikush mund të hamendësoje se mund te kthehet komunizmi. Por, komunizmi nuk ishte ndërtuar-per të shfrytëzuar këtë lloj krize. Komunizmi i shekullit të njëzetë supozonte se klasa punëtore ishte jetike per ekonomine dhe mendimtarete komuniste u perpogën t'i mesonin proletariatit se si ta përkteheje fugine e tij te pamate ekonomike ne nje pushtet politik. Plani politik komunist kerkonte revolucionin e klasës punëtore. Sa të pershtatshme do te ishin keto mesime nese masat e humbasin vlerën tyre ekonomike dhe keshtu do t'u duhet te mundohen shume kunder te qenit i padobishëm dhe jo kunder te qenit i shfrytëzuar.

Si do të niste revolucioni i klasës punëtore pa një klasë punëtore. Disa mund te thone se njerezit kurre nuk do te mund te bëhen te padobishëm, sepse edhe nëse ata nuk munden te krahasohen me IA-

në vendin e punes, ata gjithmone do te duhen si konsumatore. Sidoqofte, nuk është aspak e sigurt se ekonomia e ardhshme do të kete nevojë per ne qoftë edhe si konsumatore. Makinerite dhe kompjuterat mund ta bejne edhe kete

gjithashtu. Teorikisht, mund të kemi një ekonomi në të cilën një korporatë minierash prodhon dhe shet hekur për një korporatë robotësh, korporata e robotëve prodhon

dhe shet robote për korporatën e minierave, e cila nxjerr me shumë hekur, i cili përdoret për të prodhuar më shumë robote, e kështu me radhë. Kështu korporata mund të rriten dhe zgjerohen përtej mundësive

të galaktikës, dhe gjithçka që ju duhet janë robotet dhe kompjuterat - atyre nuk u nevojiten njerëz madje as për të blerë produktet e tyre. Në të vërtetë, tashmë edhe sot kompjuterat dhe algoritmet po

fillojnë të funksionojnë si kliente përveçse si prodhues. Në tregun e këmbimit valutës, për shembull, algoritmet po kthehen në blerësit me të rëndësishëm të obligacioneve, aksioneve dhe mallrave. Po ashtu edhe bizneset e reklamave, konsumatori më i rëndësishëm nga të gjithë është algoritmi: algoritmi i kërkimit në Google. Kur njerëzit projektjnë faqe interneti, ata shpesh kujdesen që ti shkojnë pershtat shijes së algoritmit të kërkimit në Google dhe jo shijes së ndonjë genie njerëzore. Algoritmet nuk kanë vetëdije, kështu që ndryshe nga konsumatorët njerëz, ato nuk mund të shijojnë ato që blejnë dhe vendimet e tyre nuk marrin formë nga ndjesitë dhe emocionet. Algoritmi i kërkimit në Google nuk mund të shijojë akullloren. Megjithatë, algoritmet i zgjedhin gjërat në bazë të përlogaritjeve të tyre të brendshme të preferencave të ndertuara tek to, dhe kështu preferenca gjithnjë e më shumë po i japin formë botës. Algoritmi i kërkimit në Google ka një shije shumë të sofistikuar kur vjen puna për të renditur faqet e rrjetit për shitësit e akulloreve, dhe shitësit me të suksesshëm të akulloreve në botë janë ata që algoritmi i kërkimit në Google i rendit të parët - jo ata që prodhojnë akulloret me të shijshme.

Kështu e di nga përvoja personale. Kur botoj një libër, botuesit më kërkojnë të bëj një përshkrim të shkurtër të cilin ata e përdorin për të bërë reklame online.

Por, ata kanë një ekspert, i cili e pershtat atë

që shkruaj unë sipas shijes së algoritmit të kërkimit në Google. Eksperti e lexon shkrimin tim dhe më thotë: "Mos e përdor këtë fjalë - por përdor këtë tjetër në vend të saj. Në këtë mënyrë do të marrim më shumë vëmendje nga algoritmi i Google-it." Në të vërtetë nëse I kemi rene në sy algoritmit, njerëzit mund t'i marrim si të mirëgenet. Pra, nëse njerëzit nuk na duhen as si prodhues as si konsumatorë,

çfarë do ta mbroje mbijetesën e tyre fizike dhe mirëgenien e tyre psikologjike? Nuk mund të presim që të shpërthejë kriza me gjithë forcën e saj që të fillojmë të kërkojmë për zgjidhje. Deri atëherë do të

jete tepër vonë. Për të përballuar revolucionet e pa degjuara teknologjike dhe ekonomike të shekullit të njëzetë e një, do të na duhet të krijojmë modele të

reja sociale dhe ekonomike sa me shpejt te mundemi. Këto modele duhet te udhëhiqen nga parimet e mbrojtjes së njerëzve dhe jo puneve. Shume pune te cilat nuk jane aspak frymëzuese dhe angari, nuk ia vlen t'i shpëtosh. Askush nuk enderron te behet arketar. Ajo ku duhet te perqendrohemi eshte t'u sigurojme njerëzve nevojat baze dhe te. mbrojme statusin e tyre social dhe vetëvlerësimin

Një model i ri, i cili po fiton gjithnje e me shume vemendje eshte paga bazë universale. PBU propozon që qeveritë të taksojne miliarderët dhe korporatat që kontrollojne algoritmet dhe robotët që ti perdorin parate per te siguruar do individ me nje page te majme e cila mbulon nevojat baze te tij ose te saj. Kjo do te mbështes te varferit perkundrejt humbjes së punes te zhvendosjes ekonomike, nderkohe që mbron te pasurit nga zemërimi populist?. Nje ide e lidhur me kete propozon te zgjerohet spektri i aktiviteteteve njerëzore te cilat konsiderohen si "pune". Sot, miliarda prinder kujdesen per femijet, fqinjet kujdesen per njeri-tjetrin dhe qytetarët organizojne komunitetet. Asnje nga keto aktivite me vlere nuk konsiderohet punë. Ndoshta do të duhet te ndryshojme menyren tone te të menduarit që te kuptojme se kujdesi per nje femije eshte ndoshta puna me e rendesishme dhe me sfiduese ne bote. Nese eshte kështu, nuk do te kete shkurtime te punes edhe sikur kompjuterat dhe robotet te zevendesone te githe drejtuesit e automjeteve, bankieret dhe avokatët. Sigurisht, pyetja ishte, kush do te vlerësoje dhe paguaje per keto pune te njohura rishtazi? Duke supozuar se bebet gjashte muajshe nuk do t'u paguajne nje rroge mamave të tyre, duhet te jete qeveria ajo që do te marre persiper ta beje këtë gje. Gjithashtu duke supozuar se, do të na pelqente që këto paga te mbulonin nevojat baze te familjes, rezultati final do te ishte dicka e cila nuk është fort ndryshe nga paga baze universale.

Nga ana tjetër, qeverite mund te subvencionone sherbimet baze universale dhe jo pagat. Ne vend që t'u jap para njerëzve, te cilet me pas bëjne pazar per ato që iu nevojiten, qeveria mund të subvencionoje arsimin falas, shendetësi falas, transportin falas e keshtu me radhë.

Ky ne te vertete eshte vizioni utopik i komunizmit. Megjithëse plani komunist per te nisur revolucionine klases punetore fare mire mund të jete demode, ndoshta ende duhet te synojme te realizosme qëllimin komunist me mjete te tjera?

Eshte e diskutueshme nëse Eshte me mire t'u sigurojme njerëzve nje page baze universale (parajsa kapitaliste) apo sherbime baze universale (parajsa komuniste) Te dyja keto mendime kanë perparësite dhe mangësite e tyre. Por, pavarësisht se cilen nga parajsat zgjedh, problem i vertete gjendet te përcaktimi se farë kuptimi kane fjalet “universale” dhe “bazë”.

NYJA DHE ORIGJINA E SAJ

Dr.Sc. Yllka R.Imeri -Teaching Assistant, Faculty of Philology, University of Gjakova "Fehmi Agani"

ABSTRAKTI

Tema ka për objekt nyjën, e cila, si e tillë qëndron në ballë të disa fjalëve, shënohet ndaras prej tyre. Pastaj kemi përmendur llojet e nyjave, te cilat janë nyjat shquese, joshquese, nyjat e përparme, ku më gjerësisht jemi ndalur më poshtë, kemi folur edhe për zanafillën e tyre dhe për vjetërsinë e tyre.

Gjuha është mjeti kryesor që shëben për marrëveshje ndërmjet njerëzve. Ajo përbëhet nga njësi të vogla e deri tek ato më të mëdha, secila nga ato ka funksionin e vet në gjuhë, prandaj edhe nyja është përbërëse e gjuhës, ka funksionin e saj në gjuhë dhe si e tillë ruan rëndësi të madhe.

Mendimet e ndryshme të studijuesve na dërgojnë në konkluzë specifike. Qëllimi i punimit është të shohim qëndrimin e nyjes në formë të ndryshme të fjalës.

Fjalët kyçe: *nyje, process, gjuhë shqipe, funksion.*

Hyrje

Për të realizuar këtë punim, kemi përdorur metodën përshkruese, duke u mbështetur në shkrimet dhe studimet e studiuesve të ndryshëm, gjithashtu kam shfrytëzuar edhe materiale nga interneti, të cilat ishin të qarta dhe të kuptueshme dhe na e lehtësuan sado pak punën drejt realizimit të këtij punimi.

Problemi i nyjave në gjuhën shqipe, me gjithë ndihmesat e shumta nga gjuhëtarë të ndryshëm, paraqit ende shumë pyetje të pasqaruara përfundimisht. Për një trajtim sa më të saktë të këtij problemi është e nevojshme të përcaktohet më parë se ç’duhet kuptuar me termin “nyjë”. Një përcaktim i tillë është me rëndësi themelore jo vetëm për studimin diakronik të nyjave, por edhe për trajtimin e tyre në gramatikat përshkruese. (Demiraj, 2015: 108).

Nyjat janë morfema që qëndrojnë në ballë të disa fjalëve ose formave të fjalëve të eptueshme. Ato shkruhen ndaras nga fjala ose forma së cilës i takojnë, a pjesë e së cilës janë. Nga ana tjetër, vetë morfema përcaktohet si njësia më e vogël e kuptimshme, që mund të dallohet në përbërjen e fjalës, dhe që nuk mund të ndahet më tej në njësi të tjera më të vogla të kuptimshme. Duke iu referuar kriterit gjuhësor sipas të cilit që një fjalë të klasifikohet në këtë apo atë pjesë të ligjëratës duhet të përcaktohet dhe të përmbushë dy kriteret; kuptimi leksiko-kategorial dhe veçoritë e saj gramatikore. Mendimet e shprehura nga gjuhëtarët dhe studiuesit për këtë çështje janë të ndryshme dhe shpesh kontradiktore, prandaj ende ky problem mbete i paqartë. Gjuha gjithmonë evoluon, ndryshon, përsoset. Prandaj, për të përcaktuar qartë vendin që zë nyja në gjuhën shqipe, duhet të shohim evoluimin e kësaj njësie që nga burimi, vendin që zë ajo nga gjuhët e tjera ballkanike dhe veçanërisht në gjuhën shqipe (alpa.mali-it.eu, 29.03.2021).

Nyjat janë morfema që qëndrojnë në ballë të disa fjalëve ose formave të fjalëve të eptueshme. Ato shkruhen ndaras nga fjala ose forma së cilës i takojnë a pjesë e së cilës janë (ASHSH, 2002: 48).

1.2.NYJAT SHQUESE

Pozicioni i nyjës shquese është “fenomen i thjeshtë sintaksor që gjendet pavarësisht në gjuhët më të ndryshme të globit” (Bokshi, 2005 : 134).

Nyjat (shquese) janë zhvilluar nga përemrat dëftorë të përdorur me vlerë anaforike pranë një emri të përgjithshëm. Në këtë përdorim përemrat dëftorë kanë ardhur duke e humbur gjithnjë e më shumë theksimin dhe kuptimin si fjalë të mëvetësishme. Dhe kështu më në fund ata janë shërruar më në fund në fjalëza shërbyese të emrave të përgjithshëm, duke u dhënë këtyre mundësinë të emërtonin sender të caktuara, që folësi i paraqit si të njohura ose të dalluara edhe për bashkëbiseduesin. Lindja e nyjave, pra, ka marrë shkas nga nevoja për të dalluar formalisht një emër kuptimisht të caktuar nga i njëjti emër i përdorur me kuptim të pacaktuar. (Demiraj, 2015: 108).

Pas shfaqjes së nyjave një emër i përgjithshëm i pashoqëruar me një shquese shërbente për të emërtuar një send të pacaktuar (të pashquar). Në këtë mënyrë kundërvënja kuptimore *i caktuar – i pacaktuar* erdhi e u shpreh kryesisht nëpërmjet kundërvënies *emër i panyjëzuar – emër i nyjëzuar*. Me shfaqjen e nyjave shquese, pra, u krijua kategoria gramatikore e shquarsisë dhe e pashquarsisë, e cila është karakteristike vetëm për emrat e përgjithshëm. Kurse përdorimi i emrave të përveçëm me një shquese ka karakter formal. (Demiraj, 2015: 109).

Kuptimi i tërësisë në gjuhë të ndryshme i.e. shprehet ose nëpërmjet nyjës shquese ose nëpërmjet përemrit të pacaktuar *gjithë*. P.sh.: të krahasohen: në greqishte *kai oi dyo “të dy”*, në frëngjishte (*tous*) *les deux*, në italishte *tutti e due*, në gjermanishte *allë zvei*, në rumanishte *tustrei, ose cîteşitrei*, ose *cei trei “të tre”*, në bullgarishte *dva-ta ose dvama-ta “të dy” etj.* (Demiraj, 2015: 121).

1.3.NYJAT JOSHQUESE

Pas shfaqjes së nyjës shquese, në disa gjuhë erdh e u përfutua me kohë edhe një nyjë joshquese. Të kihet parasysh p.sh. nyja shquese e anglishtes /a/ ose /an/ (khs. a boy – the boy, an eagle – the eagle). Në gjuhën shqipe rolin e nyjës joshquese në numrin njëjës e luan numërori *një*, i cili, kur përdoret me

këtë funksion, ka një kuptim të zbehur dhe është pothuaj i patheksuar. Kjo “nyjë joshqese” është bërë pothuaj e pamungueshme, kur një emër i përgjithshëm përdoret në disa funksione të caktuara, si p.sh. në funksion kryefjalor dhe kundrinor. Kështu, në shqipen e dokumentuar nuk thuhet dot: Ka ardhur *shok* (por *një shok*), as Takova *shok* (por Takova *një shok*). Të kihet parasysh edhe se në shqipen e dokumentuar në rasat gjinore e dhanore të lakimit të pashquar emri nuk përdoret dot i paprirë nga një përcaktor i paravendosur, si në njëjës edhe në shumës. Disi ndryshe qëndron puna në numrin shumës, ku emri në trajtë të pashquar në funksion kryefjalor dhe kundrinormund të përdoret edhe pa ndonjë përcaktor të paravendosur. (Demiraj, 2015: 109).

Pas shfaqjes së “nyjes joshqese” një në gjuhën shqipe një emër në numrin njëjës mund të përdorej në tri kundërvënie formale: 1) me nyjën shqese; 2) me “nyjën joshqese”; 3) pa asnjë nyjë dhe pa anjë përcaktor të paravendosur. (Demiraj, 2015: 110).

Emrat e përgjithshëm me kuptim përgjithësues në gjuhën shqipe përdoren më fort me nyjen shqese (më rrallë edhe me “nyjën shqese”). Por në disa funksione ata përdoren pa ndonjë nyjë ose ndonjë përcaktor të paravendosur. Ata përdoren kështu:

- 1) në funksionin e emërores dhe kallëzores kallëzuesore, si p.sh.: Ai është *mësues* (jo inxhinier). Ai duket *burrë*. Atë e emëruan *mësues*.
- 2) Në funksionin e një përcaktori pa përshtatje, d.m.th. në togfjalësha të tipit *bukë gruri* (jo misri), *vaj ulliri* etj.
- 3) Pas disa parafjalësh, që zakonisht ndërtohen me kallëzoren e pashquar ose me rrjedhoren e pashquar, si p.sh.: *Në vjeshtë* bie shi. Dashi duhet kapur *për briri* (e jo *për bishti*).
- 4) Në disa shprehje frazeologjike, si: Kam *besim*, *frikë*, *shpresë* etj. Ai bën *durim*. Në funksionet e tjera sintaksore emrat në shqyrtim përdoren zakonisht me nyjë shqese ose jo shqese. (Demiraj, 2015: 111).

Do pasur parasysh se edhe emrat e përveçëm përdoren në trajtë të shquar pothuaj në po ato funksione, që u vunë në dukje për emrat e përgjithshëm me kuptim përgjithësues. (Demiraj, 2015:111).

1.4. NYJAT E PËRPARME

Në gjuhën shqipe gjatë evolucionit të saj historik janë shfaqur edhe të ashtuquajturat “nyja të përparme”, të cilat janë quajtur kështu kryesisht nga ngjashmëria formale me nyjat e përparme shqese se edhe nga lidhjet e tyre të drejtpërdrejta ose të tërthorta me përemrat dëftorë, ku e kanë burimin edhe nyjat e përparme shqese. “Nyjat e përparme” në shqipen e dokumentuar përdoren në këto funksione:

1) Në një funksion të ngjashëm me atë të një morfeme (fjalëformuese dhe trejtëformuese). Një funksion i tillë i bie në sy, ndër të tjera, te mbiemrat e nyjshëm të tipit *i mirë, e mirë, të mirë, të mir-a*, tek emrat e tipit *të folur-i-t*, te disa përemra, si *i cil-i, e cil-a, të cil-ë-t, të cil-a-t, i tillë, e tillë, të tillë, të till-a, etj.*

2) Si pjesë përbërëse (dhe dalluese) e rasës gjinore të emrave dhe përemrave; khs. *një shok-u, i një shok-u, shok-u-t, disa-ve, i disa-ve, etj.*

3) Në funksion përcaktues, kur “nyja” /të/ përdoret para numërorëve themelorë që nga dy e lart. Në këtë funksion “nyja” /të/ është e barasvlershme me një përemër dëftor në shumës. P.sh.: të krahasohen: *Erdhën dy djem, Erdhën të dy djem-të, Erdhën tri vajza, Erdhën të tri vajza-t. etj.*

4) Në një funksion të ngjashëm me atë të një përemri pronor të vetës së tretë. Në këtë funksion “nyjat e përparme” përdoren vetëm para disa emrash të lashtë farefisi, si *atë, ëmë, vëlla, motër, etj.* P.sh.: *Atij i ka ardhur i ati (e ëma, i vëllai, e motra, etj.)*

5) “Nyja e përparme” përdoret edhe para disa toponimeve për të emërtuar banorin e një vendi, si *i Dukat, i Kuç, i Mirditë, i Krasniqe, etj.*, por edhe i përtejas, etj. Ky përdorim ndeshet vetëm në një pjesë të të folmeve të shqipes. (Demiraj, 2015: 113).

Shfaqja “e nyjës së përparme” e ka tërhequr vëmendjen e studiuesve edhe për arye se një dukuri e ngjashme është përfutur edhe në rumanishte, ku, ashtu si në shqipe, krahas nyjave të përparme shqese janë shfaqur edhe disa “nyja të përparme”. Por duhet pasur parasysh se midis “nyjave të përparme” të shqipes dhe atyre të rumanishtes ka edhe disa ndryshme të dukshme. Në rumanishte “nyjat e përparme” të mbiemrave dhe ato të rasës gjinore dalin me

përbërje fonetike të ndryshme, kurse në shqipe ato dalin me forma të njëjta. Për më tepër, ndërsa në shqipe “nyjat e përparme” janë bërë pjesë e pandashmëe një klase mbiemrash të quajtur të nyjshëm, e cila i kundërvihet klasës tjetër të mbiemrave të quajtur të panyjshëm, në rumanishte çdo mbiemër mund të nyjëzohet, por vetëm në kushte të caktuara sintaksore. Në atë gjuhë “nyja e përparme” (cel – cea, cei – cele) mund të vendoset para çdo mbiemri, kur ky përdoret pas një emri të shquar, d.m.th. të prapanyjëzuar. P.sh.: të krahasohen: om bun – om-ul cel bun “njeri i mirë – njerëz-i-t e mirë”; oameni buni- oammeni-i cei buni “njerëz të mirë – njerëz-i-t e mirë”; o carte bună – carte-a cea bună “një libër i mirë – libr-i i mirë”, etj. (Demiraj, 2015: 113)

Përkundrazi, “nyja e përparme” e rasës gjinore në rumanishte jo vetëm që ka një përbërje fonetike të ndryshme nga ajo e mbiemrave, por përdoret edhe në kushte të tjera sintaksore dhe pikërisht vetëm kur gjinorja vjen pas një emri të pashquar. P.sh.: të krahasohen: *un fiu al vecinului – fiul vecinului* “një djalë i fqinjit – djali i fqinjit”, *o carte a elevului – cartea elevului* “një libër i nxënësit – libri i nxënësit”, etj. (Demiraj, 2015: 113).

Kuptimi i tërësisë në gjuhë të ndryshme i.e. shprehet ose nëpërmjet nyjës shquese ose nëpërmjet përemrit të pacaktuar *gjithë*. P.sh.: të krahasohen: në greqishte *kai oi dyo* “të dy”, në frëngjishte (*tous*) *les deux*, në italishte *tutti e due*, në gjermanishte *allë zvei*, në rumanishte *tustrei, ose cîteşitrei, ose cei trei* “të tre”, në bullgarishte *dva-ta ose dvama-ta* “të dy” etj. (Demiraj, 2015: 121).

1.5.ZANAFILLA E NYJAVE

Ndërsa sa i përket zanafillës së tyre kemi mendimet nga shume studiues, që do t'i shqyrtojmë më poshtë.

Sipas Pedersenit, nyja e prapmee shqipes është është përftuar në togfjalësha të tipit *pus i thellë*, ku nyja e përparme e mbiemrit me kohë iu prapangjit emrit paraprijës, por më vonë u rishfaq prapë te mbiemri. Pra, sipas tij, nga *pus i thellë* u përftua *pusi thellë* dhe më pas *pusi i thellë*. (Demiraj, 2015: 115).

Një proces të ngjashëm, por më të nderlikuar, për shfaqjen e nyjës së prapme nga nyja e përparme, që, sipas tij, në krye të herës ka pasur funksion caktues a shques, ka mbrojtur edhe Bokshi. Madje, ai mendon se nyja e përparme si “morfemë funksionale”, d.m.th. në funksion shques, ka lindur “në kohën e huazimeve të para nga greqishtja e vjetër e nga latinishtja” dhe e lidh këtë me zhdukjen e mbaresave rasore të emrit. Ai mendon gjithashtu se nyja përpara mbiemrave në zanafillë ka pasur funksion shques dhe vetëm më pas u shndërrua në një element përbërës të klasës së mbiemrave të nyjshëm. (Demiraj, 2015: 115).

Riza, nga ana e tij, më parë ka shprehur mendimin se nyja e përparme te mbiemrat e tipit *i mirë* në zanafillë ka pasur funksion caktues dhe se si e tillë ka qenë përdorur edhe para emrave. Por më pas ai mbron tezën: “Në gjuhën shqipe dy sintaksat e kundërta të nyjës shquese kanë rrjedhur në të njëjtën epokë të lashtë prej dy sintaksave përkatëse të të njëjtit dëftor anaforik.” Dhe pak më poshtë ai shton se në gjuhën e lashtë nyja e përparme shquese përdorej vetëm para emrave në bashkëvajtje me mbiemra dhe para mbiemrave substantivuar. Lidhur me këtë ai përmend edhe gjendjen e nyjës shquese në gjuhët skandinave. Dhe si mbeturinë të nyjës së përparme shquese në shqipe përmend edhe rendin e gjymtyrëve në togfjalëshin e vjetër të *mi vëllazën*. (Demiraj, 2015: 115).

Kurse sipas Çabejt, “postpozicioni i artikullit është më i vjetër se pozicioniproklitik dhe ky i fundit ka rrjedhur prej atij në ngërthim të fjalisë, me anë të një përshtatjeje”. Çabej ka mbrojtur tezën e tij nëpërmjet një vargu arfumentesh, midis të cilave mund të veçohen:

- 1) Forma e kallëzores njëjës (mashkullore e femërore) /-në/ (si mal-në) është përftuar nëpërmjet disa zhvillimeve fonetike, që janë shumë të vjetra.
- 2) Format rasore të nyjës së prapme, në përgjithësi kanë pësuar më shumë ndryshime fonetike.
- 3) Nyja e prapme “ka diçkatë ngulët e të qëndrueshme si nga ana e formës edhe e kuptimit”, kurse nyja e përparme është e shumëkuptimshme dhe herë-herë paqëndrueshme.
- 4) Në togfjalëshin e tipit thëllëzë mali shfaqet nyja e përparme para elementit të dytë, kur elementi i parë del i shquar (thëllëza e malit).
- 5) Nyja e përparme përshtatet në gjini, numër me fjalën para saj dhe jo me atë pas saj.
- 6) Nyja e prapme është shumë më e lidhur me fjalën përkatëse se nyja e përparme, etj. Me pikëpamjen e Çabejt është bashkuar edhe Demiraj. (Demiraj, 2015: 116).

Në këto rrethana të mospërputhjes së mendimeve lidhur me kronologjinë relative të nyjave të prapme dhe të përparme të shqipes, zgjidhja e këtij problemi kërkon hulumtime të mëtejshme. Por për një zgjidhje sa më të saktë të këtij problem duhen mbajtur parasysh këto konsideratatë përgjithshme:

- 1) Funksioni i zanafillës i asaj fjalëze shërbyese, që quhet nyjë, në gjuhët i.e (dhe në disa gjuhë jo-indoevropiane) ka qenë ai i shquarsisë së një emri të përgjithshëm. Pra, nyja në krye të herës është shfaqur në klasën e emrave.
- 2) Kur nyja në funksionin e shquarsisë shfaqet edhe te ndonjë përcaktor i emrit, atëherë kjo është shenjë e qartë se ky përcaktor është i emëruar. Nyja në këtë rast ruan renditjen dhe format e saj të zakonshme.
- 3) Në rast se nyja te një përcaktor ndryshon topikën në krahasim me atë të emrit, atëherë kjo duhet kuptuar si një shenjë, që tregon se ajo në këtë rast ka shërbyer për ndonjë funksion të ndryshëm.
- 4) Si rrjedhim, kur dy tregues gramatikorë formalisht të njëjtë por me topikë të ndryshme në pjesë të ndryshme të ligjëratës kryejnë një funksion të

ngjashëm, atëherë vështirë se mund të kenë të njëjtin burim. (Demiraj, 2015: 116). (Demiraj, 2015:116).

1.6.VJETËRSIA E NYJAVE

Sa i përket vjetërsisë së dukurisë në shqyrtim kemi gjuhëtarë të shumtë që janë marrë me këtë çështje, si Koneski (1967, 153), Gëllëbovi (1962, 141), Mirçevi (1950, 148v.) etj., nyja e prapme në bullgarishte dhe në maqedonishte është shfaqur qysh në shekullin XIII ose edhe më heret. Por sipas Sandfeldit (1930, 170), ajo është shfaqur në ato gjuhë akoma më vonë. (Demiraj, 2015: 124).

Në rumanishte nyja e prapme shquese është shfaqur para shekullit X dhe pas shekullit VII të erës sonë (shih Standfeld: 1930, 170; ILR, II,232). (Demiraj, 2015: 124).

Përsa i takon shqipes, pothuajse të gjithë gjuhëtarët e interesuar për këtë çështje kanë shprehur mendimin që nyja e prapme në këtë gjuhë është një dukuri shumë e vjetër. Kështu p.sh. La Piana (1939, 129v.) ishte i mendimit që nyja e prapme e shqipes është zhvilluar para ndikimit latin mbi këtë gjuhë, ndërsa sipas Joklit (1932, 45) kjo dukuri është shfaqur në kohën romake. Për një vjetërsi edhe më të madhe të kësaj dukurie në shqipe (dhe në rumanishte) është shprehur Pisani (1969, 123 vv.). Kështu sipas Bokshit (1980, 239, 270), procesi i prapangjitjes së nyjës shquese të shqipes duhet të ketë përfunduar para shekullit VIII të erës sonë. (Demiraj, 2015: 124).

PËRFUNDIM

Në këtë punim seminari kemi trajtuar çështjen e nyjës, edhe pse është çështje e hapur, pra do prap trajtim. Nyja cilësohet si morfemë, që qëndron në ballë të fjalëve dhe formave të eptueshme dhe si e tillë ka edhe funksionin e saj në gjuhë.

Gjithashtu kemi shqyrtuar llojet e nyjave, si, nyjat shquese, joshquese, nyjat e përparme. Nyjat shquese kanë rrjedhë nga përemrat dhe fitorë të përdorur në mënyrë anaforike pranë një emri të përgjithshëm. Si pasojë e kësaj përdorimi kanë humbur kuptimin e fjalëve të mëvetshme duke u përdorur si fjalë za shërbuese të emrave të përgjithshëm. Pastaj nyja joshquese, të cilat luajnë rol të rëndësishëm në gjuhën shqipe, rolin e saj në numrin njëje si e luan numërori një, ndërsa në shumë si përemri disa. Nyjat e përparme, që emrin e kanë marrë nga nyjat e përparme shquese dhe nga lidhjet e tyre të drejtpërdrejta ose të rthorta me përemrat dhe fitorë. Dhe në fund fare shkurtimisht kemi folur pak rreth zanafillës dhe vjetërsisë së nyjave.

LITERATURA

1. ASHSH. (2002). *Gramatika e gjuhës shqipe*. Tiranë.
2. Bokshi, B. (2005). *Rrugët e formimit të fleksionit të sotëm nominal të shqipes*, Prishtinë.
3. Demiraj, Sh. (2015). *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë.
4. Çeliku, M. Domi, M. Floqi, S. Mansaku, S. 2002. *Gramatika e gjuhës shqipe*. Tiranë.

THE PERSPECTIVES OF THE LEGAL STATE IN THE JUSTICE SYSTEM ACCESS TO JUSTICE ,THE RESULTAT OF THE PROBLEMS AND NEEDS FOR THE PERMISSION OF THE JUSTICE SYSTEM ,KOSOVA AND ALBANIA.

Dr:Albana JEMINAJ

ABSTRACT

Prespectives in the legal state in the function of the justice system and the indetification of the problems and needs for the permission of the justice .

System in Kosova and Albania . The couse of Kosova and Albania is clear example of the chieviements of the legal state in Albania after years of the communist .Dictortorship has taken important steps,towarob justice reforms Kosova .On the other hand has experienced a difficnlt transitation after the war .In Albania, the rule of law has a great influence in the world. When a country has a functional rule of law, it creates security and regional cooperation.

Keywords: The rule of law ,Constitution,Basic laws ,International conventions.

Prespektiva e Shtetit Juridik në Sistemin e Drjtësisë ,Aksesi në Drejtësi rezultat i problematikave dhe nevojave dhe për përmirësimin e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri-Kosovë.

Demokracia dhe shteti juridik janë elementet bazë që përbëjnë një njësi të pandashme për shtet funksional. Me shtet juridik funksional nënkuptojmë sundim rendi dhe ligji, respektim të drejtave të njeriut, si dhe të gjitha parimet bazë dhe mënyrat procedurale, të cilat garantojnë lirinë individuale dhe kolektive, e të cilat liri mundësojnë pjesëmarrjen e njeriut në jetën politike, ekonomike, sociale, dhe kulturore.Në shtetin juridik të gjithë qytetarët duhet të jenë të barabartë, dhe të sigurt para rendit dhe ligjit, nuk duhet të ketë diskriminim qytetar për shkak të përkatësisë etnike, fetare, racore, bindjeve politike, kulturore, dhe gjinisë. Secili qytetarë që jeton brenda shtetit juridik duhet të kenë mundësi t'i mbrojnë dhe t'i gëzojnë të

drejtat e veta edhe kundër pushtetarëve, dhe vendimeve arbitrare edhe nëse instancat politike mundohen t'ua heqin këto të drejta. Kjo është esenciale posaçërisht për të drejtën e shpalosjes së lirë të personalitetit, sepse ruajtja dhe sigurimi i kësaj të drejte paraqet kuptimin kryesor të shtetit juridik. Në këtë mënyrë, shteti juridik është njëkohësisht edhe shtet ligjor kushtetues. Bazimi i autoritetit shtetëror juridik duhet të sigurojë hapësirën e lirisë së qytetarit dhe qytetarisë, sepse ky autoritet duhet të ndërhyjë vetëm atëherë kurë është i autorizuar, për të vendosur siguri publike rend dhe ligj. Një të drejtë të tillë mund ta miratojnë vetëm të zgjedhurit e popullit të cilët fitojnë të drejtën qytetare për të qeverisur me popullin në një procedurë ligjore, formale zgjedhore dhe në përputhje me kushtetutën, ligjet dhe konventat ndërkombëtare. Individidi dhe qytetarët në shtetin juridik duhet të ndikojnë në mënyrën e vetë dhe të padetyruar në rregullimin e jetës, qytetare, politike për të vëne, rendin shtetëror të rregulluar nga kushtetuta dhe ligjet. Siguria qytetare juridike mund të ekzistojë vetëm atëherë kur qytetarët janë plotësisht në dijeni se çka guxon të bëjë shteti për qytetarët dhe cilat janë të drejtat e rregulluara nga ana e shtetit, dhe cilat janë të drejtat dhe përgjegjësitë, qytetare para shtetit. Këtu bën pjesë parimi themelor i shtetit për respektim të të gjithë qytetarëve, sipas së cilit askush nuk guxon të dënohet pa bazë ligjore, ku të gjithë qytetarët duhet të gëzojnë të drejtat e barabarta pa asnjë lloj diskriminimi, si dhe të respektohen para ligjit. Shteti juridik duhet të ketë kujdes të caktuar kundrejt diskriminimit avtarë në shkak përkatësisë racore ruajtja dhe sigurimi i kësaj të drejte paraqet kuptimin kryesor të shtetit juridik. Në këtë mënyrë, shteti juridik është njëkohësisht edhe shtet ligjor kushtetues. Bazimi i autoritetit shtetëror juridik duhet të sigurojë hapësirën e lirisë së qytetarit dhe qytetarisë, sepse ky autoritet duhet të ndërhyjë vetëm atëherë kurë është i autorizuar, për të vendosur siguri publike rend dhe ligj. Një të drejtë të tillë mund ta miratojnë vetëm të zgjedhurit e popullit të cilët fitojnë të drejtën qytetare për të qeverisur me popullin në një procedurë ligjore, formale zgjedhore dhe në përputhje me kushtetutën, ligjet dhe konventat ndërkombëtare. Individidi dhe qytetarët në shtetin juridik duhet të ndikojnë në mënyrën e vetë dhe të padetyruar në rregullimin e jetës, qytetare, politike për të vëne, rendin shtetëror të rregulluar nga kushtetuta dhe siguria.

Fjalet Kyce :Shteti Juridik ,Kushtetuta ,Ligjet bazike dhe Konventa Nderkombetare.

Analiz teorike

Siguria qytetare juridike mund të ekzistojë vetëm atëherë kur qytetarët janë plotësisht në dijeni se çka guxon të bëj shteti për qytetarët dhe cilat janë të drejtat e rregulluara nga ana e shtetit, dhe cilat janë të drejtat dhe përgjegjësitë, qytetare para shtetit. Këtu bën pjesë parimi themelor i shtetit për respektim të të gjithë qytetarëve, sipas së cilit askush nuk guxon të dënohet pa bazë ligjore, ku të gjithë qytetarët duhet të gëzojnë të drejtat e barabarta pa asnjë lloj diskriminimi, si dhe të respektohen para ligjit. Sistemi i Drejtësisë në Republikën e Shqipërisë bazohet mbi parimet e pavarësisë llogaritjes ,trasparencës.Kjo e fundit është sinonim i drejtësis pa vonesa.

Shteti juridik duhet të ketë kujdes të caktuar kundrejt diskriminimit qytetarë, për shkak përkatësisë racore, fetare bindjeve politike të cilët duhet të gëzojnë respekt qytetarë brenda shtetit juridik, e cila barazi qytetare duhet të jetë e rregulluar me Kushtetutë, Ligje bazike, dhe Konventa ndërkombëtare. Në idenë për shtetin juridik, është rregull ndërkombëtare ku vlen vullneti i popullit, nga i cili vullnet buron qeverisja, dhe të qeverisurit për shtet ndërtim dhe rregullim të parimit demokratik qytetarë. Vetëm në këtë mënyrë mund të sigurohet ekzistenca e shtetit të qëndrueshëm ligjorë. Në Kosovë ,ndërtimi i një shteti juridik është një sfidë komplekse për shkakë të luftes .Megjithatë qeverisja e Kosovës është e anagazhuar në përmirësimin e këtij aspekti .Për të arritur një shtet funksional dhe të qëndrueshëm ,është e nevojshme që të vazhdojnë përpjekjet për reformë në drejtësi ,luftë kundër korrupsionit .Shumë shtete në Ballkan janë duke u përpjekur për të integruar .Në këtë proces dhe studim forcimi i shtetit juridik janë themeluar për antarsimin evropian. Në kontekst një shtet juridik i fortë mund të ndikojë në ndryshimet gjeopolitike të rajonit duke krijuar mundësi të reja për bashkpunim dhe zhvillim.

Akresi ne drejtesi duhet permisuar perms nje vargu masash te ndryshme:Se pari duhet perzantohet ndima juridike falas ndermjetesimi dhe mekanizma te tjera, ne nje menyre qe keshillimi ligjore dhe gjykatat te behen te

sukseshme rrethanat tregojne, se gjykatat dhe avukatet ofrojn proceste dhe rezultate me te drejta se sa institucionet e tjera te drejtesise .Psh egzistenca e nje sistemi dhe strukture ndermjetesimi do te plotesonte nevojat per zgjidhjen paqesore te mosmarveshjeve. Do te permendja ne vecanti harten e re gjyqesore ka shkakeluar debate te forta. Sepse ne harten e re gjyqesore mbyllen 9 gjykata te shkalles se pare dhe mohet aksesin i qytetarve te 9 qyteteve ne sistemin e drejtesise. Mbyllen 4 gjykata administrative, mbyllen gjykatën e apelit dhe mbetet e Tiranes.Aksesi ne drejtesi ne gjykata si ka ndikuar ne harten gjyqesore.Marim rastin Tropoje-Kukes ne nje konflikt pasuror. Pala paditese kerkon qe perfaqesimi te behet nga nje perfaqesues ne zyren lokale ne qytetin e Tiranes por pala paditese per sa i perket procesit ne shkallen e pare koston e kalonin dyfishimin e vleres kjo vinte per arsye te largesise qe kishte perzgjedhur pala paditese. Nese do te merrte nje perfaqesues ne qytetin e tropojes koston do te ishin shume me te vogla. Por ne vazhdimesi duke u nisur nga vijueshmeria e procesit gjyqesor kur vendimi mund te behet i ekzekutueshem vetem ne momentin kur eshte vendosur nga gjykata e apelit. Dhe çështja kishte vajtur ne gjykatën e apelit. Koston u normalizuan per arsye se gjykatat e apelit kane shtrirje administrative vetem ne qytetin e Tiranes ,qe do te thote qe ka nje gjykatë apeli ne Republiken e Shiperise ne rastin konkret duke qene se perfaqesuesi ishte ne Tirane solli qe koston te ishin si perfaqesimet ne apel per ceshtjet që kishin kompetencen toksore per qarkun e tiranes,nese pala do te kishte zgjedhur te perfaqesohej nga nje perfaqesues ligjor ne zyren e tropojes kostoja ne gjykatën e apelit do te dyfishohej keshtu qe ne rastin konkret ne shikojme qe pjesa me e madhe e konflikeve gjyqesore perfundojne ne vendim te formes se prere te gjykatës se apelit. Kjo sjell qe duke i mar ne te dyja rastet, detajet,koston e pales behen te barazvlefshme pavaresisht faktet. Jemi ne te njejten gjendje persa i perket individeve.

Nga ana e praktikës kjo eshte e deshtuar.U eshte mohuar De fakto aksesin ne sistemin e drejtesise .Mendoj se miratimi i hartes se re gjyqesore po fut ne kolapese sistemin e drejtesise ka shtyre 800 seanca .Shkrirja e gjykatave dhe zhvendosja drejt Tiranes do ti sjelle rritjen e kostove per qytetarët. Po marim shembull nga praktika na ka treguar. Avukatet e Kuksit kan mare pjese vetem mase sigurie duke pezulluar 20 proceste gjyqesore .Bojkoti do te vazhdoj per

4 dite pasi me shkrirjen e gjykatës së Tropojës banorët do të duhen të marrin drejtësi pranë gjykatës Kuksit.

Kukesit që ndodhet 100km larg. Pra kjo është një kosto dhe vonesat në drejtësi

Konkluzione dhe Rekomandime

1) Mund të përmendim praktikën më të mirë evropiane që nga njëra anë ulin shpenzime dhe nga ana tjetër garantojnë respektimin për një akses në shërbimet dhe sistemin e drejtësisë. Në shumë vende evropiane kryesisht në vendet evropëse veriore, si Danimarka, Suedia, Gjermania, Italia.

Për të kaluar në këtë sistem sigurisht duket një studim i mirë dhe profesional me ndryshime të kodeve procedurale civile, penale i përqendruar në disa kompetenca të caktuara kryesisht në fushën civile mbi gjykimin me vlera të kufizuara dhe kundërvajtje penale.

2) Të dëgjohet shqetësimi i avokatëve sepse mbyllja e gjykatave do të sjellë edhe mbylljen e zyrave ligjore nëpër rrethë duke redaktuar edhe këtë shërbim për qytetarët.

3) Të përgatitet një studim për kostot e këtij projekti për hapsirat, godinat, sallat e gjyqit disponim.

Biografia

European Union Law Craig End De Burca Fourth Oxford University Press

Bashkimi Europian Faqja Beww Europa .eu faqja

Marveshja Stabilizim Asociimi Shqiperi Be Kushtetuta Shqipëtare

Konventat Ndërkombëtare

Shteti Juridik Mar <https://shtetiweb.org>

POETIKA E LUMIT NË VARGJET E UNGARETIT DHE CAMAJT

Prof.as. Dr Alva Dani-Universiteti “Luigj Gurakuqi” Shkoder
alva.dani@unishk.edu.al

The poetics of the river in Ungaretti and Camaj's verses Abstract

Martin Camaj is a writer and a linguist of international dimensions, although in his studies, the elements of a strong Albanian identity stand out. Not only the syntax and the inexhaustible lexicon where he operates rare and old words of the Albanian language, but also his way of thinking and, of feeling emotions, are deeply Albanian. One of the interesting facts that attracts the researcher and reader's attention is the image of the river in the poem. In the uniqueness of his originality, the image of the river is quite attractive and multi-meaningful. The river also takes such measures in the work of the Italian writer Giuseppe Ungaretti, whose lectures Camaj had attended for two years at the University of Rome.

Martin Camaj is one of the Albanian literature great names who created the cult of the River and specifically that of Drini river. The motif of the river is quite present in the poems of these two poets and is obvious in the works of travelling poets, who travel from one place to another. The river or water in its forms is a very important element that identifies the places its bed crosses and leaves eternal traces where it passes. Although the motif of water and river is a universal motif, and can unite many other poets and writers, with these two poets, it appears in its own special way, as a sign of identity, as a philosophy of road and travel and as a form contemporaneity between the present and the past. At this point, this approach helps us to understand even more Martin Camaj's poetic world of by highlighting his individuality as an authentic Albanian poet who is wearing the most solemn dresses of a poet of a European dimension.

Keywords: writer, poetic, travel, river, approach

Martin Camaj dhe Giuseppe Ungaretti janë vënë shpesh në rrafsh krahasimtar, janë studiuar dhe analizuar në disa nivele, duke nxjerrë në pah, jo vetëm elementet e përbashkëta të krijimtarisë së tyre poetike, por edhe elementet e veçanta, që i bëjnë ata shkrimtarë origjinalë. Fakti i thjeshtë që Martin Camaj ka qenë student i Giuseppe Ungaretti-it për dy vjet me radhë në

Universitetin “La Sapienza” të Romës, ku ai mbrojti doktoratën, do të ishte shumë pak dhe shpeshherë aspak për ata që i studiojnë dhe i njohin mirë këto shkrimtarë. Por disa fakte të rëndësishme që kanë qenë edhe pikënisje e reflektimeve apo analizave të tyre, janë shtegtimet e shpeshta nga njëri vend në tjetrin (Camaj shkon në Beograd, pastaj në Romë e në fund jeton në Mynih, Ungaretti lind dhe rritet në Egjipt, kalon në Romë e pastaj në Brazil) fakti i të qenit profesorë dhe poetë, por edhe përdorimi i disa teknikave të të shkruarit apo i disa motiveve të përbashkëta poetike. Martin Camaj studioi letërsinë italiane në Romë dhe ndoqi leksionet e shkrimtarit italian, e lexoi atë me shumë dëshirë, aq sa iu vu të përkthente vite më vonë edhe disa prej poezive të tij të viteve 1920 – 1930. Keto përkthime Camaj i boton në revistën e njohur “Shejzat”, të vitit 1962. Por edhe Ungaretti kishte mjeshtrat e tij, ata që e frymëzuan dhe shenjua veprën e tij. Mes tyre ishte Mallarmé, i cili e magjepsi me muzikalitetin e tij të papërsëritshëm. “U zhyta në veprën e Mallarmé-së, e lexova me pasion, dhe me shumë mundësi nuk e kuptova fjalë për fjalë; por pak rëndësi ka të kuptosh fjalë për fjalë një poezi; unë e ndjeva. Më joshte me muzikalitetin e fjalëve, me sekretin e saj” (A.Cortellessa, 2000, p, 15). Të njëjtën gjë mund të themi edhe për Dante Alighieri-n, mjeshtri i madh i të cilit ishte Virgjili, e pastaj edhe Horaci e Cavalcante e kështu me radhë mund të vazhdojmë me shumë poetë të tjerë.

Metodologjia

Metoda e përdorur për të bërë këtë punim është metoda komparative, procedura e krahasimit të faktoreve, të dukurive, të proceseve të njëjta, apo teper të ngjashme, për të identifikuar ngjashmeritë mes tyre, po ashtu edhe dallimet. Kjo është një nga metodat shkencore përmes së cilës synohet studimi i përvojave jetësore të njerezve në mjediset e tyre sociale, ashtu siç shfaqen me të gjitha ngjyrat dhe përvojat e tyre.

Bibliografia e përdorur bazohet në librat poetike të poetëve të marrë në analizë dhe në disa prej shkrimeve që kritika letrare, shqiptare dhe italiane, ka botuar në lidhje me këtë argument.

Motivi i lumit tek poezitë e dy poetëve

Camaj është poet i dimensioneve evropiane, por me një identitet të fortë shqiptar. Jo vetëm sintaksa dhe leksiku i pashtershëm ku ai aktivizon edhe fjalët e rralla e të vjetra të gjuhës shqipe, por edhe mënyra e të menduarit, mënyra e të ndjerit emocionet: trishtimin, vuajtjen ngazëllimin, shpresën dhe

mallin janë të një shqiptari me rrënjë të ngulura thellë në tokën amë. Një nga faktet interesante dhe që tërheq vëmendjen e studiuesit dhe lexuesit është edhe imazhi i lumit në poezi. Në veçantinë e origjinalitetit të tij, figura e lumit është mjaft tërheqëse dhe e shumëkuptimtë; disa herë shfaqet i ëmbël e i bukur dhe herë të tjera na vjen i ashpër e aspak miqësor, herë të duket sikur i afrohesh një “bukurie tmerrësisht të dashur” e herë sikur i afrohesh një “llahtarie tmerrësisht të bukur”. Çfarëdo kujtimi që mund të lidhet me lumin mbetet përherë dëshmi e një copëze jete të papërsëritshme, ngelet si një gjurmë e thellë në një shpirt të ndjeshëm, ku mjafton një ngacmim i vogël dhe shpërthen me tërë gjenialitetin e muzës e pasionit letrar. Janë të shumtë poetët që u frymëzuan nga lumi, jo vetëm sepse uji i tij derdh nëpër vargje një sharm poetik të habitshëm, por edhe sepse është simbol i një natyre të mahnitshme, simbol i një identiteti të pamohueshëm dhe e një lëvizje e pandalshme në kohë dhe në hapësirë.

Martin Camaj është një nga emrat e mëdhenj të letërsisë shqipe që krijoi kultin e Lumit dhe konkretisht të Drinit. Tek libri “Legjenda” shohim një sërë poezish që përshkohen nga ujërat dhe imazhet e shumëngjyrta, që shpalosin mrekullisht bukurinë e lumit e që magjepsin me teknikat e larmishme stilistikore. Në tërësinë e saj, poezia e Camajt është një poezi që magjeps, një poezi e shkruar nëpër botë si një palimpsest mbi lëkurën e vendit të tij, aty ku jetuan mitet dhe legjendat, mendësia e një populli buzë detit, nëpër rrëpirat e Ballkanit të ashpër, aty ku poeti kaloi fëmijërinë e tij të çuditshme me lodra me gjarpërinj dhe vegime zanash. Në gjithë poezinë e Camajt do të gjejmë vendin e tij, që më shumë se sa me këmbë ai e shkeli me zemër, ia ndjeu rrahjet dhe ritmin, ia mësoi këngën dhe melodinë, e me to pastaj thuri vargje për poezi. Një shtegëtim të tillë nëpër botë, larg vendit të origjinës dhe një frymëzim po kaq gjenial që theu vargonjtë e çdo traditë letrare të mëparshme e gjejmë edhe në poetikën e ashtuquajtur “hermetike” të poetit të njohur italian Giuseppe Ungaretti. Poezia e tij “I Fiumi” (Lumenjtë) një ndër poezitë më të bukura autobiografike të poetit, por edhe të tjera ku uji shfaqet në të gjitha format e tij më kanë bërë shpeshherë të mendoj për një tjetër përkim të mundshëm letrar mes dy poetëve.

Motivi i lumit është mjaft i pranishëm në poezitë e këtyre dy poetëve dhe përgjithësisht është i pranishëm në veprat e poetëve që shtegtojnë, që udhëtojnë nga njëri vend në tjetrin. Lumi apo uji në format e tij është një element shumë i rëndësishëm që identifikon vendet që përshkon shtrati i tij dhe lë gjurmë të përjetshme aty ku kalon. Mendoj para së gjithash se Camaj e Ungaretti e shohin **si një shenjë identiteti** të padiskutueshëm. Ata janë shumë të lidhur me lumin e vendit të tyre, aty reflektojnë, aty dashurojnë natyrën,

kujtimi i tij u ngjall mall dhe brengë, dashuri dhe lëngim, shpresë dhe zhgënjim. “Deti asht një element i rrallë e fort sugjestiv për mendësinë e malsorit... Deti vjen si antitezë zgjatuese e botës së tyne. Hapsina e pamatë e ujit dhe hapja që blaton ai, janë shkak i vumjes në punë të mendjes, të mendjes, të kujtesës, të dishirës me dishmue e me përjashtëzue ide e imazhe” (P.Shllaku, 2006, p. 98-99). Në përmbledhjen “Legjenda” kemi disa poezi me nëntitull “Drini” si: *Burri te ura e votrës, Burri e lumi, Mjellma e nusja, Grue e pjekun, E bija e grues apo urat mbi Dri*, ku pasqyrohet lumi Drin si pjesë identitare e rëndësishme e vendit të tij të lindjes dhe si një copëz e vyer e kujtimeve të fëmijërisë që po ashtu lidhet me këtë lum. Drini shfaqet si një kordinatë, prej ku rrjedh jeta e tij fizike, mendore dhe shpirtërore, si një kod jetese dhe mbijetese, që merr jetë në një mjedis tradicional dhe të papërsëritshëm:

... një shpi me rrasa guri e kam
rranxë malit e buzë Drinit (*Burri te ura e votrës*) (M.Camaj, 1996, p.151)

Në kulmin e rrymës së Lumit t’fryrë
këndova librin e parë... (*Grue e pjekun*)

Dri, pse m’i more shpitë e bame n’ranë
Pse m’ndave nga fmija që loshin n’at anë, (*Grue e pjekun*)

I thashë: “A të bjen ndër mend
si delshim prej pusavet të Lumit
të përलगun nën diell? (*Burri e lumi*)

Lumi Drin është habitati i tij, është shtëpia e lindjes, është frymëzim dhe nxitje e brendshme për të shkruar vargje, është kujtim i ëmbël për lojrat e moshës, në buzë të lumit, nën diellin e malit. Po t’i referohemi poezisë së Ungaretti-t “I Fiumi” do të vërejmë po të njëjtat autorefleksime, të njëjtat kujtime dhe lidhje të pashkëputura për asnjë çast, nga ujërat e atyre lumenjve që lanë gjurmë dhe ndërtuan pjesët e historisë së jetës së tij, secila prej tyre e emblematizuar nga imazhi i një lumi (ho ripassato/ le epoche /della mia vita) (... kam rijetuar /epokat/ e jetës sime). Vetë poeti e quan këtë poezi si një “kartë identiteti”. Kështu e fillon me lumin Serchio, që përshkon fshatin e prindërve të tij, një lumë më se dymijë vjeçar, që ka jetuar historinë e gjatë të shumë brezave:

Questo è il Serchio (G.Ungaretti, 1998)

al quale hanno attinto
duemill'anni forse
di gente mia campagnola
e mio padre e mia madre

Pastaj e vazhdon me Nilin që “e ka parë/ të lindë e të rritet”, lumin egjiptian ku kaloi fëmijërinë dhe adoleshencën. E menjëherë pas i vjen në kujtesë Sena, lumi “i turbulluar” (karakteristikë reale e lumit) që përshkon Parisin, vend në të cilin u arsimua dhe krijoi lidhje me shumë emra të njohur që më pas ndikuan në poetikën e tij:

Questa è la Senna
In quel torbido
Mi sono rimescolato
E mi sono conosciuto

Tek Martin Camaj, uji si një nga elementet fillestare botëkrijues është i shumëformshëm; ujë por edhe lumë dhe ikje, liqen por edhe brengë e madhe, shi dhe vrull, borë dhe ëndërr, det dhe jetë derisa kalohet tek metamorfoza:

...përçohen nen za “lumenjsh tingujsh”
e unë jam i lidhun me botë

Rrjedhjen e tij nga Lugu i Drinit, ai do ta përjetojë gjer në amshim. Ajo do të bëhet emblemë e krejt ekzistencës; sovran i jetës dhe i veprës së vet, ndonëse mjaft i largët nga bjeshkët ku lindi. Në poezinë “Rruga bri lumit” gjejmë një fillim sugjectionues:

Gjithkund bri lumit ngjitet
rruga për këmbësorë
Udhëtimi një herë nëpër te nuk pritet
as kur bjen si as borë

....

E mes zhurmës së ujit natën ndigjova
patkojt e kalit në gur

Në këto vargje është rruga e jetës, që ecën bri ujërave të veta, e sulmuar, po përsëri nga vetvetja në formën e shiut apo të borës, e mes kësaj zhurme të ujshme kali përplas patkonjtë e mundimit. Është kali i punës që mbart

përpyekje për të ecur në një diku, që sa ç'është vizion dhe delir është edhe realitet e prehje. Poeti udhëton me këtë imazh të lumit Drin në mendje dhe në zemër nga njëra legjendë në tjetrën, nëpër trojet e Dukagjinit, nëpër viset e huaja, nëpër gërmadhat e tempujve të lashtësisë apo edhe të kohëve moderne. Kjo poezi mbart **filozofinë e udhës dhe të udhëtimit** dhe bën një paralelizëm mes lumit që rrjedh dhe popullit që udhëton, shprehet studiuesi Koçi Petriti. Kjo filozofi kthehet në frymë dhe shpirt hapësirë, në metaforë lirie të ëndërruar, kjo gjeografi poetike që rrok gjithë hapësirën ujore mbarë shqiptare pasthirmon (i referohemi veprës së K.Petritit, Në poetiken e Martin Camajt, 1997, ku trajtohet më gjërësisht motivi i lumit):

Leni lumenjtë të derdhen të gjithë në Adrie
Dhe në detin Jon... (*Leni lumenjtë*)

Tek Ungaretti shohim të tjerë ujra që rrjedhin, të tjerë lumenj që derdhen të gjithë në Isonco, vendi ku hyn për t'u freskuar dhe që i sjell në mendje të gjithë lumenjtë e tjerë të jetës së tij. "Nelle acque dell'Isonzo scorrono le acque di tutti i fiumi" (Në ujrata e Isoncos derdhen ujrata e të gjithë lumenjve) shprehet Guido Gulielmi (G.Guglielmi, 1989, p.37). Poeti udhëton dhe përshkon hapësira ujore nga njëri lum në tjetrin, secili prej të cilëve përcaktoi formimin e tij poetik dhe njerëzor. Giuseppe Ungaretti udhëton përkrah lumenjve të tij, madje ai është " Sino alla morte in balia del viaggio" (Deri në vdekje pre e udhëtimit) (G.Ungaretti, f.24). Edhe për poetin italian lumi kthehet në simbol të udhëtimit, shihet si lëvizje e vazhdueshme, si një ekzistencë më vetë që e shoqëron përherë me gjithë domethënien e saj. Ashtu si udhëtimin e Camajt (udhëtimi një herë...nuk pritet), edhe atë të Ungaretti-t nuk e ndal asgjë, asnjë fenomen natyror apo njerëzor nuk mund ta ndalojë, ai duhet të ngrihet e të vazhdojë udhëtimin ashtu siç bën marinari pas mbijetesës në det:

E subito riprende il
viaggio
come
dopo il naufragio
un superstite
lupo di mare (*Allegria di naufragi*)

Tek të dy poetët, këtë motiv e shohim edhe si një **formë bashkohësie mes së tashmes dhe së shkuarës**. Kohët e kaluara kthehen të gjalla dhe aktuale me gjithë ndjenjat që mbartin. Në të tashmen, shpesh herë përmes këtij motivi

sjellin edhe kujtime të largëta, tepër të hershme apo edhe histori të treguara, të shndërruara në legjenda, siç janë legjendat që përshkohen nga Drini, lumi i vetëm i Camajt, në ndryshim nga Ungaretti. Dhe Camaj shkruan: "... secili prej nesh në një moment heshtje kthen te kujtimet e para të lidhuna me njerëz që jetojnë e s'jetojnë." Por disa prej këtyre kujtimeve janë tepër të largëta dhe Camaj i quan "Legjenda" sepse "... janë ngjarje shpesh gojëdhana..." (M.Camaj, 1996, p.150) që lidhen kryesisht me lumin. Sajimi i këtyre legjendave mbi Drinin "... me një kuptim të tërthortë dhe një të drejtpërdrejtë përbën një poetikë të veçantë legjendo- reale" shprehet K.Petriti në studimin e tij (K.Petriti, p.57). Nga ana tjetër do t'i referohemi përsëri poezisë së Ungaretit "I Fiumi" (Lumenjtë) dhe konkretisht vargjeve:

Stamani mi sono disteso
in un urna d'acqua
e come una reliquia
ho riposato

Do të gjejmë aty të aktualizuar botën antike, atë të gojëdhënave dhe legjendave, pikërisht në lumin Izonco, ku edhe ndodhet në atë çast. Dhe për këtë të bën të mendosh përdorimi i fjalëve "urna" dhe "reliquia". "Urna" është një fjalë me origjinë latine, që mbart një konotacion shenjtërimi, që prek edhe fjalën "reliquia" në vargun tjetër dhe që në antikitet do të emëronte një enë ku ruhej hiri i të vdekurit. Ashtu siç mbështjell kjo enë hirin, ashtu edhe lumi Izonco mbështjell trupin e poetit duke i dhuruar paqe. Fjala "reliquia" i referohet asaj që mbetet nga trupi, që do të ishte një veshje apo një objekt që i përkiste një shenji dhe që shndërrohet nga kisha në objekt kulti. Pra, edhe për Ungaretti-n lumi ngjall kujtime të hershme, të dëgjuara apo të lexuara më parë duke i sjellë në realitetin e sotëm me aftësinë e një poetike mjeshtërore, e si rrjedhojë edhe "Isonzo puo' cosi divenire un fiume di legjenda" (kështu edhe Izonco mund të bëhet një lumë legjendë), (G.Guglielmi, 1989, p.36) ashtu siç u bë edhe Drini për poetin shqiptar.

Lumi dhe uji në përgjithësi na ofrojnë gjithashtu një peizazh të bukur e të vrullshëm, një atmosferë paksa të ashpër që megjithatë sipas Camajt të bën të ndjehesh i fortë:

Tash jam i fortë, e me një grusht lëvizi
qindra mullinj, si Drini (*Burri e lumi*)

Ulet nëpër gryka Drini i Bardhë

i zi mes maleve me borë
vrapon...

Giuseppe Ungaretti gjithashtu ndjehet mjaft i qetë pranë lumit, sikur gjen një ekuilibër ku mund të kujtojë me kthjelltësi të shkuarën e të jetojë të tashmen. Uji e përfshin në gjirin e natyrës dhe bën të ndjejë këndshëm jetën dhe rrjedhën e pandalshme të kohës:

Ma quelle acque
Che mi avvolgono
Come se fossero mani
mi donano
la rara
felicità.

Kjo lumturi është e rrallë për Ungarettin, pasi prej kohësh nuk e ndjente një harmoni të tillë me natyrën. Janë momente të magjishme për poetin italian, sepse lufta dhe tmerret e saj e kishin shpëputur nga gjithçka të bukur që e rrethonte. Të gjithë lumenjtë e Ungaretti-t përcjellin një mesazh të veçantë; secili prej tyre është pjesë e rrugëtimit të tij të gjatë e prandaj ai do të shprehet: Questi sono

i miei fiumi, attraverso cui ho svolto il mio percorso

Për Camajn lumi ka po atë rëndësi dhe vlerë historike, siç ka edhe për Ungaretti-n. Tek motivi i ujit të dy poetët kërkojnë rrënjët, që të çojnë drejt vendit të lindjes; në brigjet e tyre janë gdhendur jo vetëm historitë e shkuara të jetës, por edhe ato që të çojnë drejt së ardhmes. Tek të dy poetët kujtesa mbetet e vetmja pikë referimi. Tek e fundit kujtesa është themeli i të bërit art. Vetë poezia është bijë e kujtesës do të thoshte Mario Luzi, një nga përfaqësuesit e hermetizmit italian.

Konkluzioni

Në përfundim, mund të themi se megjithëse motivi i ujit dhe i lumit është një motiv universal, dhe mund të bashkojë shumë poetë e shkrimtarë të tjerë, tek këto dy poetë shfaqet në mënyrën e vet të veçantë, si një shenjë identiteti, si filozofi e udhës dhe e udhëtimit dhe si formë bashkëkohësie mes të tashmes dhe të shkuarës. Poetikat e tyre krijuan pothuajse rryma më vete, me të cilat edhe u identifikuan, krijuan historinë e tyre brenda historisë së letërsisë duke

i dhënë asaj artin e tyre të padiskutueshëm , shpirtin e ndjenjat e gërmëzuara në vargje të admirueshme, duke u bërë shembull dhe mit për shumë nga poetët e rinj. Kjo qasje, në këtë aspekt, na ndihmon të kuptojmë edhe më shumë botën poetike të Martin Camajt, duke nxjerrë në pah individualitetin e tij si një poet autentik shqiptar, me petkat më solemne të një poeti me dimension evropian.

References

- A. Hafizi, *Letërsia e kufijve, përqasja Magris-Camaj*, Camaj-Pipa, 2008.
- A.Cortellessa, *Ungaretti*, Einaudi, Torino, 2000.
- A.Dani, *Konotacioni dhe denotacioni në gjuhën e Camajt në procesin e shqipërimit të disa poezive të Giuseppe Ungaretti-t*, Buletini shkencor, Nr.60, Universiteti „Luigj Gurakuqi“, Shkodër, 2010.
- A.Dani, *Vështrim mbi ndikimin e Ungaretit hermetik në poezinë e M.Camajt*, Studime filologjike, 1-2, 2005.
- G.Gulielmi, *Interpretazione di Ungaretti*, Il Mulino, Bologna, 1989.
- G.Ungaretti, *Vita d'un uomo*, Mondadori, 2005.
- K.Petriti, *Në poetikën e Martin Camajt*, Dita, Tiranë, 1997.
- M. Camaj, *Vepra letrare 1*, Apollonia, Tiranë, 1996.
- M.Camaj, *Vepra letrare 2*, Apollonia, Tiranë, 1996.
- P.Shllaku, *Nji Uliks që s'mbërriti kurrë në Itakë*, Gjergj Fishta, Lezhë, 2006.

EDUKIMI DIGJITAL DHE NDËRGJEGJËSIMI GJUHËSOR NË PËRBALLJEN E SFIDAVE TË KOMUNIKIMIT ONLINE.

Dr. Ermira Ymeraj

ermira.ymeraj@unishk.edu.al

Doc. Bora Logu

bora.logu@unishk.edu.al

ABSTRAKT:

Të kuptuarit e evolucionit të gjuhës dhe ndërlikimet etike të bashkëbisedimit në komunikimin online, është tregues i një sfide të hapur për gjuhën në këtë kohë. Shtrembërimet gjuhësore që karakterizojnë komunikimin digjitale, ndryshimet në strukturë, leksik dhe shfaqjet e zhargonit apo emoji-ve në komunikim, përbëjnë fokusin tonë të studimit. Përhapja e përmbajtjes jo etike, gjuha e urrejtjes, krahasuar me shkëmbimet tradicionale të letrave si formë e komunikimit nxjerr në pah shformimin e mirësjelljes, respektit në ndërveprim, duke nënvizuar nevojën e trajtimit të anonimitetit në platformat digjitale, të cilat lehtësojnë përhapjen e shpejtë të një retorike të dëmshme. Ne mendojmë se ky studim paraqet interes sepse do përpiqemi të ofrojmë informacion për mësimdhënësit për shformimet strukturore që pëson gjuha në përdorimin online, për nevojat etike dhe promovimin e qytetarisë, përmes nxitjes së mendimit kritik për të minimizuar gjuhën e urrejtjes dhe të informacionit të rremë, duke kultivuar një diskurs online më të respektueshëm, gjithëpërfshirëse dhe të informuar.

Fjalë kyçe: evolucion, ndikim, shformim, etikë, komunikim.

Nga shkëmbimi tradicional i komunikimit përmes letrave, në komunikimin modern, dalin në pah, dallime të mëdha në ndërtimet strukturore të gjuhës dhe kodin etik. Në komunikimin digjital studiuesit dallojnë menjëherë që:

- ✚ Struktura dhe leksiku i gjuhës që ndryshohen, shtrembërohen për t'i u përshatur kufizimeve të këtij komunikimi;
- ✚ Shkurtesat, akronimet, zhargonet dhe emoji-t, ndikojnë në të kuptuar madje dhe në shprehjen e nuancave kulturore;
- ✚ Anonimati i identiteteve gjuhësore dhe mungesa e llogaridhënies shkakton te bashkë komunikuesit retorikë të dëmshme;
- ✚ Epoka digjitale ka sjellë sfida të mëdha në lidhje me përhapjen e përmbajtjes jo etike, gjuhës së urrejtjes dhe lajmeve të rreme. Të gjitha këto përbëjnë sfidën më të rëndësishme në diskursin digjital.

Strukturë sintaksore		Leksik		Shkurtesë		Akronime		Zhargon		Emoji		Identitet gjuhësor folësit
letra	kom. digj.	letra	kom. digj.	letra	kom. digj.	letra	kom. digj.	letra	kom. digj.	letra	kom. digj.	revista

Tabela 1. Përmbledhja e dallimeve mes **letrës** dhe **komunikimit digjital**

Nëpërmjet shembujve konkretë të nxjerrë nga komunikimi në rrjete të ndryshme sociale, studimi sqaron se si këto ndryshime gjuhësore ndikojnë në të kuptuarin, të shprehurin dhe shkëmbimin kulturor në fushën digjitale.

Nga krahasimi mes komunikimit tradicional përmes letrave dhe atij digjital bashkëkohor, nxjerrim në pah *erozionin e mirësjelljes, respektit dhe integritetit strukturor* në ndërveprimin digjital. Për më tepër, nënvizojmë nevojën urgjente të trajtimit të *anonimatit* në platformat digjitale, të cilat lehtësojnë përhapjen e shpejtë të retorikës së dëmshme.

Duke lexuar letërkëmbimin mes dy shkrimtarëve, Camaj dhe Pipa (1959-1992), mundemi të mësojmë e të thellojmë njohuritë tona duke marrë dije lidhur me letërsinë shqipe në përgjithësi, me veprat e saj të veçanta, përfshirë edhe veprat e tyre, si dhe pikëpamjet për gjuhën e standardizuar, për politikën gjuhësore të shtetit komunist e për gegnishten letrare. Epistolari në fjalë përbëhet nga 271 letra. Ai nis më 1959-1992, me kalimin në Amshim të Camajt. Është me rëndësi të kujtojmë, se ndër këto vite ata jetonin larg njëri-tjetrit, në shtete të ndryshme të botës. Aty ku ndodheshin, ata nuk pushuan së menduari e së lëvruari vepra, të cilat janë e do të jenë pasuri e letrave shqipe, e të mendimit shqiptar.

Studiuesja Dhurata Shehri, në parathënien e botimit, në mes tjerash shkruan: *“ Po çdo të kërkonin lexuesit gjithfarësh nëpër letrat e zverdhura të ruajtura arkivave si gjurmë jete e kujtime të shtrenjta? Dikush ndoshta vetëm kaligrafinë e autorëve, dikush indicie për të interpretuar veprën, dikush shenja të biografisë personale, dikush kuriozitate për ngjarje intime të panjohura për jetën e të adhuruarve, dikush të thëna troç për personazhe të rëndësishme të letërsisë a politikës që bashkudhtuan me ta ”*¹⁵⁵

Ndërsa i shfleton këta letra ndjen edhe nevojën e edukimit të lexuesit, i cili duhet të kërkojë për të gjetur në këtë komunikim modelin e marrëdhënies njerëzore duke përdorur mirë e saktë gjuhën, mjetin që shpreh më së miri pasurinë mendore e shpirtërore.

Modeli i tyre i shkrimit në të gjitha rrafshet e gjuhës, në atë leksikor e fonetiko – morfo - sintaksor është modeli më i mirë, ku pasqyrohen e mishërohen modelet më të mira të shkrimit të gjuhës shqipe, duke moduluar format e formantet më shprehëse të një komunikimi elegant. Këta modele shkrimi e komunikimi prezantojnë më së miri elemente të qenësishme të kodeve të komunikimit, si: respekti i ndërsjellët, ndërveprimi etik, gjuha e mirësjelljes, të prezantuara si forma më e spikatur përfaqësuese e identitetit gjuhësor, të cilin ata përfaqësonin e përfaqësojnë në botën shqiptare.

¹⁵⁵ “Letërkëmbimi Camaj-Pipaj: 1959-1992”, Botimet Princ, f. 19, Tiranë, 2022.

Studim rasti:

Në tabelën e mëposhtme, janë paraqitur dy shembuj komunikimi të përgjigjeve të letrës apo e-mailit të shkruar më përpara ku folësit janë të një niveli akademik.

Letërkëmbimi	Komunikimi digjital e-mail
I dashtuni Arshi, më fal për vonesë të gjegjes. Sot mora dhe letrën tande të fundit. Më vjen shumë keq që puna shkoi kështu, por të lutem si mik me më kuptue. Qysh se që në München tek unë kanë ndrrue shumë sende. E di se edhe ti ke të drejtë të idhnohesh, por edhe kuptim jam i bindun se kam me gjetë te ti. Me përshëndetje të përzemërta Martini (Po aty, f. 147)	 Me u drejtu gjykates nese nuk kalojne shtesen e miratuar nga Senati dhe Bordi si dy organet e vetme kompetente per miratim ne universitet. Gjithsesi te presim pak. Administratori te pregatise ankimin ndaj deges thesarit per ne ministrine gjegjese ose/edhe ne gjykate. Faleminderit per njoftimin e me vjen keq qe nuk jeni me pushime edhe ju. respekte

Tabela 2. Struktura ndërtimore e letrës & e-mailit

1. Në dy tekstet e mësipërme, pjesët e shkëputura janë shprehje më e mirë e analizës së komunikimit në pikëpamje të përmbushjes dhe jo të përmbushjes së misionit që ka gjuha e mirë përdorur dhe e mirë organizuar në nivelet e saj.

1.1. **Në pikëpamje të strukturës** që duhet të ketë një tekst i shkruar në formë letrë, në letërkëmbim ndërtohet *bukur fjalia hyrëse*, përkundrejt rastit të komunikimit me e-mail ku *fjalia hyrëse mungon*, lexuesi i kësaj përgjigje prish strukturën e ndërtimit të një e-maili. Në letërkëmbim duke përmbysur raportin strukturor *emër + mbiemër në mbiemër i emërzuar + emër* te Camaj vihet re përdorimi i thirrorit, element ky leksikor e morfo-sintaksor, që përdoret mjeshtërisht për ta bërë gjithmonë e më të afërt bisedën me mikun e tij, edhe pse ai përdorë tone disi të ashpra në letrën pararendëse¹⁵⁶.

¹⁵⁶ Po aty, f. 146. Letra numër 49, 5 Shkurt 1969, Pipa i drejtohet Camajt i shqetësuar e i pasigurtë për ecurinë e dy prej veprave të tij, të cilat ishin në rrugë botimi, e ai kishte nevojë

Në rastin e e-mailit, pjesët kryesore janë grupi foljor “Me u drejtu gjykatës” që shpreh veprimin kryesor në formë urdhërore dhe fjalia e varur “nese nuk kalojne shtesën” që përcakton kushtin. Rasti i dytë është shprehje e një komunikimi ku folësi diktohet e dikton veprimet e bashkëfolësit, përkundrejt përvullësisë, e respektit në letërkëmbim.

Po *kështu në mbyllje* përdorimi i një fjale të vetme përshëndetëse, apo i një grupi fjalësh kompozuar ëmbël nga pena e shpirti i Camajt / emër i shumësit të pashquar i paraprirë nga parafjala e kallëzores me + mbijmri cilësor (me përshëndetje të përzemërta), e bën komunikimin të ngrohtë, përkundrejt “respekte”, të përdorur në e-mail si një mbyllje formale.

1.2. Siç vërehet në zbërthimin e natyrës së strukturës së letrave, format e strukturat e përdorura pasqyrojnë forcën shprehëse të gjuhës për t’i dhënë gjithmonë një frymë të mirë komunikimit ndërmes njerëzish, e miqsh.

Këndvështrimi i këtyre modeleve të shkrimit në rrafshin etik të komunikimit, duke u ndalur në forma të sakta fonetiko-morfo-sintaksore të ndërtuara me një leksik të pasur, kishte me qenë një ftesë me vend për mësimdhënësit e gjuhës shqipe e letërsisë, por jo vetëm, në shoqërinë e kohës sonë. Të ndalurit në një analizë të tillë, ose të mësuarit e të lexuarit e veprave të tilla, jo thjesht e vetëm si tekste a të dhëna për t’u mësuar e riprodhuar, por si forma edukuese të komunikimit do ta bënte më dobiprurëse e më të dashur për nxënësin gjuhën shqipe, si brumi me të cilin mbruhet çdo disiplinë shkollë, e mbi të gjitha ngjizet e zhvillohet marrëveshja ndërnjerëzore.

Në rrafsh leksikor, me veshje semantike shumë të pasur, përdorimi i shprehjes frazeologjike “*ka prû miqsinë tonë në fije të penit...*” për të shënuar më së miri situatën në të cilën ndodhej raporti njerëzor midis tyre, është një stilëmë e gjetur për të shprehur në cilën pikë është raporti në mes dy njerëzve, miqve, bashkëpunëtorëve, etj.

për ndihmën e Camajt. Nga teksti kuptojmë, se Pipa priste me padurim një përgjigje nga miku i tij Camaj, i cili për arsye të ngarkesave personale e familjare, e të punëve të ditës së tij, ndonjëherë vononte të ishte i shpejtë dhe shumë i përpiktë në ndjekjen e porosit të Pipës, e në dhënien e përgjigjeve. Ky fakt e nervozonte Pipën, i cili nuk druhej të shprehte çka ndjente për punë, që nuk shkonin sipas parashikimeve të tij.

Ja si shkruante Pipa:

I dashtun Martin,

sjellja jote nuk asht miqsore. Un të shkruaj e të shkruaj. Të pyes për sa gjana, e ti nuk begenisë as me më përgjegjë. Edhe në spital me qenë njeriu, dy rreshta mundet me i shkarravitë.

.....

Martin, të lutem, përgjegju edhe pyetjes rreth “Rushës”. Sjellja jote e ka prû miqsinë tonë në fije të penit.....Përshëndetje,

Përshëndetje, Arshi

E-mail: “*Me u drejtu gjykates nese nuk ...*”, fjali me ton neutral dhe faktik: Teksti është neutral dhe paraqet qartë kushtet për veprim ligjor. Më pas folësi sugjeron pritje deri te toni direkt dhe instruktiv. Teksti i dytë është një tekst ku mungojnë frazat bashkëpunuese.

Përkundrejt dhënies drejtë e një shqetësimi që mund të shprehë dikush për diçka, duke kërkuar me delikatesë gjuhe, e besim miqësor të pranojë e të mirëkuptojë edhe situatën që mund të gjendet tjetri, veçojmë këtu fjalinë e fundit nga letra e Camajt, si fjalia e bashkërenditur... *por edhe kuptim jam i bindun*, ndiqet nga fjalia e nënrenditur filluese, *se kam me e gjetë te ti*.

3. Analizuar gramatikisht, është me vend të ndalemi e të shohim përdorimin e veçantë të fjalës *kuptim*, në vend të fjalës *mirëkuptim*, që përdoret gjithherë në ndërtime e raste të tilla. E në të vërtete po ta përimitojmë semantikisht, në kontekstin e mësipërm, “*me gjetë kuptim*”, është një formë delikate për të kërkuar thjesht e vetëm të kuptuarit e gjendjes së tjetrit, pa shkuar deri në mirëkuptim. E përdorur në një kontekst të tillë është vlerë e shtuar semantike në fushën leksikore të fjalës *kuptim*. Pozitive dhe e kujdesshme te e-maili është fraza “me vjen keq”, që shpreh empati dhe tregon vetëdije për situatën e personit tjetër.

4. Në pikëpamje të **organizimit të fjalisë** përdorimi i lidhëzës bashkërenditëse shtuese dhe në trup të fjalisë njëkryegjymtyrëshe foljore me vetë të përcaktuar e bën edhe më të fortë semantikisht ngarkesën që mbarte vetë Camaj për pamundësinë e përgjigjes së letrave, e në këtë kontekst bash edhe sipas tij ishte momenti ta nënvizonte se ja ku jam e më në fund po i përgjigjem edhe nevojës, edhe “duresës” së mikut e bashkëpunëtorit. Përkundrejt përdorimit të lidhëzave kushtore “nëse”, dhe krahasore “si”, që shprehin qartësi kushti dhe sugjerim veprimi.

Forma e thjeshtuar e gjuhës përmes **shkurtimeve, përmes e-mojëve dhe zhargoneve** shpejton përcjelljen e emocioneve dhe dikton tonin e komunikimit, duke rritur kështu ekspresivitetin, po që gjithashtu mund të çojnë në paqartësi ose keqkuptim për shkak të dallimeve kulturore ose interpretimeve të ndryshme. **Shkurtesat** thjeshtojnë bisedat, por dëmi që shkaktojnë është se çojnë në humbje të saktësisë gramatikore dhe formalitetit. Gramatika jo standarde është gjithashtu e zakonshme, me fraza si “ver8” (vërtet), që zëvendësojnë drejtshkrimin dhe sintaksën e duhur.

Interneti është vendi më pjellor për fjalë dhe zhargone të reja. Për shembull, “selfie”, “meme” dhe “emoji” kanë hyrë të gjithë në leksikun e zakonshëm përmes platformave të komunikimit digjital. Emoji-t shërbejnë si sinjale joverbale në bisedat në internet, duke ndikuar në tonin emocional të mesazheve.

Shkurtesë	Akronime	Zhargon	Emoji
Ver8 – vërtet Vgl – vogël Mhb – muhabet Max – maksimum Vtm – vetëm Sh – shumë Tni – tani Lri – lëri Nk- nuk X – për Njx – njëherë Ktj – këtej Nsr – nesër	PPK - Përhëndetje për të gjithë TIK - Tani isha këtu SA - Sa më shpejt që të jetë e mundur HP- Gëzuar Përhëndetje NJM - Nuk jam më JMF - Jam më falni JNJ - Ju nxitoni SPS- S'ka përse TKM - Të kam munguar FSh - Faleminderit shumë PSH - Për Shembull S'M - S'është Më	shformimet ¹⁵⁷ e fjalëve të gjuhës amtare me anë të metatezës e anagramës: p.sh. nxënësit e ish shkollës normale të Elbasanit në vitet 1930-35 kanë përdorur më tepër zhvendosjen e rrokjeve, vendosjen e rrokjes së mbrapme parasë parës: vet / teve; shkolla / llashko; muri / rimu; profesori / soriprofe. (Haxhihasani 1964:120). Me metatezë u palose (p.sh. u lapose, buçko!) për dikë që zgërraqet fare. (Lloshi 2001:175). Zhargonet sot: Shprehje: a po xhillit (a po kënaqesh); patriot me bateri – patriot i rrejshëm; mshelle llaçkën – mbylle gojën; Zhargoni, vërtet ekskluziv i gjimnazistëve, dallohet menjëherë që nga mënyra e përhëndetjes, si: “ç'kemi tezoro!”, “ciao yll bote!”, “po ku je o rrusho!”, “bye, bye!”, “ho mi shtrige...!”, “shi, shi, kur bo kakërdhia dhe ajo vrromsja!”, “taçaj farfallën”, “marmitshpuar”, etj. “Përkëdheli” tashmë janë edhe “idiot, debil, budallaqe, femër/çun krize, muzike llahtar/lemeri, çun lac ¹⁵⁸	😊 (fyt buzëqeshur) shprehur kënaqësi mirënjohje 📰 (gazetë) paraqitur lajme shtypin e shkollës 🎓 (kapelë e diplomë) për të përfunduar arsimin universitetin 🌐 (glob) për ndërkombëtarë lidhjen globale ⚖️ (peshore) përfaqësuar ose ligjin Lumturia: 😊 Gëzimi: 😄, Dashuri: ❤️ Qeshje: 😂 Lumturia: 😊 Surpriza: 😲

Tabela 3. *Shtrembërime gjuhësore*

Gjuha e urrejtjes përshkallëzon tensionet, përjetëson diskriminimin, kërcënimin në diskursin publik. Keqinformimi ndikon në opinionin publik, duke minuar besimin në burime të besueshme. Menjëhershmeria dhe

¹⁵⁷ Ibrahim, Mustafa. “Fjalori i zhargoneve dhe eufemizmave shqiptare”, Interlingua, Shkup, 2009. f. 24.

¹⁵⁸ Po aty., f. 25.

informaliteti i platformave digjitale më së shumti çojnë në ndërveprime impulsive dhe mosrespektuese, duke përshkallëzuar tensionet sociale dhe duke kontribuar në toksicitetin e komunikimit në internet. Më poshtë po ju paraqesim dy modele të gjuhës tallëse, gjuhës së urrejtjes, shpifjes dhe sharjeve përmes memeve dhe komenteve me modelin e rubrikave të paraqitura te “Cirka”, (revistë kulturore e përkohshme popullore¹⁵⁹) si:

*Cirka pastruese*¹⁶⁰, *Pak vrejte gjuhësore*¹⁶¹, *Studime gjuhe*¹⁶², *Gabime per t’u ndreqë*¹⁶³, *Bashkpunim per fjalorin shqyp*¹⁶⁴, *Thupra e mjeshtrit*¹⁶⁵, *Cirka së vërtetë*, që dalin si rubrika në numra të ndryshëm të revistës.

Etika e Komunikimit		Identiteti gjuhësor i folësit	
Cirka së vërtetë	Kom. digj. Meme	Cirka pastruese	Kom. digj
Kur uji asht i turbullt nuk pasqyron kurrëgj, njashtu edhe zemra jonë kur asht turbulluese ¹⁶⁶ . Anonim		Gabime per t’u ndreqë Duhet me thanë e me shkruar sod e jo sot . Trajta sot nuk asht tjetër por një gabim shqyptimi qi	

¹⁵⁹ Cirka 1936, Vjeti I, nr. 9. Drejtuer: Cuk Simoni, “Ora”, Shkodër, 1936. f. 138.

¹⁶⁰ Cirka 1936, Vjeti I, nr. 10. f. 186.

¹⁶¹ Po aty, f. 115. Mati Logoreci shkruan: *Shkova gjatë, por dëshiri e lakmija me u ndimue të rivet më shtyni per kaq guxim e ti, lum djalë i ri e i pajuem me mendime aq të bukura, si kalxon artikulli i yt, ke me më falë e mos me m’a marrë për të keq; këto vrejte mirmi për të mirë e mos m’i mir për të keq. Perdora dy herë imperativin e verbit me marrë: mir, mos mir; mirma, mirmi e mos m’a mir, e mos m’i mir; me kaq të uroj çka të lakmon ma tepër zemra. Tiranë, 25 gusht 1936.*

¹⁶² Po aty., nr. 13. f. 150. ... *edhe gjuha, me zhvillim të ktyne, do të pasunohet e të zbukurohet krah për krah; per ditë jemi tue pamun, jemi nga diktojmë se shkrimtarët e ri sidomos janë tue perdorë në shkrime të veta skaje e thana, per të cillat na deri më sot nuk kemi qenë të mbehitun(1), por do vrejme mirë mos të kalërojmë(2) caqet e urtis e në vend të pasunis e të hijeshis mos ta perçudnojnë gjuhën, tue i futun elemente heterogene(3) ase për t’a thanun me fjalë shqype me elemente të ndryshlinderta(3) me qenë se jemi të dobët nga mësimi i gjuhës mabssi nuk kemi ende një gramatikë as për shkollë fillore as për të mjesmet.*

¹⁶³ Po aty., f. 23. *Por kultura e vertetë a nuk qëndron ma parë në të ruejtunit e kulturës kombëtare? E kultura kombëtare a nuk e ka themelin kryesisht në të ruejtunit e gjuhës së kombit.*

¹⁶⁴ Po aty., f. 73. (Fjalë që ndihen në Dukagjin). Rubrikë e cila mbledh fjalë të zonës. Kolë Shtjefni.

¹⁶⁵ Po aty., nr. 13. f. 165. Roli i kritikut: *Ia pata dhanë librin qi ta lexonte e të më jepte gjykimin e vet. Kur ma kthei librin më tha se gjykimin e kishte shkruar mbi fletët e librit. Edhe me të vërtetë kur e çila e gjeta mbushë me vrejte, qi për shumë arsye po i la pa i permendë posë asajë së faqe 19, ku shkruante: “Këtu fillon dhimba e kresë.” “Çova me ble kalminin”.*

¹⁶⁶ Cirka 1936, Vjeti 1, nr. 3. f. 35.

		asht ba kronik në gjuhën t'onë.... (Lul Shkurti)	

Tabela 4. *Etika e komunikimit dhe identiteti gjuhësor i folësit*

Foto 1. Meme (marrë nga interneti)

Foto 2. Koment i marrë

në faqen e Big brother Vip 3.

Ndërsa *Cirka pastruese*¹⁶⁷ dhe gjithë rubrikat e lartpërmendura përdorin gjuhë të pastër dhe të respektueshme jetike për të promovuar një ambient të shëndetshëm komunikues dhe për të ruajtur integritetin e gjuhës shqipe, memet dhe komentet në faqe të ndryshme web-i, përdorin gjuhë ofenduese duke mos siguruar:

- Përdorim të saktë të shqipes. Fjalët ofenduese, memet ofenduese dhe tallëse, deformojnë gjuhën dhe krijojnë perceptim negativ.
- Krijimi i modeleve, krijojnë tek të rinjtë apo dhe përdoruesit e gjuhës, jo funksionalitetin dhe papërshtatshmërinë e gjuhës, duke krijuar situata komunikative përkeqësuese.
- Identiteti kulturor rrezikohet, nëse gjuha nuk përdoret me respekt, ajo nuk ndihmon në afirmimin dhe forcimin e identitetit tonë kulturor.
- Komunikimi negativ në nivel shoqëror nuk ndikon në mirëqenien dhe harmoninë shoqërore. Përdorimi i një gjuhe përkeqësuese krijon në rrjete sociale folës të dhunshëm, komunikim jo të shëndetshëm e pozitiv që çojnë në përdorimin negativ të saj.

Përdorimi i saktë i gjuhës ndodh dhe është i mundur në çdo rast e rrethanë, kur ajo njihet e studiohet mirë, e mbi të gjitha kur në vitet shkollore, në periudhën e formimit mësimi i gjuhës konceptohet e konsiderohet si çështje shpirti e kulture, e jo vetëm e vetëm si një mjet i ftohtë gramatikor. Modele të shkrimit të bukur të gjuhës shqipe nuk mungojnë. Studimi i tyre me një dritë tjetër mendojmë se është një nevojë urgjente përkundër dinamikës komplekse të gjuhës në epokën digjitale. Shkolla duhet parë si vend i promovimit të ndërgjegjësimit gjuhësor dhe mësimi të shkrim – leximit digjital. Gjuha është identitet ndaj kërkohet nga gjithë palët edukim i orientuar, komunikim i përgjegjshëm online, të përfshihen në kurrikula modulet e mendimit kritik dhe

¹⁶⁷ Po aty., nr. 13. f. 138. *Fletoret qi janë gjella shpirtnore e përditshme e popullit shqiptar, në gjithshka janë kundra shoqishoqes, por vetëm në një send i ke të gjitha të bashkueme: me çoroditë e me poshtnue gjuhën e shejtë t' Atdheut. Gjuha që ata përdorin asht gjysë për gjysë e përziemë me gjuhë të huej. Detyra ma e parë e shtypit shqiptar duhet të jet edukata e popullit në ndërgjegje t' Atdheut, e prandaj edhe në të çmuemit e në të naltuemit e gjuhës qi asht si flamuri shej qi na dallon prej popujve tjerë e na ka ba të njëfemi përpara gjithë botës.*

të etikës së komunikimit. Rritja e ndërgjegjes publike përmes fushatave publike. Strategji për nxitjen e mendimit kritik për një komunikim të përgjegjshëm online si dhe përpjekje bashkëpunuese midis aktorëve mësimdhënës, politikbërës dhe kompani teknologjike në adresimin e sfidave etike dhe korrigjimit të shtrembërimeve siç veprohej dhe në revistën “Cirka” me rubrikat: “Cirka pastruese”, “Pak vrejtje gjuhësore”, “Studime gjuhe”, “Gabime për t’u ndreqë”, “Bashkpunim për fjalorin shqip”, “Thupra e mjeshtrit”. Cirka luajti rol të rëndësishëm në pastrimin e gjuhës përmes udhëzimeve praktike, kritike konstruktive në përdorimin e drejtë të saj, duke identifikuar dhe korrigjuar gabimet gjuhësore dhe duke ofruar shembuj të qartë e sugjerime të nevojshme për përdorimin e saktë të saj. Rubrika “Gabime për t’u ndreqë” fokusohej dhe evidentonte gabime konkrete në shtypin e kohës, duke shërbyer si një udhëzues praktik për lexuesit. “Bashkpunim për fjalorin shqip, ishte nxitje dhe bashkëpunim mes studiuesve, mësuesve dhe përkrahësve të gjuhës për të përmirësuar dhe pasuruar fjalorin e gjuhës shqipe. Thupra e Mjeshtrit, me qasje kritike, ofronte komente të ashpra konstruktive që rrisnin ndërgjegjësimin dhe njohuritë mbi përdorimin e saktë të gjuhës. Kjo qasje mund të inspirojë teknologjinë për strategji bashkëpunuese në kontekstin modern të komunikimit online për të promovuar një gjuhë të pastër.

Së fundmi Gjuha nuk është thjesht një mjet komunikimi është një portë për ide dhe perspektiva të reja, ajo hap dyert për mirëkuptim kulturor dhe qytetari, gjuha etike dhe e pastër nxit ndjeshmërinë, tolerancën, vlerësimin dhe diversitetin. Në epokën e arsimit digjital¹⁶⁸ kërkohet pajisja e individëve me mjete dhe njohuri ku potenciali transformues i komunikimit digjital të shfrytëzohet për të zbutur grackat e këtij komunikimi.

¹⁶⁸ Crystal, David., Language and the internet, Cambridge University Press, 2001.

PARIMET E UDHËHEQJES, PROBLEMET DHE PERSPEKTIVA E TYRE

Prof. Asoc. Dr. Fari Bushi-Universiteti i Shkencave të Aplikuara – Ferizaj

Abstract

Leadership principles are a framework of actions a leader can take to motivate, assist, and inspire others to work together toward a common goal. Effective leadership is essential to the success of any organization, as it inspires employee engagement, builds a culture of trust, encourages risk-taking and creativity, motivates employees by embracing engagement. Organizations with strong leadership tend to perform better, adapt more quickly to change, and cultivate growth over time. Every leader has certain leadership qualities that make him successful. These qualities are built on principles such as effective communication, creating shared values, strategic decision-making, creating a positive culture, empowering everyone by feeling important, etc. An organization's performance is often related to how effectively its leaders motivate and guide their employees. Leaders are also faced with problems and difficulties when making decisions, so it should be noted that it is difficult to find or claim for totally rational decision-making, since many factors that influence them do not allow such a thing, so the researchers propose the presence of the limits of rationality in decision-making.

Fjalët Kyqe: parime, udhëheqje, motivim, vendimmarrje, drejtues, organizatë.

Hyrje

Nëse njerëzit janë burimi kryesor i avantazhit konkurrues, atëherë udhëheqja është një aftësi thelbësore që organizatat duhet të zotërojnë. Performanca e një organizate dhe njerëzve të saj lidhet drejtpërdrejtë me aftësitë drejtuese. Shumë biznese dikur kishin një strukturë menaxhimi nga lartë-poshtë, por nga vitet 80-ta, kufijtë midis pjesës së sipërme dhe të poshtme u bënë më pak të dallueshme, kështu udhëheqja u bë një përgjegjësi e përbashkët. Në një botë që ndryshon vazhdimisht, udhëheqësi është ai që duhet të përshtatet me sfidat, duke demonstruar vlera të forta, duke ndërtuar besim, duke u përqëndruar në rezultate dhe duke motivuar anëtarët e ekipit në arritjen e qëllimeve të përbashkëta.

Parimet e udhëheqjes janë tërësia e veprimeve që udhëheqësit mund të zbatojnë për t'i quar ata drejt suksesit. Se sa mirë funksionon një organizatë,

kompani apo biznes, lidhet drejtpërdrejt me atë se sa efektivisht lideri motivon dhe udhëzon punonjësit e tyre. Parimet e udhëheqjes janë një kornizë veprimesh që mund të ndërmerr një udhëheqës për të frymëzuar të tjerët të punojnë së bashku drejt një qëllimi të përbashkët e që janë themeli i suksesit. Studiuesit kanë vërejtur se liderët më efektivë udhëhiqen nga një grup i fortë parimesh etike dhe një kornizë morale që u mundëson atyre të funksionojnë me integritet, transparencë, ndershmëri, dhembshuri dhe qëndrueshmëri¹⁶⁹. Udhëheqja nuk është punë e lehtë, ka shumë pjesë lëvizëse dhe përgjegjësi të mëdha. Drejtuesit e suksesshëm jo vetëm që menaxhojnë, ata sqarojnë të ardhmen për ekipin që punojnë. Për të ndihmuar në sigurimin e suksesit, këtu janë disa parime që udhëheqësit duhet t'i kenë parasysh:

Krijimi i një vizioni të përbashkët

Një drejtues duhet të jetë i qartë në vizionin e tij. Ai duhet të përcaktojë dhe të qartësoj drejtimin në të cilin duhet të shkojë ekipi/vartësit dhe procesin të cilin ata do ta ndjekin për të arritur vizionin e tyre. Detyra e udhëheqësit është që t'ua komunikojë këtë vizion atyre qartë dhe drejtpërdrejtë për t'u siguruar që të gjitha palët të kuptojnë dhe të jenë të përkushtuar ndaj atij vizioni. Udhëheqësi ka shumë mënyra për të komunikuar vizionin, duke krijuar një deklaratë misioni, duke postuar atë në vendin e punës, në takimet e kompanisë me konventat vjetore. Të gjitha gjërat (marketingu, komunikimi, kultura) duhet të mbështesin atë vizion. Kur udhëheqësi nuk është i qartë, do të jetë e vështirë për të tjerët të dine se për çfarë po punojnë.

Një perspektivë e ekuilibruar

Udhëheqësit e bazuar në vlera kanë një mendim, por ata i kuptojnë edhe çështjet e tjera jetike. Drejtuesit që dëgjojnë të gjithë anëtarët e ekipit të tyre, jo vetëm që marrin vendime më të informuara, por ata janë më transparent kur marrin vendimin përfundimtar. Udhëheqësit janë dëgjues të mëdhenjë, që nuk do të thotë se ata duhet të pajtohen me gjithëçka që dëgjojnë, por duhet të përpiqen ta kuptojnë dhe t'i kuptoj. Në fakt udhëheqësit që vazhdojnë duke u shpjeguar vendimet përfundimtare anëtarëve të ekipit të tyre, fitojnë më shumë respekt, sepse çdo anëtarë i ekipit do ta dijë se ai, ose ajo është dëgjuar dhe kuptuar. Komponent tjetër i një perspektive të balancuar është kujdesi që udhëheqësi duhet të ketë për pjesët e tjera të rëndësishme të jetës, bie fjala familjen, shëndetin dhe spiritualitetin.

Mundësoni të tjerëve të veprojnë

¹⁶⁹ Darryl Plecas, Collete Squires, Len Garis "The Essentials of Leadership in Government: City of Surrey, 2018, fq.18

Udhëheqësit e bazuar në vlera u lejojnë të tjerëve lirinë e sjelljes, kështu ata përqafojnë parimin e arritjes në vendin e punës duke ndërtuar një monument besimi. Ky grup do të punojë dhe do të nxitet nga një atmosferë bashkëpunimi dhe besimi që hap rrugën për arritje të drejpërdrejta dhe rritje të besimit midis anëtarëve të ekipit të cilët gjithashtu përfitojnë nga përfundimi i projektit. Bashkëpunimi është i rëndësishëm sepse është një përzierje e përvojave kolektive të gjithsecilit. Ky bashkëpunimi midis punonjësve në procesin e përmbushjes së një detyre është ajo që e bën punën të bëhet në mënyrë efektive. Këto aftësi janë sjellë nga secili individ në ekip. Aftësitë ndërpersonale qëndrojnë si një "kontribut" në kolektiv. Brenda organizatave, bashkëpunimi nuk mund të kufizohet, thjesht në grupe individuale, por duhet të përfshijë më tej kolegët, menaxherët dhe klientët si dhe furnizuesit e qytetarët¹⁷⁰. Puna në grup luan një rol të madh në forcimin e lidhjes midis njerëzve të skuadrës dhe punon për të ndërtuar besimin.

Udhëheqja i shndërron dispozitat në veprim

Rrallë herë parashikojnë përjashtime, devijime ose raste të paparashikuara dokumentet e shkruara në mbështetje të të cilave ushtrohet udhëheqja. Në udhëheqjen si punë, ndeshen pothuaj rregullisht raste të cilat të udhëhequrit dëshirojnë të vështrohen si përjashtim. Por duke pasur parasysh që dispozitat kanë të bëjnë barabarësisht me secilin, udhëheqësi është ai i cili duhet zgjedhur rastet kur mund të paraqitet nevoja për njohjen e devijimeve të lejueshme nga dispozitat dhe mundësitë e trajtimit të rastit si “përjashtim”. Në situatat e këtilla, udhëheqësi shfrytëzon në udhëheqje elementet e pushtetit¹⁷¹. Prandaj shndërrimi i dispozitave në veprime do të thotë shndërrim i teorisë në praktikë, me çka udhëheqësi duhet të njohë edhe tezat teorike edhe qëllimet që duhet të arrihen në praktikë.

Krijimi i një kulture pozitive

Kjo është një pikë shumë e fuqishme dhe kritike. Të gjitha organizatat pavarësisht nga madhësia kanë një kulturë. Zotërimi i kulturës nuk është më një punë vetëm për ata që janë në krye të grafikut organizativ. Kultura e një organizate përfaqëson veprimin kolektiv të të gjithë individëve që e përbëjnë atë, kështu që në udhëtimin për të përfituar sa më shumë nga kushtet e reja të sotme, është detyrë e secilit që dëshiron të bëjë mirë të kuptojë ndërlikimet e mënyrës se si funksionon kultura¹⁷². Një kulturë e fortë do të lejojë stuhi

¹⁷⁰ Dr. Yusef bin Uthman al-Huzaim “The Principles of Leadership” Riyadh, 2011, fq.77

¹⁷¹ Grup autorësh” Organizimi i punës, Prishtinë, 1984, fq.193

¹⁷² Dov Seidman” Why How We Do Anything Means Everything...in Business” New Jersey , 2007, fq.219

mendimesh të qëllimshme dhe që të gjitha palët të rrisin standardet e punës së përbashkët. Kur organizatat zhvillojnë kulturë pozitive, ata arrijnë nivel dukshëm më të lartë të efektivitetit organizativ duke përfshirë performancën financiare, produktivitetin dhe angazhimin e punonjësve. Në një organizatë me një kulturë të shkëlqyer, punonjësit ndjehen të vlerësuar dhe të sigurt për t'u shprehur, problemet mund të zgjidhen në mënyrë të shëndetshme dhe konstruktive, që çojnë në rezultate pozitive. Prandaj për të kultivuar dhe rritur këtë mjedis organizatat duhet të jenë fleksibël dhe të përmirësojnë vazhdimisht çdo aspekt të organizimit të tyre. Organizatat duhet të kuptojnë se kultura organizative është ajo që vendos themelet për gjithçka, duke filluar nga morali, te angazhimi në punë dhe produktiviteti. Punëtorët do ta duan punën dhe motivohen më shumë nëse edhe organizata kujdeset për mirëqenien e tyre. Kësisoj, krijimi i një ambienti pozitiv të punës, përkatësisht kur punonjësit janë të lumtur, ata janë më produktivë dhe përkushtimi mund të sjellë rezultate shumë të mira për organizatën. Këtë sukses mund ta mbaj dhe ta rrisë vetëm udhëheqja e duhur, ndaj udhëheqësit e suksesshëm kanë aftësinë të ndërtojnë vizionin e organizatës, ta përcjellin dhe të ndërtojnë besimin e të tjerëve mbi të, e mbi të gjitha të motivojnë ekipet për realizimin e tij. Aspiratat e një udhëheqësi të mirë përfshijnë dëshirën për të frymëzuar të tjerët, për t'i motivuar ata të shkëlqejnë dhe për t'i afirmuar ata për efektet e tyre, kjo është pjesë e krijimit të një kulture fituese në të cilën njerëzit jo vetëm dijnë çfarë bëjnë, por ata e dijnë pse duhet ta bëjnë këtë¹⁷³.

Marrja në mënyrë efektive me konfliktin

Arsyeja pse mbikqyrësit e rinjë, të cilët përndryshe do të kishin qenë të suksesshëm, pra dështojnë është paaftësia apo mosgadishmëria për të adresuar konfliktin. Konfliktet mund të lindin për shkaqe të ndryshme, duke nisur që nga dallimet në mënyrën e komunikimit, mospajtimi mes brezave, etikës personale apo profesionale në ambientin e punës, konkurrencës, keqkuptimeve rreth qëllimeve në punë e shumë të tjera. Hapi i parë dhe më i rëndësishëm është të kuptojmë arsyen se pse ka lindur një konflikt apo keqkuptim. Kjo ndihmon në kuptimin e burimeve dhe natyrës së konfliktit dhe rrjedhimisht lehtëson procesin e zgjidhjes efektive të tij. Por nuk është për t'u habitur duke pasur parasysh se konflikti është i pashmangshëm për ata që pranojnë një pozicion drejtues, pasatj shumë njerëz të mirë dhe të talentuar nuk janë të përshtatshëm për të trajtuar mirë konfliktet dhe rrallë mbikqyrësve të rinjë u jepet trajnim i vlefshëm se si të adresojnë më së miri llojet e ndryshme të konfliktit që ka të ngjarë të hasen. Grupet e mëdha të punës nuk janë pa

¹⁷³ Darryl Plecos, Colette Squires, Len Garriss - Vepër e cituar, fq.47

konflikte; grupet e punës tërësisht pa konflikte janë pothuajse gjithmonë pa pasion, novacion dhe përsosmëri. Grupet e mëdha të punës kanë një udhëheqës i cili ka krijuar një kulturë pune ku konflikti intelektual (idetë ndryshe) mirëpritet, por konflikti personal adresohet dhe eliminohet menjëherë. Siç e përmendëm konfliktet mund të jenë ndërpersonale, pra në mes individëve, midis grupeve etj. mirëpo për menaxherët është e rëndësishme që të dijnë ta trajtojnë me kujdes konkurrencën mes grupeve me qëllim që ato të mos degjenerojnë në një konflikt jofunksional.¹⁷⁴ Kjo kërkon njohje të mirë të situatave të ndryshme, por kurrësi duke i nënçmuar interesat e palëve në konflikt.

Përgjegjësia udhëheqëse -Pronësia ekstreme

Në çdo ekip, në çdo organizatë, e gjithë përgjegjësia për suksesin dhe dështimin i takon udhëheqësit. Drejtuesit duhet të pranojnë gabimet dhe dështimet. Nuk ka njeri tjetër për të fajësuar. Kur vartësit nuk bëjnë atë që duhet, udhëheqësit nuk mund t'i fajësojnë vartësit. Drejtuesi mban përgjegjësinë e plotë për shpjegimin e misionit strategjik, zhvillimin e taktikave dhe sigurimin e trajnimit dhe burimeve për t'i mundësuar ekipit që të ekzekutojë siç duhet dhe me sukses. Nëse një individ në ekip nuk performon në nivelin e kërkuar, udhëheqësi duhet të trajtojë dhe mentorojë atë nënperformues. Por nëse performuesi nuk arrin të përmbushë standardin, atëherë udhëheqësi duhet ta zëvendësojë me të tjerë që mund ta kryejnë punën. E gjithë kjo varet nga udhëheqësi. Përgjegjësia totale për dështimin është një gjë e vështirë për t'u pranuar dhe marrja e pronësisë kur gjërat shkojnë keq, kërkon përulësi dhe guxim të jashtëzakonshëm. Përgjegjësia është ndjenja e respektimit të pasojave. Ky është njëri nga përkufizimet e përgjegjësisë. Organizatorëve dhe udhëheqësve iu duhet një përkufizim i tillë i përgjegjësisë, i cili do të bëjë të mundur dhe veprimet e tyre do t'i orientojë për sigurimin e përmbushjes së përgjegjësisë¹⁷⁵. Pronësia ekstreme urdhëron që një udhëheqës të lërë mënjane egon, të pranojë përgjegjësinë për dështimet, të sulmojë dobësitë dhe të punojë vazhdimisht për të nderuar një ekip të mirë dhe më efektiv. Një udhëheqës i tillë megjithatë nuk merr lëvdata për sukseset e ekipit të tij, por i jep atë nder udhëheqësve të tij vartës dhe anëtareve të ekipit. Kur një drejtues jep një shembull të tillë dhe e pret këtë nga udhëheqësit e rinj brenda ekipit, mendësia zhvillohet në kulturën e ekipit në çdo nivel. Drejtuesit

¹⁷⁴ Prof.As.Dr.Mimoza Kasimati, Prof.As.Dr.Mimoza Manxhari " Sjellje Organizative", Tiranë, 2005, fq.303

¹⁷⁵ Grup autorësh "Vepër e cituar" , Prishtinë, 1984, fq.250

e rinj marrin përgjegjësinë për ekipet e tyre më të vogla dhe pjesën e tyre të misionit. Efikasiteti dhe efektiviteti rritet në mënyrë eksponenciale dhe rezultati është një ekip fitues me performancë të lartë.

Udhëheqja me shembull

Shumë udhëheqës të suksesshëm demonstrojnë se si të sillen, të kryejnë detyra dhe të bëjnë punën e tyre. Një udhëheqës i mirë modelon sjellje të shkelqyeshme dhe duhet të jetë në gjendje të motivojë dhe inkurajojë vartësit. Kompanitë dhe organizatat më të suksesshme kanë udhëheqës që ndihmojnë stafin e tyre të kuptojë vlerën në vizionin e tyre dhe u tregojnë atyre se si të gjithë mund të punojnë së bashku për të arritur atë qëllim në rolin e tyre. Udhëheqësit efektivë udhëheqin me shembull, duke demonstruar vlerat dhe sjelljet që presin nga anëtarët e ekipit të tyre. Ato shërbejnë si modele, duke vendosur një standard për përkushtim dhe që frymëzon dhe motivon të tjerët të ndjekin shembullin. Udhëheqësit ideal u lejojnë të tjerëve lirinë e sjelljes, kështu ata përqafojnë parimin e arritjes në vendin e punës duke ndërtuar një monument besimi.

Ky grup do të punojë dhe do të nxitet nga një atmosferë bashkëpunimi dhe besimi që hap rrugën për arritje të drejtpërdrejta dhe rritje të besimit midis anëtarëve të ekipit të cilët gjithashtu përfitojnë nga përfundimi i projektit. Aftësia njerëzore, aftësia për të punuar me të tjerët, është e rëndësishme për menaxhimin efektiv në çdo nivel.¹⁷⁶ Në këtë kontekst drejtuesit që udhëheqin me shembull janë të njohur për etikën e tyre të fortë të punës, ata përveshin mëngët dhe punojnë së bashku me ekipin e tyre kur është e nevojshme. Kjo tregon një përkushtim ndaj misionit dhe rëndësinë e punës së palodhur. Pra kur udhëhiqet me shembull, ndjekësit duhet të shohin se udhëheqësi është i sigurt dhe i përkushtuar në mënyrë që ata t'i harmonizojnë sjelljet e tyre me udhëheqësin e tyre.

Problemet e udhëheqjes dhe perspektiva e tyre

Duke qenë se udhëheqja është një hallkë e zingjirit me të cilin rregullohet funksionimi i organizimit të një ndërmarrje, vërejmë se ajo duhet t'i zgjidhë dy grupe të problemeve. E para janë problemet ekonomiko-teknike, ose probleme të profesionit- që janë të natyrës objektive dhe grupi i dytë i problemeve janë marrëdhënie në mes njerëzve, ose të natyrës subjektive. Dukuritë nga këto dy grupe bëhen problem kur informatat që i rmerr udhëheqësi dhe ndërhyrjet që i ndërmerr, nuk janë mjaft të mira, sa që puna e tij nuk mund të ketë suksesin e duhur në rregullimin e funksionimit të

¹⁷⁶ Бобек Шуклев " Менаменнт" Скопје, 1998, fq. 75

organizatës. Duhet cekur se problemet e udhëheqjes ndërlikohen më shumë ngaqë asnjëri nga ato nuk i përket vetëm njërit grup, pasi çdo problem i udhëheqjes përmban njëkohësisht vështirësi edhe objektive edhe subjektive.

Pikëpamja teknike

Shqyrtimi dhe zgjidhja e problemeve teknike kërkon objektivitet. Objektiviteti kërkohet në shumë fusha të rolit të një drejtuesi. Drejtuesit të cilët nuk i bazojnë vendimet e tyre në fakte nuk do t'u besohet si një burim i drejtë dhe i besueshëm i mbështetjes për punonjësit. Problemet teknike jetojnë në kokat dhe logjikën e njerëzve. Ata janë të ndjeshëm ndaj fakteve dhe ekspertizës¹⁷⁷. Objektiviteti është aftësia për të mbajtur një perspektivë realiste dhe për të mbajtur paragjykimet personale në minimum. Drejtuesit që janë objektiv shmangin përdorimin e gjykimeve dhe interpretimeve të tyre kur përballen me një situatë ose vendim, në vend që të mbështeten në fakte ose të dhëna. Kjo do të thotë se është e nevojshme të shihen të gjitha të dhënat lidhur me problemin dhe të shqyrtohet ndikimi i tyre si dhe faktorët e tjerë nga të cilët varet edhe zgjidhja. Që marrësi i vendimeve të mund të zgjedhë variantin në bazë të mjeteve disponibile, atij i janë të nevojshme informacione të cilat i posedon ose që duhet t'i mbledhë¹⁷⁸. Nëse udhëheqësi nuk është sa duhet ekspert, ai shpesh e plotëson këtë të metë me anë të mendimit të vet ose me faktorë subjektivë (dëshira, prirja, antipatia) etj. Në rastet kur të dhënat rrjedhin nga lëmi të ndryshme, ose kur udhëheqësi nuk është ekspert i atyre lëmive, për arritjen e objektivitetit duhet të përjashtohet në kërkim të zgjidhjeve çdo ndikim i subjektivizmit. Duke pasur parasysh se në problemet e udhëheqjes ka shumë çështje nga degë të ndryshme kuptohet se nuk është e mundur që të gjitha t'i shqyrtojë objektivisht vetëm një njeri, kështu për ta përjashtuar subjektivizmin e udhëheqësit, është e nevojshme angazhimi i ekspertëve. Dhe natyrisht kur udhëheqësi angazhon ekspert për çështje të caktuara teknike, ekonomike ose organizative, ai kërkon këshilla, shpjegime ose udhëzime për ta ndihmuar në objektivitetin e tij si udhëheqës. Përfshirja e një numri ekspertësh, këshilltarësh kërkon nga udhëheqësi të dijë, të gërshetojë mendimet e tyre gjatë marrjes së vendimit përfundimtar. Sot shumë udhëheqës po merren me ndryshime të shumanshme teknologjike dhe ekonomike, që krijojnë probleme të reja dhe të ndërlikuara, probleme që kërkojnë aftësi analitike. Shumë shpesh, zgjidhjet formulohen pa rishikuar informacionin mbi performancën dhe produktivitetin dhe shumë udhëheqës

¹⁷⁷ ED O'MALLEY AMANDA CEBULA "YOUR LEADERSHIP EDGE" Kansas Leadership Center, This edition published in 2015. Fq.14

¹⁷⁸ Prof.Dr.Ibrahim Kuka " Vendorsja Afariste" Prishtinë , 1997, fq.72

mbështeten në procedura joformale, intuitive dhe jo të bazuara në të dhëna, me çka drejtuesit dhe ekipet humbin kohë, energji dhe nuk bëhet zgjidhja e problemit. Duke mbledhur të dhëna për performancën dhe produktivitetin për të analizuar shkaqet e problemeve dhe për të zhvilluar zgjidhje, udhëheqësit mund të rrisin aftësitë e tyre për zgjidhjen e problemeve. Pra drejtuesi duhet të përqëndrohet në mbledhjen e informacionit objektiv dhe përkatës.

Pikëpamja njerëzore

Zgjidhja e problemit të udhëheqjes nga pikëpamja njerëzore konsiston në angazhimin e elementeve subjektive të vetë udhëheqësit me qëllim të një dhembshurie dhe mirëkuptimi më të madh ndaj njerëzve me të cilët bashkëpunon. Njohja dhe pranimi i sintagmës se “ njeriu paraqet vlerën themelore në organizatë” na jep të kuptojmë rëndësinë e faktorit njeri në kuadër të kompleksit të faktorëve –resurseve të përgjithshme¹⁷⁹. Në këtë aspekt vjen në shprehje udhëheqja empatike që do të thotë se drejtuesi ka aftësinë për të kuptuar nevojat e të tjerëve dhe është i vetëdijshëm për ndjenjat dhe mendimet e tyre. Studjuesit kanë zbuluar se ndjeshmëria në vendin e punës lidhet pozitivisht me performancën e punës. Me një fjalë menaxherët që praktikojnë udhëheqje empatike ndaj raporteve të drejtpërdrejta shihen si performues më të mirë në punët e tyre. West-Burnham (2002) shpjegon se lidershipi përfshin procese të rëndësishme emocionale që përbëjnë një pjesë të ndikimit shoqëror që lideri ka tek anëtarët e grupit që e ndjek. Këto procese bazohen në tiparet e personalitetit të liderit, si ndershmëria, besueshmëria, ndjeshmëria dhe empatia¹⁸⁰. Demonstrimi i ndjeshmërisë në vendin e punës është një pjesë kyqe e intelegjencës emocionale dhe efektivitetit të lidershipit, ku gjithashtu përmirëson ndërveprimet njerëzore në përgjithësi dhe mund të qojë në komunikim më efektiv dhe rezultate pozitive si në punë ashtu edhe në shtëpi. Menaxherët të cilët janë të aftë në lidershpin empatik janë në gjendje të njohin shenjat e e punës së tepërt tek të tjerët para se ajo të bëhet një çështje që rezulton në shkëputje ose qarkullim. Një pjesë e udhëheqjes me ndjeshmëri përfshin punën për të kuptuar nevojat dhe qëllimet unike të secilit anëtarë të ekipit dhe mënyrën se si të përputhen më së miri detyrat e punës për të kontribuar në performancën dhe kënaqësinë e punonjësve. Anëtarët e ekipit të cilët shohin se menaxheri i tyre i njeh ata në këtë mënyrë janë më të angazhuar dhe të gatshëm për të shkuar përpara. Linjat midis punës dhe jetës personale po bëhen gjithnjë e më të paqarta. Udhëheqësit empatikë e kuptojnë se

¹⁷⁹ Prof.Dr. Berim Ramosaj “ Bazat e Menaxhimit” Prishtinë., 2000, fq.181

¹⁸⁰ Worm, V., & Jakobsen, M. (2018). Empathy in Global Business. Asia Research Community, CBS. Copenhagen Discussion Papers No. 67, fq.21

anëtarët e ekipit të tyre janë njerëz të cilët mund të kenë edhe probleme personale, gjersa duhet të mbajnë edhe përgjegjësitë profesionale, kështu ata demonstrojnë gatishmëri si pjesë e rolit të tyre të udhëheqin dhe mbështesin ata anëtarë të ekipit kur ata kanë më shumë nevojë. Mbajtja e linjave të hapura të komunikimit dhe inkurajimi i transparencës është një mënyrë e mirë për të nxitur sigurinë psikologjike dhe për të ndihmuar anëtarët e ekipit të ndihen rehat, atëherë kur është e nevojshme. Marrë në përgjithësi udhëheqësi duhet të njohë dhe të shqyrtojë personalitetet e secilit bashkëpunëtorë të vet veç e veç, në mënyrë që të mund të përshtasë ndaj secilit sjelljen përkatëse. Por nuk është gjë e mirë për suksesin në punë, nëse punëtori (vartësi) e ndjen në veprimet e udhëheqësit të vet se ai sillet me të në mënyrë të shablonizuar si me të gjithë të tjerët, e jo si me një njeri që ka dijen e vet, aftësitë e veta dhe kërkesat e veta, që e bëjnë të jetë i ndryshëm nga njerëzit e tjerë. Ngjashmëria e supozuar, bën që perceptimi i individit për të tjerët të ndikohet më shumë nga tiparet e tij se sa nga ato të atyre që vëzhgohen¹⁸¹. Kështu koncepti i ngjashmërisë shfaqet si një gabim në perceptim duke përgjithësuar në gjykimin e punëtorëve ku shumica e stereotipeve nuk janë të bazuara në fakte, gjë që gjykimin në raste të tilla jep përfytyrim të gabuar.

Konkluzione

Me anë të këtij punimi kemi paraqitur aftësitë drejtuese të udhëheqjes që do të ndihmojnë ekipet e tyre të jenë më efektive duke i mbështetur, frymëzuar dhe inkurajuar në punën e tyre të përbashkët. Udhëheqja e mirë duhet të ketë parime të qëndrueshme lidhshme sipas të cilave ato punojnë. Parimet e udhëheqjes janë korniza e veprimeve që një udhëheqës do të ndërmarrë për të ndihmuar ekipin e tyre drejt qëllimit të përbashkët. Udhëheqësit e mirë e dinë se cilat do të jenë parimet e tyre dhe i zbatojnë ato në praktikë çdo ditë. Ata e bëjnë këtë duke mbajtur moralin, bashkëpunimin dhe angazhimin e lartë. Një parim udhëheqësi është një rregull ose besim që duhet të zotërojnë çdo udhëheqës. Kjo do të ndihmojë në ndërtimin e besimit dhe do të lejojë stafin të punojë në një mënyrë që përputhet me besimet e organizatës. Udhëheqja është aftësia për të hedhur një vizion të qartë dhe për t'u ofruar drejtim dhe udhëzime të tjerëve nëpërmjet shembullit dhe ndikimit. Ajo nënkupton vendosjen e drejtimit për punonjësit dhe fillimin e punës së përditshme që është e nevojshme për të përmbushur në mënyrë efektive objektivat e përgjithshme të organizatës. Përpjekja që duhet për të udhëhequr të tjerët varet

¹⁸¹ Prof.As.Dr.Mimoza Kasimati, Prof.As.Dr.Mimoza Manxhari " Vepër e cituar", Tiranë, 2005, fq.93

nga një sërë faktorësh si niveli i autoritetit të liderit, numri i punonjësve. përgjegjësitë që lideri duhet të përmbushë, etj. Ne kontekst të këtij këndvështrimi duhet cekur se udhëheqësit ballafaqohen me sfida të ndryshme të cilat ato duhet kapërcyer për të përmirësuar gjendjen duke gjetur aftësi të reja për të mposhtur këto sfida

Bibliografia

1. David R. Anderson, Dennis J. Sweeney, Thomas A. Williams 9th edition: “Introduction to Management Science: Quantitative approaches to decision making” by South-Western College Publishing, HD30.25.A63, 2000.
2. Dov Seidman” How Why How We Do Anything Means Everything... in Business (and in Life) Published by John Wiley & Sons, Inc Hoboken, New Jersey, 2007.
3. William H. Hurley” It’s A Business First...and a Creative Outlet Second” Published by the International Television Association (ITVA) North O’Connor Road LB-51 Suite 230, Irving, Texas, 1993.
4. Бобек Шуклев “ Менаџмент” Скопје, 1998.
5. David Handerson” Klasikë të mendimit ekonomik” Tiranë, 2007.
6. Prof.ass, dr. Mimoza Kasimati, Prof.ass dr. Mimoza Manxhari “ Sjellje Organizative” Tiranë, 2005..
7. Prof. Dr. Berim Ramosaj” Bazat e Menaxhimit”, Prishtinë, 2000.
8. Gadaf Rexhepi “Menaxhmenti Strategjik” Shkup, 2016.
9. Grup autorësh ”Organizimi i Punës” Prishtinë, 1984.
10. Edward Russel-Walling “ Menaxhimi” Tiranë, 2016.
11. Ymer Havolli ”Menaxhmenti i Burimeve Njerëzore” Prishtinë, 2014.
12. Dr. Ali Jakupi “ Ekonomia dhe Organizimi i Ndërmarrjes” Prishtinë, 1997
13. Prof. Dr. Ibrahim Kuka “ Vendosja Afariste”, Prishtinë, 1997.
14. Dr. Zhivko K. Kostiq “ Bazat e Organizimit të Organizatave të Punës së Bashkuar” Prishtinë, 1984.
15. Charles W. L.Hill ”Global Business Today“ Second Edition, New York, 2002.
16. Berim Ramosaj ”Leadership” Pejë, 2017
17. Taki Fiti, Veland Ramadani “Ndërmarrësia” Tetovë, 2013.
18. F. Patrick Butler ”Business research Sources-A referenc navigator” Boston, 1999.
19. Barritt Chuck, Alderman Jr F. Lee, “Creating a Reusable Learning Objects Strategy”, first edition, Pfeiffer, San Francisco, 2004.
20. Belul Beqaj” Lidershipi” Prishtinë, 2010.

21. Peter F. Drucker, "Praksa rukovođenja" Privreda, Zagreb, 1961.
22. Departamenti i Tregtisë së SHBA-se "Etika e Biznesit" Ribotuar nga Zyra e SHBA-së, Prishtinë. 2007. 21. Batrol, K. Martin, D. "Menagement" McGraw-Hill, New, York, 1991
23. Knežević M, Novak M, Sikavica P. "Problemi funkcioniranja i razvoja samoupravnih organizacija" Zagreb, 1985.
24. Isa Mustafa, "Lidership-udhëheqja" efëienca dhe efektiviteti" Prishtinë, Riinvest, 2004.
25. Kukoleča, dr. S., Ekonomika produzeča, I i II knjiga, Zagreb, 1960.
26. Mustafa, mr I. "Bazat e ekonomisë së ndërmarrjes" Prishtine, 1972.

ULOGA FINANSIJSKOG RESTRUKTURIRANJA U OPORAVKU I ODRŽIVOSTI PREDUZEĆA PREDUZEĆA: STUDIJA SLUČAJA IZ CRNE GORE

Aldina NIKOČEVIĆ -Univerzitet Mediteran, Podgorica, Fakultet za
Ekonomiju i Biznis,

mail: aldina_nikocevic@hotmail.com

ABSTRAKT

Osnovni cilj rada je analiza uloge finansijskog restrukturiranja kao esencijalnog mehanizma za podršku rastu, razvoju i dugoročnoj održivosti preduzeća na konkurentnom tržištu. Finansijsko restrukturiranje je najznačajniji scenario koji utiče na razvoj preduzeća te motivi restrukturiranja su različite prirode i često variraju, ipak glavni cilj jeste finansijski učinak, unapređenje i povećanje tržišne vrijednosti preduzeća koji nastaje kao rezultat sprovođenja programa restrukturiranja preduzeća.

Rad se bavi značajem finansijskog restrukturiranja konceptualnim osnovama preduzeća, finansijskom strategijom, studijskim restrukturiranjem kao jednim od važnih metoda koje utiču na razvoj kompanije, metodom procene tržišne vrednosti preduzeća i finansijskom analizom koja se koristi tokom procesa restrukturiranja. Tokom istraživanja ove tematike izvršeno je detaljno proučavanje literature, naučno-istraživačkih radova, članaka i zakonskih propisa. Analizirani su koncepti i modeli koji se odnose na ulogu finansijskog restrukturiranja sa akcentom na primenu javnih preduzeća. U metodološkom smislu, istraživanje se oslanja na kvalitativni pristup i studija slučaja, koristeći primarnu literaturu te empirijsku analizu podataka specifičnih za crnogorski poslovni kontekst. Studija slučaja *Montenegro Airlines*, nacionalnog avio-prijevoznika Crne Gore, istražuje specifičnosti i izazove finansijskog restrukturiranja unutar reguliranog i kapitalno intenzivnog avio-sektora. Proces restrukturiranja, pokrenut zbog ozbiljnih finansijskih poteškoća koje su kulminirale 2020. godine, uključivao je redefiniranje operativnih strategija, optimizaciju mreže letova, rekonfiguraciju dugova i angažman novih izvora finansiranja. Ove mjere postavile su temelje za finansijsku stabilnost i dugoročnu održivost.

Ključne reči: finansijsko restrukturiranje, tržišna vrijednost kompanije, finansijski učinak, rizik, CAMP

ABSTRACT

The main goal of the work is the analysis of the role of financial restructuring as an essential mechanism for supporting the growth, development and long-term sustainability of companies on a competitive market. Financial restructuring is the most significant scenario that affects the development of a company, and the motives for restructuring are of a different nature and often vary, however, the main goal is the financial performance, improvement and increase in the market value of the company, which is the result of the implementation of the company's restructuring program.

The paper deals with the importance of financial restructuring with the conceptual foundations of the company, financial strategy, study restructuring as one of the important methods that affect the development of the company, the method of assessing the market value of the company and the financial analysis used during the restructuring process. During the research of this topic, a detailed study of literature, scientific-research works, articles and legal regulations was carried out. Concepts and models related to the role of financial restructuring were analyzed with emphasis on the application of public companies. In terms of methodology, the research relies on a qualitative approach and a case study, using primary literature and empirical data analysis specific to the Montenegrin business context. The case study of Montenegro Airlines, the national airline of Montenegro, explores the specifics and challenges of financial restructuring within the regulated and capital-intensive aviation sector. The restructuring process, initiated due to serious financial difficulties that culminated in 2020, included the redefinition of operational strategies, the optimization of the flight network, the reconfiguration of debts and the engagement of new sources of financing. These measures laid the foundation for financial stability and long-term sustainability.

Keywords: financial restructuring, market value of the company, financial performance, risk, CAMP

UVOD

Tokom globalne ekonomske krize i nakon nje većina preduzeća doživljava velike finansijske poteškoće. Kada govorimo o ulozi finansijskog restrukturiranja u oporavku i održivosti preduzeća moramo imati na umu ekonomske izazove koji su doveli do potreba za restrukturiranjem preduzeća. Motivi restrukturiranja značajno variraju, ali cilj je ipak povećanje tržišne vrednosti i efikasnosti koji nastaju kao rezultat sprovođenja finansijskog restrukturiranja. Restrukturiranje je kombinacija brojnih međusobno povezanih aktivnosti od dijagnostike do restrukturiranja organizacionih struktura i poslovnih procesa zasnovanih na savremenim pristupima menadžmenta. Kao rezultat finansijskog istraživanja došlo se do zaključka da restrukturiranje je proces koji ima za cilj maksimizaciju preduzeća tržišne vrednosti primenom metoda poboljšanja delatnosti preduzeća. Razumevanjem preporuka za uspešno finansijsko restrukturiranje postužu se ciljevi koji se odnose na povećanje vrednosti kapitala preduzeća, uslov za povećanje konkurentnosti, finansijski položaj preduzeća se poboljšava zbog jačanja njegove solventnosti, likvidnosti, finansijske stabilnosti i profitabilnosti.

Veliki deo domaćih preduzeća, posebno državnih (javnih) zahteva ozbiljne zahvate u domenu restrukturiranja (Erić i Stošić, 2011; Stošić, Redžepagić i Erić, 2012; Erić i Stošić, 2013). Crna Gora, kao mlada nezavisna država nastala nakon raspada Jugoslavije, suočavajući se s brojnim izazovima u pokušaju usklađivanja domaće privrede s globalnim tržištem naslijedila je strukturu privrede karakterističnu za socijalističke ekonomije, s velikim državnim sektorom i ograničenim tržišnim mehanizmima. Stoga Crna Gora primjer je zemlje koja balansira između naslijeđenih izazova iz post-socijalističkog perioda i aspiracija prema potpunoj ekonomskoj integraciji. Ova prekretnica u socio-ekonomskom razvoju Crne Gore zahtijeva detaljno razmatranje njenih potencijala, ograničenja i strategija za ostvarivanje održivog rasta i ekonomske stabilnosti.

1. RESTRUKTURIRANJE POSLOVANJA PREDUZEĆA KAO ALAT FINANSIJSKE STRATEGIJE

Prema autorima koncept o strategiji kao uslov za izradu budućih aktivnosti preduzeća nastaje početkom osamdesetih godina 20. veka. Donošenje strateški značajne odluke isprva se odnosi na privlačenje monetarnih resursa, odnosno na kvalitet finansijskog menadžmenta u preduzeću. (M. A. Ghazanfari, T. T. Fard, M. T. Sadeghi, 2011). Glavna komponenta finansijskog upravljanja je finansijska strategija koja podrazumeva uspostavljanje održivog sistema, ciljeve, indikatore finansijske aktivnosti kao i određivanje prioriternih zadataka. Generalno finansijska strategija se definiše kao poslovna politika kada su u pitanju glavni pravci finansijskog razvoja. Teorijska osnova ponuđenog kriterijuma i broja mjerenja je u potpunosti moguća. Za određivanje direktnog gubitka, sadašnju tržišnu vrednost i početnu vrednost treba uporediti sa investicionom vrednošću vlasničkog kapitala imajući u vidu da će se koristiti kao alternativna ulaganja sa istim nivoom rizika.

Prema Mavlutova I (2013.) sledeća nejednakost se može koristiti kao kriterijum prve fazne krize :

$$\frac{TV_{pk} + D}{TV_{pam}} < 1,$$

gde je TV_{pk} - tržišna vrednost preduzeća

D - dividenda vlasnika

TV_{pam} - sadašnja početna investiciona vrednost osnovnog kapitala uz moguću alternativnu upotrebu uloženi sredstava uz isti nivo rizika i likvidnosti

Prema poznatim svetskim finansijerima cijena kapitala može se izračunati korišćenjem dve glavne metode

- I. Model diskontovanja dividend
- II. Model cene kapitala ili CAMP

Najprecizniji metod koji održava internu vrednost kompanije je metod diskontovanja novčanih tokova i metod prihoda. Određen visokom korelacijom novčanih tokova ukazuje na tržišnu vrednost preduzeća i indikator je novčanog toka uključujući sve odluke koje se odnose na privrednu, investicionu i finansijsku djelatnost. (F.W. Sharpe 2008.)

Model metode diskontovanja novčanih tokova može se izraziti preko formule

$$V = \sum_{t=1}^T \frac{CF_t}{(1+r)^{t-0,5}} + \frac{V_{alt}}{(1+r)^T}$$

t- godina predviđanja

T- izračunavanje horizonta

r- diskontna stopa

CF_t – novčani tok perioda

V_{alt}- krajnja vrijednost van obračunskog perioda za predviđanja

Pokazatelj vrijednosti preduzeća izračunat korišćenjem metode novčanih diskontovanih troškova obuhvata postignutu sadašnju vrednost novčanog toka tokom faze stabilizacije preduzeća. Novčani tok se definiše na osnovu neto dobiti i amortizacionog odbitka koji se nalaze u vlasništvu preduzeća kao ciljana finansijska sredstva.

Prvi korak u procesu restrukturiranja obuhvata prepoznavanje i precizno definiranje problema ili prilika koje zahtijevaju promjenu. Ovaj temeljni korak opširno je objašnjen u literaturi o strateškom menadžmentu. Prema Gambleu i Thompsonu (2011, str. 15), strateška analiza ima ključnu ulogu u ovom procesu jer omogućava preduzećima da precizno identificiraju i analiziraju svoje unutarnje slabosti te vanjske prijetnje.

Autori detaljno raspravljaju kako efikasna strateška analiza pomaže preduzećima ne samo u prepoznavanju neophodnih promjena, već i u njihovoj uspješnoj implementaciji, čime se osigurava dugoročna održivost i konkurentna prednost.

U tom kontekstu, temeljito razumijevanje unutarnjih i vanjskih faktora koji utječu na preduzeće neophodno je za identifikaciju područja koja zahtijevaju promjene.

Na restrukturiranje utiče veći broj faktora eksterne i interne prirode. Za razliku od eksternih uticaja koji dolaze iz različitih segmenata okruženja, interni faktori su povezani sa potrebom organizacije da sama pronađe rešenja za probleme sa kojima se suočava ili načine za ostvarivanje svojih ciljeva. Svaka pojedinačna strategija i aktivnost restrukturiranja ima svoje specifičnosti i potpuno različite ciljeve, uzroke i razloge. Oni mogu biti međusobno vrlo različiti, ponekad konfliktni, pa i isključivi. Restrukturiranje se često sprovodi zbog problema i krize, a možda još češće da bi se preduzeće ojačalo i osposobilo da se bolje suprotstavi konkurentima, popravi konkurentsku poziciju ili stvori osnove za dalji rast i razvoj (Erić & Stošić, 2013, str. 17).

Restrukturiranje preduzeća je složen ali neophodan poslovni poduhvat koji zahtijeva strukturiran i integriran pristup. Ovaj proces obuhvata finansijsku stabilizaciju, operativne promjene i strateško preusmjeravanje, čime se omogućavaju značajna unapređenja u poslovnim operacijama i osigurava dugoročna održivost. Prema Michaelu Porteru, priznatom stručnjaku za konkurentnu strategiju, strategija određuje krajnji cilj, dok je restrukturiranje ključan način za njegovo ostvarenje (Porter, 1996).

2. FINANSIJSKO RESTRUKTURIRANJE

Finansijsko restrukturiranje je proces od posebne strateške važnosti u korporativnom sektoru, pokrenut kao odgovor na prepoznate potrebe za temeljnim i koherentnim promjenama unutar finansijskih i operativnih struktura preduzeća. Za razliku od uobičajenih, inkrementalnih prilagođavanja koja su tipična za redovno poslovanje, finansijsko restrukturiranje podrazumijeva svjesno odstupanje od postojećih poslovnih struktura i praksi. Takav pristup zahtijeva implementaciju dubokih strukturalnih promjena koje su usmjerene ne samo na trenutno rješavanje finansijskih problema, već i na dugoročno poboljšanje operativnih performansi preduzeća.

Ovakav pristup menadžmenta često nije dovoljan da se adekvatno odgovori na nove izazove koje donosi dinamično eksterno okruženje. Uprkos njihovoj funkciji održavanja osnovne operativne

stabilnosti, ove postepene promjene rijetko rezultiraju značajnim poboljšanjima performansi preduzeća. U mnogim slučajevima, postojeće strukture ostaju zastarjele i neprilagođene evoluirajućim tržišnim zahtjevima, čime se potkopava potencijal preduzeća za inovacije i rast. Prema Eriću i Stošiću (2013), finansijsko restrukturiranje orijentisano je ka ostvarenju specifičnih kratkoročnih ciljeva, kao što su: rešavanje problema nelikvidnosti, uredno servisiranje preuzetih kreditnih obaveza, smanjivanje nivoa zaduženosti, povećanje cena akcija, smanjivanje atraktivnosti preduzeća u slučaju postojanja opasnosti od neprijateljskog preuzimanja, realizacija prodaje dela preduzeća radi otplate dugova, obezbeđenje finansiranja po nižim troškovima kapitala, povećanje nivoa duga i finansijskog leveridža, otkup sopstvenih akcija, MBO ili LBO operacije.

Postoji više shvatanja po kojima se smatra da finansijsko restrukturiranje podrazumeva pretežno promene na desnoj strani bilansa stanja (pasive), odnosno da se može vezati za restrukturiranje dugova i akcijskog kapitala (Gilson. 2010, str). Te promene mogu da podrazumevaju sledeće:

- a. Izmene strukture i odnosa između najvažnijih izvora sredstava - duga, preferencijalnih i običnih akcija.
- b. Promene u rokovima dospeća kredita ili instrumenata duga.
- c. Promene u visini kamatne stope ili načinu njenog obračuna (fiksna vs. varijabilna).
- d. Korišćenje egzotičnih finansijskih instrumenata.
- e. Promene vlasnika hartija od vrednosti, tj. investitora.

Restrukturiranje može obuhvatiti niz strategija koje se primjenjuju na različitim nivoima preduzeća, uključujući pravne, organizacione, operativne i finansijske aspekte. Cilj ovog procesa nije samo postizanje trenutnih poboljšanja u performansama, već stvaranje osnova za dugoročni uspjeh i sposobnost prilagođavanja dinamičnim poslovnim okolnostima. Ovo svakako zahtijeva sveobuhvatnu transformaciju koja ide dalje od površinskih korekcija i usmjerava se ka temeljnim promjenama koje omogućavaju preduzeću da bude agilno i konkurentno u nepredvidivom poslovnom okruženju.

Jedan od ključnih aspekata finansijskog restrukturiranja jeste identifikacija i reorganizacija finansijskih obaveza, što je esencijalno za olakšavanje pristupa kapitalu, smanjenje zaduženosti i poboljšanje likvidnosti preduzeća. Ovaj proces obično uključuje različite finansijske mehanizme, kao što su refinansiranje postojećih dugova, reprogramiranje otplate kredita, izdavanje novih vrijednosnih papira, ili prodaju pojedinih poslovnih jedinica koje mogu generisati potrebna likvidna sredstva. Kroz ove aktivnosti, preduzeća nastoje optimizirati svoje finansijske strukture i obezbijediti bolju osnovu za upravljanje operativnim troškovima i investicijskim potrebama. Po Eriću i Stošiću (2013). jedna od najvažnijih grupa aktivnosti finansijskog restrukturiranja vezana je za restrukturiranje dugova.

2.1. Finansijska analiza održivosti preduzeća

Finansijsko restrukturiranje predstavlja ključan proces za postizanje konkurentnosti i dugoročne stabilnosti preduzeća, zahtevajući temeljnu analizu kako internih tako i eksternih faktora koji utiču na poslovanje. Brojni stručnjaci su doprineli razumevanju ovog fenomena, uključujući Altmana (1968) koji je razvio modele za procjenu boniteta preduzeća, ističući kako detaljni finansijski i operativni parametri mogu efikasno predvideti finansijske poteškoće (Altman, 1968). Ovim uvidom naglašava se značaj preciznih kvantitativnih metoda u ranoj dijagnostici problema, što je temelj za uspješno restrukturiranje, omogućavajući menadžmentu da proaktivno reaguje prije nego što finansijske teškoće postanu nepremostive.

Dodatno, Schleifer i Vishny (1992) detaljno su analizirali kako interakcija tržišnih uslova i korporativne strukture utiče na efikasnost procesa restrukturiranja, ukazujući na složenost tržišnih i organizacionih interakcija u procesu (Schleifer & Vishny, 1992.). Ova perspektiva implicira da uspješno restrukturiranje zahteva holistički pristup koji uključuje i makroekonomske i mikroekonomske faktore. Hotchkiss i Mooradian (1998.) istražuju kako promjene u operativnim procesima tokom restrukturiranja utiču na dugoročnu vrijednost preduzeća, naglašavajući da je adekvatno upravljanje tim promjenama ključno za maksimiziranje prednosti koje restrukturiranje može ponuditi (Hotchkiss & Mooradian, 1998.). Roberts

i Sufi (2009.) ističu kako je fleksibilnost u finansijskom odlučivanju ključna u vremenima ekonomske nesigurnosti (Roberts & Sufi, 2009).

Njihova izjava podvlači značaj adaptabilnosti i inovativnosti u finansijskom upravljanju, što je vitalno za navigaciju kroz izazovne ekonomske periode. Nadovezujući se na ove rezultate, Ivashina i Kovner (2011.) dodaju da dostupnost finansiranja tokom finansijskih kriza može postati ograničavajući faktor koji sprečava efikasno restrukturiranje (Ivashina & Kovner, 2011.). Svaka od analiziranih studija detaljno istražuje različite segmente finansijskog restrukturiranja, ilustrujući važnost integracije širokog spektra teorijskih pristupa i empirijskih saznanja za poboljšanje razumijevanja i učinkovitost primjene strategija.

2.2. Značaj strukturalnih aspekata na finansijsko restrukturiranje

Razumijevanje specifičnosti poslovnog okruženja u Crnoj Gori neophodan je korak za analizu efikasnosti finansijskog restrukturiranja unutar ove balkanske zemlje. Izazovi poput visoke stope nezaposlenosti, ograničenih stranih investicija i skromnog pristupa finansijskim resursima značajno oblikuju ekonomski pejzaž i ukazuju na potrebu za implementacijom promišljenih strategija koje podržavaju privredni rast i razvoj. Detaljna analiza visoke stope nezaposlenosti otkriva njen produbljeni socio-ekonomski uticaj. Mnogi građani se suočavaju s izazovima u pronalaženju zaposlenja, što rezultira ekonomskom nesigurnošću i smanjenjem potrošnje. Ovaj problem dodatno opterećuje javne resurse poput socijalnih programa i zdravstvenih usluga, istovremeno ograničavajući potrošačku aktivnost koja je ključna za ekonomski razvoj.

Složeni administrativni postupci, nedovoljno razvijena infrastruktura, i nedostatak transparentnosti otežavaju privlačenje stranih ulaganja, što dodatno komplikuje ekonomsku sliku Crne Gore. Ovakvi faktori ograničavaju razvoj novih industrija i ekonomsku diverzifikaciju, čime se povećava zavisnost od nekoliko ekonomskih sektora. Osim toga, ograničen pristup finansijskim sredstvima predstavlja značajan izazov, naročito za rast i ekspanziju domaćih preduzeća. Takva situacija usporava ekonomsku dinamiku i otežava održavanje konkurentnosti preduzeća na tržištu. U ovakvim okolnostima, efikasno finansijsko restrukturiranje postaje kritičan alat za prevazilaženje finansijskih teškoća, poboljšanje likvidnosti i optimizaciju operativnih troškova.

3. STUDIJA SLUČAJA: AVIOKOMPANIJA MONTENEGRO AIRLINES

Prije razmatranja specifičnih slučajeva finansijskog restrukturiranja, važno je uzeti u obzir izvještaje Svjetske banke (2021a, 2021b) i Evropske komisije (2021), koji osvjetljavaju ekonomske izazove u Crnoj Gori. Ona se suočava suočava s nizom ekonomskih izazova koji značajno oblikuju njeno ekonomsko okruženje. Među najznačajnijim izazovima ističu se visoka stopa nezaposlenosti, ograničene strane investicije te relativno skroman pristup finansijskim sredstvima. Ovi faktori ne samo da komplikuju ekonomski razvoj, već i direktno utiču na potrebu za osmišljavanjem i implementacijom efikasnih strategija finansijskog restrukturiranja kako bi se podržao privredni rast i socio-ekonomski razvoj zemlje (Svjetska banka, 2021a, 2021b; Evropska komisija, 2021). Ova socio-ekonomska dinamika nameće potrebu za sveobuhvatnim razumijevanjem kako lokalni tako i globalni ekonomski faktori utječu na poslovanje unutar crnogorskog konteksta.

Tabela 1. Novčana pomoć koju je kompanija Montenegro Airlines dobila od države u periodu od 2008. do 2020. godine

Izvor: <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/529889/uprava-prihoda-trazi-stecaj-za-montenegro-erlajns>

DRŽAVNA POMOĆ ZA MONTENEGRO ERLAJNS OD OSNIVANJA DO PRESTANKA RADA	
Godina i davalac pomoći	Iznos u eurima
2008. Ministarstvo saobraćaja	825.761
2013. Ministarstvo finansija	2.707.885,71
2014. Ministarstvo finansija	318.351,67
2015. Ministarstvo finansija	1.585.471,88
2017. Budžetska rezerva	4.297.155,89
2017. Ministarstvo saobraćaja	5.200.000
2018. Ministarstvo saobraćaja	7.366.658,70
2019. Budžetska rezerva	6.624.000
2019. Ministarstvo saobraćaja	5.500.000
2020. Budžetska rezerva	25.580.701,44
2020. Ministarstvo saobraćaja	18.058.494,69
Ukupno	77.964.480,98

Pored ovolike finansijske pomoći koju je kompanija Montenegro Airlines dobila od države nisu uspjeli ostati finansijsko održivi te se zahtijevale ozbiljne mjere za restrukturiranje, s obzirom na ograničene mogućnosti za finansijsko poboljšanje koje u velikoj mjeri zavise od podrške vlade. Uprkos dugogodišnjim obećanjima o stabilizaciji, konkretni napredak je izostao, a kompanija se našla na vrhu liste najvećih poreznih dužnika u Crnoj Gori, što dodatno komplicira njenu finansijsku situaciju (Al Jazeera Balkans, 2019).

Analizirajući specifične ekonomske prilike i prepreke, moguće je izraditi ciljane strategije koje ne samo da adresiraju trenutne poteškoće, već i postavljaju temelje za dugoročnu stabilnost i razvoj. Stoga, temeljit uvid u ekonomske izvještaje i preporuke relevantnih međunarodnih organizacija kao što su *Svjetska banka* i *Evropska komisija* omogućava bolje razumijevanje ekonomskog pejzaža Crne Gore te pruža ključne informacije potrebne za planiranje i implementaciju efikasnih restrukturacijskih inicijativa. U okviru diskusije o finansijskom restrukturiranju, slučaj *Montenegro Airlines* predstavlja značajan primjer izazova s kojima su se suočavale nacionalne aviokompanije.

Prema revizorskom izvještaju iz 2018. godine, *Montenegro Airlines* je zabilježio akumulirani gubitak od 89,8 miliona eura i negativan kapital od 51,5 miliona eura, uz godišnji gubitak od 1,97 miliona eura i dodatne potencijalne obaveze od 22,5 miliona eura.

Montenegro Airlines se suočavao s ozbiljnim finansijskim teškoćama koje su se ogledale u visokoj zaduženosti i nepovoljnim poslovnim rezultatima, što je dodatno potvrdilo potrebu za temeljitim restrukturiranjem njegovog poslovanja. U analizi problema upravljanja kontinuiranim gubicima, uprkos periodičnim pokušajima optimizacije troškova, postalo je evidentno da površinske promjene ne pružaju željene rezultate. Ova situacija jasno je upućivala na nužnost implementacije sveobuhvatnog pristupa restrukturiranju.

U tom kontestu, učinkovito upravljanje finansijskim i operativnim aspektima unutar aviokompanije zahtijevalo je holistički pristup, a ne samo površinske korekcije. Shodno tome, samostalna optimizacija troškova više nije bila adekvatna, već dubinska transformacija poslovnih i operativnih modela kako bi se osigurali dugoročni ciljevi i održivost poslovanja. Da bi se efikasno riješili ovi izazovi, *Montenegro Airlines* je morao implementirati seriju restriktivnih mjera koje su obuhvatale ne samo smanjenje

troškova, već i restrukturiranje dugova te prilagođavanje strategije kompanije trenutnim i predviđenim tržišnim uslovima. Ovakav pristup zahtijevao je sveobuhvatnu analizu svih segmenata poslovanja, od finansijskih struktura do operativnih procedura, te razvijanje strategija koje mogu osigurati dugoročnu održivost u izuzetno konkurentnom okruženju avioindustrije.

Složenost problema s kojima se suočavao *Montenegro Airlines* ilustrira značaj razumijevanja da površne izmjene ili privremene mjere štednje neće nužno rezultirati stabilizacijom.

Umjesto toga, neophodno je angažiranje na razini dubokih strukturalnih promjena koje mogu temeljito reformirati kako finansijski tako i operativni *modus operandi* kompanije. U tom kontekstu, iskustva *Montenegro Airlinesa* služe kao dragocjen uvid u nužnost razvijanja otpornih strategija restrukturiranja. Takve strategije bi omogućile kompanijama ne samo preživljavanje trenutnih kriza, već i postavljanje čvrstih temelja za buduću konkurentnost i rast. Strategija restrukturiranja koju je implementirao *Montenegro Airlines* obuhvatila je sveobuhvatne mjere usmjerene na revitalizaciju kompanije u veoma izazovnom razdoblju. Te mjere su uključivale smanjenje operativnih troškova, stratešku optimizaciju zračnih ruta, redukciju radne snage, te pregovore s dobavljačima radi poboljšanja uslova nabavke što je kolektivno imalo za cilj stabilizaciju finansijskih operacija aviokompanije. Ključni koraci poput restrukturiranja dugova i racionalizacije poslovnih operacija omogućili su *Montenegro Airlinesu* da stabilizira svoje finansije u kratkom vremenskom periodu. Ove mjere nisu bile samo reaktivne - predstavljale su strukturirani pristup usmjeren na dugoročnu održivost i finansijsku stabilnost kompanije.

Restrukturiranje dugova, koje je uključivalo pregovore o reprogramiranju postojećih kredita i traženje povoljnijih finansijskih uslova, dodatno je pomoglo u stabilizaciji bilance i osiguranju operativne likvidnosti. Ovaj holistički pristup restrukturiranju je bio ključan za transformaciju *Montenegro Airlinesa* u efikasniju i održivu aviokompaniju. U analizi značaja promjena u poslovnoj strategiji, ključnih za proces restrukturiranja *Montenegro Airlinesa*, naglašeno je kako su varijacije u cijenama goriva i dinamične promjene u tržišnoj potražnji predstavljale značajne izazove za operativnu efikasnost kompanije. Ova tvrdnja osvjetljava kako vanjski ekonomski faktori nisu samo pasivni kontekst, već aktivni igrači koji direktno utiču na finansijske i operativne performanse kompanije. Analiza također sugerira da je za aviokompanije poput *Montenegro Airlinesa* ključno da neprestano prilagođavaju svoje poslovne strategije kako bi odgovorile na volatilne tržišne uslove.

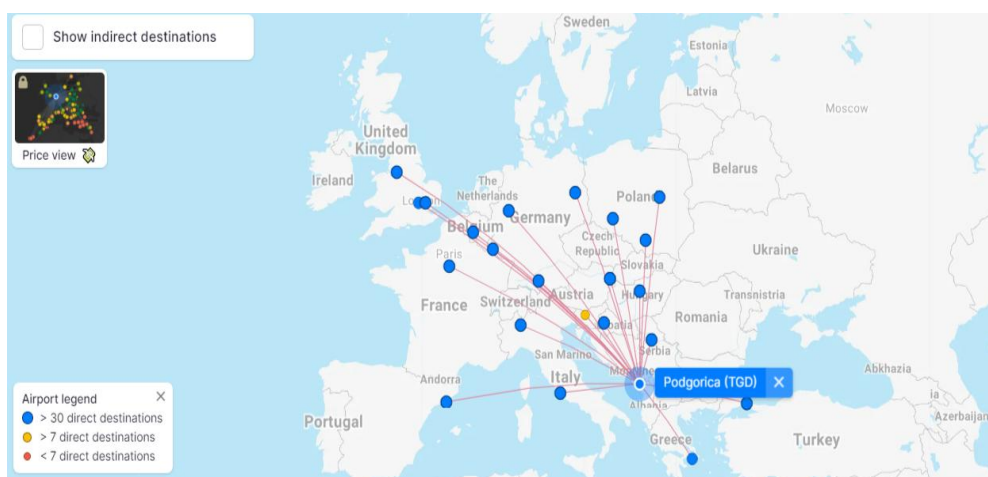
U zaključku, iskustvo *Montenegro Airlinesa* tokom kriznih razdoblja i njihova sposobnost za oporavak i povratak na stazu održivog razvoja ilustriraju ključnu ulogu adaptivnog upravljanja u avioindustriji. Ovaj primjer ne samo da potvrđuje važnost fleksibilnosti i agilnosti u poslovanju, već i ističe neophodnost brze adaptacije na promjene na tržištu i strateškog upravljanja finansijama. Strateška prilagodba poslovnih modela, u kombinaciji s efikasnim finansijskim upravljanjem, omogućuje aviokompanijama da ne samo reaguju na trenutne izazove, već i proaktivno planiraju za budućnost, minimizirajući rizike i maksimizirajući prilike. U tom smislu, lekcije izvučene iz prakse *Montenegro Airlinesa* služe kao dragocjeni uvidi za cijelu industriju, naglašavajući da je kontinuirana adaptacija i inovacija ključna za dugoročni uspjeh i stabilnost. Strateški odgovor na eksterne šokove i internu dinamiku, zajedno s održivim upravljanjem ključnih resursa i kapaciteta, neizbježni su za održavanje konkurentnosti u avioindustriji. *Montenegro Airlines* pokazuje kako adaptivno upravljanje može transformirati potencijalne prijetnje u prilike za rast, čime se potvrđuje važnost sveobuhvatne i strukturirane strategije u upravljanju avio kompanijom.

4. TRANZICIJA MONTENEGRO AIRLINESA U TOMONTENEGRO

Prelazak *Montenegro Airlinesa* u *ToMontenegro* poslužio je kao značajan primjer kako nacionalna aviokompanija može navigirati kroz finansijsko restrukturiranje usred izazovnih tržišnih i industrijskih promjena. Ovaj proces nije samo refleksija globalnih izazova u avioindustriji, već i demonstracija kako pravilno upravljanje restrukturiranjem može osigurati preživljavanje i razvoj aviokompanije. Prema izvještaju Svjetske banke (2021b), tržišni uslovi, posebno tokom globalne pandemije COVID-19, zahtijevali su brze i odlučne mjere od strane vlada i korporacija kako bi se održala ključna infrastruktura i usluge. *Montenegro Airlines*, kao nacionalni prijevoznik Crne Gore, suočavao se s brojnim finansijskim i operativnim izazovima koji su kulminirali u 2020. godini, uključujući visoke operativne

troškove i neodržive dugove.

U odgovoru na niz finansijskih i operativnih izazova, Vlada Crne Gore inicirala je proces restrukturiranja kako bi izbjegla potpuni kolaps nacionalnog avio prijevoznika, čime je osnovana nova, održivija kompanija pod imenom *ToMontenegro*. Značaj ovog strateškog pristupa leži u očuvanju nacionalnih interesa i zaštiti radnih mjesta u ključnim industrijskim sektorima. U tom kontekstu, tokom procesa re *Montenegro Airlinesa*, implementirane su ključne strategije koje su obuhvaćale finansijsko restrukturiranje dugova. Nova kompanija preuzela je odabrane aktive i obaveze, dok su dugovi bili predmet intenzivnih pregovora i restrukturiranja s kreditorima. Dodatno, *ToMontenegro* je implementirao strože mehanizme kontrole troškova te provodio reviziju postojećih ruta kako bi se fokusirao na profitabilne letove. Investicije u novi identitet brenda i marketinške kampanje bile su ključne za obnovu povjerenja kod putnika.

Slika 1. Direktna i indirektna linija Montenegro Airlinesa 2022 godine.

Izvor: <https://montebooking.me/local-info/schedule-of-winter-flights-2022-23-from-montenegro-on-direct-and-connecting-flights>

Poslije tranzicije dolazi do otvaranja većeg broja što direktnih tako i indirektnih linija te se vidi odmah u početku da je tranzicija uspješila broj letova. Ovi nalazi sugeriraju da promjene unutar poduzeća ne samo da prate rast produktivnosti, već ga i aktivno potiču, što ukazuje na važnost strateškog pristupa restrukturiranju za dugoročni razvoj i konkurentnost poduzeća. Kroz sve ove aspekte, finansijsko restrukturiranje *Montenegro Airlinesa* i sličnih kompanija demonstrira kako strukturirane i dobro vođene promjene mogu imati temeljito pozitivan utjecaj na širu ekonomiju, potičući rast, stabilnost i razvoj na dugi rok. Ovi primjeri pružaju važne lekcije o važnosti agilnosti i prilagodljivosti u upravljanju nacionalnim gospodarstvima u sve nestabilnijem globalnom okruženju.

Uprkos postignutim uspjesima u finansijskom restrukturiranju u Crnoj Gori, proces je još uvijek ispunjen različitim izazovima koji mogu ugroziti dugoročni uspjeh i održivost ovih inicijativa. Među ključnim izazovima su nedostatak kvalificiranih stručnjaka koji razumiju nijanse korporativnog i finansijskog restrukturiranja, složenost pravnog okvira koji regulira ove aktivnosti, te ograničen pristup finansijskim resursima, osobito za manja preduzeća. Nedostatak stručnjaka u Crnoj Gori se manifestuje kroz ograničenu dostupnost kvalificiranih lokalnih konsultanata i finansijskih savjetnika sposobnih za vođenje složenih procesa restrukturiranja. Ovo često dovodi do situacije gdje kompanije moraju angažovati međunarodne eksperte, što rezultira povećanjem troškova i dodatnom kompleksnošću u upravljanju restrukturiranjem.

Složenost pravnog okvira u Crnoj Gori još uvijek predstavlja ozbiljnu barijeru za efikasno i brzo restrukturiranje. Pravni sistem nije samo zahtjevan u pogledu usklađenosti sa zakonskim propisima, već takođe pokazuje sporost u adaptaciji na potrebe brze korporativne reorganizacije. Reforme pravnog sistema su, stoga, neophodne kako bi se omogućilo fleksibilnije i transparentnije restrukturiranje koje je ključno za podršku poslovnoj inovativnosti i ekonomskom razvoju. Dosadašnja akademska literatura

ukazuje na značaj prilagođavanja pravnih okvira koji bi omogućili kompanijama lakše prilagođavanje na dinamične tržišne promjene. U kontekstu pristupa finansijskim resursima, mala i srednja poduzeća suočavaju se s izazovima u osiguranju tradicionalnih oblika finansiranja, kao što su bankarski krediti ili pristup tržištima kapitala.

ZAKLJUČAK

Finansijsko restrukturiranje igra ključnu ulogu u oporavku i održivosti poduzeća u Crnoj Gori, djelujući kao neophodan mehanizam za upravljanje kroz finansijske izazove i osiguravanje dugoročne konkurentnosti. Studija slučaja aviokompanije *Montenegro Airlinesa* jasno pokazuje kako adekvatno vođeno finansijsko restrukturiranje ne samo da omogućava preduzećima preživljavanje u teškim ekonomskim uslovima, već također potiče njihov rast i razvoj. Ovaj proces omogućuje preduzećima da restrukturiraju svoje dugove, optimiziraju operativne troškove i učinkovitije upravljaju svojim resursima.

Kroz uspješno restrukturiranje, kompanije mogu postići bolju likvidnost, poboljšanu solventnost i osnaženu tržišnu poziciju, što u konačnici vodi ka održivom poslovanju. Međutim, uprkos ovim prednostima, postoje brojni izazovi koji zahtijevaju pažljivo rješavanje. Izazovi kao što su nedostatak kvalificiranih stručnjaka, složeni pravni okviri i ograničen pristup finansijskim resursima neprestano stvaraju prepreke koje mogu usporiti ili čak onemogućiti proces restrukturiranja. Da bi se ovi izazovi uspješno prevazišli, potrebno je kontinuirano angažovanje na razvoju stručnih kapaciteta, reformi pravnog sistema i stvaranju poticajnijeg finansijskog okruženja.

Budući trendovi ukazuju na nužnost integracije naprednih tehnologija i inovativnih finansijskih alata u procese restrukturiranja. Primjena digitalnih alata i tehnologija može značajno unaprijediti efikasnost i transparentnost ovih procesa, omogućavajući preduzećima da preciznije procijene svoje potrebe i brže reagiraju na promjene u tržišnim uslovima. Nadalje, razvoj alternativnih izvora finansiranja, kao što su grupno finansiranje (*crowdfunding*) i finansijsko-tehnološka (*fintech*) rješenja, može pružiti dodatne mogućnosti za prikupljanje kapitala neophodnog za restrukturiranje i rast.

U konačnici, uspjeh finansijskog restrukturiranja u Crnoj Gori zavisi od sposobnosti da se prilagodi kako unutrašnjim tako i vanjskim izazovima, uz stalni fokus na inovacije i poboljšanja u upravljanju. Stoga je esencijalno da se kroz nacionalne politike i strategije osigura podrška i poticanje efikasnog finansijskog restrukturiranja, što će doprinijeti stabilnosti i prosperitetu crnogorskog poslovnog sektora.

REFERENCE

1. Abramovsky, L., & Griffith, R. (2009). *ICT, corporate restructuring and productivity*. Institute for Fiscal Studies. Retrieved from <https://ifs.org.uk/publications/ict-corporate-restructuring-and-productivity>
2. Al Jazeera Balkans. (2019, 28. avgust). *Gubitak Montenegro Airlinesa: 90 miliona eura*. Retrieved from <https://balkans.aljazeera.net/news/economy/2019/8/28/gubitak-montenegro-airlinesa-90-miliona-eura>
3. Altman, E. I. (1968). Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy. *Journal of Finance*, 23(4), 589-609. Retrieve from <https://www.jstor.org/stable/2978933>
4. Džogović, A. S., & Bajrami, V. (2023). Qualitative research methods in Science and Higher education. *Human Research in Rehabilitation*, 13(1), 156-166. <https://doi.org/10.21554/hrr.042318>
5. Erić, D. D., & Stošić, I. S. (2013). *Korporativno rekonstruiranje*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija.
6. Evropska komisija [European Commission]. (2021). *Montenegro 2021 Report*. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2021_en
7. Gilson, S. C. (2012). Coming through in a crisis: How Chapter 11 and the Debt
8. Restructuring Industry are helping to revive the U.S. economy. *Journal of Applied Corporate Finance*, 22(4), 23-35.
9. Hotchkiss, E. S., & Mooradian, R. M. (1998). Acquisitions as a means of restructuring firms in Chapter 11. *Journal of Financial Intermediation*, 12(4), 240-262.
10. Ivashina, V., & Kovner, A. (2011). The private equity advantage: Leveraged buyout firms and relationship banking. *Review of Financial Studies*, 24(7), 2462-2498.
11. Li, X. (2011). *Productivity, restructuring, and the gains from takeovers*. University of Michigan.
12. Myers, S. C. (1977). Determinants of corporate borrowing. *Journal of Financial Economics*, 5(2), 147-175.
13. Porter, M. E. (1996). What is strategy? *Harvard Business Review*, 74(6), 61-78. Retrieved from <https://hbr.org/1996/11/what-is-strategy>
14. Roberts, M. R., & Sufi, A. (2009). Control rights and capital structure: An empirical investigation.
15. *Journal of Finance*, 64(4), 1657-1695. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2009.01476.x>
16. Schleifer, A., & Vishny, R. W. (1992). Liquidation values and debt capacity: A market equilibrium approach. *Journal of Finance*, 47(4), 1343-1366. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1992.tb04661.x>
17. Svjetska banka [World Bank]. (2021a). *Montenegro Systematic Country Diagnostic Update*

(Report No. 160404-ME). Europe and Central Asia Region. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/390531625727784681/pdf/Montenegro-Systematic-Country-Diagnostic-Update.pdf>

M. A. Ghazanfari, T. T. Fard, M. T. Sadeghi, „Financial Management approaches with based on organizations and business trade”, in Proc. Playa Meloneras, Gran Canaria, 2011, pp.138

PERCEPTION OF SCHOOL FAMILY COMMUNITY RELATIONSHIPS

Florjan MINO, Evisa LANI, Irena PLAKA, Ylli SOTA, Ensuida LUSHNJARI, Enduela SINO, Erjona KALLUCI, Donika CUCALLA, Aida HEBEJA, Altida NDREU

This study is being carried out in the framework of the School of Directors project

The relationship between schools and parents plays a crucial role in shaping students' academic success and overall well-being. This abstract explores the dynamics of this relationship, highlighting key factors that influence its effectiveness and implications for educational outcomes. Effective communication channels, parental involvement in school activities, and mutual trust are identified as critical elements in fostering a positive school-parent relationship. Research indicates that when schools actively engage parents in their children's education, students demonstrate higher academic achievement, improved behavior, and increased motivation. However, barriers such as lack of communication, time constraints, and cultural differences can hinder parental involvement and strain the relationship between schools and parents. Addressing these challenges requires collaborative efforts from both schools and parents to create a supportive and inclusive educational environment. By prioritizing open communication, facilitating parental engagement, and fostering mutual respect, schools can strengthen their relationship with parents, ultimately contributing to the success and well-being of all students

Hypothesis:

There is a positive correlation between the quality of the relationship between schools and parents and students' academic achievement and overall well-being.

This hypothesis suggests that when schools establish strong partnerships with parents, characterized by effective communication, active involvement, and mutual respect, students are more likely to experience academic success and thrive emotionally. Conversely, a weak or strained relationship between schools and parents may hinder students' academic progress and negatively impact their socio-emotional development. Testing this hypothesis involves examining the extent to which various factors, such as communication practices, parental involvement initiatives, and the presence of barriers to collaboration, influence the relationship between schools and parents and its subsequent effects on student outcomes. By investigating this relationship, educators and policymakers can identify strategies to strengthen school-parent partnerships and support student success.

Literature

Here are some key literature sources that explore the relationship between schools and parents: Epstein, J. L. (2018). "School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Enhancing Schools." Published by Routledge, this book offers a thorough examination of research concerning school-family-community partnerships. It delves into effective collaboration strategies and their influence on student outcomes.

Henderson, A. T., & Mapp, K. L. (2002). "A New Wave of Evidence: The Influence of School, Family, and Community Connections on Student Achievement." Published by the National Center for Family & Community Connections with Schools, this report consolidates research findings from multiple studies exploring how school-family-community connections affect

student achievement. It emphasizes successful practices and offers recommendations tailored to educators and policymakers. Sheldon, S. B., & Epstein, J. L. (2005). "Involvement counts: Family and community partnerships and mathematics achievement." *The Journal of Educational Research*, 98(4), 196-207. Focused on the relationship between family and community involvement and student achievement in mathematics, this literature review synthesizes findings from empirical studies and offers insights for educators.

Hill, N. E., & Tyson, D. F. (2009). "Parental Involvement in Middle School: An Evaluation of Strategies for Enhancing Achievement." Published in *Developmental Psychology*, this meta-analysis scrutinizes the effectiveness of various parental involvement tactics in fostering academic success among middle school students. It offers implications for nurturing school-family partnerships.

Hoover-Dempsey, K. V., & Sandler, H. M. (1997). "Understanding Parental Involvement in Education: A Review of Motivational Factors." This literature review delves into the reasons behind parental engagement in their children's education. It identifies motivational processes that contribute to parents' involvement with schools and their children's learning.

Jeynes, W. H. (2007). "Parental Involvement and Urban Secondary School Student Academic Achievement: Insights from a Meta-Analysis." Published in *Urban Education*, this meta-analysis amalgamates findings from studies investigating the link between parental involvement and academic performance among urban secondary school students. It underscores the significance of family-school partnerships.

Mapp, K. L., & Kuttner, P. J. (2013). "Partners in Education: A Framework for Strengthening Family-School Collaboration." Published by SEDL, this report introduces a framework designed to bolster the collaborative capacity of families, schools, and communities. It draws upon research and best practices in family engagement.

Methodology:

Literature Review: Conduct a comprehensive review of existing research literature on the relationship between schools and parents. This review will provide insights into factors that influence the quality of this relationship, such as communication practices, parental involvement initiatives, cultural factors, and socio-economic considerations.

Data Collection: Administer the survey to a sample of parents and school staff from diverse socio-economic and cultural backgrounds. Ensure confidentiality and anonymity to encourage honest responses. Consider using both online and paper-based survey methods to maximize participation.

Quantitative Analysis: Analyze survey responses using quantitative methods, such as descriptive statistics and inferential statistics. Examine correlations between variables (e.g., communication frequency, parental involvement levels) and outcomes (e.g., academic achievement, student well-being) to identify patterns and relationships.

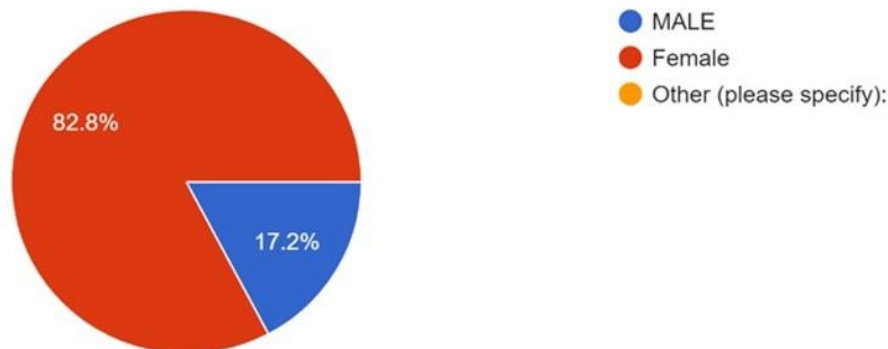
Qualitative Analysis: Conduct qualitative interviews or focus groups with a subset of participants to gain deeper insights into their experiences and perceptions regarding the school-parent relationship. Analyze interview transcripts using thematic analysis to identify common themes and key factors influencing the relationship.

Ethical Considerations: Ensure ethical guidelines are followed throughout the research process, including obtaining informed consent from participants, protecting their confidentiality, and addressing any potential biases in data collection and analysis.

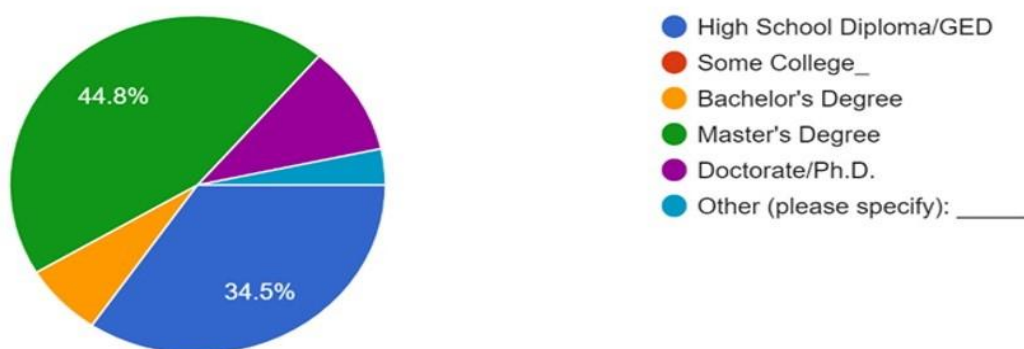
Recommendations and Implications: Based on the findings, develop recommendations for schools, parents, and policymakers to strengthen the school-parent relationship. Highlight implications for practice, policy, and future research in the field.

By employing a mixed-methods approach that combines quantitative surveys with qualitative interviews, this methodology aims to provide a comprehensive understanding of the relationship between schools and parents and its impact on student outcomes.

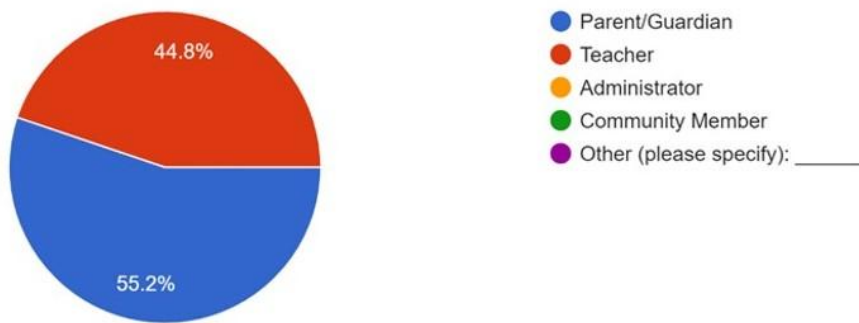
Data analyses

The majority of respondents (80%) identify as female, while a smaller proportion (20%) identify as male. There's an option for respondents to specify "Other" gender identities, but no data is provided for this category. The gender distribution in the respondents indicates a significant skew towards females in the sample. Depending on the context of the questionnaire and the objectives of the study, the gender distribution may have implications for the generalizability of the findings. It's important to consider whether the sample accurately represents the population of interest.

The distribution of educational backgrounds among respondents provides insight into the demographic composition of the sample. The prevalence of respondents with a high school diploma or GED suggests that the sample may include individuals from diverse educational backgrounds. The presence of respondents with some college, bachelor's, master's, and even doctoral degrees suggests a range of educational attainment levels within the sample.

Parent/Guardian: The majority of respondents (55.2%) identify themselves as parents or guardians. This suggests that a significant portion of the respondents have children enrolled in the school or have a direct familial relationship with students.

Teacher: A significant proportion of respondents (44.8%) identify themselves as teachers. This indicates that a considerable number of respondents are educators within the school.

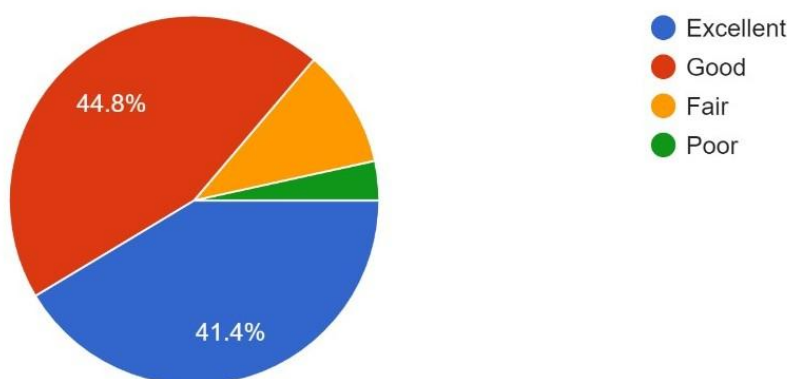
Administrator, Community Member, Other: Data is not provided for these categories, so it's unclear how many respondents fall into these groups. These categories may represent additional stakeholders within the school community, such as school administrators, members of the local community, or individuals with other affiliations.

Implications:

The distribution of respondents' relationships to the school provides insight into the composition of the respondent sample.

The presence of both parents/guardians and teachers among the respondents suggests a diverse range of perspectives and interests within the school community.

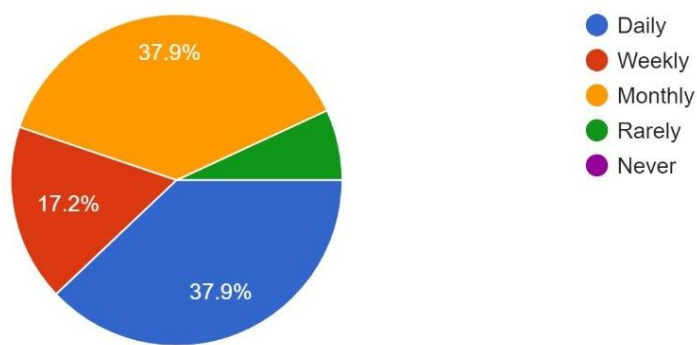
Understanding the different roles and affiliations of respondents can help tailor communication strategies and address the needs and concerns of various stakeholders effectively

The majority of respondents perceive the communication between the school and parents positively, with a significant portion rating it as excellent or good.

The presence of respondents rating the communication as fair or poor suggests that there may be areas for improvement or specific concerns that need to be addressed.

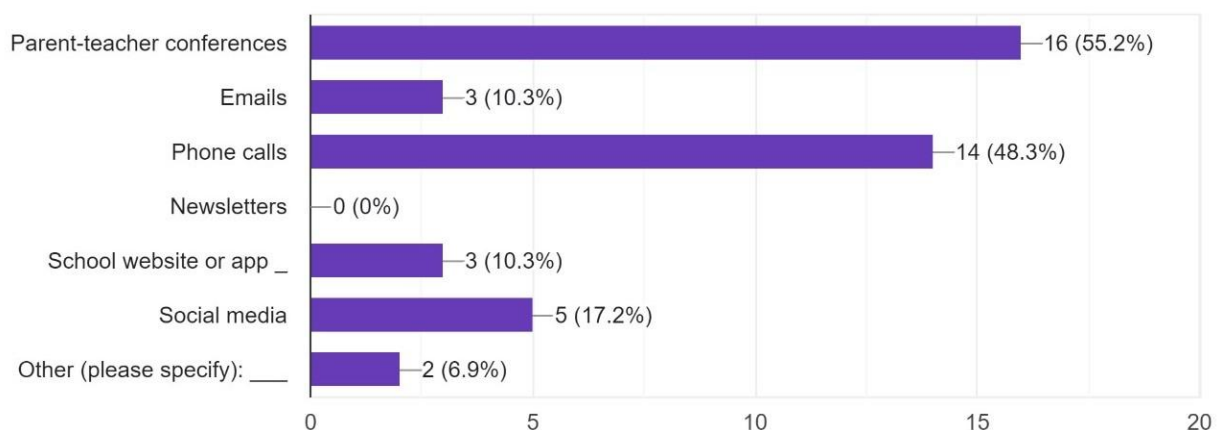
Understanding the reasons behind different ratings can help identify strengths and weaknesses in current communication practices and guide efforts to enhance communication effectiveness.

The varying frequencies of updates reported by respondents highlight the diversity of communication practices among schools.

The high percentage of respondents receiving daily or monthly updates suggests that these frequencies are preferred by a significant portion of the respondent sample.

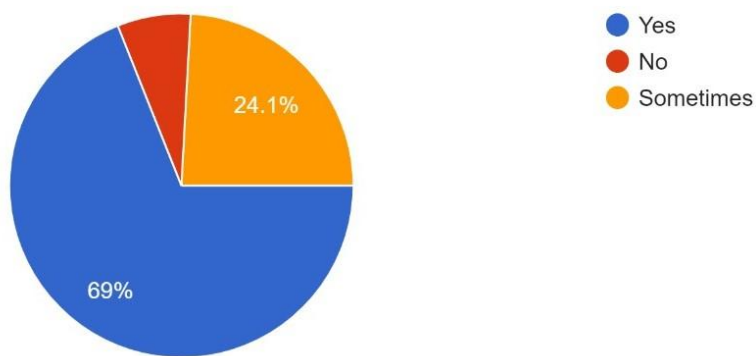
The presence of respondents reporting rarely or never receiving updates indicates potential areas for improvement in communication practices, as consistent communication is essential for maintaining parent-school partnerships.

The preferences for different communication methods vary among respondents, highlighting the importance of offering diverse communication channels to accommodate individual preferences.

The high rating of parent-teacher conferences underscores the significance of personal interactions and direct communication between parents and teachers in fostering effective communication and collaboration.

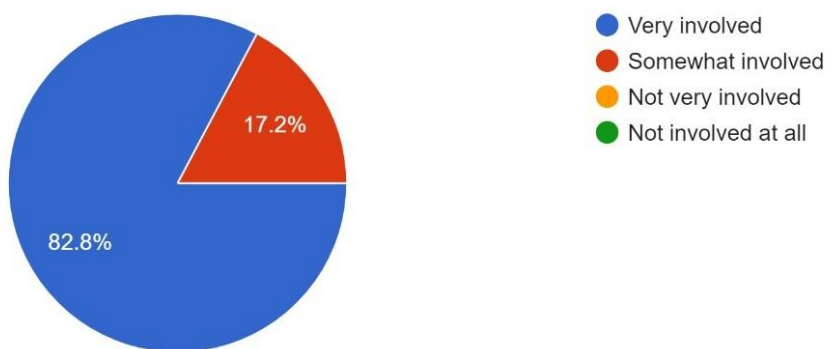
The presence of alternative communication methods like social media and other unspecified methods suggests the need for schools to adapt to evolving communication trends and technologies.

The high percentage of respondents feeling encouraged to participate reflects positively on the school's efforts to promote parental and community involvement.

The small percentage of respondents not feeling encouraged highlights the importance of addressing barriers to participation and ensuring inclusivity in school activities.

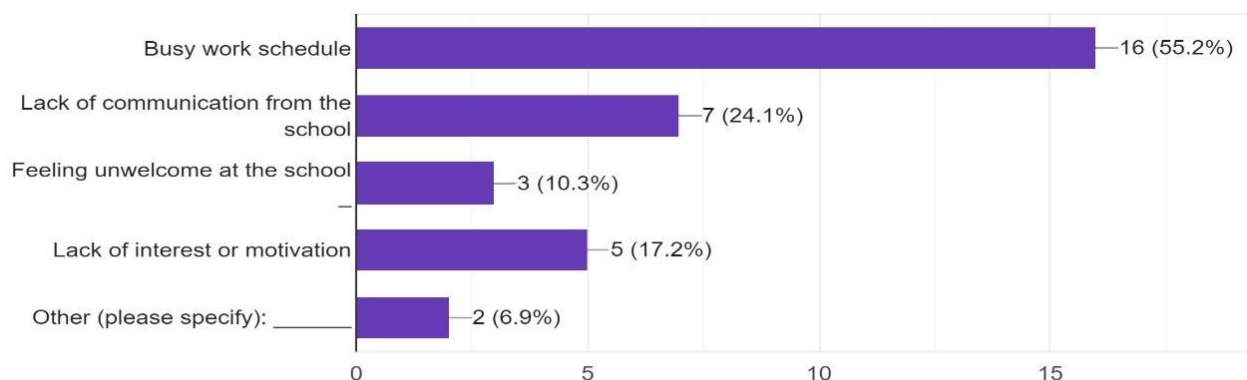
The presence of respondents who sometimes feel encouraged suggests the need for consistent and proactive efforts to engage all members of the school community.

The high percentage of respondents indicating very high levels of involvement reflects positively on the commitment of parents to their child's education.

The presence of respondents indicating varying levels of involvement underscores the diversity of parental engagement practices within the school community.

Understanding the factors contributing to high levels of parental involvement can inform strategies to promote and sustain parental engagement in education.

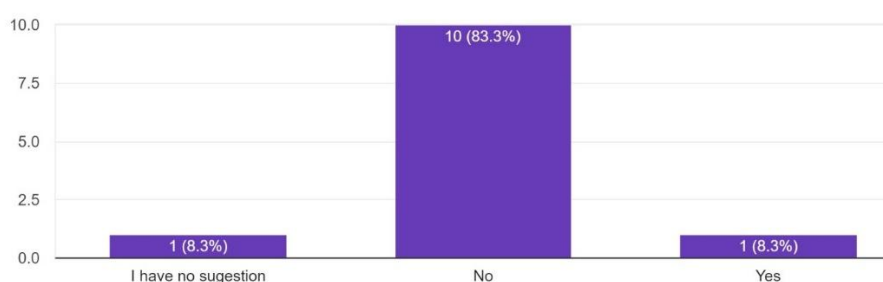

Work-life balance, effective communication from the school, and perceptions of inclusivity are critical factors influencing parental involvement in their child's education.

Understanding the specific challenges faced by parents, such as work commitments or feelings of unwelcome, can inform targeted interventions to support greater engagement. Recognizing and addressing individual motivations and interests can help tailor strategies to promote parental involvement effectively.

- **Further Consideration:**

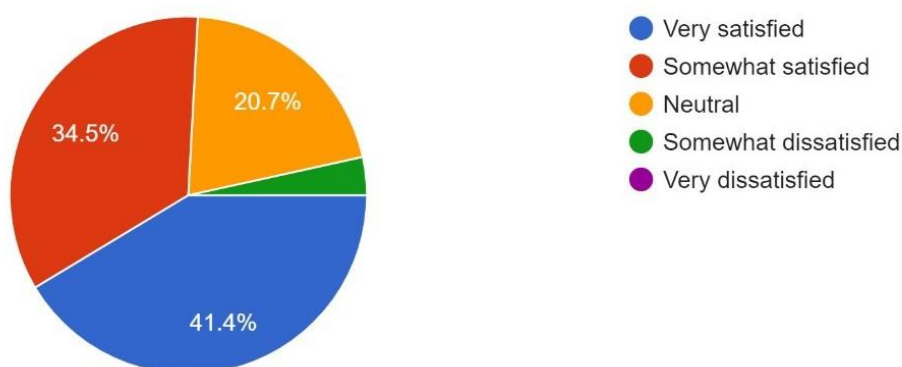
Exploring the nature of other factors specified by respondents can provide insights into additional barriers or facilitators of parental involvement. Assessing the effectiveness of current communication strategies and initiatives aimed at promoting inclusivity can inform efforts to address identified challenges.

Barriers to Involvement: The presence of respondents who report encountering barriers highlights the diverse challenges faced by parents in engaging with their child's education. These barriers may include factors such as time constraints, communication issues, lack of resources, or personal circumstances.

Support and Resources: Addressing the barriers identified by respondents who answered "yes" can help schools and educational institutions provide targeted support and resources to facilitate greater parental involvement. Understanding the specific challenges faced by parents is crucial for developing effective strategies to overcome these obstacles.

Promoting Engagement: While a majority of respondents indicate no significant barriers to involvement, continued efforts to promote parental engagement and collaboration between parents and schools remain essential. Creating inclusive and welcoming environments, improving communication channels, and offering diverse opportunities for involvement can further enhance parental participation in their child's education.

Positive Perception: The majority of respondents express satisfaction with the relationship between the school and parents, indicating a generally positive perception of collaboration and communication.

Room for Improvement: While satisfaction levels are generally high, the presence of respondents feeling neutral or somewhat dissatisfied highlights the importance of continuous improvement efforts. Addressing areas of concern and enhancing communication channels and engagement initiatives can further strengthen the relationship between the school and parents.

Monitoring and Feedback: Regular monitoring of satisfaction levels and soliciting feedback from parents can provide valuable insights into areas of strength and areas needing improvement. This feedback loop enables schools to adapt and refine their practices to better meet the needs and expectations of parents.

Conclusions and recommendations

Conclusions:

Enhanced Communication Channels: Respondents emphasize the importance of improving communication channels between the school and parents. Regular updates through emails, newsletters, and a dedicated parent portal on the school website are recommended to facilitate timely and transparent communication.

Increased Parent Involvement Opportunities: There is a strong consensus among respondents regarding the need to provide more opportunities for parents to engage with the school. This includes organizing parent-teacher association meetings, workshops, and volunteer opportunities to foster greater parental involvement in school activities and decision-making processes.

Welcoming and Inclusive Environment: Suggestions focus on creating a welcoming and inclusive school environment where parents feel valued, respected, and actively involved in their child's education. Strengthening parent-school partnerships and promoting cultural diversity are identified as key initiatives to achieve this goal.

Parent Education and Support: Respondents highlight the importance of providing resources, workshops, and informational sessions to support parents in understanding educational policies, curriculum standards, and strategies for supporting their child's learning at home. This reflects a desire for increased parental empowerment and engagement in their child's education.

Feedback Mechanisms: Recommendations include establishing formal feedback mechanisms, such as surveys or suggestion boxes, to gather input from parents on their experiences, concerns, and suggestions for improvement. This ensures that parent voices are heard and valued in shaping school policies and practices.

Accessibility and Flexibility: Respondents emphasize the importance of increasing the accessibility and flexibility of school-related events, meetings, and communications to accommodate parents' diverse schedules and commitments. This promotes greater inclusivity and participation among parents with varying needs and circumstances.

Recognition and Appreciation: Suggestions include initiatives to recognize and appreciate parental contributions to the school community, such as awards ceremonies, parent appreciation events, or acknowledgments in school publications. This fosters a sense of belonging and appreciation among parents, encouraging continued engagement and support.

Recommendations:

Implement a Comprehensive Communication Strategy: Develop a comprehensive communication strategy that utilizes multiple channels, including emails, newsletters, social

media, and a dedicated parent portal, to ensure consistent and transparent communication between the school and parents.

Expand Parent Involvement Opportunities: Expand opportunities for parental involvement by organizing regular parent-teacher association meetings, workshops, and volunteer opportunities. Encourage parents to actively participate in school activities and decision-making processes.

Promote a Welcoming and Inclusive Environment: Foster a welcoming and inclusive school environment by strengthening parent-school partnerships and promoting cultural diversity. Implement initiatives that celebrate diversity and ensure all parents feel valued and respected within the school community.

Provide Parent Education and Support Services: Offer parent education and support services, such as workshops and informational sessions, to empower parents with the knowledge and skills needed to support their child's learning at home. Provide resources that address educational policies, curriculum standards, and effective parenting strategies.

Establish Feedback Mechanisms: Establish formal feedback mechanisms, such as surveys or suggestion boxes, to solicit input from parents on their experiences, concerns, and suggestions for improvement. Use this feedback to inform decision-making and continuously improve the school-parent relationship.

Enhance Accessibility and Flexibility: Enhance the accessibility and flexibility of school-related events, meetings, and communications to accommodate parents' diverse schedules and commitments. Offer alternative formats and times for meetings and events to ensure all parents can participate.

Recognize and Appreciate Parental Contributions: Implement initiatives to recognize and appreciate parental contributions to the school community, such as awards ceremonies, parent appreciation events, or acknowledgments in school publications. Show gratitude for parental involvement and support.

By implementing these recommendations, schools can foster stronger relationships with parents, enhance parental engagement and support, and ultimately promote student success and well-being. Continuously evaluating and adjusting these initiatives based on feedback from parents will ensure ongoing improvement and effectiveness.

Literature

Epstein, J. L. (2018). "School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools." Routledge.

Henderson, A. T., & Mapp, K. L. (2002). "A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement." National Center for Family & Community Connections with Schools.

Sheldon, S. B., & Epstein, J. L. (2005). "Involvement counts: Family and community partnerships and mathematics achievement." *The Journal of Educational Research*, 98(4), 196-207.

Hill, N. E., & Tyson, D. F. (2009). "Parental involvement in middle school: A meta-analytic assessment of the strategies that promote achievement." *Developmental Psychology*, 45(3), 740-763.

Hoover-Dempsey, K. V., & Sandler, H. M. (1997). "Why do parents become involved in their children's education?" *Review of Educational Research*, 67(1), 3-42.

Jeynes, W. H. (2007). "The relationship between parental involvement and urban secondary school student academic achievement: A meta-analysis." *Urban Education*, 42(1), 82–110.

Mapp, K. L., & Kuttner, P. J. (2013). "Partners in Education: A Dual Capacity-Building Framework for Family–School Partnerships." SEDL.

FINANSIJSKO TRŽIŠTE U CRNOJ GORI ULOGA, POJAM I ZNAČAJ
Dr Sc.Mileta Brajković-Univerzitet „Mediterran“,Podgorica
brajkovicmileta@gmail.com

Uvod

Finansijski sistem je jedan od sistema koji je sastavni dio ekonomije jedne zemlje a koji se bavi štednjom i investicijama. Ovaj sistem sačinjen je od niza zakona, tehnika finansijskih institucija, tržišta, regulatornih tijela i pomoću njega se vrše kako državne tako i međunarodne transakcije. Finansijski sistem je skup institucija, tržišta, pravila i zakona kako bi se realizovali novčani tokovi između onih koji čuvaju novac (pojedinci, vlasnici biznisa, Vlada...) i onih koji ga pozajmljuju. Finansijski sistem se sastoji od niza institucija i mehanizama poput banaka, berzi, osiguravajućih društava, zajedničkih i penzionih fondova kao i regulatornih tijela. Kao sastavni dio privrednog sistema, finansijski sistem ima ključnu ulogu u povezivanju štednje i investicija. Stoga je nesporno važna uloga finansijskog sistema u funkcionisanju svake tržišne privrede. Osim mobilizacije i transfera štednje od finansijski sufitarnih ka finansijski deficitarnim subjektima, finansijski sistem uključuje funkcionisanje odgovarajućeg mehanizma kontrole korporativnog upravljanja, omogućava upravljanje rizicima u finansijskom poslovanju i olakšava razmjenu dobara i usluga. Svaka od navedenih funkcija ima uticaj na akumulaciju kapitala i razvoj tehnoloških inovacija kao primarnih determinanti ekonomskog rasta. S druge strane, ekspanzija realnog sektora podrazumijeva rast obima finansijskih transakcija. To dalje predstavlja osnovu za uvećanje obima i kvaliteta finansijskih proizvoda i usluga

1. KLJUČNE KOMPONENTE FINANSIJSKOG SISTEMA

Finansijski sistem je izuzetno kompleksan i jedinstven za svaku državu. Razlog tome je što se sastoji od više komponenti a svaka od njih ima svoje specifičnosti.

¹⁸²Pojava i razvoj finansija vezani su za pojavu i razvoj novca i nastanak države, za čije su funkcionisanje potrebna značajna finansijska sredstva. Finansije zadiru u sve oblasti ekonomskog i društvenog života. Zato je pojam finansija širok, a nauka o finansijama razgranata u više posebnih finansijskih disciplina. Finansijski sistem je složen i dinamičan skup zakonskih propisa, kojima se regulišu aktivnosti finansijskih institucija, finansijskog tržišta i finansijskih instrumenata.

Neke od ključnih komponenti ovog sistema su:

- **Finansijske institucije**

su organizacije koje pružaju različite finansijske usluge i posredničke funkcije u ekonomiji. Ove institucije igraju ključnu ulogu u olakšavanju tokova novca između štediša i onih koji su u potrazi za novcem, pružajući podršku ekonomskom razvoju i rastu. Osnovna djelatnost finansijskih institucija skoncentrisana je na držanje i operacije finansijskim instrumentima. Najpoznatije finansijske institucije su:

- Banke su finansijske institucije koje prikupljaju depozite od štediša i pozajmljuju novac pojedincima, preduzećima i drugim zainteresovanim licima. Pored toga, banke pružaju različite finansijske usluge kao što su otvaranje računa, izdavanje kredita, upravljanje novcem, i investiranje.
- Osiguravajuće kompanije pružaju zaštitu od finansijskih gubitaka nastalih usled raznih rizika, kao što su zdravstveni problemi, nezgode, ili prirodne katastrofe.

¹⁸²Vojinović, M.; Blečić, M. (2018). *Finansijsko poslovanje*. Podgorica, ZUNS

Osiguravajuće kompanije prikupljaju premije od osiguranika i obezbeđuju isplatu naknada u slučaju štete.

- Investicioni fondovi prikupljaju sredstva od investitora i ulažu ih u različite finansijske instrumente kao što su akcije, obveznice, i druge hartije od vrednosti. Ovi fondovi omogućavaju investitorima da diversifikuju svoje portfelje i ostvare potencijalne prinose.
- Brokeri su posrednici koji omogućavaju trgovinu finansijskim instrumentima kao što su akcije, obveznice, i devize. Oni pružaju platforme za trgovanje i izvršavaju naloge svojih klijenata na finansijskim tržištima.
- Penzijski fondovi prikupljaju sredstva od zaposlenih tokom njihove radne karijere i investiraju ih kako bi obezbijedili stabilne prihode tokom penzionisanja. Ovi fondovi igraju važnu ulogu u obezbeđivanju finansijske sigurnosti za pojedince u njihovim kasnijim godinama.

Ove finansijske institucije zajedno čine finansijski sistem koji podržava ekonomski rast, olakšava investicije, i omogućava efikasno upravljanje novčanim tokovima u društvu.

• **Finansijska tržišta**

su mjesta gdje se trguje različitim finansijskim instrumentima, kao što su akcije, obveznice, valute, roba, derivati i drugi instrumenti. Ova tržišta omogućavaju štedišama da investiraju svoj novac i ostvare prihode, dok istovremeno pružaju mogućnost kompanijama i drugim entitetima da prikupe kapital za finansiranje svojih aktivnosti.

¹⁸³Razvijenost ili nerazvijenost finansijskog tržišta u nekoj privredi često se mjeri većom ili manjom razvijenošću i strukturom pojedinih oblika finansijskih instrumenata. Finansijski instrumenti su oblici u kojima se može tražiti imovina pojedinih subjekata privrede, ili pojedinih sektora. Na razvijenost finansijskih instrumenata deluju brojni ekonomski, institucionalni, razvojni, istorijski i drugi faktori.

Evo nekoliko ključnih vrsta i elemenata finansijskih tržišta:

- **Akcije:** Na tržištu akcija, investitori kupuju i prodaju dionice kompanija. Vrijednost akcija varira u zavisnosti od performansi kompanije, makroekonomskih faktora i drugih faktora. Ovo tržište omogućava kompanijama da prikupe kapital putem izdavanja dionica, dok investitori mogu da ostvare profit kroz rast vrijednosti akcija i dividende.
- **Obveznice:** Tržište obveznica je tržište na kojem se trguje dugoročnim i kratkoročnim dugovima, tj. obveznicama, koje emituju vlade, korporacije ili drugi entiteti. Investitori kupuju obveznice kao dugoročne investicije, a dobijaju prinos u vidu kamata. Obveznice se obično smatraju sigurnijim investicijama u odnosu na akcije, ali nude niže prihode
- **Valutno tržište:** Na valutnom tržištu, investitori trguju valutama jedne države za valute drugih država. Ovo tržište omogućava razmjenu valuta za potrebe međunarodne trgovine i investicija. Cijene valuta se stalno mijenjaju u odnosu na promjene u ponudi i potražnji, geopolitičke događaje i ekonomske indikatore.
- **Robna tržišta:** Na robnim tržištima trguje se fizičkim robama kao što su nafta, zlato, srebro, žitarice, i drugi proizvodi. Ovi proizvodi se često koriste kao sirovine u proizvodnji ili kao sredstvo zaštite od inflacije.

¹⁸³ Ristić, Ž. (2013). *Finansijska tržišta i berzanski menadžment*. Beograd, Etnostil

- Derivativna tržišta obuhvataju finansijske instrumente čija vrijednost zavisi od vrijednosti drugih osnovnih sredstava. Ovi instrumenti se koriste za zaštitu od rizika, spekulaciju i upravljanje portfeljima.

Finansijska tržišta igraju ključnu ulogu u globalnoj ekonomiji omogućavajući štedišama da investiraju svoj novac i ostvare prihode, dok istovremeno omogućavaju kompanijama i drugim entitetima da prikupe kapital za finansiranje svojih aktivnosti. Ova tržišta pružaju platformu gde se susreću ponuda i tražnja za različitim finansijskim instrumentima poput akcija, obveznica, valuta, roba, derivata i drugih instrumenata. Kroz trgovinu na finansijskim tržištima, investitori mogu diversifikovati svoje portfolije, upravljati rizicima i ostvariti prinose, dok kompanije imaju pristup kapitalu potrebnom za rast, razvoj i finansiranje svojih projekata.

- **Finansijski instrumenti**

su resursi koji predstavljaju pravno obavezujući sporazum između dvije strane. Njima se može i trgovati. Finansijska tržišta predstavljaju platforme gdje se trguje finansijskim instrumentima, dok su finansijski instrumenti sami ugovori ili obavezivanja koja se koriste za trgovinu na tim tržištima. Finansijski instrumenti su sredstva koja se koriste za ostvarivanje ciljeva na finansijskim tržištima a to su:

- Akcije: Vlasnički udjeli u kompaniji koji pružaju mogućnost povećanja kapitala i pravo glasa.
- Fondovi koji se trguju na berzi: Investicioni fondovi koji se trguju na berzi, nudeći diversifikaciju i fleksibilnost
- Investicioni fondovi: Grupisana ulaganja koja prikupljaju sredstva od više investitora kako bi uložili u diversifikovane portfelje.
- Obveznice: Dugoročni hartije od vrednosti koje emituju vlade ili preduzeća, predstavljajući zajam sa fiksnim kamatnim plaćanjima.
- Opcije: Ugovori koji daju nosiocu pravo, ali ne i obavezu, da kupi ili proda sredstvo po određenoj ceni u određenom vremenskom periodu
- Terminski ugovori: Ugovori koji obavezuju strane da kupe ili prodaju sredstvo po unapred određenoj ceni na buduću datum.
- Robe: Fizička dobra poput zlata, nafte ili poljoprivrednih proizvoda koji se trguju na robnim berzama.
- Devizno tržište: Globalno tržište za trgovinu valutama, koje uključuje spekulaciju o promjenama kursa.
- Kriptovalute: Digitalne ili virtuelne valute koje koriste kriptografiju za sigurnost i funkcionišu nezavisno od centralnih banaka.

Finansijsko tržište u Crnoj Gori igra ključnu ulogu u ekonomiji zemlje, pružajući platformu za mobilizaciju kapitala, upravljanje rizicima, investicije i efikasnu alokaciju resursa. Neke od ključnih aspekata uloga finansijskog tržišta u Crnoj Gori su:

- **Mobilizacija kapitala:** Finansijsko tržište omogućava kompanijama, državi i drugim subjektima da prikupljaju kapital putem izdavanja akcija, obveznica ili drugih finansijskih instrumenata. To je važno za podršku ekonomskom rastu, infrastrukturnim projektima i razvoju malih i srednjih preduzeća.
- **Efikasna alokacija resursa:** Kroz finansijsko tržište, investitori mogu da alociraju svoj kapital prema različitim investicionim mogućnostima, u skladu sa svojim ciljevima i preferencijama rizika. To pomaže u usmjeravanju kapitala tamo gde je najpotrebniji i gdje može ostvariti najviši povrat.

- **Upravljanje rizicima:** Finansijsko tržište pruža instrumente poput futures ugovora, opcija i swapova koji omogućavaju subjektima da upravljaju različitim vrstama rizika, uključujući kamatni rizik, devizni rizik i rizik od promjene cena roba.
- **Podsticanje konkurencije i inovacija:** Konkurentno finansijsko tržište podstiče inovacije u proizvodima i uslugama, kao i snižavanje troškova poslovanja, što dovodi do poboljšanja efikasnosti i pristupa finansijskim uslugama za građane i kompanije.
- **Kreiranje likvidnosti:** Likvidno finansijsko tržište omogućava brzu i efikasnu trgovinu finansijskim instrumentima, što olakšava ulaganje i smanjuje troškove transakcija. Ovo je ključno za privlačenje investitora i održavanje stabilnosti tržišta.

U Crnoj Gori, razvoj finansijskog tržišta ima poseban značaj za podršku ekonomskom rastu, jačanje kapaciteta domaćih kompanija i stvaranje povoljnog okruženja za investicije. Stoga je važno da se nastavi sa reformama i unapređenjem regulative kako bi se ojačala infrastruktura tržišta i povećala transparentnost i integritet finansijskog sektora. Stabilnost finansijskog tržišta u Crnoj Gori ima ključan značaj za održavanje ekonomske sigurnosti zemlje, privlačenje investicija, podršku rastu privrede i očuvanje poverenja investitora i građana. Nekoliko ključnih faktora koji doprinose stabilnosti finansijskog tržišta u Crnoj Gori su

- **Efikasna regulativa i nadzor:** Postojanje adekvatnog regulatornog okvira i efikasnog nadzora nad finansijskim institucijama ključno je za sprečavanje zloupotreba, održavanje integriteta tržišta i zaštitu interesa investitora.
- **Fiskalna i monetarna politika:** Koordinacija fiskalne i monetarne politike igra važnu ulogu u očuvanju stabilnosti finansijskog tržišta. Održavanje stabilnosti cijena, kontrola inflacije i podrška održivosti javnih finansija doprinose opštoj stabilnosti ekonomije
- **Transparentnost i integritet:** Transparentnost u radu finansijskih institucija i tržišta, kao i integritet u poslovanju, ključni su za izgradnju poverenja investitora i očuvanje stabilnosti. To uključuje transparentno objavljivanje informacija, sprovođenje pravila o zaštiti investitora i borbu protiv korupcije.
- **Snažna bankarska stabilnost:** Bankarski sektor igra centralnu ulogu u finansijskom sistemu Crne Gore. Stoga je održavanje stabilnosti banaka, adekvatno kapitalizovanih i otpornih na rizike, ključna za stabilnost cjelokupnog finansijskog tržišta.

Crnogorsko finansijsko tržište takođe treba da bude otporno na spoljne šokove, poput promjena na međunarodnim tržištima, geopolitičkih događaja ili ekonomskih kriza u okruženju. Kontinuirana pažnja ka ovim faktorima, kao i prilagođavanje regulatornog okvira i politika promjenama u ekonomskom okruženju, doprinijeće održavanju stabilnosti finansijskog tržišta u Crnoj Gori i podršci dugoročnom ekonomskom prosperitetu zemlje.

2. KONTROLA FINANSIJSKOG TRŽIŠTA

Kontrola finansijskog tržišta u Crnoj Gori obuhvata širok spektar aktivnosti i institucija koje imaju za cilj regulisanje i nadgledanje finansijskih aktivnosti radi očuvanja stabilnosti, integriteta i zaštite interesa investitora. Glavni aspekti kontrole finansijskog tržišta su:

- **Regulatorne agencije:** Glavna regulatorna tijela koja nadgledaju i kontrolišu finansijsko tržište u Crnoj Gori uključuju Centralnu banku Crne Gore (CBCG), Komisiju za hartije od vrijednosti (KHOV) i Agenciju za nadzor osiguranja (ANO). Ove institucije imaju odgovornost za primjenu zakona, donošenje propisa i nadzor nad bankama, osiguravajućim društvima, investicionim fondovima, brokerskim kućama i drugim finansijskim institucijama.

- **Pravni okvir** podrazumijeva zakone, propise i pravilnike koji se odnose na finansijsko tržište definišu obaveze i odgovornosti finansijskih institucija, investitora i regulatornih tijela. Ovi pravni okviri često se ažuriraju i prilagođavaju kako bi se odgovorilo na promjene u ekonomskom i finansijskom okruženju.
- **Nadzor nad bankarskim sektorom:** Centralna banka Crne Gore igra ključnu ulogu u nadzoru nad bankama radi očuvanja stabilnosti bankarskog sektora. To uključuje procjenu kapitalnih zahtjeva, kontrolu solventnosti i likvidnosti banaka, kao i sprovođenje inspekcija i revizija.
- **Nadzor tržišta hartija od vrijednosti:** Komisija za hartije od vrijednosti nadgleda tržište hartija od vrijednosti, uključujući izdavaoce, brokerske kuće, investicione fondove i druge učesnike. Ova agencija osigurava poštovanje pravila tržišta, transparentnost transakcija i zaštitu investitora.
- **Zaštita potrošača i investitora:** Regulatorne agencije u Crnoj Gori takođe imaju odgovornost da zaštite interese potrošača i investitora, pružajući informacije, edukaciju i mehanizme za rešavanje sporova.

Kontrola finansijskog tržišta u Crnoj Gori je od suštinskog značaja za održavanje stabilnosti i integriteta finansijskog sistema, podržavajući ekonomski rast i razvoj zemlje. Redovno ažuriranje regulative, sprovođenje inspekcija i jačanje kapaciteta regulatornih tijela ključni su za efikasnu kontrolu finansijskog tržišta.

Zaključak

Tranzicija i način savremenog poslovanja našu privredu stavljaju na određene testove. Jedan od tih testova je svakako i problematika integracije u svetske tokove u kojima se naša privreda nije nalazila duži vremenski period iz poznatih raloga, sankcija i ratnih dejstava na našim prostorima. Vreme koje je pred nama donosi nam nova i relativno nepoznata polja u kojima se mi ne možemo snaći ako u odličnoj meri ne poznajemo probleme koji nam oni mogu doneti. Jedan od najuobičajenijih problema koje imaju zemlje u tranzicije jeste i taj da se na nivou nacionalne ekonomije mora organizovati berza koja se dorasla poslu da efekte koji se nalaze na tržištu okupi i organizuje tržište istih.

Ovaj seminarski rad imaće za cilj da informiše o samim mehanizmima delovanja berzanskog poslovanja, da predstavi akcijski kapital i njegove elemente, da informiše o organima berze i licima koja se pojavljuju trgovini akcijama kao hartijama od vrednosti. Smatram da ću ovim radom uspeti da približim ovaj domen finansijskog menadžmenta, i da kolegama koji nisu upoznati prezentujem podatke koje bi mogli koristiti u svome daljem škovanju kao bazu za nadgradnju svojih znanja, koja bi im kasnije koristila u njihovim praktičnim radovima, i delovanju u praksi kao budućih menadžera, lidera, berzanskih posrednika itd.

Literatura:

- Ristić, Ž. (2013). *Finansijska tržišta i berzanski menadžment*. Beograd, Etnostil
- Vojinović, M.; Blečić, M. (2018). *Finansijsko poslovanje*. Podgorica, ZUNS
- Prof. dr Jovo Jednak: "Osnovi Ekonomije", 2009
- Prof. dr Jovo Jednak: "Finansijska tržišta", 2010
- Prof. dr Mirjana Ratkovic Abramovic: "Ekonomika preduzeća" 2008
- <http://sr.wikipedia.org/>
- www.belex.rs
- Zakon o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata

Transplantimi i pjesëve të trupit të njeriu

Dr. Taxhedin Bislimi

Rrezyme

Çështja e transplantimit të organeve të trupit të njeriut është një problematikë evidente në botë, sigurisht që edhe islami do të ketë fjalën e vet në gjithë këtë proces të vrullshëm në mbarë botën. Ky tekst ka marrë për bazë ajetet kuranore, hadithet e Pejgamberit alejhi selam dhe mendimet e dijetarëve kredibilë të Botës Islame në të kaluarën dhe sot. Krahas të tjerave këtu përfshihen dy qëndrime kryesore të dijetarëve islamë:

1. **Ndalimi i transplantimit:** Ky grup argumenton se është i ndaluar bazuar në parimet e sheriatit, duke përfshirë ndalimin e dëmtimit të trupit dhe mbrojtjen e nderit të njeriut, i cili konsiderohet pronë e Allahut.
2. **Lejimi në raste të veçanta:** Ky grup lejon transplantimin në raste domosdoshmërie, kur shpëtimi i jetës është i garantuar, me disa kushte strikte, si mosrrezikimi i shëndetit të dhuruesit dhe pëlqimi i të dyja palëve.

Ky punim analizon detaje mbi dhurimin e organeve nga të gjallët dhe të vdekurit, përfshirë edhe konceptin e vdekjes klinike sipas parimeve islame. Gjithashtu, trajton autopsinë dhe dhurimin e gjakut, duke theksuar kufizimet dhe domosdoshmëritë e lejuara nga sheriat.

Key words: transplanti, Islami, vdekja klinike

Transplantimi i pjesëve të trupit të njeriut në gjykimin e sheriatit islam

Falënderimi i takon vetëm All-llahut, Zotit të gjithë botërave; paqa, mëshira dhe bekimi qofshin mbi të Dërguarin e All-llahut, Muhamedin a.s., familjen e tij, shokët e tij dhe mbi ata që e kanë pasuar dhe e pasojnë rrugën e tij deri ditën e gjykimit.

Përparimi i shkencave medicinale dhe teknologjike, bëri të mundshëm transplantimin e organeve, prej një organizmi në tjetrin. Ky përparim medicinal natyrisht se më herët nuk ishte e njohur. Me këtë problematikë medicina filloi të merret pasë gjysmës së dytë të shekullit XX, kurse në fakultetin e medicinës në Shkup transplantimi i veshkëve ka filluar që nga viti 1977¹⁸⁴.

Transplantimi është çështje imanente medicinale, por patjetër të jetë e sistemuar edhe sipas normave juridike. Në kontekst të kësaj në vazhdim do të paraqesim mendimet dhe qëndrimet e juristëve Islam rreth transplantimit të organeve të njeriut.

Kjo çështje nuk ekzistonte në periudhën e Pejgamberit a.s., andaj për këtë çështje nuk ekziston argument autentik nga Kur'ani Kerimi apo Suneti i të Dërguarit a.s. Poashtu me këtë problematikë nuk u morrën as juristët (fukahat) në kohën e artë të lulëzimit të jurisprudencës Islame. Këtu qëndron motivi për mosekzistimin e njëdonjë qëndrimi konkret nga ndonjë dijetar muxhtehid i më hershëm mbi dispozitën e kësaj çështje. Dijetarët bashkëkohor Islam, të cilëve ua imponoi koha shkoqitjen e kësaj çështje në aspektin juridik Islam, qëndrimet e tyre nuk i bazuan në tekste atentike, por në rregullat dhe parimet juridike (fikhut) islame duke bërë analogji me disa çështje tjera në lëmin e fikhut, për të cilat ekziston dispozitë juridike e që kanë motivin identik.

Nga vet fakti se kjo çështje juridike Islame nuk ka mbështetje direkte në Kur'an apo Sunet, por është çështje që i takon fushës së ixhtihadit (përpjekjes) të Juristëve Islam (fukahave), është krejtësisht e natyrshme që dijetarët gjatë përpjekjeve të tyre për nxjerjen e dispozitës së kësaj çështje nga rregullat juridike të përgjithëshme të sheriatit Islam dhe gjatë analogjisë së kësaj çështje me çështjet tjera, të mos jenë të një zërit, por të kenë mendime të ndryshme, rrethë lejimit apo mos lejimit të transplantimit. Prandaj për këtë çështje dijetarët bashkëkohor Islam ndahen në dy qëndrime, secili prej tyre qëndrimin e tij mbështet në argumentet e përfituara nga rregullat juridike të përgjithshme të sheriatit Islam. Në vazhdim do të përmendim qëndrimet e dijetarëve rrethë kësaj çështje.

Qëndrimi i parë

Një numër i konsiderueshëm dijetarëve bashkëkohor, siç janë dijetarët e famshëm, Muhamed Mutevel-li Esh-sharavi, Ebu El-Eala El-mevdudi, Muhamed Behit El-Mutii, dhe Muhamed Burhanud-din

1 N. Ivanovski. Transplantacija na bubrezi vo Makedonija 1977-1994, Mak. Med. Pregled, 1995, 49,33,37. s, 33.

Es-senebheneli , janë të mendimit se transplatimi e pjesëve të trupit të njeriut prej njërit në personin tjetër nuk lejohet në asnjë mënyrë.¹⁸⁵

Argumentet ku këto dijetarë mbështetën mendimin e tyre janë të shumtë, kurse ne në vazhdim do të vemë në spikamë disa prej tyre.

Nëse personi i cili dhuron ndonjë organ të trupit të tij, por me këtë akt dëmton trupin e tij, atëherë shfrytëzimi i organit të tillë nuk lejohet, sepse trupi dhe shëndeti i tij janë imun (Ma'sum) dhe pronë e All-llahut xh.sh.. Pikërisht për këtë arsye njeriut nuk i lejohet që për t'ia menjanuar dëmin tjetrit, të dëmtojë vetëveten e tij. Një veprim i tillë ndalohet në bazë të rregullave juridike të sheriatit Islam, siç është rregulli “ **Dëmi nuk evitohet me dëm**”,¹⁸⁶. Nga ky rregull qartë vëhet në pah, se personit i ndalohet t'i dhurrojë tjetrit diç që e dëmton atë në trupin e tij.

Dijetarët në fjalë shkuan edhe më lartë saqë shartimin e pjesëve të trupit e ndaluan edhe atëherë kur transplantimi i organit prej njërit në personin tjetër, nuk e dëmton dhuruesin, rrespektivisht personin nga i cili merret organi, sepse sheriatu Islami ndaloi, që një person të shfrytëzojë ndonjë pjesë të trupit të personit tjetër. Në lidhje me këtë Pejgamberi a.s. thotë: **All-llahu mallkoi atë (grua) e cila i përdor flokët e huaja (perikat) dhe atë e cila dëshiroi një veprim të tillë**.¹⁸⁷

Gjatë komentimit të këtij hadithi Imam Nevevi thotë: “Ky hadith qartë ndalon ngjitjen e flokëve me flokë të huaja. Ajo e ka të ndaluar të përdor (vazhdoj) flokët e saja me flokë të ndonjë njeriu tjetër, qofshin ato, të burrit apo gruas, qofshin edhe flokët e bashkëshortit të saj. Ky ndalim nuk është diskutabil mes dijetarëve, e me këtë bëhen analogji të gjitha pjesët tjera të njeriut, për arsye se tërë trupi i njeriut është imun..¹⁸⁸

Dijetarët të cilët ndaluan transplantimin, qëndrimin e tyre e mbështetën edhe në mendimin e disa dijetarëve eminent të më hershëm të katër medhhebeve, (shkollave juridike islame) të cilët në raste aksidentale dhe të domosdoshme, lejuan përdorimin e gjërave të ndaluara (Haram). Megjithatë, këto dijetarë kur është në pyetje njeriu, ata rreptësisht ndaluan imputimin e ndoni pjese të trupit të tij, që të tejkalohet rasti aksidental duke e përdorur për ushqim apo të shfrytëzohet diç nga trupi i njeriut. Në vazhdim do të prezentojmë mendimet e disa dijetarëve rrethë kësaj çështje.

Dijetari i njohur Ibn Abidin nga shkolla juridike Hanefij, në veprën e tij të njohur “Redul Muhtar) thotë: “Nëse dikush i thotë tjetrit, preje dorën time dhe pastaj haje, kjo nuk lejohet, sepse mishi i njeriut nuk lejohet të hahet (këputet- prehet) edhe në raste domosdoshmërie”.¹⁸⁹

Ibn Nexhimi poashtu Hanefij në veprën e tij “ El-eshbah ve En-nedhair” thotë: “I detyruari nuk goxon të hanë ushqimin e të detyruarit tjetër, po ashtu nuk lejohet të ha diç nga trupi i tij”.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Es-senebhenli. Muhamed Burhanudin. Kadaja fikhije muasare, Darul kalem, Damask dhe Darul Ulum, Bejrut, f, 61. Xheridetul El Alem El Islami, 20,7,1997, f,3.

¹⁸⁶ Es-sujuti, Xhelaludin b. Abdurahman, El Eshbah ve En-Nedhair, Dar El kutub El ilmije, Bejrut, f86.

¹⁸⁷ Muslim, Sahih Muslim, Dar Ihja Et-turath El arabij, Bejrut, 3/1676, numri I hadithit, 2122.

¹⁸⁸ En-nevevi, Muhjiddin Jahja b. Sherf, Sahih Muslim, Dar El-ulum El-insaniye, Damask, 4/2180.

¹⁸⁹ Ibn Abidin, Muhamed Emin, Redul Muhtar, Dar Ihja Et-turath El-arabij,Damask, p, 5/215.

¹⁹⁰ Ibn Nexhim, El-eshbah ve En-nedhair, Matbaa Mueseset El-halebi,Kairo, f,123.

Po ashtu qëndrimi i Imam Sujutiut nga shkolla jurike e Shafive në librin e tij “El-eshbah ve En-nedhair” është i ngjashëm me qëndrimin e Ibn Nexhimit. Në lidhje me këtë çështje Sujutiut thotë: I detyruari nuk goxon të hanë ushqimin e të detyruarit të tjetër, .e as të këput diç nga llëra e tij.¹⁹¹

Ibn Kudame El-hanbeli nga shkolla juridike Hanbelij në veprën e tij “ El Mugni” shpreh qëndrimin e tij duke thënë: Nëse i detyruari nuk gjen asgjë të hanë, nuk i lejohet atij që të hanë diç nga trupi i vet, e nëse i detyruari nuk gjenë asgjë tjetër për të ngrënë, përpos ndonjë njeriu, gjaku i të cilit është imun, nuk i lejohet që ai ta mbys atë. Kjo çështje është vërtetuar në mënyrë konsensuale. Po ashtu nuk i lejohet që tjetërit qoftë musliman apo jomusliman t’ia shkatërrojë ndonjë organ,-gjymtyrë sepse ajo është masakër,... Në këtë rast nuk lejohet të shpëtoj vetveten duke shkatërruar të tjetrin. Ky vendim vlenë bile edhe nëse gjenë ndonjë të vdekur, i ndalohej të hanë nga kufoma e tij.¹⁹²

Dijetarët të cilët ndaluan transplantimin, mendimin e tyre e mbështesin edhe në faktin se, këputja, prerja e organeve të njeriut konsiderohet masakër, veprim ky që është rreptësisht e ndaluar në sheriatin Islam. Këtë e vërteton hadithi i Pejgamberit a.s. të cilin e transmeton Muslim në sahihun e tij.

“Në rastet kur i Dërguari i All-llahut emronte ndonjë udhëheqës (komandant- prijs) të ndonjë ushtërie apo ekspedite, Ai në veçanti e porositëte që të ketë frikën e All-llahut (tç jetë i devotshëm). Pastaj i thonte: Mos tradhëtoni, mos masakroni, mos mbytni fëmij.....”¹⁹³

Të këtij mendimi janë edhe shumë dijetarë eminent të sheriati Islam siç është Ibn Tejmije¹⁹⁴ , Imam Nevevi¹⁹⁵ dhe Ibn Kudame¹⁹⁶ .

Dijetarët e këtij qëndrimi janë kategorik në shartimin e gjymtyrëve të rupit të njeriut nga i gjalli tek i gjalli, por ata nuk lejuan as transplantimin e organeve nga personi i vdekur në atë të gjallë. Për mostransplantimin e organeve nga i vdekuri te i gjalli qëndrimin e tyre e mbështetën në këto argumente:

Në Hadithin e Pejgamberit a.s. **“Thyerja e ashtit të të vdekurit, është gjashëm sikur thyerja e tij duke qenë (personi) i gjallë”**¹⁹⁷

Këputja, prerja e organit të njeriut, qoftë i gjallë apo i vdekur, konsiderohet masakër, akt ky, i cili është rreptësisht i ndaluar.

Në anën tjetër, vërtet, njeriu nuk është pronar i i vërtetë i qenies, shpirtit dhe trupit të tij, por pronar i vërtetë është Krijuesi i tij, All-llahu xh.sh. Sipas parimit Islam, njeriu nuk ka të drejtë juridike e as morale të qeverisë, me atë që nuk është nën pronësinë e tij, andaj të qeverisësh me të, pa lejen e pronarit të vërtetë pa dyshim konsiderohet tradhëti.¹⁹⁸

¹⁹¹ Es-sujuti, El-eshbah ve En-nedhair, Dar El-kutub El-ilmije, Bejrut, f, 86.

¹⁹² Ibn Kudame, El-mugni, Mektebe El-xhumhuriye El-arabije, Kairo, 11/79.

¹⁹³ Muslim, Sahih Muslim, Bisherh Nevevi, Dar El-ulum El-insaniye, Damask, 4/1816.

¹⁹⁴ Ibn Tejmije, Fetava Ibn Tejmije, 28/314.

¹⁹⁵ Muslim, Sahih Muslim, Bisherh Nevevi, Dar El-ulum El-insaniye, Damask, 4/1816

¹⁹⁶ Ibn Kudame, El-mugni, Mektebe El-xhumhuriye El-arabije, Kairo, 10/565..

¹⁹⁷ Ebi Daud,

¹⁹⁸ Xheridetul El-alem El-islami, 20,7, 1997. f, 3.

Qëndrimi i dytë

Shumica e dijetarëve Islam çështjen e transplantimit nuk e lejojnë apo ndalojnë në mënyrë kategorike, por ata këtë çështje e studiojnë dhe elaborojnë në detaje. Pas studjimit dhe shkoqitjes së çështjes në hollësi, varësiht nga rrethanat dhe domosdoshmëria e zgjidhjes së problemit në disa raste ndalojnë këtë veprim, e në disa të tjera lejojnë. Pavarësisht se për cilën normë përcaktohen, ata bazohen në disa Hadithe të Pejgamebrit a.s. dhe në rregullat e përgjithshme juridike të sheriatit Islam. Duke bërë shkoqitje të detajizuara në këtë materje, dijetarët paraqitën këto gjendje.

Transplantimi i organit nga i gjalli.

Kur kemi fjalën për transplantimin e pjesëve të trupit nga i gjalli përsëri na paraqiten këto gjendje

a. Personi nga i cili transplantohet gjymtyra të ketë aftësi të plotë juridike, do të thotë të jetë moshërritur dhe mentalisht i shëndoshë.

Nëse dhuruesi i organit është person i cili ka aftësi të plotë juridike (është moshërritur dhe i mençur), atëherë paraqiten këto mundësi:

- Nëse dhuruesi i një gjymtyre nuk është i sigurtë në mënyrë të prerë, se amputimi i asaj gjymtyre se një dhurim i tillë nuk ndikon në stabilitetin e jetës dhe shëndetit të tij, atëherë nuk lejohet dhurimi. Ky rast duhet të vërtetohet përmes dy mjekëve të drejt dhe specialist, që do të deklarojnë se jeta e dhuruesit edhe pas amputimit të organit të tij, do të vazhdojë normalisht dhe pa ndonjë problem.

Po ashtu në asnjë mënyrë nuk lejohet, që dikush tjetër ta detyroj personin e tillë, që të jepë organin e tij. Mjeku i cili nuk është i sigurt në stabilitetin e jetës dhe shëndetin e dhuruesit, i ndalohet zbatimi i një transplantimi të tillë¹⁹⁹.

Shkaku i moslejimit në këtë rastë, është se, në të drejtat e All-llahut xh.zh., njeriut nuk i lejohet që ta favorizoj tjetrin. Këtë e kemi theksuar edhe më parë se, esenca e jetës është e drejtë e All-llahut xh.sh., andaj asnjë njeriut të gjallë, nuk lejohet që jetën e tij t'ia dhurroj tjetrit, apo të favorizoj të tjerët. Jeta e njeriut është e drejtë e All-llahut xh.sh. dhe njeriu nuk ka të drejtë në të, kjo është esenca, që All-llahu xh.sh. urdhëroi njeriun të ruaj jetën e tij, të kujdeset për shëndetin dhe të largohet nga çdo rrezik i cili, kanoset jetës dhe shëndetit të tij, mu për këtë All-llahu xh.sh. ia ndaloi njeriut vetëvrasjen. Marrë

¹⁹⁹ El -buti. Muhamed Seiid Ramadan, Kadaja fikhije muasare, Mektebe El-farabi, Damask, f,118.

parasysh se kjo çështje ka të bëjë me jetën e dy personave, dhuruesit dhe shfrytëzuesit të organit, të cilët kanë drejtë të barabartë për jetë, andaj nuk ekziston interes apo skas i cili i jepë prioritet jetës së njërit në llogari të tjetrit. Në raste të këtilla, pas mjekimit dhe përpjekjeve mjekësore, duhet dorëzuar fatin e të sëmuarit në kadan dhe kaderin e All-llahut xh.sh.

Nëse dhurimi i organit, personit nuk ia rrezikon jetën, apo nuk ia dëmtohet shndetin, por jeta dhe shndeti i tij vzhdojnë të jenë stabil, në këtë rastë, lejohet dhurimi i organeve, sepse në këtë gjendje ekzistojn dy të drejta, e drejta e njeriut dhe e drejta e All-llahut xh.sh., por e drejta e njeriut është më prioritare, këtë e vërteton edhe rregulla juridike e sheriatit Islam, e cila thotë: “çdo gjë që është e drejtë e njeriut, apo e drejta e njeriut është më prioritare se e drejta e All-llahut xh.sh., lejohet të qeverisurit me të”.²⁰⁰

Nga ky rregull del se njeriut i lejohet që të dhuroj diç nga trupi i tij, p.sh. gjakë, veshkë, sy, etj, nëse një dhurim i tillë nuk i shkakton dëme në shëndet, dhe nuk ia rrezikon jetën. Madje personit të tillë i lejohet që të favorizoj dikë tjetër në atë që është e drejtë e tij, e kjo e drejt mbështetet në rregullën juridike të sheriatit Islam, e cila, thotë: “Çdo herë kur njeriu posedon të drejtën e qeverisjes me një gjë, ai gëzon të drejten e favofizimit”.²⁰¹

Gjithashtu lejohet ndërimi i ndonjë organi të prishur me tjetër të shëndoshë, p.sh, syrin, edhe nëse nuk është në pyetje jeta e personit, që dotë thotë: transplantimi nuk bëhet për shpëtimin e jetës së të sëmuarit, por operacioni është i domosdoshëm për shpëtimin e organit të prishur, ose zëvendësuar me organ të shndoshë që të kryej funksionin e tij normal.

Thënë troçë: transplantimi i organeve të njeriut bëhet në raste domosdoshmërie, kur është në pyetje jeta e njeriut, apo ndonjë organ i tij, por duhet plotësuar këto kushte.

- Njeriut nuk i lejohet të dhuroj ndonjë organ të trupit të tij, nëse për shpëtimin e jetës së të sëmuarit, mund të zëvendësohet me organ artificial, i cili kryen po të njetin funksion, ose dobia e një transplantimi të tillë do të ishte formale.

- Nuk i lejohet të dhuroj organin e tij, me qëllim shkatërrim, përbuzje apo mbivlerësimi, p.sh. t’ia mundësoj dikujt që ai t’ia shkatërojë apo dëmtoj ndonjë pjesë të trupit të tij.

- Personit nuk i lejohet që organin e tij t’ia falë personit, jeta e së cilit nuk është e ndershme p.sh, nëse gjykatësi në bazë të dispozitave të sheriatit Islam për ndonjë person vendos dhe ia shqipton dënimin me vdekje, siç është dënimi i mbytësit dhe lavirit të martuar.

- Personi prej të cilit merret organi, të pajtohet dhe të jepë pëlqimin e tij të plot dhe të qartë.

²⁰⁰ po aty, f, 120.

²⁰¹ po aty, f, 120.

- Po ashtu edhe pranuesi i organit duhet të pajtohet, dhe të jepë pëlqimin e plotë, për transplantoimin e organit të huaj në trupin e tij.²⁰²

2. Njeriu i cili nuk posedon aftësi të plotë juridike, siç është fëmiu dhe i çmenduri, personit të tillë nuk i lejohet në asnjë mënyrë të dhurojë apo falë ndonjë organ, apo diç nga trupi i tij, vetëm nëse dhënia e gjakut fëmiut, për ndonjë person tjetër të sëmuar, i ndihmon dhe është në dobinë e shëndetit të tij (fëmiut), edhe atë nëse këtë veprim e vërtetojnë dy mjekë specialist të drejt, në të kundërtën ndalohej.

Po ashtu të afërmit e tyre (prindërit, tutorët, mbykqyrësve etj) nuk ju lejohet që të dhurojnë apo falin ndonjë organ prej personave që janë nën mbykqyrjen e tyre, pavarësisht domosdoshmërisë për shpëtimin e jetës së ndonjë personi tjetër. Në lidhje me këtë rregull juridike e sheriatit Islam thotë: "Qeverisja (sjellja) e mbykqyrësit (të afërmit) varet nga ajo se sa është në të mirë dhe dobi të të mbykqyrurit".²⁰³

b. Marrja (shfrytëzimi) e organit nga personi i vdekur.

Para se të prezentojmë mendimin e dijetarëve rreth lejitimit apo mos lejitimit të transplantimit nga personi i vdekur në atë të gjallë, duhet përmendur se çka është vdekja sipas parimeve islame dhe kur njeriu konsiderohet i vdekur, dhe pasojnë dispozitat e të vdekurit, siç është varimi i tij, trashëgimia, etj.

Sipas sheriatit Islam vdekja është : Ndarja (largimi) e shpirtit nga trupi në mënyrë të plotë, ashtu që ndërpritet tërësisht të funksionuarit e pjesëve të trupit (apo, pushimi i plotë i të gjitha funksioneve jetësore). Si shenjë kryesore e vdekjes së organizmit është pushimi i plotë i qarkullimit të gjakut dhe i respiracionit.²⁰⁴, por duke pasur parasysh se në disa raste, të quajtura vdekje fiktive, domethënë të gjitha funksionet e organizmit ulen në një gjëndje të tillë, saqë është e vështirë të konstatohet nëse organizmi jeton akoma, kjo nuk ndalon që vdekja e njeriut të vërtetohet mes shenjave të tjera të vdekjes, veçanërisht kur dyshohet për vdekjen e tij, duke pasqyruar rrethanatë të cilat kanë shkaktuar vdekjen e tij. Sido që të jetë, është e udhës bile në shumë raste e domosdoshme që për vdekjen e personit të konstatoj mjeku.

Kurse në medicinë krahas vdekjes së vërtetë (vdekjes biologjike), njihet edhe vdekja klinike, e cila donë të thotë: Kur fillon vdekja biologjike, gjatë një kohe pak a shumë të caktuar, mbeten në funksionim dhe të gjallë vetëm disa organe të veçanta , apo inde dhe qeliza të veçanta të organizmit.²⁰⁵ Vdekje kjo për të cilën mjekët janë të sigurtë, se i sëmuari pa dyshim brenda një kohe të shkurtë do të vdes.

Sipas parimeve të sheriatit Islam, vdekja klinike nuk konsiderohet vdekje reale, mbi të cilën bazohen dispozitat e të vdekurit. Kjo vdekje sipas Sheriatit është simptom (shenjë) i cili i paraprin vdekjes,

²⁰² Esh-sherabasi. Ahmed, Jeseluneke fi ed-dini ve el hajat, Dar Er-raïd El-arabij, Bejrut, 604. El -buti. Muhamed Seiïd Ramadan, Kadaja fikhije muasare, Mektebe El-farabi, Damask, f, 124.

²⁰³ Es-sujuti, El-eshbah ve En-nedhair, f, 121.

²⁰⁴ Bitri.P, Pathhologjia Morfologjije, Universiteti shtetëror I Tiranës, Fakulteti I Mjekësis, Titanë, 1966, f,13.

²⁰⁵ Po aty, f, 15.

e jo vdekje e vërtetë. Arsyeja që sheriati Islam mos ta konsideron vdekjen klinike si vdekje reale qëndron në këto dy çështje:²⁰⁶

- Vërtet Sheriati Islam dispozitat e vdekjes, siç është trshëgimia, përgatitjet e varrimit etj, pasojnë vdekjen reale, jo në bazë se ajo do të ndodh më pas, pavarësisht se parashikimet në bazë të përvojës shkencore janë të thukëta dhe të prera.

- Simptomet dhe parashikimet sado që të bazohen në të dhëna shkencore, egziston mundësia e restaurimit të të gjitha funksioneve të prishura të organizmit²⁰⁷, shërimi dhe kthyerja e tij përsëri në jetën normale, logjikisht dhe fetarisht nuk është e pamundshme, ngase shkaqet, simptomet e vdekjes, nuk janë vetëvetiu vdekje pruese, porë ato janë simptome dhe shenja të cilat All-llahu xh.sh., i bëri si të tilla, të cilat sinjalizojnë për afërsin e vdekjes. All-llahu xh.sh me fuqin e tij absolute mund që simptomet, shenjat e vdekjes t'i mposhtë dhe ndalon që ata të jenë shkak për vdekjen e personit, ngase ai i cili i ka bërë që ato të jenë shkak i vdekjes, në momente ai kur dëshiron mund që t'i pengoj të jenë shkaqe për vdekje.

Pastaj se njeriu ende është i gjallë, mbështetet edhe në rregullën juridike të shariatit Islam e cila thotë: “Vazhdimësia e esencës”,²⁰⁸ kjo rregullë nënkupton se jeta e tij ende vazhdon, sepse ai në esencë ka qen i gjallë, dhe ngel si i tillë, derisa të vërtetohet vdekja e tij në mënyrë të prerë, argument ky i cili është më i fortë se ai i medicinës, i cili mbështetet në simptome të vdekjes të cilët sinjalizojn afërsin e saj.

Në bazë të kësaj që përmendëm më parë, dijetarët ndaluan që të merret diç nga i vdekuri në vdekje klinike, sepse ai konsiderohet akoma i gjallë, e për këtë vërtetojnë shumë fakte. Po të ishte i vdekur, organi i tij do të ishte i pa vlefshëm për transploatim. Në shumë raste, para se të filloj operacioni i transplantimit, personi prej të cilit merret organi i jepet dozë e anestezisë, e kjo do të thotë: se ai është i gjallë. Në momentin kur nga organet e frymëmarrjes, i tërheqim aparatet e frymarrjes, hetohet lëvizje në trupin e tij, e veçanrisht tek duarët, kjo tregon se ai ende është i gjallë, dhe ndjem dhembje, por nuk mund të mëkon (ankohet-oh). Ai ankohet në heshtje tek All-llahu xh.sh. për krimin që i bënë vëllau i tij, pra njeriu, andaj marrja e organit prej të vdekurit në vdekje klinike konsiderohet krim i plotë.²⁰⁹

Vërtet Islami ndalon rreptësisht, që nga kafsha e therrur, para se t'i dalë shpirti dhe të qetësohet plotësisht, të rrjepet, apo t'i këputet ndonjë organ. Pejgamberi a.s. në një Hadith thotë: **“Mos nxiton në shpirtat (e therrur) derisa t'i dal shpirti (dhe të qetësohet).** që nënkupton se njeriut nuk lejohet të veprojnë në kafshën e therrur diç, derisa asaj t'i dal shpirti dhe të qetësohet.

Po ashtu i Dërguari i All-llahut xh.sh. në një hadith tjetër thotë:

“Vërtet All-llahu e ka bërë obligim mirësin për çdo gjë, nëse mbytni, mbytni në mënyrë më të mirë, nëse therrni, letë jetë ajo në mënyrë më të mirë, çdo njeri nga ju leta mpreh thikën, që t'ia lehton hafshës së therur”²¹⁰

²⁰⁶ Muhamed Seiid Ramadan, Kadaja fikhije muasare, Mektebe El-farabi, Damask, f,128. Xheritet El-alem El-islami, f,3.

²⁰⁷ Bitri.P, Pathhologjia Morfologjije, f, 15.

²⁰⁸ Es-sujuti, El-eshbah ve En-nedhair, f 50. El-kurdi. Ahmed El-haxhi, El-medhal El-fikhi, Matbaa El-Insha, Damask, f,50.

²⁰⁹ Xheritet El-alem El-islami, f,3.

²¹⁰ Muslum, f, 3/1548.

Nga dy hadithet e lartpërmendura qartë kuptohet, ndalohet mundimi dhe torturimi i kafëshve gjatë therjes, rrjepjes apo këputja e ndonjë organi para se t'i dal shpirti plotësisht, e në mënyrë komporative njeriu ka më shumë prioritet...

Shfrytëzimi i organit të të vdekurit

Pasi që sqaruam qëndrimin e sheriatit Islam rreth realitetit të vdekjes, në vazhdim të përmendim dispozitën e marrjes së pjesëve të trupit nga i vdekuri.

Dijetarët lejuan transplantimin e organeve të të vdekurit në personin e gjall. Kjo mund të bëhet:

- Përmes testamentit, në mënyrë që personi të pajtohet dhe të le testament, që pas vdekjes së tij, ndonjë organ nga trupi i tij, t'ia falë, dhuroj dikujt tjetër. Kjo mënyrë është e lejuar, nga shkak se, ajo çka i lejohet personit të qeverisë me të gjatë jetës, i lejohet që atë ta le testament.

- Familja e të vdekurit të pajtohet për transplantimin e organeve të të vdekurit të tyre. Ky veprim lejohet në bazë të rregullë juridike Islame, e cila thotë: “Çdo gjë që është e drejt e njeriut, me vdekjen e tij ajo trashëgohet”. Pa dyshim nderi është e drejtë e njeriut, i cili është i autorizuar nga ana e All-llahut xh.sh, që ta mbroj dhe të kujdeset për të, ose të falë, dhuroj dhe të favorizoj të tjetër. Pas vdekjes së njeriut, kjo e drejt transferohet në trashëgimtarët e tij, të cilët, autorizohen për kujdesjen dhe ruajtjen e nderit të tij, apo falin dhe favorizojn, krejt kjo lejohet brenda kufijëve të sheriatit Islam.²¹¹

Autopsionimi (Obduktionimi) I kufomës

Dijetarët e sheriatit Islam, në bazë të parimeve islame dhe rregullave juridike të përgjithëshme, sëç është rregulla, “الضرورات تبيح المحظورات” domosdoshnërit -nevojat, gjërat e ndaluara i shndërrojnë në të lejuara”, lejuan autopsionimin (obduktionimin) e kufomës së të vdekurit, edhe atë në këto raste;

1. Nëse e drejta e përgjithshme e shoqërisë varet në autopsionimi e ndonjë kufome, p.sh. nëse gjendet ndonjë person i mbytur, apo vdes në rrethana të paqarta, pastaj gjykatësi mendon apo është i sigurt, se autopsionimi i kufomës së tillë, nga ana e mjekësisë ligjore ndihmon në zbulimin e shkakut të vdekjes, eventualisht zbulon krimin e bërë ndaj personit, dhe në fund një veprim i tillë shpien drejt

²¹¹ Xheritet El-alem El-islami, f,3. Muhamed Seiid Ramadan, Kadaja fikhije muasare, Mektebe El-farabi, Damask, f, 129. Esh-sherabasi. Ahmed, Jeseluneke fi ed-dini ve el hayat, f, 605

zbulimit të mbytësit. Në këtë rastë, në kufomën e personit të vdekur, varet e drejta e përgjithshme e shoqërisë, e cila në këtë rastë është “drejtësia”.

Dijetarët këtë çështje e bënë analogji edhe me disa çështje tjera, për të cilat ata janë kompaktë dhe kanë një qëndrim. Ndër çështjet me të cilën dijetarët bënë analogjin e kësaj çështje është; Nëse dikush dhunshëm ia merr tjetrit ndonjë gur të çmueshm, dhe e gëlltitë, pastaj pas një kohe vdes, kurse pronari i saj me këmbëgjulje kërkon që ajo t'i rikthehet, në këtë rastë është obligim hapja e barkut të të vdekurit, që të nxjerret guri i çmueshm.

Një ndër çështjet për të cilën, dijetarët janë kompaktë është edhe kjo. Nëse për gruan shtatëzën të vdekur, mjekët konstatojnë se fëmiu në barkun e saj, ende është i gjallë, në këtë rastë duhet intervenuar me qëllim që të nxjerret dhe shpëtohet fëmiu.

Të përmendin se në dy çështjet e sipërpërmendura është varur e drejta individuale- personale, **“rikthimi i gurit të çmueshm dhe shpëtimi i fëmiut”**, kurse në obdukcion varet e drejta e përgjithëshme shoqërore, e cila, në këtë rastë është “drejtësia”. Dihet fortë mirë edhe atë në bazë të parimeve Islame, se të drejtat e përgjithëshme shoqërore janë më të forta dhe kanë prioritet ndaj të drejtave individuale-pesonale. Andaj lejimi i një çështjeje e cila, ka të bëjë me të drejtat e përgjithëshme shoqërore, është e udhës dhe e lejuar.

2. Nëse në autopsionimin e kufomës varet ndonjë “Farz Kifai” obligim kolektiv, siç është shkenca e medicinës. Sipas parimeve të sheriatit Islam, të mësuarit e çdo diturie të dobishme është farz -obligim për muslimanët në përgjithësi, nëse disa prej tyre merren me ndonjë lëmi, tjerët nuk e kanë obligim. Marrë parasysh, se sipas parimeve Islame, çdo gjë që mbi të varet ralizimi i një obligimi, edhe ai shndërrohet në obligim, këtë e vërteton edhe rregulla juridike e sheriatit Islam, “çdo gjë që obligimi nuk mund të kompletohet pa të, është obligim”.²¹² Në bazë së kësaj rregulle, nëse arritja e njohuris në lëmin e medicinës, varen në autopsionimin e disa kufomave, atëherë është obligim që për hirë të njohurisë së medicinsë të bëhet autopsionimi, por kjo duhet të realizohet brenda kufijëve të nevojës, jo të merrë përmasa të gjëra, sepse rregulla e sheriatit thotë: “الضَّرُورَاتُ تُقَدَّرُ بِقَدَرِهَا” të vepruarit në raste domosdoshmërie, bëhet aqë sa e kërkon nevoja”. Kofomat të cilat, mund të aplikohet autopsionimi për çështje mësimi dhe praktikë, mund të sigurohen në këto mënyra;

- Plqimi i të afërmëve të të vdekurit, që kufoma e të vdekurit të tyre të shërbej për obdukcion. Nëse sasia e kufomave të cilat ofrohen mes kësaj mënyre, mbulon nevojë e autopsionimit, atëherë, kjo mjafton, nëse nuk plotësohet nevoja, atëherë, si alternativ tjetër mund të përdoren.

- Kufomat e personave të cilët pas vete nuk lënë pasardhës, gjë që për çështjet e tyre, siç është varrimi, kujdeset shteti, nëse edhe mes kësaj mënyre nuk mbulohet sasia e kufomave të nevojshme për autopsionim, atëherë.

- Mund që organet kompetente të zgjedhin këtë problemin, duke hedhur zar mes kufomave.²¹³

²¹² El-gazali. Ebu Hamid Muhamed, El-mustesfa min Imil Usul, Dar Sadir, Kairo, f, 1/71.

²¹³ Muhamed Seiid Ramadan, Kadaja fikhije muasare, f, 133.

Dhënia e gjakut

Në rastë nevojë lejohet dhënia e gjakut, por kushtëzohet që;

- a. Jeta dhe shëndeti i dhënësit të gjakut mos të rrezikohet.
- b. Mos të mbivlersohet nderi i njeriut dhe vlera e tij, do të thotë: dhënia e gjakut mos të bëhet me qëllim shit-blerje.

Në fund të përmendim, se në asnjë mënyrë nuk lejohet shit-blerja e pjesëve të trupit, pavarësisht gjendjen apo rastin. Për ndalimin e shit-blerjes së pjesëve të trupit, janë unik të gjithë dijetarët, në të gjitha kohrat nënkupton konsensus. Për të gjithë rastet për të cilat dijetarët bashkëkohor lejuan transplantimin, ata kanë për qëllim, atëherë kur vet personi dhuron apo falë organin e tij, ose pasardhësit e të vdekurit falin apo dhurojnë ndonjë organ të trupit të të vdekurit të tyre. Bazuar në qëndërimet e dijetarëve, mund të konkludojmë, se transplantimi mund të bëhet, vetëm për qëllim bamirësie, ku muslimani tregon një moral Islam të lartë, duke favorizuar vëllaun e tij, në çdo gjë që është e drejtë, bile edhe nëse vie në shprehje edhe ndonjë pjesë e trupit të tij, gjest ky i cili tregon imanin e tij të thellë e të thukët, duke qenë i bindur se All-llahu xh.sh. për ndihmën që ia bëri të tjetërit, dhe vështërsit të cilat ia lehtësoi të sëmuarit, do ta shpërblej me shpërblimet e Tij më të çëmueshme të cilat I posedon në praninë e Tij. All-llahu xh.sh. në një ajetë kuranor thotë:

“çka që shpenzoni për rrugë (hirë) të All-llahut, ajo do t’ju kompensohet dhe nuk do t’ju bëhet padrejtë”.²¹⁴

Rezime

Meqë për çështjen e transplantimit, nuk ekziston ndonjë argument tekstual nga Kur’ani Kerimi apo Sunneti i Pejgamberit a.s., gjithashtë nuk ekziston konsensus i dijetarëve eminent të shariatit Islam, dijetarët bashkëkohor Islam, në lidhje me këtë çështje kanë dy medhhebe, rrespektivisht dy qëndrime.

Medhhebi I parë, I përfaqësuar nga disa mendimëtar dhe dijetarë eminent të shariatit Islam, duke u bazuar në disa rregulla të përgjithëshme të shariatit Islam dhe duke bërë këtë çështje analogji me disa çështje tjera të më herëshme, për të cilat dijetarët e asaj kohe kishin vendosur për dispozitën e saj, shkuan nga ajo, se transplantimi është I ndaluar, dhe nuk lejohet që një veprim I tillë të aplikohet.

Kurse medhhebi i dytë, për të cilin prononcohen shumica e mendimëtarëve dhe dijetarëve eminent të shariatit Islam, lejoi transplantimin në disa raste të domosdoshëme, atëherë kur është në shprehje jeta e ndonjë personi dhe ndaloj në disa tjera, edhe atë duke u mbështetur në disa rregulla të përgjithëshme dhe duke bërë analogji mes kësaj çështje me çështje të tjera.

Sipas kësaj shkolle, personit të gjallë I lejohet të dhuroj apo të falë diç nga trupi I tij, për ndonjë të sëmuar, jeta e së cilit është në pikpyetje, por me kushtë, jeta dhe shëndeti I vetë dhuruesit mos të dëmtohet.

Lelohet që prej kufomës së personit të vdekur, të merret ndonjë organ dhe të transploatohet në trupin e ndonjë personi të gjallë. Për një veprim të tillë, duhet të pajtohen të afërmit e të vdekurit, në të kundërtën nuk lejohet.

I vdekuri në vdekje klinike, konsiderohet I gjallë, andaj rreptësisht ndalohe të merret ndonjë organ apo pjesë nga trupi I tij.

²¹⁴ Enfalë, 60.

Literatura e kunsultuar

- Muslim, Sahi muslim, Daru ihja Et-turathul El-arabij, Bejrut.
- En-nevevi, Jahja b. Sherf, Sahi Muslim bishersh El-imam Nevevi, Dar El-ulum El-insaniye, Damask.
- El-gazali. Ebu Hamid Muhamed, El-mustesfa, Taba El-emirie, Kairo.
- Es-sujuti. Abdurahman, El-eshbah ve En-nedhair, Dar El-kutub El-ilmije, Bejrut.
- Ibn Nexhim, El-eshbah ve En-nedhair, Dar Et-tibaa El-amire, Damask.
- Esh-shatibi, Ibrahim b. Musa, El-muvafekat fi usul El-sheriat, Dar El-kutub El-ilmije, Bejrut.
- Ibn Abidin, Reddul Muhtar, Dar Ihja Et-turath El-arabij (Dar El-kutub El-ilmije, Bejrut).
- Ibn Kudame, El-mugni, Mektebe El-xhumhuriye El-arabije, Kairo
- El-kurdi. Ahmed El-haxhi, El-medhal El-fikhi, Matbaa El-insha, Damask.
- Esh-sharabai. Ahmed, Jeseluneke fi Ed-dini ve El-hajati, Dar Er-raidi El-arabij, Bejrut.
- Ibn Tejmije, Fetava Ibn Tejmije.
- El-buti. Muhamed Seiid Ramadan, Kadaja fikhije muasare, Mektebe El-farabi. Damask.
- Es-senbhenli. Muhamed Burhanudin, Kadaja fikhije muasare, Dar El-kalem, Damask.
- Bitri. P, Pathologjia morfologjike, Universiteti shtetror I Tiranës, Fakulteti I mjekësisë, Tiranë, 1966.
- Xhridet El-alem El-islami, 20,7, 1997.
- Ivanovski. N. (ko autor), Trasplantacia na bubrezi vo Makadonija 1977-94, Mak. Med. pregled, 1995,49,33-37, Medicinski fakultet, Univerzitet "Cv Kiril I Metodi" Skopje.